

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ЧОРНОМОРСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ПЕТРА МОГИЛИ

ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

Історичний архів

НАУКОВА СТУДІЯ

Випуск 7

Миколаїв – 2011

Засновники видання:

Чорноморський державний університет імені Петра Могили

Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України

Видання засновано у 2008 р.

Свідоцтва про державну реєстрацію серія КВ № 14511-3482Р видано Міністерством юстиції України від 15.09.2008; серія КВ № 15567-4039ПР видано Міністерством юстиції України від 07.07.2009.

Збірник друкується як фахове видання, згідно з рекомендаціями ВАК (бюлетень №1-05/2 від 10.03.2010)

Адреса редколегії:

вул. 68 Десантників, 10,
м. Миколаїв, 54003

Тел.: (0512) 76-55-99,

(050) 820-57-26,

факс: (0552) 46-51-94,

E-mail: avi@kma.mk.ua,

e.sinkevych@gmail.com

Головний редактор:

Сохань Павло Степанович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Редакційна рада:

Клименко Леонід Павлович – доктор технічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки, ректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Мещанінов Олександр Павлович – доктор педагогічних наук, професор, проректор з наукової роботи Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Дарієнко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор Херсонського економіко-правового інституту (м. Херсон);

Маврін Олександр Олександрович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (м. Київ).

Редакційна колегія:

Багмет Михайло Олександрович – доктор історичних наук, професор, академік Української академії політичних наук, Заслужений діяч науки і техніки, проректор з науково-педагогічної роботи та питань розвитку, завідувач кафедри державної політики та менеджменту Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Колісниченко Анатолій Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри політичних наук Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Котляр Юрій Вадимович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Пронь Сергій Вікторович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Тригуб Петро Микитович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв);

Сінкевич Євген Григорович – кандидат історичних наук, професор, Чорноморський державний університет імені Петра Могили (м. Миколаїв) – заступник головного редактора наукового фахового збірника «Історичний архів»;

Сінкевич Ірина Юріївна – заступник начальника відділу Державного архіву Херсонської області – відповідальний секретар наукового фахового збірника «Історичний архів».

Рекомендовано до друку:

рішенням вченої ради Чорноморського державного університету імені Петра Могили від 14.04.2011, протокол № 10

рішенням вченої ради Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної академії наук України від 5.04.2011, протокол № 3

І 90

Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – Вип. 7. – 212 с.

Збірник містить публікації історичних джерел, джерелознавчих та історіографічних досліджень, статей з актуальних проблем історії України та всесвітньої історії, міжнародних відносин, історії історичної науки, рецензії, повідомлення про наукові події та заходи.

Мова видання: українська, російська, польська, англійська.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів, зберігає стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати редагувати тексти. Автор несе відповідальність за зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Історичний архів. Наукові студії» обов'язкове.

Статті публікуються в авторській редакції

ЗМІСТ

ВІТЧИЗНЯНА ТА ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ.....	12
Ватолін А. Г. (Черкаси) Організація та розвиток обов'язкового протипожежного страхування в Подільській губернії (1868-1914 рр.)	13
Волошин Т. І. (Херсон) Особливості розвитку реформаційних течій в землях Корони чеської на початку XVI ст.	20
Задерейчук І. П. (Сімферополь) Німці Криму в системі професійної освіти в 20-30-ті роки XX ст.	24
Коник Ю. О. (Київ) Освітній рівень працівників губернської межевої служби півдня України у 1760-1830-х роках	28
Кузьменко І. В. (Миколаїв) Теоретичні засади російсько-українського авангарду в творах його засновників та ідеологів	33
Марконь Вігольд (Ченстохова, Польща) Правова уніфікація Сілезького воєводства в Другій Речі Посполитій	37
Присяжнюк Ю. П. (Черкаси) «Незручні» селяни в історіографії націєтворчих процесів Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст.	42
Спіркіна О. О. (Черкаси) Данило Нарбут: портрет на тлі епохи	50
Стерчевська Івона (Ченстохова, Польща) Вибрані аспекти функціонування Державної поліції в Другій Речі Посполитій: чисельність та підготовка поліцейського корпусу	56
Черемісін О. В. (Запоріжжя) Діяльність міського самоврядування у сфері благоустрою Херсона (кінець XVIII ст. – 1870 р.)	63
Шугальова І. М. (Запоріжжя) Зміна правового статусу військового духовенства в 1900-1925 рр.	71
ІСТОРІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН.....	75
Погромський В. О. (Миколаїв) Проблема міграції з українських етнічних земель до Аргентини у вітчизняній історіографії	76
Шевчук О. В. (Миколаїв) Проблема сепаратизму в СУАР КНР як дестабілізуючий фактор системи безпеки Центрально-Азійського регіону	81
ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. ІСТОРІОГРАФІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ.....	86
Балягузова О. Ю. (Миколаїв) Діалектика сутності соціологічних концепцій нації та націогенези як процес до самовизначення етносів ...	87
Гонтар Т. М. (Тернопіль) Документи державних польських і українських архівів про депортацію українців у 1944-1946 рр.	92

Карпенко В. В. (Умань) Склад і зміст родинного фонду Симиренків: його наукове і практичне значення	97
Котляр Ю. В. (Миколаїв) Ю. Тютюнник у матеріалах Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України	103
Лазуренко В. М. (Черкаси) Соціальна стратиграфія українського селянства доби НЕПу: історіографія 60-90-х років ХХ ст.	107
Лосовський Януш (Люблін, Польща) Академічні підручники з архівознавства в Польщі	111
Макієнко О. А. (Київ) Протокольна документація земських установ в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): проблеми джерелознавчого дослідження	116
Мальшина К. В. (Київ) Джерела з історії Словенії першої половини ХХ ст.: колекція документів та спогадів у зібранні Школи слов'янських та східноєвропейських студій при Університеті м. Лондона	125
Морозов В. В. (Київ) Внесок дворянства Лівобережної України в становлення та розвиток архівної справи пореформеного періоду	130
Рижєва Н. О. (Миколаїв) Визначення пріоритетних архівних установ у дослідженні історії суднобудування України наприкінці ХVІІІ – на початку ХХ ст.	133
Руснак О. В. (Чернівці) Джерела з історії соціально-економічного розвитку Північної Буковини і Хотинщини у 1918-1940 рр.	137
Сокирська В. В. (Умань, Черкаська обл.) Фонди Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України як джерело вивчення російсько-українських відносин у період становлення тоталітарної держави	143
Сусоров С. В. (Херсон) Особливості документів правоохоронних органів з фондів ЦДІАУ про діяльність соціалістів-революціонерів у селах України (1907-1914 рр.)	148
Ткачук А. І. (Херсон) Українська історична наука 1960-1970-х років на прикладі діяльності В. Сарбея	152
Чернік С. Д. (Київ) Періодичні видання України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878-1918 рр.	158
Якимчук О. О. (Рівне) Джерела до вивчення шляхти Рівненського повіту Волинської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ століть (за матеріалами Державного архіву Рівненської області)	163
ОГЛЯДИ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ	168
Коротяєв С. І. (Черкаси) Сучасна науково-технічна революція та її вплив на різні аспекти трудової діяльності людини	169
Сусоров В. Д. (Херсон) Розповсюдження нелегальних видань у Миколаєві в 1905 р. (за матеріалами Державного архіву Миколаївської області)	174
Чубіна Т. Д. (Черкаси) Микола Бушин: людина, вчений, учитель	181

РЕЦЕНЗІЇ ТА ІНФОРМАЦІЯ	185
Моравець Норберт (Ченстохова, Польща) Краківська історична школа в дослідженні українського історика Рецензія на монографію : Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії ..... (Миколаїв, 2010)	186
ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ	193
Бушин М. І. (Черкаси) Немає правди – немає честі. І навпаки	194
Малюта В. О. (Київ) Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в другій українській народній республіці	199
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	208

СОДЕРЖАНИЕ

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ И ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ.....	12
Ватолин А. Г. (Черкассы) Организация и развитие обязательного противопожарного страхования в Подольской губернии (1868-1914 гг.).....	13
Волошин Т. И. (Херсон) Особенности развития реформационных течений в землях Короны чешской в начале XVI в.	20
Задерейчук И. А. (Симферополь) Немцы Крыма в системе профессионального образования в 20-30-е года XX в.	24
Коньк Ю. А. (Киев) Образовательный уровень работников губернской межевой службы юга Украины в 1760-1830-х годах	28
Кузьменко И. В. (Николаев) Теоретические принципы российско-украинского авангарда в работах его основателей и идеологов	33
Марконь Витольд (Ченстохова, Польша) Правовая унификация Силезского воеводства во Второй Речи Посполитой	37
Присяжнюк Ю. П. (Черкассы, Украина) «Неудобные» крестьяне в историографии нациотворческих процессов Поднепровья второй половины XIX – начала XX в.	42
Спиркина О. А. (Черкассы) Данила Нарбут: портрет на фоне эпохи.....	50
Стерчевская Ивона (Ченстохова, Польша) Избранные аспекты функционирования Государственной полиции во Второй Речи Посполитой: численность и подготовка полицейского корпуса	56
Черемисин А. В. (Запорожье) Деятельность городского самоуправления в сфере благоустройства Херсона (конец XVIII в. – 1870 г.).....	63
Шугалёва И. М. (Запорожье) Изменение правового статуса военного духовенства в 1900-1925 гг.	71
ИСТОРИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ.....	75
Погромский В. А. (Николаев) Проблема миграции из украинских этнических земель в Аргентину в отечественной историографии	76
Шевчук А. В. (Николаев) Проблема сепаратизма в СУАР КНР как дестабилизирующий фактор системы безопасности Центрально-Азиатского региона	81
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ИСТОРИОГРАФИЯ. МЕТОДОЛОГИЯ. ИСТОРИЯ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ.....	86
Балягузова О. Ю. (Николаев) Диалектика сущности социологических концепций нации и нациогенеза как процесс к самоопределению этносов	87
Гонтарь Т. Н. (Тернополь) Документы государственных польских и украинских архивов о депортации украинцев в 1944-1946 гг.	92
Карпенко В. В. (Умань) Состав и содержание личного фонду семьи Симиренко.....	97

Котляр Ю. В. (Николаев) Ю. Тютюнник в материалах Отраслевого государственного архива Службы внешней разведки Украины	103
Лазуренко В. Н. (Черкассы) Социальная стратиграфия украинского крестьянства эпохи НЭПа: историография 60-90-х годов XX в.	107
Лосовский Януш (Люблин, Польша) Академические учебники по архивоведению в Польше	111
Макненко А. А. (Киев) Протокольная документация земских учреждений в Украине (вторая половина XIX – начало XX в.): проблемы источниковедческого исследования	116
Мальшина Е. В. (Киев) Источники по истории Словении первой половины XX в.: коллекция документов и воспоминаний в собрании Школы славянских и восточно-европейских студий при Университете г. Лондона.....	125
Морозов В. В. (Киев) Вклад дворянства Левобережной Украины в становление и развитие архивного дела пореформенного периода.....	130
Рижва Н. А. (Николаев) Определение приоритетных архивных учреждений в изучении истории судостроения Украины в конце XVIII – начале XX в.....	133
Руснак А. В. (Черновцы) Источники по истории социально-экономического развития Северной Буковины Хотинщины в 1918-1940 гг.	137
Сокирская В. В. (Умань, Черкасская обл.) Фонды Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины как источник изучения российско-украинских отношений в период становления тоталитарного государства	143
Сусоров С. В. (Херсон) Особенности документов правоохранительных органов из фондов ЦГИАУ о деятельности социалистов-революционеров в селах Украины (1907-1914 гг.)	148
Ткачук А. И. (Херсон) Украинская историческая наука 1960–1970-х годов на примере деятельности В. Сарбея.....	152
Черник С. Д. (Киев) Периодические издания Украины как источник исследования политической истории Сербии 1878-1918 гг. ...	158
Якимчук О. А. (Ровно) Источники к изучению шляхты Ровенского уезда Волынской губернии конца XVIII – начала XX веков (по материалам Государственного архива Ровенской области).....	163
ОБЗОРЫ И СООБЩЕНИЯ	168
Коротяев С. И. (Черкассы) Современная научно-техническая революция и ее влияние на разные аспекты трудовой деятельности человека	169
Сусоров В. Д. (Херсон) Распространение нелегальных изданий в Николаеве в 1905 г. (по материалам Государственного архива Николаевской области).....	174
Чубина Т. Д. (Черкассы) Николай Бушин: человек, ученый, учитель	181

РЕЦЕНЗИИ	185
Моравец Норберт (Ченстохова, Польша) Краковская историческая школа в исследовании украинского историка Рецензия на монографию : Синкевич Е. Г. Краковская историческая школа в польской историографии (Николаев, 2010)	186
ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ	193
Бушин Н. И. (Черкассы) Нету правды – nebude чести. И на оборот	194
Малюта В. О. (Киев) Всеукраинский трудовой конгрес как представительский орган украинского народа во второй украинской народной республике.....	199
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ	208

CONTENTS

DOMESTIC AND WORLD HISTORY	12
Andriy Vatolin (Cherkasy, Ukraine) Organization and Development of Mandatory Fire Insurance in the Podolsk province (1868-1914)	13
Tetiana Voloshyn (Kherson, Ukraine) The peculiarities of development of the reformation movement in the Czech Crown Land at the beginning of the 16 th c.	20
Ivan Zadereychuk (Simferopol, Ukraine) Crimean Germans in the system of professional training in 20-30s of the XX c.	24
Yuliya Konyk (Kyiv, Ukraine) Educational standard of the province land-surveying service workers in 1760-1830s	28
Iryna Kuzmenko (Mykolaiv, Ukraine) The theoretical basis of the Ukrainian-Russian avant-garde in the works of its founders and ideologues	33
Witold Marconi (Chestohova, Poland) The legal unification of Silesian Voivodeship in Second Polish Republic	37
Yuriy Prisyazhnyuk (Cherkasy, Ukraine) Naddniprianska Ukraine in the second part of XIX century – beginning of XX century for involvement into modern processes of nation evolution	42
Oksana Spirikina (Cherkasy, Ukraine) Danylo Narbut: the portrait against the background of the epoch	50
Iwona Sterczewska (Chestokhova, Poland) Selected aspects of the functioning of the State Police during the Second Polish Republic: the number and training of police force	56
Oleksandr Cheremisin (Zaporizhya, Ukraine) The town local governments in the sphere of Kherson improvement (the end of the 18 th century – 1870)	63
Inna Shugalyova (Zaporizhya, Ukraine) To a question on change of legal status of military clergy in 1900-1925	71
HISTORY OF INTERNATIONAL RELATIONS	75
Victor Pogromskiy (Mykolaiv, Ukraine) Migration problem from the Ukrainian lands to Argentina in the national historiography	76
Oleksandr Shevchuk (Mykolaiv, Ukraine) The problem of separatism in Xinjiang Uyghur Autonomous Region of PRC as a destabilizing factor in the security system of the Central Asian region	81
SOURCE STUDY. HISTORIOGRAPHY. METHODOLOGY. HISTORY OF HISTORICAL SCIENCE	86
Olha Balyahusova (Mykolaiv, Ukraine) Dialectic nature of sociological concepts of nation and natiogenesis as a process for self-determination of ethnic groups	87
Tetiana Hontar (Ternopil, Ukraine) Documents state archives in Poland and Ukraine for deportation of Ukrainian in 1944-1946.....	92
V. V. Karpenko (Uman) Content and composition of private fund family Simirenko.....	97

Yuriy Kotlyar (Mykolaiv, Ukraine) Yu. Tyutyunnik in materials of a particular branch record office of Service of external secret service of Ukraine	103
Valentyn Lazurenko (Cherkasy, Ukraine) Social stratigraphy of the Ukrainian peasantry days NEP: Historiography 60-90's of XX c.	107
Janusz Losowski (Lublin, Poland) University textbooks of the archival science in Poland	111
Oleksiy Makiyenko (Kyiv, Ukraine) Protocol documentation zemstvo's institutions in Ukraine (second half of XIX – beginning XX c.): problems of source study researching	116
Katerina Malshina (Kyiv, Ukraine) The sources on the history of Slovenia of the first half of the XX c. : the collection of documents and memoirs of the School of Slavonic and East European Studies, University College of London	125
Vitaliy Morozov (Kyiv, Ukraine) Contribution of the nobility of Left Bank Ukraine establishment and development of archives post-reform period	130
Nadiya Ryzheva (Mykolaiv, Ukraine) Identify priority of archival institutions in Historical Research Ukraine Shipbuilding the end of the 18 th – beginning of the 20 th c.	133
Olexandr Rusnak (Chernivtsi) The Sources of History of Social-economic Development of Northern Bukovyna and Hotyn Region in 1918-1940	137
Vlada Sokyrska (Uman, Cherkassy oblast, Ukraine) Central State Archives of Supreme Bodies of Power and Government of Ukraine as a source study of Russian-Ukrainian relations during the formation of the state totalitarian	143
Serhiy Susorov (Kherson, Ukraine) The peculiarities of law machinery documents from the fund of Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv about the activity of revolutionary socialists in the villages of Ukraine (1907-1914)	148
Anna Tkachuk (Kherson, Ukraine) Ukrainian historical science 1970-1960 th – after the example of activity of V. Sarbey	152
Svitlana Chernik (Kyiv, Ukraine) Ukrainian Periodicals as the Source for the Research of 1878-1918 Serbian Political History	158
Oksana Yakymchuk (Rivne, Ukraine) Source to study of the szlachta (the gentry) of the Rivne district Volynsk province at the end of the 18 th – beginning of the 20 th century (in funds of State archive of the Rivne oblast)	163
REVIEWS AND REPORTS	168
Sergiy Korotyaev (Cherkasy, Ukraine) Modern scientific-technological revolution and its influence on different aspects of people's labor activity	169
Victor Susorov (Kherson, Ukraine) The distribution of illegal editions in Mykolaiv in 1905 (on the basis of materials of the State Archives of Mykolaiv oblast)	174
Tetiana Chubina (Cherkasy, Ukraine) Mykola Bushyn: a person, a scientist, a teacher	181
BOOK REVIEWS	185

Bunyc 7

Norbert Morawiec (Chestokhova, Poland)

Krakow historical school in the study of Ukrainian historian

Review of the monograph: Sinkevych E. Krakow historical school in Polish Historiography (Mykolaiv, 2010)..... 186

CHRONICLE AND INFORMATION..... 193

Mykola Bushyn (Cherkasy, Ukraine) 194

Olga Malyuta (Kyiv) The ukrainian labour counsel as representative organ of the ukrainian people during
the second ukrainian pupile's republic 199

INFORMATION ABOUT AUTHORS 208

*Вітчизняна
та всесвітня історія*

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА РОЗВИТОК ОБОВ'ЯЗКОВОГО ПРОТИПОЖЕЖНОГО СТРАХУВАННЯ В ПОДІЛЬСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ (1868-1914 РР.)

Розглянуто питання організації та розвитку обов'язкового протипожежного страхування в Подільській губернії в другій половині XIX – на початку XX ст. Використовуючи нові архівні матеріали, проаналізовано правову базу введення обов'язкового страхування від вогню, етапи розвитку протипожежного страхування в краї, практику та проблеми страхової діяльності.

Ключові слова: протипожежне страхування, пожежна справа, губернське правління, волосне правління, земська управа.

Рассмотрены вопросы организации и развития обязательного противопожарного страхования в Подольской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. Используются новые архивные материалы, проанализирована правовая база введения обязательного страхования от огня, этапы развития противопожарного страхования в крае, практику и проблемы страховой деятельности.

Ключевые слова: противопожарное страхование, пожарное дело, губернское правление, волостное правление, земская управа.

In this article the focus is on a problem of organization and development of mandatory fire insurance in the Podolsk province during the second half of the XIX – beginning of the 20th c. The author uses new archive materials and gives analysis of the law basis concerning mandatory fire insurance from fire, stages of development of fire insurance in the region, practice and problems of insurance activity. The subject of the article belongs to the least investigated by the national science and remains topical even these days.

Key words: fire insurance, fire safety activity, a province government, local court, district council.

Ріст кількості надзвичайних ситуацій і катастроф природного та техногенного характеру, який спостерігається останнє десятиріччя, катастрофічні лісові пожежі в Австралії, Росії, США, останні катаклізми в Японії, актуалізують питання не лише вдосконалення системи запобігання та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, але й механізмів відновлення як особистого майна громадян, так і цілих господарських комплексів та інфраструктури. Проблеми ефективності організації відшкодування збитків привертають увагу як практиків – економістів, юристів, менеджерів, так і науковців.

Нині, в Україні, ринок страхових операцій із протипожежного страхування, порівняно з країнами ЄС та США, є досить незначним. Протипожежне страхування не є обов'язковим як для житлового сектору, так і для малого та середнього бізнесу. Проте економічні реформи, запропоновані урядом України, досвід країн Центральної Європи, неминуче поставлять проблему скорочення наглядових функцій підрозділів Держпожнагляду з одночасним розширення меж протипожежного страхування та страхової відпові-

дальності власників нерухомого майна. При оптимізації системи протипожежного страхування в нагоді стане й позитивний досвід розвитку обов'язкового протипожежного страхування на рубежі XIX – XX ст. Окрім цього, у зв'язку з поширенням в останні роки історичної регіоналістики, актуальності темі дослідження додає її регіональний характер.

Розвиток страхової діяльності на сучасному етапі є постійним об'єктом дослідження правників та економістів [1]. Однак, аналіз наукової літератури, за тематикою статті, свідчить, що історичні аспекти протипожежного страхування на Правобережній Україні вивчалися лише фрагментарно. Зокрема, останні дослідження Д. О. Остапенка, К. М. Твердомед, О. А. Мельничука, С. І. Сташенка, В. Г. Шарпато не розкривають правові засади страхової діяльності на Правобережній Україні, особливостей функціонування протипожежного страхування в не земських губерніях України, етапи розвитку страхової справи, не аналізують страхову роботу органів місцевого управління [2]. Саме на розгляді цих питань акцентує увагу автор статті.

Обов'язкове протипожежне страхування було введено в Подільській губернії у 1868 р. Воно поширювалося на селянство, відставних нижніх чинів, які постійно проживали в повітах та міщан, що мешкали в містечках і не мали міського управління [3, арк. 25 зв.]. Керівництво взаємним страхуванням покладалося на Губернське в селянських справах присутствіє і Казенну палату, які через мирових посередників і волосні правління мали організувати функціонування системи відшкодування збитків селянству внаслідок пожежних випадків.

До обов'язків Казенної палати належало складання окладних листів за страховими зборами і направлення їх до волосних правлінь. На Губернське в селянських справах присутствіє лягав обов'язок контролювати розвиток протипожежного страхування загалом, аналізувати документи по страхових випадках та сплачувати за ними страхову винагороду, здійснювати нагляд за страховою діяльністю волосних правлінь, контролювати надходження страхових внесків до Казенної палати тощо [4, с. 7].

За понад 45-літній період свого існування взаємне протипожежне страхування в Подільській губернії

декілька разів отримувало суттєві зміни як щодо самої організації страхової справи, так і щодо керівних органів, які опікувалися розвитком протипожежного страхування. На наш погляд, в історії розвитку протипожежного страхування в Подільській губернії можна виділити декілька періодів.

Перший період (1868-1879 рр.) розпочинається з моменту введення взаємного страхування в губернії. Цей початковий період характеризувався становленням страхової справи: певним спротивом селянства, яке розглядало страхові внески як новий податок; значною плутаниною в страховій діяльності волосних правлінь; високим рівнем тарифів (1 руб. для дерев'яних будівель та 50 коп. для кам'яних зі 100 руб. страхового забезпечення), низькими нормами забезпечення страхової винагороди за знищену вогнем нерухомість (30 руб. для дворів із дерев'яними спорудами та 45 руб. із кам'яними), повною відсутністю додаткового страхування [5, арк. 21]. Висновок про невисокий рівень окладного проти пожежного страхування підтверджує той факт, що в цей період середнє забезпечення двору сягало від 16,45 руб. до 18,45 руб. (табл. 1) [6, с. 4].

Таблиця 1

Розвиток обов'язкового протипожежного страхування в Подільській губернії впродовж 1868-1879 рр.

Роки	Кількість застрахованих дворів	Середня страхова оцінка двору	Середнє страхове забезпечення двору
		в руб.	
1868	239 189	19,49	17,48
1869	251 386	18,54	17,55
1871	267 478	21,01	17,32
1874	291 976	20,54	17,72
1876	292 272	20,52	17,74
1877	311 844	19,40	16,45
1878	311 925	19,39	18,44
1879	311 942	19,39	18,45
Всього	3356626	19,96	17,60

Аналізуючи статистичні дані таблиці, можна побачити, що як оціночна вартість застрахованих будівель, так і їх страхове забезпечення зростали по трьохліттях. Така залежність пояснювалася тим, що волосні правління раз у три роки проводили повну переоцінку дворів без урахування нових споруд, які були побудовані впродовж трьохліття на подвір'ях обивателів. У результаті цього спостерігалися досить часті випадки видачі страхової винагороди за незастраховані будівлі. Таким чином, однією з основних проблем у розвитку страхової справи була відсутність кваліфікованого персоналу.

Оціночна вартість споруд на селянських подвір'ях також була далекою від дійсної вартості будівель. Подібна ситуація виникала внаслідок того, що досить

часто представники волосних правлінь не виїжджали безпосередньо на місце страхових об'єктів, а призначали суму середню по населеному пункті. Підтвердженням цієї негативної практики, яка спостерігалася впродовж першого періоду розвитку страхової справи в губернії, слугує той факт, що як тільки в наступні періоди волосні правління стали більш добросовісно проводити оцінку селянської нерухомості, оціночна сума відразу збільшилася в декілька разів. Результати страхової діяльності волосних правлінь під керівництвом Губернського в селянських справах присутствія на початковому етапі розвитку протипожежного страхування підсумовані у таблиці 2 [6, с. 5].

Таблиця 2

Підсумки страхової діяльності волосних правлінь Подільської губернії впродовж 1868-1879 рр.

Роки	Отримано страхових платежів	Видано страхової винагороди	Видано страхової винагороди з рубля страхової суми	Отримано прибутку від Страхових операцій
1868	58 594	9 852	0,24	+ 48 742
1869	40 633	7 172	0,16	+ 33 461
1871	67 341	15 558	0,34	+ 51 783
1874	53 685	13 613	0,26	+ 40 072

1876	49 798	11 258	0,22	+ 38 540
1877	58 534	9 274	0,18	+ 49 260
1878	57 966	7 987	0,14	+ 49 979
1879	55 979	8 681	0,15	+ 47 298
Всього	629 716	116 405	0,19	+ 513 311

Позитивна динаміка в розвитку протипожежного страхування у вигляді отриманого прибутку надала можливість Губернському в селянських справах присутствію, в другому періоді розвитку проти пожежного страхування (1880-1897 рр.), знизити тарифи на селянське майно, що страхувалося. Зокрема, для дерев'яних споруд вони зменшилися з 1 руб. до 60 коп., а для кам'яних – з 50 до 30 коп. зі 100 руб. страхового забезпечення. У кінцевому результаті це

зниження сприяло більш інтенсивному розвитку обов'язкового протипожежного страхування в губернії (див. табл. 3) [6, с. 6]. Селянство вже не сприймало страхування як безпідставний обтяжливий податок, убачаючи в ньому дієву допомогу з боку влади у випадку пожежного лиха. Ще однією характерною ознакою другого періоду стало введення у 1880 р. в губернії добровільного протипожежного страхування [7, арк. 23].

Таблиця 3

Розвиток обов'язкового протипожежного страхування в Подільській губернії впродовж 1880-1897 рр.

Роки	Кількість застрахованих дворів	Середня страхова оцінка двору	Середнє страхове забезпечення двору
		в руб.	
1880	326 345	20,96	18,84
1883	342 041	53,48	34,80
1886	369 149	49,75	37,42
1889	404 303	46,67	37,02
1892	419 183	46,27	38,72
1894	419 805	56,02	38,87
1896	456 676	59,91	38,33
1897	457 280	66,53	37,73
Всього	335 6626	50,24	36,05

Порівняно з першим періодом страхування середня оціночна вартість двору зросла понад 2,5 рази, а середнє забезпечення двору у 2 рази. Даний період характеризується більш точною оцінкою страхового майна селянства, що вказує на покращання страхової діяльності волосних правлінь. Однак і на цьому етапі волосні правління не позбулися згубної практики повальної переоцінки майна хліборобської людності раз у три роки, без детального обстеження страхових об'єктів. Подібна практика пояснювалася тим, що волосні писарі вели величезну кількість справ, переписок, виконували вимоги різних посадових осіб і різноманітних закладів, збирали різні статистичні відомості тощо. Зрозуміло, що писарі виконували, в

першу чергу, ті справи, за які могли отримати стягнення від безпосередніх начальників. Волосні правління, не маючи необхідного фінансування, не могли наймати більшу кількість службовців. Як і раніше, гостро стояла проблема кваліфікації волосного персоналу.

Результати страхової діяльності волосних правлінь під керівництвом Губернського в селянських справах присутствія на другому етапі розвитку страхування в Подільській губернії засвідчили подальшу позитивну динаміку прибутковості страхових операцій (див. табл. 4) [6, с. 7]. Однак кількість виплаченої пожежної винагороди у порівнянні з отриманими страховими платежами на 1 руб. страхової суми зросла в середньому з 0,19 до 0,22 коп.

Таблиця 4

Підсумки страхової діяльності волосних правлінь Подільської губернії впродовж 1880-1897 рр.

Роки	Отриман страхових платежів	Видано страхової винагороди	Видано страхової винагороди з руб. страхової суми	Отримано прибутку від Страхових операцій
1880	35 923	10 726	0,17	+ 25 197
1883	95 442	23 442	0,20	+ 72 000
1886	84 214	28 235	0,21	+ 55 979
1889	91 405	35 456	0,24	+ 55 949
1892	102 031	70 042	0,43	+ 32 989
1894	97 225	30 011	0,18	+ 67 214
1896	100 816	33 562	0,19	+ 67 254
1897	77 836	42 558	0,25	+ 35 278
Всього	1 557 900	577 193	0,22	+ 980 797

Незначний рівень отриманих страхових платежів упродовж 1880-1881 рр. пояснювався зниженням тарифних ставок у 1880 р. [8, арк. 17 зв.]. У подаль-

шому, за рахунок залучення додаткових об'єктів страхування, сума страхових платежів значно зросла. Кількість виплаченої пожежної винагороди в порівняно

з отриманими страховими платежами на 1 руб. страхової суми на другому етапі розвитку проти пожежного страхування не мала суттєвих відхилень при зіставленні з середнім показником, окрім 1892 р., коли цей показник досягнув найвищої позначки 0,43. Суттєві витрати страхового капіталу у 1892 р. пояснювалися засухою і, як наслідок, збільшенням спустошливості пожеж.

Третій період розвитку обов'язкового проти пожежного страхування в губернії (1898-1904 рр.) характеризувався новим зниженням страхового тарифу з 60 коп. до 30 коп. для дерев'яних будівель і з 30 коп. до 15 коп. для кам'яних зі 100 руб. страхового забезпечення. При цьому у двічі були

підвищені максимальні суми (окладні норми) за знищені вогнем будівлі для дворів із дерев'яними спорудами з 30 до 60 руб., а для кам'яних – з 45 до 90 руб. (див. табл. 5) [6, с. 8]. У 1900 р. Казенна палата була звільнена від обов'язку складати окладні листи за страховими зборами і керівництво на цьому етапі страховою справою повністю перейшло до Губернського в селянських справах присутствія. Верхня межа третього періоду обумовлюється тим, що Законом від 2 квітня 1903 р. у Подільській губернії було введено спрощене земське управління, у зв'язку з чим із 1905 р. протипожежне страхування з усіма накопиченими капіталами було передане під управління губернського земства [9, арк. 32].

Таблиця 5

Розвиток обов'язкового протипожежного страхування в Подільській губернії впродовж 1898-1904 рр.

Роки	Кількість застрахованих дворів	Середня страхова оцінка двору	Середнє страхове забезпечення двору
		в руб.	
1898	474 633	196,41	65,25
1899	474 804	196,34	65,33
1900	474 913	196,40	65,40
1901	497 752	184,36	62,19
1902	497 860	184,48	62,29
1903	497 933	186,62	62,32
1904	531 276	206,74	66,09
всього	3 449 171	193,10	64,70

На третьому періоді страхування середня страхова оцінка селянського подвір'я підвищилася у порівняно з другим періодом три рази, а середнє страхове забезпечення двору майже вдвічі. Накопичені суми запасного страхового капіталу дозволили Губернському в селянських справах присутствію започаткувати на цьому етапі широку програму забезпечення сіл та містечок Поділля пожежними обозами на пільгових умовах для обивателів, що в подальшому позитивно відбилася на зменшенні спустошливості пожеж у краї [10, арк. 14–22 зв.].

Результати страхової діяльності волосних правлінь на третьому етапі розвитку страхування в Подільській губернії в цілому зберегли позитивну динаміку прибутковості страхових операцій, окрім 1903 р., коли, вперше за всі роки існування протипожежного страхування в краї, страхові операції виявилися збитковими (див. табл. 6) [6, с. 9]. Також спостерігалася подальша тенденція до зростання кількості виплаченої пожежної винагороди порівняно з отриманими страховими платежами на 1 руб. страхової суми, яка зросла в середньому до 0,23 коп.

Таблиця 6

Підсумки страхової діяльності волосних правлінь Подільської губернії впродовж 1898-1904 рр.

Роки	Отримано страхових платежів	Видано страхової винагороди	Видано страхової винагороди з руб. страхової суми	Отримано прибутку від страхових операцій
1898	98 029	44 410	0,14	+ 53 619
1899	93 105	67 405	0,22	+ 25 700
1900	91 557	88 801	0,29	+ 2 756
1901	90 624	52 293	0,17	+ 38 331
1902	92 428	45 926	0,15	+ 36 502
1903	91 086	112 504	0,36	- 21 418
1904	143 899	104 249	0,30	+ 39 650
Всього	700 728	515 588	0,23	+ 185 140

Четвертий період розвитку обов'язкового проти пожежного страхування в губернії (1905-1914 рр.) відзначався суттєвими змінами в організації страхової діяльності. У 1905 р. обов'язки щодо керівництва протипожежним страхуванням перейшли до губернських земських комітетів, а обов'язки мирових посередників покладалася на повітові управи [11, с. 24–27]. Поряд із цим уперше в губернії створювався інститут страхової агентури. На цей період страхові

капітали досягли суми понад 3 млн. 590 тис. руб., із них понад 106 тис. руб. були передані земському комітету готівкою, інші – близько 3 млн. 484 тис. руб. розміщувалися у вигляді цінних паперів на рахунках казначейства [12, с. 67–69].

Спочатку на Подільську губернію поширювалося Положення про взаємне губернське страхування, яке діяло в не земських губерніях. Унаслідок цього губернська управа проводила страхову діяльність на

тих самих умовах, що й Губернське в селянських справах присутствіє. Таким чином, губернський комітет та губернська управа у справах земського господарства Поділля могли лише подавати клопотання про зміни правил щодо взаємного страхування і відповідно не мали права широкої участі в реорганізації страхової справи, на відміну від земських губерній Лівобережної чи Південної України.

Зрозуміло, що подібні обмеження гальмували розвиток страхової діяльності, не давали можливості вчасно коригувати роботу як волосних, так і повітових управ, оскільки для внесення будь-яких змін у практику страхової роботи потрібно було отримувати дозвіл через губернатора з Міністерства внутрішніх справ. У березні 1905 р. Подільський губернський комітет звернувся до МВС із проханням про поширення на губернію правил про взаємне страхування, які діяли в земських губерніях [6, с. 10].

1 січня 1906 р. клопотання губернського комітету було частково задоволено. На Подільську губернію поширювалася дія Положення про взаємне земське страхування від вогню, але з певними обмеженнями. Зокрема залишалася в силі вимога щодо поширення обов'язкового страхування на три категорії обивателів: селянство, відставних нижніх чинів, які постійно проживали в повітах та міщан, що мешкали в містечках і не мали міського управління. Губернський комітет, на відміну від губернських земських зібрань, наприклад, не мав права самостійно встановлювати та змінювати розмір страхових платежів, а лише після затвердження міністром внутрішніх справ. Аналогічні обмеження стосувалися порядку стягнення щорічних страхових внесків та добровільного страхування в губернії.

Незважаючи на певні обмеження, Закон від 1 січня 1906 р. давав можливість губернській управі у справах земського господарства активізувати розвиток протипожежного страхування в краї та збільшити селянам рівень відшкодування за втрачене нерухоме майно. У зв'язку з економічною кризою вартість будівельних матеріалів суттєво зросла, тому відбудувати селянам навіть житлові споруди за 60 руб. було неможливо. Фактично на 1905 р. управа відшкодувала збитки погорільцям не більше ніж 20 % від реальних втрат. У зв'язку з цим у вересні 1906 р. губернський комітет прийняв рішення збільшити окладні норми за знищені вогнем дерев'яні будівлі до 100 руб. Окрім цього рішення, була прийнята важлива постанова щодо введення в губернії з 1907 р., відповідно до ст. 43 та 44 Положення про взаємне земське страхування від вогню, інституту страхової агентири в кількості 26 осіб [12, с. 49].

Спочатку на страхових агентів поширювалися обов'язки щодо нагляду за страховою діяльністю волосних правлінь, укладення договорів за добровільним та додатковим страхуванням, введення справ щодо виплати страхових відшкодувань унаслідок великих пожеж, які охоплювали понад три подвір'я, або збитки від яких складала не менше 500 карб., контролю за утриманням селянами пожежних обозів, які створювалися на пільгових умовах за рахунок запасного страхового капіталу тощо. Пізніше обов'язки страхових агентів поповнилися переоцінкою стра-

хових будівель, підготовкою пропозицій до змін страхових норм та тарифів.

Для керівництва діяльністю страхових агентів була введена посада страхового інспектора. У його обов'язки входило: розгляд скарг на дії страхових агентів, вирішення на місцях конфліктних ситуацій та технічних питань, систематизація статистичних матеріалів, підготовка пропозицій щодо тарифної сітки страхування на розгляд губернському комітету тощо.

Піклуючись про збільшення страхового капіталу губернії та з метою усунення умов для виникнення «страхових» підпалів, у 1906 р. губернський комітет, відповідно до ст. 13 та 51 Положення, висунув вимогу у випадку прийняття до страхування будівель за підвищеною оцінкою, забезпечувати виплату за обов'язковим страхуванням лише $\frac{3}{4}$ вартості страхового майна. Попередній термін дії страхових відомостей на трьохліття було збільшено до чотирьох років. При переоцінці майна вимагалася присутність на страховому об'єкті в якості понятих трьох осіб, двоє з яких мали бути обов'язково грамотними [12, с. 45].

З 1 січня 1907 р. губернський комітет прийняв ухвалу виключити зі страхових відомостей будівлі міщан у тих містечках, в яких існували міщанські управи. У листопаді 1907 р. засідання губернського комітету прийняло важливе рішення щодо диференціації страхових тарифів у залежності від матеріалу стін та дахів, тим самим губернський комітет намагався стимулювати розповсюдження вогнестійких матеріалів у губернії. При добровільному страхуванні майна понад 500 руб. диференціація страхових тарифів була більш ширшою [12, с. 46].

З 1908 р. земські страхові агенти розпочали цілеспрямоване обстеження страхового майна в повітах, із метою вдосконалення системи діловодства та встановлення нових норм окладного страхування. Зокрема, території повітів були поділені на райони, за типовістю існуючих у них будівель. При проведенні обстеження враховувалася не лише вартість будівельних матеріалів, але й вартість будівельних робіт та розцінки за підвіз матеріалів. Незважаючи на недосконалість такої системи визначення оцінки нерухомості, прийняте рішення надало можливість вперше більш точно враховувати специфіку селянських дворів у залежності від застосованих будівельних матеріалів при розрахунках страхових тарифів. До того ж нова система нарахування носила стимулюючий характер [13, арк. 43].

У результаті проведених обстежень виявилось, що кам'яні будівлі найчастіше зустрічалися в Кам'янецькому, Ушицькому, Могилівському та Балтському повітах. Глинобитні будівлі криті соломою в Балтському, Гайсинському, Ямпільському, Могилівському, Вінницькому, Летичівському та Проскурівському повітах. У кінцевому результаті, враховуючи різну вартість будівель залежно від місцевості, управа поділила губернію на два райони – південний, куди увійшов Балтський повіт та північний – до якого включили всі інші повіти губернії. Подібний підхід Подільського земства значно відрізнявся від практики земств Лівобережної та Південної України, де кількість районів, а отже і диференціація населених пунктів, була суттєво ширшою. Різниця в нормах окладного страхування по районах вказана у таблиці 7 [6, с. 21].

**Норми окладного протипожежного страхування по страхових районах Подільської губернії
впродовж 1905-1914 рр.**

Призначення будівлі	Вартість середнього страхового забезпечення двору в руб.					
	перший район			другий район		
	кам'яні	дерев'яні	глинобитні	кам'яні	дерев'яні	глинобитні
будинки	65	60	60	120	80	80
повітки	40	20	20	35	30	30
кузні	20	10	10	25	15	15
млини	100	50	50	100	60	60

За визначенням управи всі споруди, вартість яких була визнана меншою обов'язкових норм, повинні були прийматися до страхування за дійсною вартістю. 29 жовтня 1908 р. нові страхові тарифи Подільської губернії були затверджені Міністерством внутрішніх справ. Для виконання подібних робіт у подальшому, в 1908 р. при страховому управлінні губернського комітету був створений відділ пожежно-страхової статистики [12, с. 52].

Нові тарифи були введені з 1 липня 1909 р. до того ж термін дії страхових відомостей поширювався на шість років [14, с. 107]. З цього періоду подальша переоцінка страхових будівель покладалася виключно на страхових агентів. У серпні 1909 р. у Вінниці відбувся з'їзд страхових агентів, який розглянув інструкцію з обов'язкового страхування, розроблену губернським комітетом, зрівняв норми окладного та добровільного страхування для сільських і містечкових будівель, провів конкурс обладнання для черепичного виробництва тощо. 29 грудня 1909 р. губернський комітет затвердив Порядок діловодства і звітності збирачів та волосних правлінь за обов'язковим страхуванням [14, с. 112].

У 1910 р. робота з вдосконалення системи функціонування відшкодування збитків погорільцям продовжилася. З 2 до 5 жовтня 1910 р. у м. Проскурові відбувся 3-й з'їзд страхових агентів губернії на якому вперше було розроблено комплексну програму розвитку попереджувального страхування та протипожежні заходи в губернії [15, с. 87–88]. Зокрема губернський комітет змінив систему врахування страхових надходжень за списком на карткову, що зробило підхід при проведенні страхування більш точним та індивідуалізованим. Були вдосконалені правила й стосовно додаткового страхування. Зміни, в першу чергу, торкалися порядку нарахування розміру щорічних платежів, термінів унесення платежів, порядку переоцінки будівель за додатковим страхуванням тощо.

Наприклад, до 1 січня 1911 р. договір додаткового страхування складався на весь період дії страхових відомостей, незалежно від сплати платежів страховальником [15, с. 53]. Із 1911 р. термін дії додаткового страхування встановлювався на рік із моменту унесення страхових платежів із першого числа кожного

місяця. Новий порядок вимагав внесення страхових платежів самим страхувальником безпосередньо в казначейство.

Законом від 14 березня 1911 р. земство Подільської губернії стало повноцінним [15, с. 221]. У зв'язку з цим на подільське земство поширювалася ст. 8 Положення про взаємне земське страхування, внаслідок чого обов'язковому страхуванню підлягали всі сільські споруди, як приватні, так і громадські, які розміщувалися в межах селянської осілости. Отже, розширювалося й коло страхувальників. Поряд із цим подільське земство у 1912 р. ініціювало перед Міністерством внутрішніх справ розгляд питання щодо залучення до обов'язкового страхування з 1913 р. й тих будівель, які розміщувалися в 50 сажнях від будівель побудованих у межах селянської осілости.

У зв'язку із збільшенням кількості страхувальників губерньська земська управа провела реорганізацію страхового управління. По-перше була введена посада завідувача страховим відділом, а по-друге – канцелярія страхового відділу поділена на 6 окремих діловодств. Унаслідок реорганізації, операції з додаткового страхування в губернії збільшилися майже вдвічі.

Таким чином, до 1914 р. завдячуючи чіткій роботі страхових агентів було збільшено запасний страховий капітал на 855 тис. руб., що складало приріст майже на 24 %. Були значно розширені операції за попереджувальним страхуванням, зріс кількісний склад технічного персоналу, який займався поширенням вогнестійких матеріалів, було створено програму розвитку земського черепичного виробництва. Протипожежні заходи земства, які проводилися за рахунок накопичених запасних страхових капіталів, зменшили відсоток пожеж із загальної кількості з 17,4 % у 1864 р. до 9 % на 1911 р., водночас зменшилася й кількість знищених пожежами дворів із 13,2 % у 1864 р. до 8,4 % на 1911 р. серед українських губерній [16, с. 22-23; 17, с. 32-33, 62-95].

Отже, завдякуючи протипожежному страхуванню, місцевими органами самоврядування було не лише зменшено ризик масового зубожіння подільського селянства внаслідок пожеж, але й зроблено значний внесок, через систему заохочень, у розвиток протипожежного захисту краю.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Яковчук М. Ю. Адміністративно-правове регулювання страхової діяльності в Україні [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Яковчук М. Ю. ; Національний ун-т Державної податкової служби України. – Ірпінь, 2009. – 20 с. ; Залстов О. М. Державне регулювання ринку страхування життя в Україні: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.08 [Електронний ресурс] / О. М. Залстов ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана». – К., 2007. – 20 с. ; Коваль О. А. Державне

- регулювання системи страхування земель сільськогосподарського призначення [Текст]: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.03 / О. А. Коваль; Приват. ун-т. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.; Жадан С. В. Організаційно-правові засади управління державним соціальним страхуванням [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / С. В. Жадан; Ін-т законодавства ВР України. – К., 2008. – 20 с.
2. Остапенко Д. О. Соціальне страхування промислових робітників України (середина XIX ст. – лютий 1917 р.) [Текст]: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Остапенко Д. О.; Харківський держ. ун-т – Х., 1998. – 170 с.; Твердомед К. М. Законодавство про страхування в Україні в період НЕПУ (1921-1929 рр.) [Текст]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Твердомед К. М.; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.; Мельничук О. А. Діяльність органів соціального страхування в Україні у 20-30-х рр. XX ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / О. А. Мельничук; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 39 с.; Сташенко С. І. Протипожежна діяльність земств Лівобережної України [Текст]: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / С. І. Сташенко; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2004. – 20 с.; Шарпаций В. Г. Становлення та функціонування системи соціального забезпечення в Українській РСР в 1920-30-х рр.: історичний аспект: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 [Електронний ресурс] / В. Г. Шарпаций; Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2007. – 32 с.
  3. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 442, оп. 47, спр. 458.
  4. Положение о взаимном земском страховании и инструкция волосным правлениям о порядке составления списков для введения взаимного страхования имущества. – Екатеринослав: Тип. Я. М. Чаусского, 1867. – 20 с.
  5. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 54, спр. 92.
  6. Взаимное земское от огня страхование в Подольской губернии / Под. ред. А. Солухи. – Каменец-Подольский: Страховой отдел Под.ГЗУ, 1913. – VIII, 136, 81 с., 32 л. ил., карт.
  7. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 690, спр. 314.
  8. Держархів Вінницької області, ф. 230, оп. 1, спр. 27.
  9. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 132д.
  10. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 641, спр. 714.
  11. Положение о взаимном земском страховании от огня строений, со всеми позднейшими узаконениями и распоряжениями. – К.: Тип. С. П. Яковлева, 1906. – 56 с.
  12. Доклады Подольской губернской управы по делам земского хозяйства Подольскому губернскому комитету. – Каменец-Подольский, 1909. – 248 с.
  13. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 638, спр. 20.
  14. Доклады Подольской губернской управы по делам земского хозяйства Подольскому губернскому комитету. – Каменец-Подольский, 1910. – 243 с.
  15. Статистический отчет Подольской губернской земской управы по взаимному земскому от огня страхованию за 1911 г. – Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления, 1911. – 339 с.
  16. Сведения о пожарах в России за 1860-1869 годы // Статистический временник Российской империи. – СПб.: Тип. Замысловского, 1872. – Вып. 5. – С. 1–56.
  17. Статистика пожаров в Российской империи за 1895-1910 годы и общие данные за 50 лет – с 1860 по 1910 гг. – СПб.: Издание Статистического комитета МВД, 1912. – 276 с.

Рецензенти: Чубіна Т. Д., д.і.н., професор Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РЕФОРМАЦІЙНИХ ТЕЧІЙ В ЗЕМЛЯХ КОРОНИ ЧЕСЬКОЇ НА ПОЧАТКУ XVI СТ.

На початку XVI ст. в чеських землях крім католицького напрямку віровчення почали формуватися такі реформовані християнські напрями як: утраквізм, «Община братська», староутраквізм та новоутраквізм. В даній статті розглянуто основні принципи розвитку та співіснування реформаційних течій в землях Корони чеської.

Ключові слова: католицька церква, утраквізм, конфесія, реформація, святе причастя.

В начале XVI в. в чешских землях кроме католического направления вероучения начали формироваться и такие реформированные христианские направления как: утраквисты, «Община братская», староутраквисты и новоутраквисты. В данной статье рассмотрены основные принципы развития и сосуществования реформационных течений в землях Короны чешской.

Ключевые слова: католическая церковь, утраквизм, конфессия, реформация, святое причастие.

At the beginning of the sixteenth century in the Czech Land except the catholic direction began to be formed and such reformed Christian directions as: utraquism, «Community is brotherly», old type of utraquism and new type of utraquism. The principles of development and coexistence of the reformation movement in the Czech Crown Land are shown in a given article.

Key words: the catholic church, utraquism, confession, reformation, Holy Communion.

Церква в пізньому середньовіччі і ранньому новому часі відіграла значну роль в суспільстві не лише через віру, тобто релігійне переконання індивідуумів, але ще й тому, що вона була елементом формування культурних і суспільних норм. На початку XVI ст. в землях Корони чеської церква почала все більше відігравати й політичну роль, оскільки в руках правлячої еліти вона стала ідейним знаряддям для втілення в життя їх задумів і амбіцій. Це стосується як католицької церкви, яка в ході відомого Тридентського Собору (1545-1563 рр.) виробила програму католицької реформації, так і реформованих конфесій. В XVI ст. християнська Європа переживала в конфесійному житті фундаментальні, до цього часу небачені зміни, які виразно проявились і в історичному розвитку земель Чеського королівства. В цей період європейські країни опинились у вирі конфліктів різного характеру. Один із них був викликаний невтішною релігійною ситуацією, коли прихильники реформування католицької церкви вийшли за мури храмів, на площі міст, до дворянських і королівських палаців. Другий конфлікт був викликаний боротьбою станів за свої привілеї проти королівської влади, що робила перші кроки до абсолютної влади, абсолютизму. Ця боротьба яка проходила у площині релігійних постулатів, насправді була політичною боротьбою.

У вітчизняній історіографії дана проблематика залишається мало дослідженою. Історію перед-

реформаційного періоду та питання релігійної різноманітності в землях Корони чеської, досить широко висвітлили в своїх працях такі чеські дослідники як: засновник чеської історіографії Ф. Палацький [7], секретар празького магістрату Сікст з Оттесдорфа [2], Й. Яначек [10], Ф. Бартош [3, 4]. Метою даного дослідження є висвітлення конфесійної ситуації в землях Корони чеської на початку XVI ст. Основними завданнями даної роботи є: розкрити та показати основні принципи співіснування декількох релігійних течій в землях Корони чеської; вказати на їх відмінності у віровченні та церковних традиціях; розкрити питання релігійної ситуації в землях Чеської корони – Сілезії та Лужицях.

На початку XVI ст. в період, коли в інших частинах центральної Європи лише починалась боротьба стосовно реформи католицької церкви, в Чехії та Моравії співіснування декількох християнських церков було основним принципом релігійного життя. Ці землі Корони чеської (Чехія, Моравія, Сілезія, Верхні і Нижні Лужиці) були єдиною частиною християнського світу, де офіційно на державному рівні визнано конфесійну толерантність між католицькою церквою і гуситським утраквізмом [1]. Інша частина християнського світу, яка в середньовіччі була розділена на церкву західну (римокатолицьку) та східну (православну), відстоювала єдність церков, тому й не дивно, що відхилення у віровченні в західній та східній церквах переслі-

дувались як ересь. Тутешня конфесійна ситуація була своєрідною мозаїкою, представники якої по-різному бачили себе частиною європейської реформації, лютеранської або кальвіністської, але в той же час добре пам'ятали про свою столітню гуситську традицію реформованої церкви. Різноманітність конфесій в чеських землях була обумовлена довготривалим відносно мирним співіснуванням двох головних релігійних спільнот: католиків і гуситів-чашників або утраквістів, юридично закріпленим в угоді компактат*, підписаній в 1436 р. в м. Їглаві між делегацією Базельського католицького собору і гуситською Чехією. Утраквістам було дозволено прийняття причастя всім вірниками з чаші «хлібом та вином» (рівність всіх вірників); покарання всіх за смертні та інші гріхи (тобто рівність перед законом Божим); свободу проповіді слова Божого (власне, свобода слова); заборона участі священнослужителів у світській владі, а також володіння маєтками. І хоча домовленість про мирне співіснування двох конфесій, католиків і гуситів-утраквістів папа Пій II в 1462 р. оголосив недійсною, вважав утраквізм формою ересі, в Чеському королівстві компактати все ще визнавалися на рівні земельного закону, який не міг бути відмінений або визнаний недійсним будь-яким рішенням зовнішньої сили: імператором або папою. Їх дієвість в практиці щоденного життя була знову підтверджена конфесійним Кутногорським миром з 1485 р., який став юридичною основою релігійної толерантності Чехії і Моравії.

Папа Римський вважав чеський утраквізм еретичним вченням, насправді утраквізм мало чим відрізнявся від католицизму. Переконати папу не зміг навіть король Корони чеської Фердинанд I Габсбург. Основна різниця між двома версіями компактатного християнства полягала в наступному [9]:

1). В різних поглядах на офіційне особисте та родинне життя світських священників. Католицькі священники повинні були дотримуватись celibату і не мали права одружуватись; священники-утраквісти могли одружуватись і мали власних нащадків;

2). Неоднакова вікова межа, яка дозволяла брати участь у богослужіннях. У католиків такою межею був вік 10 років, коли дитина досягала такого розумового рівня, який дозволяв їй усвідомлювати значення прийняття причастя. За духовне життя молодих дітей відповідав хресний батько. В утраквістів брати участь в богослужіннях могли і малі діти, в тому числі і немовлята. Утраквісти в даному випадку посилались на слова Ісуса Христа: «Нехай і малі приходять до мене».

3). Як в утраквістів так і у католиків був однаковий завершальний етап богослужіння, а саме святе причастя. Добропорядний християнин повинен

був причащатися не рідше одного разу на рік. Перед причастям вірник повинен був сповідуватися у священника, виконати певну міру покарання, наприклад помолитися декілька разів, і лише після цього міг причащатися.

Таке причастя згідно компактат могло бути двох видів: «під одним» або «під обома» видами. Різні форми причастя відрізнялись і мовою літургії: в першому випадку – латинська мова, у другому – чеська.

Термін «під обома видами» є середньовічним терміном, але він вживався і пізніше. Тому, вважаємо за потрібне розшифрувати його. Термін з'явився на підставі двох дій під час утраквістичного богослужіння, коли прихожанин приймає з рук священника так звагу гостію (свячений тоненький пластівець, спечений з прісного тіста) і п'є з чаші символічний ковток вина, тобто проходить процес відображення т.т.з. святе приймання «під обома видами» (символізує «тіло і кров Христа»). Під час богослужіння у католиків символічне прийняття вина («крові Христової») обмежувалось священником, а прихожанин приймав лише свячену гостію. Ця різниця під час католицького богослужіння, показувала перевагу священника, який являється особливим посередником між вірником і Богом [1].

Схожість ідей компактатного утраквізму і католицької церкви особливо проявилась в період реформації, оскільки як утраквісти так і католики погоджувались в двох важливих принципах віровчення, які були для більшості новостворених реформаційних конфесій неприйнятими.

Першим принципом була теза про т.зв. тарисубстанціоналізм. Згідно цієї тези під час богослужіння в руках священника відбувалось чудесне перетворення внутрішньої основи гостії (хлібини) та вина на тіло і кров Христа. Цей принцип визнавав як компактатний утраквізм, так ще і Мартін Лютер, оскільки він був записаний також в Авгсбурзькій (лютеранській) конфесії від 1530 р. Більш радикальні реформаційні конфесії, а також спільнота братська даний принцип відкидали – хліб і вино, яке приймали під час богослужіння, вони вважали лише символом жертви Христа, а не як його тіло та кров.

Іншим важливим погодженням між утраквістами та католиками було розуміння значення самого священника, як основного посередника між Богом та прихожанином. Цю роль священник отримував через акт висвячення, який виконував єпископ. Тому утраквісти, які не мали власних єпископів, визнавали церковний авторитет папи та католицьких єпископів. Дві основні коронні землі Чехія та Моравія, були складовою частиною Празького католицького архієпископства [5]. Найвизначнішим католицьким прелатом в Моравії був єпископ оломовський. Посада празького архієпископа довгий час залишалась вільною. Його функції виконувала консисторія, для священників-католиків т.зв. «верхня», для священників-утраквістів т.зв. «нижня». Кафедральним храмом для католиків був столичний храм Святого Віта в Празькому замку, а для утраквістів – храм Діви Марії «біля Тину» на площі Старого міста. Кожну з консисторій очолював один або двоє адміністраторів.

* «Компактати» мають такий зміст: I. Святе Причастя має вільно надаватися під обома видами всім християнам у Богемії та Моравії, а також усім тим, хто перебуває поза їхніми межами, але сповідує віру цих країн. II. Усі смертні гріхи каратимуться та викориню-ватимуться тими, чия посада пов'язана з таким повноваженням. III. Слово Боже має вільно та правдиво проповідуватися священник-ками Божими та достойними дяконами. IV. Священик у часи закону благодаті не повинен претендувати на жодні мирські володіння.

Адміністратор верхньої консисторії мав єпископську правомочність, і якщо він був висвяченим єпископом, то мав право самостійно висвячувати католицьких священників. Із призначенням в 1561 р. празького архієпископа посаду адміністратора верхньої консисторії було ліквідовано [3].

Нижня консисторія продовжувала функціонувати в рамках всього архієпископства і управляла церквою «під обома видами». Члени консисторії як правило, були в переважній більшості священники-утраквісти найвідоміших празьких приходів, які призначались на цю посаду на основі рішення утраквістичних станів. Персональне призначення членів нижньої консисторії стало важливою складовою частиною конфесійної боротьби між утраквізмом та реформацією з самого початку поширення лютеранства в Чехії.

Самостійною церковною комунітою, в Чехії стала «Община братська», перша община була заснована в 1457 р. в м. Кунвальді Ржегором. Община братська систематично будувала власну систему підготовки священників та їх висвячення незалежно від т.зв. апостольської поступовості (повне відділення від утраквізму відбулося в 1467 р.). Община братська проживала в перших десятиліттях свого існування дуже складний організаційний та релігійний розвиток, оскільки її першопочаткова ідейна концепція повернення до первинного християнства не співпадала з реальністю. Однак яскрава внутрішня відкритість і воля в «пошуках шляху» давала можливість поступово приводити в порядок фундаментальні принципи життя братської общини. Тверду позицію в чеському суспільстві «Община братська» отримала лише в останньому десятилітті XV ст. коли завдяки зміні поглядів на участь в суспільному житті і на володіння майном, община стала доступною і для багатшого міщанського прошарку та шляхти. Діяльність общини братської в Чехії була формально заборонена т.зв. святоякубським мандатом короля Владислава Ягеллонського з 1508 р. На практиці братські общини знаходились під захистом впливових магнатів, тому їх діяльності в панських маєтках згадана заборона короля не загрожувала [8]. Однак не дивлячись на це, згаданий королівський мандат залишався дійсним, тому для існування общини братської він представляв скриту небезпеку. Найвідомішими центрами Общини братської в Чехії в першій чверті XVI ст. були міста Млада Болеслав та Литомішль.

Сілезія з точки зору церковного управління була самостійною, територіально компактною ієрархією (дінцезією) вратіславською, духовним очільником якої був вратіславський єпископ. Ця єпархія не була підпорядкована празькому архієпископству, тому що, вона входила до складу сусіднього архієпископства, очільником якого мав резиденцію в польському м. Гнезні. Межі вратіславської єпархії в основному співпадали з територією Сілезії як коронної землі. Часткові зміни кордонів окремих сілезьких князівств в середньовіччі не були суттєвими [2]. Обидві Лужиці з точки зору церковного управління були складовою частиною мішенської єпархії (дієцезії) з центром в сусідній Саксонії. На Сілезію та Лужиці компактати не поширювалися. Аж до реформації ці три коронні

землі залишались областями, в яких приходи були підпорядковані католицькій церкві.

Описана ситуація, однак, в 20-х роках XVI ст. кардинально змінилась з приходом до влади короля Фердинанда I Габсбурга. Більша частина територій, де не лише в період гуситів, але і після них вирішальним залишався вплив католицької церкви (сюди відносились території Лужич, переважна частина Сілезії, Пн. та Пн-Зх. Чехія), в епоху реформації дуже швидко підпала під вплив ідей Лютера [11]. Значний вплив тут мало мовне середовище, тому й не дивно, що швидше за все реформація поширювалась в німецькомовних областях, і богослужіння велись на німецькій мові. Ідеї Лютера спочатку отримали широку підтримку в Чехії в крушногорській області завдяки німецьким шахтарям та металургам, які переселились в район Крушних гір із сусідньої Саксонії в зв'язку із широким розвитком видобування срібла в Яхимові в 20-х роках XVI ст. Поступово реформаційні ідеї Лютера поширились на колишні католицькі німецькомовні області в Моравії, на великі королівські міста Їглава і Знаймо.

З конфесійної точки зору відбулось значне зближення чеських коронних земель. Зменшилась кількість католиків в Чехії та Моравії, оскільки лютеранську реформацію сприйняла більша частина католицького населення в прикордонних німецькомовних областях. В результаті швидкого поширення реформаційних ідей Лютера на Півночі цілі землі чеського королівства поступово переставали бути католицькими, і не лише більша частина Чехії, але і частина Моравії.

Найскладніша релігійна ситуація склалася в Сілезії, оскільки Сілезія була поділена на багато князівств, володарі яких впливали на конфесійну структуру своїх малих країн сильніше, ніж чеських король який був титулярним князем сілезьким. В 1526 р. сілезькі князі з конфесійної точки зору ділились на два табори. Прихильником «старої віри» в першу чергу був вратіславський єпископ, а із світських князів Ян Опольський який особисто просив папу про допомогу проти лютеранства, яке набирало все більшого розмаху. Першим із сілезьких територіальних князівств, де лютеранська реформація отримала перевагу, було м. Крнов, яким правив Їржі Гогенцоллерн. З Крнова реформація швидко поширилась на сусідній район Тешін, володар якого князь Казимир не робив жодних перепон поширенню церковних нововведень. Вирішальну перевагу в окрузі Тешіна лютеранська реформація отримала після 1528 р., в період правління Яна з Перштейна. Центром лютеранської реформації в Сілезії невдовзі стає князівство Легніцьке, а князь легніцький, Фрідріх Легніцький, очолює сілезьку протестантську опозицію. На протязі 30-х років помирають головні прихильники католицької церкви серед сілезьких князів: Ян Опольський (1532), Карл Мінстерберзький (1536), вратіславський єпископ Ян із Салзи та воєвода Їржі Саксонський володар князівства заганського (1539). Після їх смерті лютеранська реформація поширилась на більшу частину сілезької території.

Коли король Фердинанд I приступив до виконання своїх королівських функцій, нижня консисторія

знаходилась під впливом Гавла Цагери, який декілька разів міняв свої ідейні переконання, то підтримуючи чашників то лютеранську реформацію. Коли чеську владу очолював Ян Пашек з Врату, Гавел Цагера стає його найближчим союзником в придушенні реформації [12]. Однак після того, як король усунув Яна Пашка з політичної арени, королівський вплив на нижню консисторію значно посилюється, і 19 травня 1528 р. консисторія була формально поновлена як чашницька.

Повернувши контроль над нижньою консисторією, король Фердинанд зумів і в Чехії, так само, як і в австрійських землях, ввести заборону на функціонування новохрещенців. Чеський земельний сейм, який відбувся в 1528 р. в Чеських Будейовіцях, прийняв рішення вигнати новохрещенців з території Чехії. Багаточисельні общини новохрещенців які поселились в Чехії в першій половині 20-х років XVI ст. тікаючи від переслідування з німецьких та австрійських земель, змушені були покинути свої поселення і йти далі на схід. Значна частина з них знайшла для себе притулок в маєтках моравської шляхти, де майже ціле століття вони творили різнобарвну релігійну структуру краю.

Переслідування новохрещенців в Чехії було чи не найбільшим «успіхом» короля Фердинанд I в спробі урегулювати релігійну ситуацію в Королівстві чеському. Розмах лютеранської реформації та політична підтримка, яку реформація знаходила серед місцевих станів, стало поштовхом і для «Общини братської». В березні 1530 р. в общину вступили близько двох десятків чеських шляхтичів на чолі з багатим та впливовим шляхтичем Конрадом Країржем з Крайку (округ Млада Болеслав). Вперше з моменту свого створення і община братська почала розробляти по лютеранському взірцю офіційне визнання віри, тобто братської конфесії. Спроба легалізувати общину, яка повинна була бути підтримана саме вступом групи шляхтичів в братську

церкву, не вдалася по причині негативного ставлення до неї короля Фердинанда I. З 1532 р. общину братську очолював єпископ Ян Августа, найвідоміша особистість згаданого релігійного напрямку в першій половині XVI ст. Ян Августа мав значний вплив на розвиток общини.

Починаючи з 30-х рр. робляться спроби змінити релігійну ситуацію через прийняття нових законодавчих актів, які б узаконили відкрите визнання іншого віросповідання. В результаті неприйняття королем Фердинандом I будь яких «релігійних нововведень» чеські прихильники лютеранської реформації опинились в досить складній ситуації. Офіційно вони заявляли, що підтримують дозволені законом компактати, тобто являються прихильниками т.зв. віри «під обома видами», але насправді зміст цієї віри вони трактували на свій лад. Ця проблема знайшла своє відображення в сучасній історичній термінології, в якій обидва релігійні напрямки мають окремі назви – старочашники, які відносять себе до прихильників компактату, і новоутраквісти або прихильники віри «під обома видами», які відносять себе до реформації лютеранського типу. І лише на початку 40-х рр. чеські утраквісти досягли такого рівня консолідації, що спробували формою офіційно поданою в сейм проекту, формально змінити релігійну ситуацію [6].

Очільники чеських лютеранців спробували утворити нову земельну церкву в Чехії в 1543 р., використавши для цього складну політичну ситуацію, в якій опинився король Фердинанд I. Офіційне існування двох віросповідань і децентралізація церковного управління в Чеських землях створювали хороше підґрунтя для швидкого поширення лютеранської реформації, особливо в тих панських маєтках, власники яких формально прийшли в компактатну віру «під обома видами», однак насправді підтримували лютеранство, яке набувало швидкого поширення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Поп И. И. Эпоха революционных бурь / Иван Иванович Поп // Краткая история Чехословакии с древних времен до наших дней / Отв. ред. А. Х. Клеванский, В. В. Марьина, И. И. Поп. – Москва, 1988. – С. 70.
2. Сикст из Оттерсдорфа. Хроника событий, свершившихся в Чехии в бурный 1547 год / перевод и комментарии А. И. Виноградова, Г. П. Мельников. – Москва, 1989. – С. 95–98.
3. Bartoš F. M. Lutherovo vystoupení a Jednota bratská / František Michálec Bartoš // Reformační sborník III. – Praha, 1929. – S. 234–235.
4. Bartoš F. M. Jednota a reformatory ve sborníku Jednota bratska 1457-1957. – Praha, 1956. – S. 39.
5. Franke E. Über die Vertreibung der Bernhardiner aus Breslau, Zeitschrift des Vereines für Geschichte und Altertum. – Schlesiens, 1907. – S. 32.
6. Odložilík O. Utrakvistická postilla z r. 1540 // Vestník Kralovstve Ceske společnosti nauk. – 1924. – S. 13.
7. Palacký F. Dějiny národu českého v Čechách a na Moravě. – Praha, 1848. – Díl. 1, 2.
8. Molnar A. Na rozhraní věků: cesky reformace. Jan Hus, Bedřich ze Strážnice, Ivan Stojkovič, Martin Luther, Huldrych Zwingli, Jan Valvin / Amadeo Molnar. – Praha : Vyšehrad, 1985. – S. 436.
9. Rakouský pohled na otázku nástupu Ferdinanda Habsburského na český trůn v širších souvislostech celé monarchie nejnověji stručně zhodnotil Winkelbauer Thomas, Osterreichische Geschichte 1522-1699. – Wien, 2003. – Díl 1. – S. 79.
10. Janáček J. České dějiny. Doba předbělohorská. 1526-1547 / Josef Janáček. – Praha : Academia, 1968. – Kniha I. – Díl I. – S. 281.
11. Simar J. V. Knez Martin z Betlema // Cesky casopis historicky. – Praha, 1906. – № 12. – S. 38.
12. Thomson S. H. Luther and Bohemia // Archiv für Reformationsgeschichte, 44. – Berlin, 1953. – S. 53–58.

Рецензенти: Сінкевич Є. Г., к.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили; Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

НІМЦІ КРИМУ В СИСТЕМІ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В 20-30-ТІ РОКИ ХХ СТ.

Висвітлено проблеми підготовки кадрів з числа німців у технікумах, робітничих факультетах і курсах, вищих навчальних закладах. Розглянуто історію педагогічного та сільськогосподарського німецьких технікумів. З'ясовано результати діяльності влади у сфері професійної освіти німців.

Ключові слова: німці Криму, національна освіта, професійна освіта.

Освещены проблемы подготовки кадров из числа немцев в техникумах, рабочих факультетах и курсах, высших учебных заведениях. Рассмотрено историю педагогического и сельскохозяйственного техникумов. Проанализировано результаты деятельности власти в области профессионального образования немцев.

Ключевые слова: немцы Крыма, национальное образование, профессиональное образование.

The article is devoted to learning of Germans staff training problems in technical schools, working faculties, higher educational institutions and various courses. The history of pedagogical and agricultural technical school is also revealed here and the results of authorities activity in the field of Germans professional training.

Key words: Crimean Germans, national education, professional training.

Установлення радянської влади на території Криму призвело до масштабних перетворень у соціально-економічних, політичних і культурних сферах життя населення півострову. Сформований напередодні Першої світової війни уклад життя в полінаціональному та поліконфесійному регіоні з приходом більшовиків почав кардинально змінюватися. Особливу увагу нова влада звертала на стан шкільної освіти, а також підготовку професійних кадрів з числа німецької етнічної групи. Адже більшість німців проживала саме в сільській місцевості, а тому потребувала кваліфікованих кадрів – агрономів, ветеринарів, зоотехніків, механізаторів тощо. Водночас існувала потреба у забезпеченні фахівцями місцевих органів влади, медичних закладів тощо. Отже, мета статті полягає в з'ясуванні особливостей політики більшовиків у сфері функціонування професійних навчальних закладів для підготовки кадрів з числа німців Криму. Для її досягнення слід розкрити процеси, пов'язані з навчанням німців у системі технікумів, робітничих факультетів, вищих навчальних закладів і на різно-профільних курсах.

Окреслені проблеми не знайшли належного вивчення в радянській та сучасній історичній науці. У наявних наукових студіях півострів традиційно залишається поза увагою. Лише поодинокі аспекти навчання німців знайшли своє відображення в наукових працях Г. М. Кондратюка, зокрема діяльність Окресського педагогічного технікуму та Кримського технікуму зернової механізації.

Зміцнення радянської влади на півострові було пов'язано із встановленням реального контролю над

політичними, економічними процесами. Одночасно ставилося завдання взяти під контроль й культурну сферу. Саме в ідеологічному вихованні вбачалася можливість сформувати новий світогляд радянської людини. Надійним засобом реального втілення в життя таких планів, за задумом влади, мала стати школа, яка у німців існувала в кожному населеному пункті їх компактного проживання. Проте, викладацький склад навчальних закладів, що діяли ще до приходу більшовиків, не відповідав новим реаліям, адже старі викладачі не могли та й не хотіли виховувати у дітей атеїзм, прищеплювати нові цінності, невластиві для німецької етнічної групи. За таких обставин першочерговим завданням для влади стало питання підготовки відповідних педагогічних кадрів з числа соціально надійних, перевірених осіб німецької національності. Натомість, на середину 20-х рр. склалася критична ситуація із забезпеченням шкіл вчителями. Так, станом на 1926 р. багато педагогів через низьку заробітну платню звільнилося та пішло у сільськогосподарську кооперацію. За прогнозами на 1926/1927 навчальний рік школи могли залишити до 50 % викладачів [1, арк. 7]. Крім того, в 1930 р. відмічалось, що «За останні два роки німецька школа поріділа, багато вчителів покинуло її із-за класово-ворожої нам ідеології (участь в еміграційному русі, активна релігійність, демагогічні виступи проти хлібозаготівлі, контрольних цифр, ліквідації куркульства як класу, найбільш активні перейшли в кооперацію, на радянську партійну роботу)». За таких обставин вихід бачився саме у підготовці кадрів з числа найбільш бідніших німців у

спеціально створеному педагогічному технікумі [2, арк. 1].

Уперше на Всекримському рівні питання про організацію німецького педагогічного технікуму було розглянуто на II-й республіканській німецькій безпартійній конференції, що відбулася у Сімферополі 16-29 травня 1927 р. Доповідь із проблем німецької освіти виголосив нарком освіти Криму У. Баліч. У резолюції, прийнятій за результатами її заслуговування, ставилося завдання збільшення кількості початкових шкіл, створення німецьких шкіл селянської молоді, перетворення Окресської школи на Кримський німецький педагогічний технікум [3, с. 108].

Вибір місця заснування майбутнього технікуму був вдалим. Адже саме в Окречі напередодні Першої світової війни німці побудували сучасне шкільне приміщення для навчання дівчат. У ньому на першому поверсі знаходилося 5 спальних кімнат, туалет, гардероб, кухня, комора, кімната для прислуги, учительська, приймальня, а на другому – 3 спальні, бібліотека, рекреаційна зала, 4 класні кімнати [4, арк. 5–6]. У 1927 р. при школі діяв інтернат на 100 осіб (на обласному бюджеті), школа I ступеня та дитсадок (у ньому майбутні педагоги оволодівали навичками) [5, арк. 12].

У 1930 р. в педагогічному технікумі навчався 91 студент – 48 чоловіків та 43 жінки. За національним походженням 86 – німців, а за соціальним – 56 колгоспників [6, арк. 14]. На 1934 р. планувалося зарахувати 240 учнів, а навчання здійснювати протягом 7 семестрів [7, арк. 13]. У 1931 р. з 32 учнів 30 були німцями, а за соціальним походженням – 25 селян. У технікумі діяла 1 група [7, арк. 17]. В Окресському німецькому педагогічному технікуму у вересні 1932 р. навчальний процес здійснювало 17 викладачів, із них 10 осіб з вищою освітою, що якісно відрізняло технікум від подібних навчальних закладів [8, с. 173–174]. Мова викладання в педагогічному технікуму на початку 30-х рр. була німецькою, за винятком військової справи та біології [6, арк. 18].

Німці Криму за родом занять були переважно землеробами, що вимагало відповідно підготовлених кадрів для покращення виробництва. Лише в 1925 р. питання щодо заснування спеціального технікуму стала підніматися владою [5, арк. 13]. Такий стан справ обумовлювався бажанням німецької молоді отримувати спеціальні знання, необхідні для подальшої трудової діяльності [1, арк. 7].

Проте, питання щодо відкриття німецького сільськогосподарського технікуму затягнулося через матеріальні труднощі, відсутність необхідних приміщень. Восени 1929 р. в Окречі за угодою з НКП КАСРР зернотрест відкрив навчальний заклад індустріального землеробства з розрахунку набору не менше 500 осіб [9, арк. 29]. Кримський німецький технікум механізації сільського господарства розміщувався до літа 1933 р. в одному приміщенні з Кримським педагогічним технікумом в Окречі. У ньому, в листопаді 1933 р. здійснювалася підготовка за такими напрямками, як вивчення проведення всіх видів ремонту техніки, керівництво стаціонарними та пересувними майстернями, організація раціональної експлуатації механізмів у господарствах [6, арк. 83]. Тобто відбу-

валася підготовка техніків-механіків для зернових господарств й МТС для задоволення кадрами колективізованого німецького села республіки.

Після виділення зі складу педагогічного технікуму, листопад 1933 р., термін підготовки кадрів становив чотири роки. Навчальним планом передбачалося відведення третьої частини бюджетного часу для вивчення теоретичної частини, а решта надавалася технологічній, практичній та виробничій практиці. На I та II курсах навчання на технологічну практику припадало 12 % навчального часу, а на виробничу – 30 %.

Створений технікум зазнавав низку труднощів. Передусім – це відсутність необхідної матеріально-технічної бази та аудиторного фонду. Так, восени 1933 р. було лише 2 аудиторії й повна відсутність лабораторного обладнання, підручників німецькою мовою. У перспективі на 1934 р. планувалося обладнати майстерні, технічну базу, гуртожиток [6, арк. 83]. Покращення матеріально-технічної бази здійснювалося різними способами, навіть шляхом перемоги в 1933 р. у першому турі Всесоюзного змагання вузів та технікумів, на яких колектив технікуму отримав 20 000 крб. від Всесоюзного комітету за постановку навчальної роботи, легковий автомобіль і півторатонну вантажівку від Наркомату радгоспів за зразкове навчальне господарство [10, с. 407].

Мова викладання фізики, хімії, біології, математики, суспільствознавства в німецьких групах була їх рідною, а предмети спеціалізації вивчалися на російській мові [6, арк. 14].

У 1930/31 навчальному році в технікумі було відкрито 8 груп, в яких планувалося навчання 430 осіб [11, арк. 23]. Але, у 1933 р. контрольна цифра скоротилася майже у двох – до 210 студентів. Станом на 28 листопад 1933 р. на відділені сільськогосподарської механізації на 3 курсі функціонувала 1 група де навчалися німці, на 2 курсі 1 група була укомплектована учнями-німцями, а 1 учнями-росіянами, на 1 курсі 5 груп, з яких 2 німецькі та 3 російські. Одночасно на 1 курсі агрономічному відділенні було 2 групи – 1 німецька та 1 російська. На підготовчому відділенні діяла 1 татарська. На вересень 1934 р. мало бути 6 груп, з них 4 німецькі [6, арк. 83].

Кількісний склад студентів у 1930 р. становив 102 особи, з них 96 чоловіків та 16 жінок. За національним складом вони поділялися: німців – 59, росіян – 25, кримських татар – 9 й представників інших національностей теж 9 [6, арк. 14]. На 1 березня 1931 р. в Окресському землеробському німецькому технікуму навчалось 216 осіб, серед яких німців нараховувалося лише 94 особи, а решта це росіяни – 51 особа, кримські татари – 29 осіб та представники інших національностей. За соціальним походженням з 216 осіб: робочих – 77, колгоспників – 63 і 30 службовців [7, арк. 23–34]. У 1933 р. у закладі навчалось 293 особи [8, с. 168–176]. За національним складом – німців 46 %, росіян 27 %, татар 13 % та 13 % представників інших національностей [6, арк. 83]. У 1931 р. існували плани прийняти до нього 75 % кримських татар, що було пов'язано з коренізацією [12, арк. 3], проте вони не реалізувалися, а в 1934 р. планувалося набрати 70 % німців [6, арк. 83], що

також не було здійснено. Тому станом на 1940 р. з 330 учнів лише 17 були етнічними німцями, 200 – росіян, 98 – українців, а решта – інші національності [13, арк. 4]. Таким чином, наведені дані підкреслюють, що з організацією діяльності німецького технікуму механізації зернових господарств у влади були значні труднощі, а національний склад учнів і навчальні програми доводять його змішаний характер та наочну русифікацію німців під час навчального процесу, не кажучи вже про виховання радянського світогляду. Також, наведені данні підкреслюють, що технікум не став німецьким, а напередодні війни взагалі втратив свою національну складову.

Підготовка професійних кадрів для німецьких шкіл, а також галузей виробництва в 30-х рр. здійснювалася й у Феодосійському інтернаціональному педагогічному технікумі, де навчалось 30 відсотків німців від загалу [14].

Динаміка зміни чисельності у навчальних закладах, що здійснювали підготовку робітників, мала наступний вигляд: в 1926/27 навчальному році в різних професійних училищах КАСРР навчалось лише 22 представника німецької етнічної групи, що становило 0,6 % від усіх представників національних меншин [5, арк. 17], у 1931 р. – 156 [12, арк. 79], у 1932 р. в технікумах Криму здійснювалася підготовка 305 осіб [15, арк. 28]. Станом на 1934 р. 337 німців навчалось у технікумах, а у фабрично-заводських школах – 26 [16, с. 75].

Якщо розглянути в розрізі професійну підготовку німців, то в 1926/1927 навчальному році в медично-фармацевтичному технікумі навчалось 8 осіб, промислово-економічному – 5, по одному в музичній професійній школі, сільськогосподарському та музичному технікумі й двоє в індустріально технічній профшколі [5, арк. 17]. У 1931 р. ситуація з професійною освітою німців мала наступний вигляд: в індустріально-промисловому технікуму – 3 особи, транспортному – 4, будівельному – 4, сільськогосподарському – 106, медичному – 5, педагогічному – 30, а в інших – 4 [12, арк. 79].

Отже, цілком зрозуміло, що, незважаючи на спроби влади створити національні технікуми для навчання німців, досягнути бажаної мети в повному обсязі не вдалося. До моменту згорання коренізації в республіці так й не відбулося стабільного функціонування педагогічного та сільськогосподарського техніку, де німці змогли б здійснювати навчання рідною мовою, а утворені заклади мали змішаний характер.

Німці проходили курс навчання не лише в технікумах та у фабрично-заводських школах, але й залучалися владою до робітничих факультетів. Система робітфаків була законодавчо оформлена декретом РНК РРФСР «Про робітничі факультети» від 17 вересня 1920 р. Ним установлювалося, що на робітфакі приймалися робітники і селяни, зайняті фізичною працею у віці від 16 років за відрядженням підприємств, профспілок, партійних і радянських органів [17, с. 181].

У 1926/27 навчальному році на робітничих факультетах КАСРР навчалось 7 осіб, що стано-

вило 1,1 % від представників національних меншин [5, арк. 17], у 1930 р. – 6 [6, арк. 31], у 1932 р. – 18 [15, арк. 28], у 1934 р. – 19 [16, с. 75], у 1935 р. – 59 осіб [18, арк. 6].

У 1931 р. за профілем підготовки учні робітничих факультетів з числа німців розподілялися наступним чином: індустріальний – 6, сільськогосподарський – 4, педагогічний – 5, що складало 1,2 % від загальної численності [12, арк. 79–80]. У 1935 р. найбільше німців навчалось на заочному відділенні Сімферопольського медичного робфаку – 8 осіб та 7 осіб у Кримському сільськогосподарському робфаку в м. Ялта [18, арк. 6].

Отримання німцями вищої освіти у дорадянський час було рідкістю. Переважно вони закінчували початкові школи, а на початку ХХ ст. усе ж збільшилася кількість бажаючих отримати освіту в центральних училищах. Така ситуація пояснюється відсутністю потреби в отриманні вищої освіти, а також незначною мережею ВНЗ у Російській імперії, низьким рівнем володіння державною мовою. Виробництво та соціально-політичні, культурні відносини в німецьких селах також не вимагали фахівців з вищою освітою в значній кількості.

У Криму в 20-30-ті рр. діяло три вищих навчальних заклади: Кримський державний педагогічний інститут ім. М. В. Фрунзе, Кримський сільськогосподарський інститут ім. М. І. Калініна, Кримський медичний інститут ім. Й. В. Сталіна, в яких німці могли отримати вищу освіту. Відповідно до виявлених статистичних даних встановлено таку картину: 1928 р. вищу освіту здобувало 14 осіб; у 1930 р. – 12 [6, арк. 31], у 1931 р. – 19 [7, арк. 23], у 1934 р. – 38 [16, с. 75], у 1935 р. – 43 [18, арк. 5], у 1938 р. – 35 осіб [19, арк. 12].

У 1931 р. німці за напрямом підготовки у ВНЗ розподілялися – 2 на денному та 15 на заочному відділенні Кримського педагогічного інституту, а 2 навчалось в медичному інституті [7, арк. 23], а у 1935 р. в Кримському педагогічному інституті навчалось 13 осіб, Кримському медичному інституті – 23, Кримському сільськогосподарському інституті – 7 осіб [18, арк. 5]. У наступні роки ситуація суттєво не змінилася. Такий стан справ пояснюється низкою факторів: насамперед відсутністю можливості ВНЗ республіки забезпечити навчання рідною мовою (кадри, підручники тощо); слабе знання самими німцями державної мови; незначний прошарок так званих соціально надійних класів, особливо в період 20-х – початку 30-х рр.; відсутність серед самих німців необхідності масового отримання вищої освіти, адже вони в більшості зупиняли свій вибір на початковій та середньо-професійній освіті.

Окреме місце в системі професійної підготовки німців кінця 20-30-х рр. посідали різноманітні курси. Серед них вагомим місцем відводилося підвищенню кваліфікації вчителів початкових шкіл. Зокрема, з вивченням методики викладання навчальних дисциплін, проведення виховної роботи значна увага приділялася питанням місця вчителя у вихованні радянських цінностей, антирелігійній пропаганді тощо. У 1926 р. курси закінчило 664 викладачі, з яких німців – 95, а на курсах політпросвіти з 184 осіб німців було 13 [21,

арк. 9 зв.]. У 30-ті рр. робота щодо підготовки вчителів продовжувалася. Основний акцент при цьому робився на політично-просвітницьку роботу шляхом проведення учительських конференцій, методичних нарад або щомісячним зібранням, наприклад, учителів Тельманського району, районним комітетом ВКП(б) для прослуховування лекцій на політичні теми. Скажімо, на одному із таких зібрань обговорювали промову Й. Сталіна щодо розвитку стаханівського руху в промисловості та в сільському господарстві. У результаті системних дій влади їй вдалося на 1936 р. забезпечити школи соціально та політично надійними вчителями [22, арк. 23–24].

З початком проведення колективізації та механізації виробництва влада організовувала курси механізаторів. Зокрема, у 1931 р. з 346 німців-трактористів через навчальні заняття пройшло 34 особи [12, арк. 3].

Курси підвищення кваліфікації проводилися й для робітників виконавчих органів влади та органів місцевого самоврядування. Наприклад, через курси обласного будинку радянського будівництва в 1933 р. пройшло 9 німців, з яких 5 голів сільрад, 3 секретаря [6, арк. 109].

У підсумку слід зазначити, що подолання економічної розрухи, викликані Першою світовою та громадянською війнами, а також голодом 1921-1923 рр. та іншими соціальними потрясіннями стало

можливим у Криму лише в середині 20-х років. Саме з 1925 р. розпочинається більш-менш системна робота влади щодо німців та їх закладів освіти. Перша проблема, з якою зіштовхнулася влада, стала відсутність перевірених професійних кадрів, що могли б втілювати плани більшовиків серед німецької етнічної групи Криму. Саме у створенні системи професійних навчальних закладів і залучення до них соціально надійних елементів з числа самих німців й вбачалася можливість укріплення позицій новому режиму в місцях компактного їх проживання. За період 20-30-ті рр. підготовка німців здійснювалася в спеціально створених педагогічному та сільськогосподарському технікумах, на робітничих факультетах та в системі ВНЗ Криму. Проте, у двох останніх випадках їх чисельність серед студентів була мізерною. Одночасно треба визначити, що система професійної підготовки фактично була орієнтована на русифікацію. Незважаючи на існування протягом певного часу німецьких технікумів, вони все ж мали змішаний характер й навіть в існуючих німецьких групах низка предметів викладалася російською мовою. Крім того, частина представників німецької етнічної групи була позбавлена можливості для продовження навчання після отримання початкової освіти через невідповідне соціальне походження (належали до заможних сімей, священників тощо).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів в АРК (ДААРК), ф. П-1, оп. 1, спр. 550.
2. ДААРК, ф. Р-663, оп. 2, спр. 145.
3. Кондратюк Г. М. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20-30 роках ХХ століття: дис... канд. іст. наук : 07.00.02 / Григорій Миколайович Кондратюк. – К., 2005. – 222 с.
4. ДААРК, ф. 27, оп. 13, спр. 4741.
5. ДААРК, ф. П-1, оп. 1, спр. 698.
6. ДААРК, ф. Р-663, оп. 1, спр. 1843.
7. ДААРК, ф. Р-663, оп. 3, спр. 988.
8. Кондратюк Г. Н. Деятельность учебных заведений Биюк-Онларского и Тельманского немецких национальных районов Крымской АССР в 1920-1930 гг. / Г. Н. Кондратюк // Вопросы германской истории. – 2007. – С. 168–176.
9. ДААРК, ф. П-137, оп. 6, спр. 42.
10. Кондратюк Г. Н. Немецкие учебные заведения Биюк-Онларского и Тельманского национальных районов Крымской АССР в 1930-х гг. / Г. Н. Кондратюк // Материалы Международной научной конференции, посвященной 200-летию переселения немцев в Крым. 6-10 июня 2004 г. История немецкой колонизации в Крыму и на юге Украины в XIX – XX вв. / сост. Ю. Н. Лаптев. – Симферополь : АнтикВА, 2007. – С. 403–409.
11. ДААРК, ф. П-1, оп. 1, спр. 1004.
12. ДААРК, ф. Р-663, оп. 3, спр. 393.
13. ДААРК, ф. Р-219, оп. 1 спр. 1826.
14. Тельманский национальный район [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.cidct.org.ua/uk/publications/deport2/29.html>.
15. ДААРК, ф. Р-663, оп. 5, спр. 463.
16. Материалы к отчету ОК ВКП(б) XVII областной партконференции. – Симферополь : Крымпартиздат, 1934. – 129 с.
17. Змерзлий Б. В. Развитие системы просвещения крымских татар у 1921-1941 рр. / Б. В. Змерзлий. – Симферополь : Энергия-Дельта, 2007. – 344 с.
18. ДААРК, ф. Р-219, оп. 1 спр. 1752.
19. ДААРК, ф. Р-219, оп. 1, спр. 1800.
20. ДААРК, ф. П-1, оп. 1, спр. 199.
21. ДААРК, ф. Р-20, оп. 3 спр. 47.
22. ДААРК, ф. П-142, оп. 1, спр. 9.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ОСВІТНІЙ РІВЕНЬ ПРАЦІВНИКІВ ГУБЕРНСЬКОЇ МЕЖОВОЇ СЛУЖБИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1760-1830-Х РОКАХ

Розглянуто освітній рівень працівників губернської межевої служби півдня України в останній третині XVIII – першій третині XIX ст. На основі архівних джерел проаналізовано можливості набуття ними спеціальних знань в умовах відсутності межових навчальних закладів. Висвітлено роль Волинської школи землемірів у підготовці кваліфікованих межових кадрів для півдня України.

Ключові слова: землеміри, межувальники, межева освіта, Новоросійська межева експедиція, Кременчуцька казенна школа, Волинська гімназія.

Рассмотрено образовательный уровень работников губернской межевой службы юга Украины в последней трети XVIII – первой трети XIX в. На основе архивных источников проанализировано возможности получения ими специальных знаний в условиях отсутствия межевых учебных заведений. Освещено роль Волынской школы землемеров в подготовке квалифицированных межевых кадров для юга Украины.

Ключевые слова: землемеры, межевщики, межевое образование, Новороссийская межевая экспедиция, Кременчугская казенная школа, Волынская гимназия.

The article considers educational standard of the province land-surveying service workers in the south of Ukraine in the last third of the 18th century – first third of the 19th century. It analyses archives sources to study the ways of receiving special knowledge under the absence of land-surveying educational institutions. The role of Volyn land-surveying school in training skilled land-surveying personnel for the south of Ukraine is highlighted.

Key words: land-surveyors, land-surveying education, Novorossiysk land surveying expedition, Kremenchug public school, Volyn high school.

Після виходу у 1765 р. Маніфесту імператриці Катерини II про нові засади державного межування земель [1, с. 329–332] в Російській імперії, починаючи з 1766 р., широко розгорнулися роботи по так званому генеральному межуванню земель. Його головною метою було встановлення і офіційне затвердження непорушних меж земельних ділянок кожного власника, щоб ліквідувати підстави для численних, часом дуже жорстоких, суперечок, а заодно й упорядкувати державний земельний облік.

Для проведення цієї масштабної роботи створювалося декілька межових контор, які по завершенні межування однієї губернії мали пересуватися до іншої [2, с. 115, 186–187]. Межева служба вимагала від працівників спеціальних знань, насамперед хоча б основ математики, геодезії та креслення. За таких обставин стрімко зріс попит на кваліфікованих землемірів. Однак спеціалістів катастрофічно не вистачало: за перші три роки пошуків з 1765 до 1767 р. по всій імперії знайшлося лише 85 офіцерів і нижніх чинів, які зголосилися присвятити себе межовій справі [3, с. 499].

Дефіцит землемірних кадрів і державне значення межування спричинили до відкриття в 1779 р. при Московській межовій канцелярії Костянтинівської

землемірної школи (реорганізованої у 1819 р. на училище, а в 1835 р. – на межовий інститут), яка стала основним і єдиним на той час межовим навчальним закладом у Росії. На випускників цієї школи чекали всюди, тому вони працевлаштовувалися переважно в центральних російських губерніях, а у віддалені, у тому числі південні, губернії імперії не потрапляли.

Питання історії межевої освіти початкового періоду побіжно висвітлені у працях дорадянських дослідників, присвячених теорії й практиці межевої справи та історії межевого законодавства. Серед них можна назвати таких авторів середини XIX – початку XX ст., як І. Є. Герман [4], П. В. Дензін [5], П. І. Іванов [6], С. П. Кавелін [7], В. П. Мордухай-Болтовської [8], С. Д. Рудін [2]. Однак усі вони обмежувалися викладом історії Костянтинівського межевого інституту, не торкаючись питань організації освіти межових кадрів на регіональному рівні. В радянській та сучасній українській і зарубіжній історіографії це питання також є недостатньо розробленим, як і історія межевої справи в цілому. Заслужують на увагу загальні дослідження історії середньої та вищої освіти в Україні О. П. Удода [9], історії математичної освіти О. М. Гапак і П. О. Та-

деєва [10], історії геодезії Г. М. Тетеріна [11], певною мірою дотичні до питань історії освіти південно-українських землемірів.

Джерельну базу дослідження становлять архівні документи фонду Херсонської губернської креслярні, який зберігається в Державному архіві Херсонської області і є найповнішим зібранням документів межових установ півдня України дорадянського періоду. За темою публікації становлять інтерес реєстри вхідної й вихідної кореспонденції Новоросійської і Вознесенської межових експедицій, а також службові листування південноукраїнських землемірів кінця XVIII – першої третини XIX ст., котре інколи містить фрагментарні відомості про отриману межовими працівниками освіту.

Метою даної розвідки є розгляд освітнього рівня працівників губернських межових установ півдня України останньої третини XVIII – першої третини XIX ст. та простеження шляхів його набуття: від отримання конкретних знань і навичок при виконанні практичних межових робіт до оволодіння професією у спеціальних навчальних закладах.

Тим часом говорити про генеральне межування південноукраїнських земель у другій половині XVIII ст. було ще надто рано, оскільки вони тільки починали включатися до складу Російської імперії, поступово прирощуючись до утвореної у 1764 р. Новоросійської губернії. Тож спершу треба було провести стабільні адміністративно-територіальні кордони й розділити нові землі між землевласниками. Цим мала займатися спеціальна межова установа, функціонально відмінна від межових контор. Першою межовою установою стала Новоросійська межова експедиція, діяльність якої почалася в другій половині 1760-х років.

7 листопада 1775 р. побачило світ «Установлення для управління губерній Всеросійської імперії» – один із найважливіших державних актів екатерининської епохи, що ліг в основу всієї системи місцевого управління Російської імперії, чинний аж до повалення монархічного ладу. Цим документом, зокрема, запроваджувався повітовий поділ і, відповідно, створювалися посади губернських і повітових землемірів для виконання межових робіт за рішеннями місцевих адміністративних і судових органів [12, с. 232]. На початку 1777 р. Сенат регламентував взаємні кадрові переміщення землемірів межових контор і повітових землемірів [12, с. 502–503], з рекомендацією обирати в повітові землеміри «здібних і достойних людей», бажано з колишніх помічників землемірів – щоб знали усю службу [12, с. 481].

Однак різне історичне минуле та традиції землеволодіння південноукраїнських земель ще понад двадцять років після виходу «Установлення про губернії...» не дозволяли остаточно перейти до загальноімперського формату губернських межових штатів. Еволюція межових установ регіону проходила відповідно до адміністративно-територіальних змін та потреб галузі наступним чином: Новоросійська межова експедиція (1760-ті – 1784 рр.), катеринославський губернський і повітові землеміри (1784-1792 рр.), Катеринославська межова експедиція (1792-1797 рр.), вознесенський губернський і повітові

землеміри (1795-1796 рр.), Вознесенська межова експедиція (1796-1797 рр.), новоросійський губернський і повітові землеміри (1797-1802 рр.), херсонський губернський і повітові землеміри (з 1803 р.).

Отже, Новоросійська межова експедиція стала цілком своєрідною організацією, склад якої сформувався на підставі, з одного боку, штатного розпису Новоросійської губернії, з іншого – штатного розпису Московської губернської межової канцелярії та провінційних межових контор 1765 р., який мав стати примірним для усіх межових установ імперії [13, с. 96]. Штат експедиції багато в чому відступав від примірного штату. До її складу входили не лише землеміри, але й межувальники (рос. межевщики) – посада, котра навіть на той час була для решти імперії вже чимось із минулого, своєрідним спадком від «єлизаветинського» межування. Також, на відміну від примірного, штат Новоросійської межової експедиції офіційно включав посади помічників межувальників (посади межувальників та їхніх помічників проіснували до 1784 р. і були скасовані разом з межовою експедицією).

Оскільки штатних працівників не вистачало, губернська канцелярія за рахунок губернського бюджету оплачувала роботу позаштатних – так званих полкових чинів, відряджених до експедиції зі своїх військових частин [14, арк. 5, 6, 8, 10–12, 15–19, 21, 30, 35, 70]. Основними постачальниками кадрів стали поселені в губернії гусарські та пікінерські полки. При межовій експедиції їхні військово-службовці служили, як правило, помічниками межувальників і навіть межувальниками, а у себе в полках вони були вахмістрами, ротними квартирмейстерами чи капралами.

Позаштатні працівники Новоросійської межової експедиції набиралися з найбільш здібних військово-службовців: вони обов'язково вміли читати й писати російською мовою, а дехто й французькою та німецькою [14, арк. 32зв.], знали основні арифметичні дії та початки геометрії [14, арк. 1, 13, 24, 28 зв.], а дехто навіть і геодезії [14, арк. 28–28зв.]. Початкову освіту вони могли здобувати у гарнізонних школах або у Кременчуцькій казенній школі. В Кременчуці як у губернському центрі працювали чоловіча й жіноча казенні школи. Очевидно, чоловіча школа мала тісні зв'язки з Новоросійською межовою експедицією. Саме межова експедиція за приписом губернської канцелярії складала реєстри інструментів та посібників, котрі потрібно було закупити як для експедиції, так і для школи. У журналі реєстрації вихідних паперів експедиції за 1778 р. зберігся такий реєстр [15, арк. 14 зв.–17 зв., 19], який дає уявлення про програми викладання в обох школах. Так, чоловіча школа поділялася на німецький, французький, живописний, малювальний, арифметичний та геометричний (математичний), географічний та історичний, турецький, російський писемний та російський читальний класи. Судячи з кількості замовлених підручників, у кожному класі було від 10 до 20 учнів.

Спеціально підготовлених учителів не було, викладання вели ті самі військово-службовці з певним рівнем знань якогось предмета. У математичному

класі викладав ротний квартирмейстер [15, арк. 14 зв.]. Щодо рівня підручників, за якими навчалися в Кременчуцькій казенній школі, то вони були найпопулярнішими кожен у своїй галузі та найбільш розповсюдженими в Росії у другій половині XVIII ст., і вивчалися в основних навчальних закладах Росії, як от у Морській академії, кадетських корпусах та університетах.

Учні арифметики та геометрії в Кременчуці студіювали «Арифметику» та «Теоретичну і практичну тригонометрію» професора Московського університету Дмитра Анічкова, «Повний курс математики для артилеристів та інженерів» французького інженера й математика Бернара Белідора, «Універсальну арифметику» професора математики й навігації Академії наук Миколи Курганова, «Практичну геометрію» інженера Степана Назарова [15, арк. 17]. Використання топографічних інструментів (астролябії, мензули) та мірного ланцюга забезпечувало набуття практичних навичок.

Випускники арифметичного та геометричного класу працевлаштовувалися в Новоросійській межовій експедиції: наприклад, у 1778 р. вона прийняла на службу трьох учнів казенної школи [14, арк. 21, 36, 39], причому один з них був виключений зі школи *«по нерозумінню ним наук»* [14, арк. 36]. У тому ж році один з помічників межувальника навчався паралельно зі службою, за що з метою заохочення за пропозицією генерал-губернатора додатково отримував зі шкільних коштів третину від свого полкового жалування [14, арк. 30].

Відомості про освіту землемірів Новоросійської межової експедиції надто скудні. Навіть попередня служба деяких із них при Межовій експедиції Сенату не обов'язково означала наявність атестатів якихось навчальних закладів. Імовірно, один із них, Іван Федоров, ще у середині XVIII ст. переймав досвід геодезиста Академії наук Омеляна Гур'єва, будучи солдатом Київського гарнізонного полку [16, с. 278]. А от інший, Федір Самойлов, закінчив Артилерійський шляхетський кадетський корпус, за програмою якого вивчав німецьку мову, малювання, арифметику, геометрію, артилерію, фортифікацію, початки архітектури, частково алгебру, механіку, історію та географію [14, арк. 23–23 зв.].

Однак можна стверджувати, що більшість південноукраїнських землемірів кінця XVIII – першої третини XIX ст., як губернських, так і повітових, мала за плечима лише домашню освіту, у кращому разі – казенну школу або училище. Така освіта здебільшого зводилася до знання граматики та чотирьох арифметичних дій. Проте, починаючи помічниками межувальників чи копійстами при межових експедиціях і межових конторах, майбутні землеміри вчилися копіювати й складати плани, вести діловодство, набували досвіду межових робіт безпосередньо на практиці.

Порядок вступу на посади землемірів (а до 1784 р. й межувальників) протягом усього досліджуваного періоду практично не змінювався. Усі бажаючі, котрі не мали досвіду роботи в межових установах, складали перед губернським землеміром іспит на

знання «землемірської науки». Як правило, перевірка проходила успішно, і губернський землемір рекомендував губернському правлінню кандидатуру на заняття вакансії [17, арк. 20–24 зв.; 18, арк. 4; 19, арк. 60]. Хоча офіційно землеміри призначалися Межовим департаментом Сенату, але зазвичай він не заперечував проти місцевих кандидатур, підтриманих губернськими правліннями.

В архівних джерелах не вдалося виявити жодних відомостей про те, чи працював хтось із випускників Костянтинівського землемірного училища протягом досліджуваного періоду на півдні України. Натомість значний внесок у розвиток межової справи на цих землях належить вихованцям Волинської гімназії (в історіографії її ще прийнято називати Кременецьким лицеем) у м. Кременець, заснованій у 1805 р. польським магнатом, громадським діячем та головним інспектором шкіл та училищ Київської, Волинської та Подільської гімназій Тадеушем Чацьким на базі колишнього єзуїтського колегіуму.

27 липня 1807 р. Олександр I затвердив доповідь міністра внутрішніх справ про заснування при Волинській гімназії школи землемірів [20, с. 1224–1226]. У доповіді йшлося про виключну важливість та потребу в кваліфікованих землемірах по всій імперії, яких, проте, *«...вельми мало і в багатьох місцях зовсім знайти їх неможливо»* [20, с. 1225]. Тож було вирішено з метою підготовки кадрів відкривати невеличкі школи землемірів при навчальних закладах. Волинська гімназія підходила для цієї справи якнайкраще: хоча на той час вона існувала лише два роки, проте встигла стати одним з найпрестижніших освітніх центрів як у західних губерніях Російської імперії, так і в Польщі. До викладання запросили видатних європейських учених, а система викладання та навчальні програми гімназії багато в чому були перейняті у Віленського університету. Навчалися в ній дворяни, і переважно поляки; викладання велося польською мовою [9, с. 88–89].

Волинська школа землемірів (інакше – школа геометрів чи землемірне училище) стала першим на українських землях спеціалізованим межовим навчальним закладом. Її студенти вивчали геометрію, тригонометрію, алгебру, практичне межкування (нівелювання), топографічні малюнки, російську, польську та німецьку мови [20, с. 1226; 21, арк. 18зв.–19]. З першого ж курсу навчалися складати та копіювати карти і плани в різних масштабах [10]. По завершенні трирічного терміну навчання випускники, що навчалися за казенний кошт, мали відпрацювати чотири роки у межовому відомстві, причому перевага при розподіленні мала надаватися західним губерніям [20, с. 1226]. Перевагою випускників, що збиралися працювати за спеціальністю, ставало отримання першого класного чину – колезького реєстратора – одразу по закінченні школи [22, арк. 20–20 зв.].

Доля принаймні кількох випускників Волинської гімназії пов'язана з Херсонською губернією. Випускниками цього навчального закладу були херсонський губернський землемір Павло Гречина (рік випуску 1810, тобто один з перших випускників) [23, арк. 24зв.–25], ольвіопольський повітовий

землемір Zenon Коропачинський [21, арк. 18зв.–19], молодший землемір креслярні Іван Павловський [24, с. 243–244]. При цьому Коропачинський закінчив із відзнакою саме школу землемірів, по закінченні якої отримав землемірський столик з написом «*Волинська гімназія Зенону Коропачинському на знак поваги*» [21, арк. 18зв.–19]. Є непрямі свідчення, що цю школу закінчив ще один херсонський губернський землемір, Август Суцешський [25, арк. 18]. Швидше за все, волинським випускником був і одеський повітовий землемір Микола Гадомський, призначений у 1827 р. на посаду «*недавно з казенного інституту*» [26, арк. 3–3 зв.]. Відчувається, що випускники пишалися своєю alma mater і при нагоді акцентували увагу керівництва на своєму освітньому рівні. У 1828 р. губернський землемір Гречина просив губернське правління списатися з попечителем Віленського університету, щоб підшукати на потенційну вакансію повітового землеміра когось із випускників Кременецького ліцею, «*...відомого широким і досконалим викладанням математичних та інших наук, для посади землеміра корисних, не менше й пильним наглядом за моральною поведінкою молодих вихованців...*» [27, арк. 17].

Однак уже з 1831 р. у зв'язку з польським повстанням Волинська гімназія була закрита, і таким чином правобережна Україна втратила потужний навчальний заклад університетського рівня. Але з тих пір підготовка землемірів уже стала частиною системи професійної освіти на українських землях: у подальші два десятиліття відкрилися землемірні відділення при казенних гімназіях у Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському й Полтаві [9, с. 86].

У цілому отримана освіта та набуті навички забезпечували працівникам межевих установ досить високий професійний рівень. Більшість претензій до роботи повітових землемірів була викликана не так незнанням ними своєї справи, як порушеннями службової дисципліни: повільністю у виконанні завдань, ухилянням від роботи та звітувань, самовільним межкуванням тощо. У виробничій сфері найбільше нарікань з боку губернських землемірів викликала якість складання підлеглими карт і планів:

неакуратність зображення та заплутаність текстових записів на генеральних картах [28, арк. 21; 29, арк. 13–13 зв.], помилки в обрахунках на спеціальних планах [30, арк. 39–39 зв.; 31, арк. 3–3 зв.; 10–10 зв., 14–14 зв.] тощо.

Невірні межі перемежувалися, помічені недоліки усувалися на нових планах, а старі могли зберігатися при креслярні як докази «*неакуратності і слабого знання наук*» [31, арк. 12; 32, арк. 19], хоча укладачі й виправдовувалися незалежними від них обставинами. Нечисленні випадки крайньої некомпетентності закінчувалися звільненнями. Решта працівників, допускаючи час від часу помилки та прорахунки в роботі, все ж були здатні виконувати її більш-менш успішно. Крім того, необхідно відзначити, що знання й досвід південноукраїнських землемірів робили з них універсальних технічних спеціалістів: на них були покладені обов'язки по проведенню різного роду доріг [2, с. 86-87], їм нерідко доводилося виконувати функції архітекторів по складанню проектно-кошторисної документації й нагляду за спорудженням і ремонтом будівель державної власності [33, арк. 16 зв.; 34, арк. 15–15 зв.; 35, арк. 18–19 зв.; 36, арк. 9, 15].

Становлення й розвиток губернської межевої служби півдня України хронологічно припав на час, коли професійна освіта була рідкістю, а тим більше у такій віддаленості від імперських центрів. Єдиний межевий навчальний заклад знаходився у Москві і ніяк не міг забезпечити потребу регіонів в освічених кадрах. В останній третині XVIII – першій третині XIX ст. межевим працівникам доводилося здобувати необхідні спеціальні знання, вміння та навички переважно шляхом практичних робіт під наглядом досвідченіших колег. Однак у 1810-1830-х роках завдяки відкриттю Волинської землемірної школи спостерігався відчутний притік працівників, що вже мали базову професійну освіту. Освітньо-кваліфікаційний рівень землемірів автоматично вводив їх наряду з архітекторами, інженерами, механіками тощо до нечисленної, але помітної соціальної групи, котра згодом стала основою формування технічної інтелігенції Російської імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ПСЗРИ I. – Т. XVII.
2. Рудин С. Д. Межевое законодательство и деятельность межевой части в России за 150 лет. 19 сентября 1765 г. – 1915 г. – Пг., 1915. – 2, X, 547 с.
3. ПСЗРИ I. – Т. XVIII.
4. Герман И. Е. Материалы к истории генерального межевания в России. – М. : Типо-литография В. Рихтер, 1911. – 193 с.
5. Дензин П. В. Межевание и землеустройство в России. – Пенза : Паровая типо-литография Е. М. Грушецкой, 1909. – 73 с. , 2 л илл.
6. Иванов П. Опыт исторического исследования о межевании земель в России. – М. : Типография С. Селивановского, 1846. – 151 с.
7. Кавелин С. П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. С чертежами и образцами делопроизводства. – М. : Издание юридического книжного магазина «Правоведение» И. К. Голубева, типография И. Ц. Рябушинского, 1914. – 339 с.
8. Мордухай-Болтовской В. П. Межевые законы, с изложением и объяснением: I. Историко-юридических сведений о межевании в России, II. Ныне существующего порядка судебно-межевого разбирательства, III. Судебных доказательств по межевым делам и IV. Порядка ограничения и обмена крестьянских земель, а также возобновления межевых знаков. – СПб. : Паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1893. – [2], III, [1], II, 188 с. : табл.
9. Удод О. П. Середня та вища освіта на Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1970. – № 6. – С. 84-91.
10. Гапак О. М., Тадєєв П. О. Розвиток шкільної математичної освіти на Волині та Закарпатті в XIX столітті: порівняльний аналіз [Електронний ресурс] – Науковий вісник Ужгородського Національного університету. – Педагогіка. Соціальна робота. – Вип. 14. – Ужгород, 2008. – С. 23–26. Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/portal/natural/Nvuuv/Ped/2008_14/hapak.pdf

11. Тетерин Г. Н. История геодезии в России (до 1917 г.) : [учебное пособие] [Электронный ресурс]. – Ч. 3. – Новосибирск : НИИГАиК, 1992. Режим доступа: http://www.nsu.ru/icen/grants/lidar/SCIENCE/TETERIN_BOOKS/hist_geod.htm
12. ПСЗРИ I. – Т. XX.
13. ПСЗРИ I. – Т. XLIV. – Ч. 2: Книга штатов и узаконения о мундирах. Отделение 3-е. Штаты духовные. Отделение 4-е. Штаты гражданские и узаконение о мундирах.
14. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14 Херсонська губернська креслярня, оп. 5, спр. 1.
15. ДАХО, ф. 14, оп. 5, спр. 6.
16. Александров Б. В. Описание рукописных карт XVIII в., хранящихся в отделе рукописной книги Библиотеки Академии Наук СССР / Приложение II в кн. : Гнучева В. Ф. Географический департамент Академии наук XVIII века / [под ред. А. И. Андреева]. – М., Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – С. 267–412.
17. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 498.
18. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 705.
19. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1083.
20. ПСЗРИ I. – Т. XXIX.
21. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 784.
22. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 976.
23. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1170.
24. ПСЗРИ II. – Т. IX. – Ч. I.
25. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1615.
26. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1203.
27. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1238.
28. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 340.
29. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 909.
30. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1102.
31. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1138.
32. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1072.
33. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 451.
34. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 871.
35. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1031.
36. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1082.

Рецензенти: Катренко А. М., д.і.н., професор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО АВАНГАРДУ В ТВОРАХ ЙОГО ЗАСНОВНИКІВ ТА ІДЕОЛОГІВ

Проблема виникнення русько-українського авангардного мистецтва має культурологічний і історичний аспекти. Змістовна сутність авангарду пов'язана з традиціями національного мистецтва. Формування самобутності українського мистецтва було пов'язано з іменами митців і теоретиків авангарду: Д. Бурлюка, О. Кручених, О. Гуро, О. Екстер, К. Малевич, Б. Лівшиця, В. Каменського, М. Матюшина.

Ключові слова: авангард, художник, футуризм, маніфест.

Проблема появления русско-украинского авангардного искусства имеет культурологический и исторический аспекты. Смысловая суть авангарда связана с традициями национального искусства. Формирование украинского искусства было связано с именами художников и теоретиков авангарда: Д. Бурлюка, А. Кручёных, Е. Гуро, Е. Экстер, К. Малевича, Б. Лившица, В. Каменского, М. Матюшина.

Ключевые слова: авангард, художник, футуризм, манифест.

The problem of forming of the Russian-Ukrainian vanguard of Art has cultural and historical aspects. The main point of the Ukrainian Van is closely connected with the traditions of national Art. Forming of the Ukrainian's Art originality is linked with the name artist and theorists of Van D. Burluyk, O. Kruchenykh, O. Guro, O. Ekster, K. Malevich, B. Levshits, V. Kamensky, M. Matyushin.

Key words: vanguard, futurism, artist, manifesto.

Більшість дослідників авангардного мистецтва визначають, що він є характерним для ХХ ст., як і будь-яке наукове відкриття. В його багатолітності віддзеркалюються різні взаємовідносини культурного, соціального і політичного життя на межі століть. Типовим для авангарду була загальна тенденція бунтарства, яка виявлялася не тільки в заклику до художньо-мистецької революції, а й проголошувалась революція в свідомості. Ці глобальні замаху були викликані світовими проблемами, передчуттям майбутніх історичних перетворень.

У статті ставиться на меті показати теоретичні засади російсько-українського авангарду у творах його засновників та ідеологів.

Відомий дослідник художнього авангарду – В. С. Турчин, визначає, що під «авангардом» розуміють всі крайнощі художньої культури ХХ ст., а під терміном «модернізм» – компроміс нового з традиційним». Виникнення поняття «модерну» він пов'язує з боротьбою двох художніх шкіл часів італійського Відродження: французької класичної школи Н. Пуссена і експресивної, динамічної П. Рубенса. Таким чином, підкреслюючи смислову сутність художнього модерну (від франц. moderne – сучасний), слід позначати нові тенденції на протигагу попереднім класичним формам і принципам мистецтва. Однак, «авангард» і «модерн» не можна сприймати як синоніми, хоч іноді ними позначають «нове

мистецтво». У самому понятті «авангард» (від франц. avant – уперед) закладений «*пафос боротьби*», рух до нового, незвичайного і парадоксального. Авангард – це результат інтелектуальних пошуків інтелігенції, яка мріяла про свободу. Це прагнення штовхало до створення парадоксальних речей, які несли «*закодовану інформацію*», «*вона інтригувала, змушувала ставити безкінечні питання, провокуючи увагу...*» [1, с. 4].

Конфлікт між традиційним мистецтвом і художнім авангардом як основною тенденцією мистецтва ХХ ст., визначає Л. Л. Матвеева. Він ґрунтується в першу чергу, «*на принциповій незрозумілості авангарду*». «*Авангардні митці ХХ ст., окрім історії мистецтва, нерідко вивчають наукові теорії, створюють власні світоглядні концепції, висувають футуристичні прогнози, а потім тільки упередметнюють їх у традиційних мистецьких матеріалах та формах. Твір авангардного мистецтва дуже часто є вторинним щодо творчої концепції явищем, його фізичне існування не набуває самодостатності, як це ми бачимо у традиційному мистецтві*» [2, с. 379].

Для сфери мистецтва це був дійсно новий спосіб формування художнього середовища, змінювалися принципи, засоби створення мистецького твору. Такі тенденції були викликані не тільки духовною і естетичною кризою мистецтва наприкінці ХІХ ст., а й

пов'язано із новітніми процесами суспільного життя. Наука, техніка, політика здійснювали експансію у світ мистецтва і культури. Митці-авангардисти жваво цікавились досягненнями природознавчих наук, використовували відкриття в художніх прийомах і теоретичних обґрунтуваннях новітнього мистецтва. Так європейські художники-фовісти, для яких колір був основним об'єктом уваги, цікавилися дослідженнями його впливу на людський організм. З наукового ж погляду слід говорити не про силу кольору, а про оптичне випромінювання, від цього суть справи не змінюється. На формування кубізму, як художнього напрямку, вплинули відкриття в галузях математики, фізики [2, с. 373]. Динамічність суспільних процесів, розвиток інтелекту сприяли формуванню нового світобачення, нового покоління митців, для яких рамки класичних канонів були кайданами. Прагнення вийти за межі площини живописної картини, відобразити світ у його трьохмірності, постійній рухливості і протирічності – стало рушійною силою авангардного руху. Цим і пояснюється так звана «незрозумілість авангарду», як усе нове, воно критично сприймається суспільством, викликаючи навіть огидність.

Д. Бурлюк у «Фрагментах из воспоминаний футуриста» пригадує про виставку 1909 р. у Херсоні: «Посетители, высказывая с выставки в соседний сквер, кричали: «Ну и выставка...» [3, с. 40]. У місцевій пресі художників називають анархістами і руйнівниками, мистецтво яких розраховано «на психологию толпы – привлечь новинкой и огорошить публику, подействовать на зрительные ощущения невозможным рисунком, даже отсутствием такового, диким сочетанием красок» [4, с. 4]. До такої реакції новатори звикли, вона відповідала самому духу мистецтва – змусити глядача виявити свою емоційну активність, розштовхати сплячу свідомість. Формула «якщо так ще ніколи не робилось, то це треба зробити» стала не стільки епатажним випадком, а естетичним кредо нового мистецтва.

У перші роки свого становлення авангард намагався звільнити місце в мистецькому світі для формування іншої пластичної культури, в якій би не існувало жодних догм, відбувався синтез мистецьких форм, канони жанру не обмежували б творчість митця.

Авангардні експерименти проникали у всі сфери культури: живопис, театр, музику, театр, літературу, скульптуру, архітектуру і це сприяло формуванню широкого естетичного простору, культури для мас. Авангард намагався змінити не тільки художні форми, але й саму змістовну сутність, перетворюючи кастовий принцип «мистецтва заради мистецтва» на мистецтво заради життя. Таким чином, він розробляє програму створення нового суспільства і людини. Тенденції глобальної перебудови життя було характерним для всього слов'янського авангардного мистецтва, воно формувалось на початку ХХ ст., вбираючи біль і гнів епохи, відчуття революції і сподівання на майбутнє.

У 1930 р. у Нью-Йорку Д. Бурлюк видав збірку критичних і теоретичних статей під назвою «Ентелехізм. До 20-річчя футуризму», в якій надрукував

лист одного із засновників російського авангардного руху, його теоретика і захисника – В. Каменського, зі зверненням «першого футуриста» до людства. Воскрешаючи гасла 1911 р.: «все мистецтво – всьому народу», «нове мистецтво – революційним масам», В. Каменський дійсно вважав, що «переворот, революція в мистецтві, як єдине, що готове створити нові форми у творчості». Зі щирим ентузіазмом він навіть пропонував збудувати пам'ятник зачинателям «першого мистецтва Революції Пролетарської», на його думку, «футуризм – у кожному творі сучасного мистецтва і в серцях будівників майбутнього». Це нагадає перші маніфести футуристів, заклик «здати в архіви і музеї форми естетики, якими захоплювались дворяни і генерали разом з реліквіями поваленої монархії» [5, с. 3]. В. Каменський пропонував вивчати старе мистецтво тільки для того, щоб створювати нове. Навіть в цих закликах закладено внутрішнє протиріччя авангардного руху – зовнішній нігілізм і підсвідоме розуміння значення класичного мистецтва.

Палка віра теоретиків і митців авангарду в перетворюючу силу революції і футуризму, сучасними дослідниками інколи розглядається як соціальний і естетичний утопізм.

І. Ю. Іванюшина вважає, що тенденції футуризму до створення «нового мистецтва» є нічим іншим ніж проявом догматизму. «Тенденция некоторых авангардных течений, в частности футуризма, к догматизму, диктату и сближению с тоталитарной властью – это типологическое свойство лежащего в их основе утопического сознания. Путь от релятивизма к догматизму, от провозглашения свободы творчества к диктату одного художественного направления – обычный путь утопизма...» [6, с. 39]. Намагання футуристів співпрацювати з новою владою автор розглядає як тенденцію до узурпації ними влади в мистецтві. У підтвердження цього, наводяться зухвалі висловлювання з газети футуристів «Искусство футуристов»: «Мы – первая и единственная федерация революционного искусства», «...скоро придет Час – когда на вершине человеческих достижений – будем сиять мы – футуристы – гениальные дети новорожденного мира» [6, с. 41].

Войовничий характер гасел дійсно відповідає теоретичній і духовній сутності авангарду. Це доводять маніфести, теоретичні трактати митців, їх спогади. Питання полягає не в тому, наскільки ідеологічно вони були праві, а в тому, наскільки багатогранне їх мистецтво відобразило час, проблеми і тенденції художнього розвитку.

З позиції сучасності можна звинувачувати авангард в утопізмі і догматизмі, аналізуючи минуле в аспекті сьогоденних історичних реалій, однак це буде головною помилкою в дослідженні історії авангардного руху, будь-які ідеологічні ярлики ставлять крапку в дослідницькій роботі. Мистецтво, як і інші форми духовної активності, треба розглядати тільки в канві історичних подій, світоглядних тенденцій минулого.

Прагнення футуристів стояти в авангарді революційних змін у мистецтві історично з'єдналося з соціально-політичними подіями на початку століття. Навіть форма їх газетних і усних виступів нагадувала

революційні лозунги. Російсько-український авангард намагався бути співучасником історичних подій, використовуючи ті форми соціальної боротьби, які обирала нова влада. Чи усвідомлювали митці-футуристи «утопічність» ідеї будівництва пролетарського суспільства? Мабуть ні. Доленосні події початку століття: від падіння царизму до встановлення диктатури пролетаріату, – більшість футуристів сприймала як шлях оновлення суспільства і мистецтва. У жовтні 1917 р. нову владу підтримало літературно-мистецьке товариство «Гілея», організоване Д. Бурлюком (1910-1914). Воно об'єднувало видатних письменників і художників, етнічно пов'язаних з Україною: В. Хлебнікова, Б. Лівшиця, О. Гуро, В. Каменського, О. Кручених, В. Маяковського, В. Бурлюка [7, с. 10]. «Гілейці», мабуть, були єдиними у своєму пориві підтримати нову владу, не дивлячись на терор і грабунки, які розпочав уряд «червоних революціонерів». Мистецтво кубофутуризму, засновниками якого можна вважати «гілейців», стало зрозумілим і затребуваним. Його представники зайняли керівні урядові посади в мистецьких структурах уряду Росії. «Більшовицька Росія була «офутурищина»: кожний, хто писав гірше за О. Пушкіна чи малював не так, як І. Рєпін, вважав себе митцем-футуристом, і таких з'явилося тисячі. У кінці 1917 – на початку 1918 рр. футуристи – «гілейці» перебувають на вершині своєї кар'єри. Маяковський, Бурлюк, Каменський, Кручених, Асєєв практично починають керувати мистецьким життям Росії. Футуризм на короткий час стає офіційним державним напрямком у мистецтві радянської Росії» [7, с. 12–13].

Здавалося, що нова влада повинна була підтримувати «гілейців» у здійсненні їх мети – оновлення мистецтва змістовно і художньо. Однак, з'явилися внутрішні протиріччя між футуристами у поглядах на цей шлях. У відповідь на надрукований у «Газеті футуристів» «Декрет №1 про демократизацію мистецтва (література мас і живопис площ)», Д. Бурлюк пише статтю «Звернення до молодих художників», в якій висловлює незгоду з офіційною трактовкою подальшого розвитку мистецтва. Позиція керівників більшовицької держави заперечувала можливість будь-якого вільного змагання з представниками інших художніх шкіл. Д. Бурлюк висловлював стурбованість щодо збереження культурних цінностей минулого. «Будемо завжди поважати творчу особистість, яка тягнеться до волі. Розділимо всі студії, приміщення художніх шкіл і академій порівну між усіма напрямками різноманітних художніх вірувань, щоб кожен міг вільно працювати на славу рідного мистецтва... Усі напрямки повинні бути представлені на своєрідному конкурсі сердець, приречених на красу» [8, с. 8].

«Звернення» Д. Бурлюка свідчить про відсутність єдності в рядах так званого «лівого блоку» діячів мистецтва. Як розумна і далекоглядна людина, Д. Бурлюк бачить реальну загрозу не тільки політичного диктату більшовиків, які вже на початку 1918 р. забороняли політичні партії, газети, переслідували діячів політики, культури. Його лякає придушення свободи творчості, прагнення втиснути

мистецтво в межі одного художнього напрямку, навіть якщо цим напрямком є футуризм. Не поділяє стурбованості і позиції Д. Бурлюка його найближчий товариш – В. Маяковський, який у тій же газеті друкує іншу статтю – «Відкритий лист робітникам». Він підтримує політику більшовиків, спрямовану на придушення будь-яких творчих альтернатив у мистецтві. «Знайте, – звертався він до художників, які відкидали футуризм, – нашим шиям, шиям Голафа праці, нема підходящих номерів у гардеробі комірів буржуазії» [7, с. 13].

Влада намагалася зробити з мистецтва і митців-футуристів ще одну зброю революційної боротьби, не вдаючись до проблем художнього життя. Це доводиться спогадами Д. Бурлюка: «Сезон 1917-1918 гг. ... У нас по-прежнему не было денег на свой орган, чтобы защититься. В то время Вася Каменский основал «Кафе поэтов», я с Д. Петровским его расписали и, ...обзавелись мы наконец прессой нищих: «устной, ежевечерней литературно-критической художественной листовкой». Как-то в конце существования, уже к весне даже, А. Луначарский побывал у нас и указал, как много, вытукло, ярко итальянец Маринетти и «К» сделали ...как бледны и неопределенны мы – русские футуристы...» [3, с. 16–17].

Л. Троцький, Г. Зинов'єв, М. Бухарін критично ставились до футуризму. В. Луначарський теж обачливо визнавав, що не можна говорити про футуризм як про пролетарське мистецтво в цілому, а тільки про окремих художників-футуристів, близьких пролетаріатові [6, с. 42]. В. Хлебнікова влада не визнала пролетарським поетом, йому було відмовлено в підтримці, навіть в гуртожитку. Як пише Д. Бурлюк, він помер у порожній бані, без речей, 28 червня 1922 р., а через сім років Державний інститут Історії Мистецтв (Ленінград) випустив повне зібрання творів В. Хлебнікова [3, с. 18].

Історично поява авангарду була обумовлена всією атмосферою початку ХХ ст. Яскраву картину російсько-української дійсності зобразив у своїх спогадах Б. Лівшиць – безпосередній учасник футуристичного руху: «По всей России шла дикая свистопляска Гермогенов, Илиодоров, Коновницыных, Замысловских, Пуришкевичей. Яд человеко-ненавистничества был разлит в воздухе и обнаруживал свое действие порою в самых неожиданных формах и совсем не там, где это можно было бы предположить. Киев в ту пору был оплотом русского мракобесия, цитаделью махрового черносотенства. В самом университете (Київському – авт.) атмосфера была тошнотворная. По коридорам расхаживали с наглым видом академики-двуглавцы, члены монархической организации «Двуглавый орел», студенческого филиала «Союза русского народа». Жалкая горсточка, десятка два белоподкладочников, провинциальных хлыщей и безнадежных тупиц, благодаря попустительству и прямому поощрению черносотенной киевской профессуры с молниеносной быстротой проделывавшие университетскую карьеру, были полновластными хозяевами положения. На лекции они приходили вооруженные до зубов, поблескивая никелированными кастетами, вызывающе

перекладывая из кармана в карман щегольские браунинги, громыхая налитыми свинцом дубинками: за ними стояла полиция, жандармерия, войско – весь солидно налаженный аппарат «подавления и предотвращения крамолы» [9, с. 348–350].

Змальована картина дійсності свідчила про невідворотність революційних подій у Російській імперії. В обстановці політичної нестабільності і анархічності, культурне життя зберігало деяку автономність. Тут революційні процеси мали свої коріння, вони були пов'язані, в першу чергу, із загальномистецькими тенденціями розвитку авангарду. Треба враховувати і слов'янську історичну специфіку взаємозв'язку мистецтва із суспільним життям. Б. Лівшиць, як один з учасників і теоретиків авангардного руху, ще у 1913 р. першим поставив питання про те, що представляє собою російське авангардне мистецтво [9, с. 414–415].

У своїх спогадах він здійснює спробу відповісти на нього, пригадуючи обставини формування «бутерлянської» «Гілеї», яким чином її учасники стали «футуристами», раніше вважаючи цю назву «лайливим прізвиськом». Б. Лівшиць намагається показати існуючу різницю між російським і італійським футуризмом.

Полеміка з метром італійського футуризму Ф. Марінетті остаточно відвертає Б. Лівшиця від лівих «потуг» [9, с. 515].

Незважаючи на відверто песимістичне завершення спогадів, яке співпадає з початком Першої світової війни, вони є цінним історичним матеріалом, відтворюючим час, події, образи людей. На думку Б. Лівшиця, трагедія російсько-українського авангардного руху була у відсутності єдиної філософії світосприйняття лівого руху [9, с. 415–416].

Таким чином, на процес становлення українського авангардного мистецтва вплинули загальнокультурні тенденції початку ХХ ст. Наукові концепції, технічні винаходи межі століть сформували теоретичне і художнє підґрунтя мистецьких експериментів майбутнього. Теоретичні засади авангардного мистецтва, що розвивався на теренах Російської імперії відрізнялися від європейських стандартів. На відміну від політико-агресивного італійського футуризму, у слов'янському виявлялося соціальне підґрунтя його «протинаправленських виступів». У своїй основі він був антипартійним (це визначення відноситься до 1913-1914 рр.).

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Турчин В. С. По лабиринтам авангарда / В. С. Турчин. – М. : Изд-во МГУ, 1993 – 248 с.
2. Матвеева Л. Л. Культурология: Курс лекций / Л. Л. Матвеева. – К. : Либідь, 2005. – 512 с.
3. Бурлюк Д. Фрагменты из воспоминаний футуриста. Письма. Стихотворения / Д. Бурлюк. – СПб. : Пушкинский фонд. С-Петербург, 1994. – 383 с.
4. NN. Выставка картин художников импрессионистов в г. Херсоне // Родной край (Херсон). – 1909. – № 193.
5. Каменский В. К двадцатилетию футуризма (1909-1929). Слово Первых Футуристов / В. Каменский // Бурлюк Д. Ентелехизм. К 20-летию футуризма. Теория. Критика. Стихи. Картины (1907-1930). – Нью-Йорк : Изд-во М. Н. Бурлюк, 1930. – С. 3–15.
6. Иванюшина И. Ю. Утопии искусства коммуны / И. Ю. Иванюшина // «Звездолики Гилеи». Тезисы докладов II межд. наук. конф. по авангарду. – Херсон, 1995. – С. 39–42.
7. Нога О. Давид Бурлюк і мистецтво Всесвітнього авангарду / О. Нога. – Львів : Основа, 1993. – С. 243.
8. Балатова Н. Возвращенное имя / Н. Балатова, А. Никитин // Огонек. – М., 1989. – № 27. – С. 6–12.
9. Лившиц Б. Полутороглазый стрелец. Стихотворения. Переводы. Воспоминания / Б. Лившиц. – Л. : Советский писатель, 1989. – 720 с.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

UNIFIKACJA PRAWNA WOJEWÓDZTWA ŚLĄSKIEGO Z DRUGĄ RZECZPOSPOLITĄ

Unifikacja prawna województwa śląskiego z Drugą Rzeczpospolitą nie była przedsięwzięciem łatwym. Utrudniało to, że Śląsk Cieszyński należał wcześniej do państwa austriackiego, a Górny Śląsk wchodził w skład państwa niemieckiego. Autonomiczny Sejm Śląski jako regionalny organ ustawodawczy niwelował różnice w przepisach pomiędzy Śląskiem Cieszyńskim a Górnym Śląskiem. Ten parlament lokalny zmierzał do ujednoczenia aktów prawnych w województwie śląskim z państwem polskim. Proces unifikacji autonomicznej jednostki z Drugą Rzeczpospolitą przerwał wybuch drugiej wojny światowej we wrześniu 1939 r.

Słowa kluczowe: Drugą Rzeczpospolitą, województwo śląskie, Sejm Śląski, unifikacja prawna.

Правове об'єднання Сілезького воєводства з Другою Річчю Посполитою було нелегкою справою. Це викликано тим, що Нижня Сілезія належала австрійській державі, а Верхня Сілезія була частиною німецької держави. Автономний сейм Сілезії, в якості регіонального законодавчого органу, мав усунути правові відмінності між Нижньою Сілезією та Верхньою Сілезією. Місцевий парламент намагався стандартизувати правові акти Сілезького воєводства і польської держави. Процес об'єднання автономної одиниці з Другою Річчю Посполитою був перерваний початком Другої світової війни у вересні 1939 р.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Сілезьке воєводство, Сейм Сілезії, правова уніфікація.

Правовое объединение Силезского воеводства со Второй Речью Посполитой был нелегким делом. Это было вызвано тем, что Нижняя Силезия принадлежала австрийскому государству, а Верхняя Силезия была частью немецкого государства. Автономный сейм Силезии, в качестве регионального законодательного органа, должен был устранить правовые отличия между Нижней Силезией и Верхней Силезией. Местный парламент пытался стандартизировать правовые акты Силезского воеводства и польского государства. Процесс объединения автономной единицы со Второй Речью Посполитой был прерван началом Второй мировой войны в сентябре 1939 г.

Ключевые слова: Вторая Речь Посполитая, Силезское воеводство, Сейм Силезии, правовая унификация.

The legal unification of the Silesian province with the Second Polish Republic wasn't an easy undertaking. It was difficult because earlier the Teschen Silesia belonged to the Austrian country and the Upper Silesia entered into the composition of the German country. The autonomous Silesian Parliament as a regional legislative organ levelled differences in the legal regulations between the Teschen and the Upper Silesia. This local parliament aimed at the standardization of the legal acts in the Silesian province with the Polish country. The process of unification the autonomous unit with the Second Polish Republic was interrupted by the outbreak of the Second World War in September 1939.

Key words: Second Polish Republic, Silesian Voivodeship, Silesian Parliament, the legal unification.

Unifikacja prawna województwa śląskiego z Drugą Rzeczpospolitą była niezwykle istotna na drodze zespolenia wszystkich regionów odrodzonego państwa polskiego. Ujednoczenie przepisów prawnych w województwie śląskim

sygnalizowano w okresie międzywojennym w prasie [1]. Znany prawnik śląski dr Włodzimierz Dąbrowski napisał pracę dotyczącą unifikacji województwa śląskiego [2]. Po drugiej wojnie światowej temat ten podjął historyk prawa

Józef Ciągwa [3]. Niniejsze rozważania są przemysleniami historyka, który zajmuje się dziejami śląskimi.

Województwo śląskie zostało utworzone z dwóch obszarów: ze Śląska Cieszyńskiego należącego przedtem do państwa austriackiego oraz z Górnego Śląska wchodzącego uprzednio w skład państwa niemieckiego. Odrębność prawna tych obszarów nie mogła upaść automatycznie z chwilą utworzenia jednego wspólnego województwa. Sejm Ustawodawczy Rzeczypospolitej Polskiej na swym 164 posiedzeniu w dniu 15 lipca 1920 r. uchwalił ustawę konstytucyjną zawierającą statut organiczny województwa śląskiego nadający mu autonomię [4]. Art. 2 postanawiał, że dotychczasowe prawa i rozporządzenia, obowiązujące w dniu wejścia w życie statutu w granicach Śląska, pozostają w mocy nadal, o ile nie zostaną zmienione zgodnie z przepisami tego statutu.

Śląsk Cieszyński został przyznany Polsce decyzją Rady Ambasadorów z dnia 28 lipca 1920 r. Suwerenność Polski nad górnośląską częścią województwa śląskiego datuje się od dnia 15 czerwca 1920 r. Statut organiczny wchodził w życie z dniem objęcia województwa śląskiego przez Rzeczpospolitą polską w myśl art. 44 ust. 2. Za moment ostatecznego jego wejścia w życie należy przyjąć datę 15 czerwiec 1922 r. Na Śląsku Cieszyńskim obowiązywały przepisy polskich władz centralnych wydane od dnia 28 lipca 1920 r. do dnia 15 czerwca 1922 r. o ile nie zostały później zmienione zgodnie z postanowieniami statutu organicznego. W górnośląskiej części województwa śląskiego przed zmianą suwerenności żaden polski przepis nie obowiązywał.

Dopiero ustawa z dnia 16 czerwca 1922 r. rozciągnęła na Górny Śląsk szereg norm władz centralnych z konstytucją marcową na czele [5]. Śląskie władze autonomiczne nie podejmowały we własnym zakresie na szerszą skalę rozwiniętej akcji w kierunku ujednoczenia norm, obowiązujących na podległych im dwóch odrębnych obszarach prawnych. Unifikacja następowała prawie wyłącznie drogą zespolenia prawnego województwa śląskiego z całością państwa polskiego. Art. 4 statutu organicznego przyznawał szerokie kompetencje ustawodawcze dla Sejmu Śląskiego. Były one szerokie, a dotyczyły następujących spraw (17 punktów): używanie języka polskiego i niemieckiego, ustrój śląskich władz administracyjnych, samorządu i podziału administracyjnego Śląska, sanitarnych, organizacji sił policyjnych i żandarmerii, policji budowlanej, ogniowej, drogowej utrzymywania dróg lądowych, szkolnictwa ogólnokształcącego i zawodowego, wyznaniowych z wyłączeniem spraw kościelnych, wchodzących w zakres polityki zagranicznej – konkordat, zaopatrzenia ubogich i zwalczania żebractwa oraz włóczęgostwa, organizacji zawodowej rolniczej, organizacji kredytu rolniczego, komasacji gruntów, przywrócenia rolniczej i leśnej oraz użytkowania przeznaczonych na nie obszarów, melioracji rolnych, wodnych i budownictwa wodnego, zapotrzebowania ludności śląskiej na energię elektryczną, kolei drugo- i trzeciorzędnych i lokalnych oraz komunikacji elektrycznej i motorowej, zwalczania lichwy i ukrócenia spekulacji na każdym polu, zakładów użyteczności publicznej, robót publicznych, spółek akcyjnych lub kooperatyw, ustalania rocznego budżetu śląskiego,

zatwierdzania zamknięć rachunkowych, zaciągania pożyczek wojewódzkich, zbywania, zamiany i obciążania nieruchomości majątku wojewódzkiego oraz przyjęcia, gwarancji finansowej przez Skarb Śląski, nakładania podatków i opłat publicznych śląskich. Art. 4 statutu organicznego wyliczał te materie, które dla jednostki śląskiej mogły być unormowane wyłącznie w drodze ustawodawstwa autonomicznego, z wykluczeniem ustawodawstwa ogólnopaństwowego. Art. 8a statutu organicznego dawał Sejmowi Śląskiemu jako regionalnemu organowi ustawodawczemu możliwość wprowadzenia na Śląsk centralnych aktów [6]. Wszelkie jego późniejsze nowelizacje lub nowe ustawy, wchodzące w miejsce przepisów pierwotnie rozciągniętych, automatycznie uzyskiwały moc obowiązującą na Śląsku.

W sprawie unifikacji autonomicznego województwa wypowiadali się posłowie lokalnego parlamentu. Postawę wobec tego problemu jasno sprecyzował przedstawiciel chadecji Kazimierz Rakowski w Sejmie Śląskim pierwszej kadencji w czasie dwóch swoich wystąpień. Dnia 14 czerwca 1923 r. stwierdził on: *«Dążąc do unifikacji wszelkich dzielnic polskich jesteśmy przekonani, że w interesie całej Polski leży, aby proces unifikacji na Śląsku dokonał się raczej pod parciem wewnętrznym na Śląsku, a nie był narzucany zewnątrz przez organa centralne»* [7]. Była to ważna deklaracja polityczna Kazimierza Rakowskiego. Opowiadał się on za unifikacją autonomicznego organizmu z resztą kraju. Uważał, że proces unifikacyjny powinien być inspirowany przez z siły polityczne działające w województwie śląskim.

W podobnym tonie wypowiadał się dnia 14 czerwca 1923 r. z trybuny sejmowej przedstawiciel Narodowej Partii Robotniczej Michał Grajek. Był on zwolennikiem unifikacji Śląska z Polską. Kolejny reprezentant NPR Ignacy Sikora domagał się od czynników centralnych, aby dążyły do integracji z autonomicznym organizmem. Określił to w ten sposób: *«Jeżeli żyjemy w jednej Polsce, to stosunki powinny być jednolite»* [8].

Reprezentant chadecji w III Sejmie Śląskim Stanisław Breliński zwracał uwagę na konieczność ujednostajnienia prawodawstwa na obszarze całej Rzeczypospolitej [9].

Włodzimierz Dąbrowski, reprezentant sanacji śląskiej, będąc przewodniczącym komisji prawniczej w lokalnym parlamencie wyrażał konsekwentnie opinię, że należy unifikować pod względem prawnym województwo śląskie z obszarem II RP [10]. Stwierdzał W. Dąbrowski: *«Zresztą w Komisji Prawniczej, której jestem przewodniczącym, przez cały czas staraliśmy się o to, aby ustawodawstwo ujednoczyć, abyśmy w województwie śląskim mieli jednolity system ustawodawczy z całą Rzeczypospolitą»*.

Kolejny przedstawiciel sanacji w III Sejmie Śląskim Józef Witczak dnia 20 grudnia 1932 r. wypowiadał się również w sprawie unifikacji: *«...deklarujemy, że tak przez naszą reprezentację w Sejmie i Senacie RP jak i w naszym ugrupowaniu w Sejmie Śląskim czy na terenie Województwa Śląskiego i w stosunku do opinii publicznej całego Państwa Polskiego walczyć będziemy niezłomnie o zasady ścisłego zespolenia i unifikowania Śląska z Polską»* [11].

Z przedstawionych wypowiedzi wynika, że przedstawiciele polskich partii zasiadających w

autonomicznym parlamencie opowiadali się za unifikacją tego regionu z państwem polskim.

Sejm Śląski w ciągu siedemnastoletniej działalności w latach 1922-1939 wykazywał tendencje ku ujednoczeniu obowiązującego na Śląsku ustawodawstwa z prawem regulowanym przez władze warszawskie. Funkcjonujący po dziś dzień stereotyp, że autonomia stanowiła barierę w procesie zarówno integracji formalnej, jak i świadomościowej, nie jest bezpodstawny. Istotnie Sejm Śląski mając rozległe kompetencje ustawodawcze pogłębiał istniejącą mozaikę przepisów prawnych, stanowił barierę dla upowszechniania się prawodawstwa ogólnopolskiego na Górnym Śląsku.

W tym kierunku oddziaływała także konwencja genewska, przedłużająca czas obowiązywania wielu aktów prawnych z czasów panowania niemieckiego. Po stronie polskiej konwencja ta oceniana była jako bariera w procesie integracji wschodniej części Górnego Śląska z państwem polskim. Mało akcentowany jest fakt, że podkreślała ona konieczność dostosowania ustroju i form organizacyjnych poszczególnych podmiotów do nowych warunków politycznych, że uzależniała zachowanie jedności podmiotowej obu części Górnego Śląska od utrzymania się tych samych formalno-prawnych warunków. To ostatnie zastrzeżenie stawiało często pod znakiem zapytania całą ideę układu genewskiego. Ponadto lektura «Dziennika Ustaw Śląskich» wskazuje i na inne zjawiska, a mianowicie, że Sejm Śląski (miniatura Sejmu RP wyłaniana na podstawie tej samej ordynacji wyborczej) często akceptował ustawy ogólnopolskie (tam gdzie pozwalała na to konwencja genewska), korzystał także z centralnych wzorców legislacyjnych. Ponadto luki i niejasności w przepisach statutu organicznego i konwencji genewskiej wykorzystywane były zarówno przez władze ogólnopolskie, jak i lokalne do upodobnienia stosunków prawnych na Górnym Śląsku do całego kraju.

Pozwalały na to szerokie uprawnienia jakie miał wojewoda w tej jednostce administracyjnej. Wojewodowie śląscy, a zwłaszcza Michał Grażyński, działali aktywnie na rzecz włączenia autonomicznego organizmu w struktury ogólnopolskie. Grażyński wielokrotnie wykorzystywał luki w statucie organicznym w celu jego obchodzenia, wprowadzał centralne regulacje w drodze zarządzeń i okólników na teren województwa śląskiego. Tym samym mały lokalny organizm społeczny, jakim było województwo śląskie, zaczął upodabniać się pod względem prawnym do dużego, ogólnopolskiego.

Nie oznacza to jednak, że Sejm Śląski nie bronił swej odrębności i niezależności. Świadczyć o tym może szereg dziedzin życia w zakresie których Sejm Śląski nie wyraził zgody na rozciągnięcie na teren autonomicznego województwa mocy obowiązujących ustaw wydanych przez prawodawcę centralnego. Zdarzało się, że parlament śląski pierwszych trzech kadencji bronił zasad zawartych w statucie organicznym.

Ważną rolę w unifikacji autonomicznego organizmu z państwem polskim odegrał sanacyjny IV Sejm Śląski, pozbawiony opozycji. Jednakże mimo tego rodzaju prac legislacyjnych lokalnego parlamentu, przegląd działalności tego organu daje świadectwo, że nie ujawniła się żadna silniejsza tendencja do stworzenia odrębnego śląskiego ustawodawstwa oraz do wykorzystania praw, których następstwem mogłoby być przeszkodzenie zbyt

szybkiej recepcji ogólnopolskich aktów prawnych. Jak wykazała analiza materiału ustawodawczego Sejm Śląski nie zawsze korzystał ze swych uprawnień legislacyjnych, oczekując na odpowiednie regulacje państwowe, z których szereg zostało w całości lub z drobnymi zmianami recypowanych.

Bardzo często dochodziło do sytuacji, w których zagwarantowane w statucie organicznym uprawnienia Sejmu Śląskiego przechodziły w dużym stopniu na Sejm RP. W ten sposób szereg dziedzin, mimo że, ich ustawowo mogło być regulowane przez władze centralne. Lektura druków sejmowych, sprawozdań stenograficznych z posiedzeń parlamentu lokalnego i «Dziennika Ustaw Śląskich» pozwala wyróżnić w jego pracy szereg ustaw, które wydano w oparciu o bierne kompetencje. Stwarza to jednocześnie plastyczny obraz ukazujący zakres i skalę nasilenia dążeń integracyjnych wszystkich czterech kadencji Sejmu Śląskiego, funkcjonującego w ramach autonomicznego województwa. Zaznaczyć tutaj należy, że różnorodne były względy, które decydowały o recepcji na ten teren praw ogólnopolskich. Obok względów unifikacyjnych, które w rozważaniach wydają się być podstawowymi, wyróżnić można chęć ustawodawcy lokalnego, w przypadku nie istnienia odnośnej ustawy śląskiej, do zapelnienia luki prawnej przez akt prawny państwowy. Istotnym wydaje się fakt, że dla autonomicznego ustawodawcy niejednokrotnie decydującym o ujednoczeniu prawa była atrakcyjność i wartość dla tej jednostki administracyjnej wzorów ogólnopolskich.

Świadczyć o tym może cały szereg aktów prawnych przyjmowanych na ten teren w formie niezmiennych, wydanych w postaci ustawy Sejmu Śląskiego wyrażającej zgodę na obowiązywanie tutaj ustawy parlamentu II RP, jak i wykorzystywanie przez autonomiczny Sejm tylko niektórych artykułów i przepisów z regulacji ogólnokrajowej. Wszystkie te poczynania Sejmu Śląskiego świadczyły, że w autonomicznym województwie pamiętano wciąż o tym, że zawsze Śląsk Cieszyński i Górny stanowiły nieodłączną część państwa polskiego i w zakresie ustawodawstwa w ciągu siedemnastu lat istnienia województwa śląskiego starano się realizować politykę unifikacyjną.

W okresie 17-letniego funkcjonowania śląski parlament wyraził zgodę na wejście na ten obszar 28 centralnych aktów prawnych w oparciu o bierne kompetencje art. 8 a statutu organicznego. Warto zaznaczyć, że na teren autonomicznego organizmu rozciągnięto w ten sposób ogólnopolskie regulacje z zakresu: górnictwa, handlu, hutnictwa, przemysłu, rzemiosła a nawet prawa pracy i rolnictwa. W latach dwudziestych wprowadzono tylko 5 ogólnopolskich aktów prawnych z tego zakresu. Większość centralnych regulacji w oparciu o bierne kompetencje art. 8 a statutu organicznego wprowadzono do tej jednostki administracyjnej w latach trzydziestych.

Wówczas przyspieszono proces unifikacji województwa śląskiego z państwem polskim. Najwięcej 9 takich rozwiązań legislacyjnych śląski parlament dokonał w 1933 r. Szczególnie praca III i IV Sejmu Śląskiego w tej materii zmierzała do integracji z całym krajem. Niewątpliwie na stanowisko parlamentu lokalnego miał wpływ działacz sanacyjny Włodzimierz

Dąbrowski, który jako przewodniczący komisji prawniczej II, III i IV Sejmu Śląskiego dążył do ujednoczenia przepisów w województwie śląskim z II RP. Jak wykazała analiza przepisów statutu organicznego, integracja ustawodawcza nie zawsze była następstwem samodzielnych działań parlamentu śląskiego. Dużą rolę odegrały tutaj możliwości, jakimi dysponowały władze centralne oddziaływujące na ustawodawstwo śląskie. Możliwości te zagwarantowane w artykułach statutu organicznego pozwalały interweniować w momencie, gdy Sejm Śląski prowadził politykę zbyt widocznych odrębności w sferze ustawodawstwa, przyczyniając się tym samym do stopniowej unifikacji prawa śląskiego z ogólnopolskim. Zjawisko to występowało zaraz po utworzeniu województwa śląskiego. Tą linię reprezentowały władze przedmajowe, zwłaszcza rząd Władysława Sikorskiego. Obóz sanacyjny po 1926 r. kontynuował dążenia do unifikacji kraju. Reprezentant rządu w autonomicznym organizmie wojewoda Michał Grażyński zmierzał do pełnej integracji tej dzielnicy z państwem polskim.

Poza statutowo uregulowanymi środkami wpływu władz warszawskich, znajdowały się również i takie, których regulacja na tym terenie wynikała wyłącznie z woli Sejmu Śląskiego. Analiza tych sytuacji pozwala w pewien sposób określić, na ile owa wola śląskiego parlamentu nastawiona była na realizację zamierzeń władz centralnych, na ile zaś starano się tego unikać. Sejm Śląski, funkcjonujący w autonomicznym województwie, w pokażnej części swej pracy, realizował ustawodawstwo zbliżone lub identyczne z obowiązującym w pozostałej części kraju. Działalność legislacyjna śląskiego parlamentu była jednym z czynników integrujących autonomiczne województwo z II RP. Integracja ta odbywała się w zakresie różnorodnych dziedzin, przy czym była procesem stopniowym, trwającym do końca funkcjonowania Sejmu Śląskiego. Do 1939 r. następowało powolne scalanie ziem, które do niedawna znajdowały się pod władzą różnych państw zaborczych, w których życie regulowane było przez niejednolite ustawodawstwo. Sejm Śląski w okresie kilkunastoletniej działalności przyczynił się do wyrugowania sporej części obcych norm prawnych, zastępując je ustawami śląskimi, a także ogólnopolskimi. Konsekwencją tych kroków stało się ściślejsze zespolenie ziem, które przez wieki odgradzone od siebie były granicą, a teraz mogły realizować jednolite ustawodawstwo prawne. W ten sposób następowało także niwelowanie barier wewnątrzwojewódzkich istniejących wskutek różnych dróg rozwojowych obu części Śląska, tworzących autonomiczne województwo. Lokalny parlament rozciągając na obszar górnośląskiej części województwa centralne akty prawne, powodował jednocześnie zbliżenie jej do Śląska Cieszyńskiego, gdzie w odróżnieniu od części górnośląskiej, obowiązywało prawo ogólnopolskie.

Taka bariera hamująca występowała do 15 lipca 1937 r. w postaci konwencji genewskiej, która utrudniała proces unifikacji. Po tym dniu znacznie przyśpieszono integrację wewnątrzwojewódzką i tym samym z całym państwem polskim. Wygaśnięcie konwencji genewskiej przyczyniło się do ujednoczenia aktów prawnych, które obowiązywały zarówno w części cieszyńskiej i

górnoszląskiej. Bez żadnych barier wydawano kolejne ustawy bądź dekrety prezydenta RP, które miały na celu unifikację państwa polskiego z autonomicznym województwem śląskim. W ciągu dwóch lat, tj. od 16 lipca 1937 r. do 1 września 1939 r. znacznie zmniejszono dystans na drodze do pełnej integracji prawnej tego województwa z obszarem II RP. W ten sposób wprowadzono do autonomicznego organizmu centralne regulacje z następujących dziedzin: 4 ustawy z zakresu rolnictwa i 1 dotyczącą przepisów o języku urzędowym sądów, prokuratur i notariuszy obowiązujących na terenie województw: pomorskiego, poznańskiego i śląskiego.

Lokalny prawodawca zaś przyjął dwie ustawy o organizacji Ewangelickiego Kościoła Unijnego na Górnym Śląsku, jeden akt prawny o języku urzędowym władz i urzędów administracyjnych w województwie śląskim oraz ustawę o scalaniu gruntów.

Bardzo ważne także zmiany nastąpiły po upływie obowiązywania konwencji genewskiej w szkolnictwie autonomicznego organizmu. W tym okresie IV Sejm Śląski zajął się unifikacją tej dziedziny. Władze ogólnopolskie zmierzały do tego, aby ustawa Jędrzejowska z 1932 r. obowiązywała na obszarze województwa śląskiego. Statut organiczny w art. 4 pkt 6 określał kompetencje regionalnego parlamentu w zakresie ustawodawstwa o szkolnictwie ogólnokształcącym oraz zawodowym wszelkich typów i stopni. Wprowadzenie ustawy Jędrzejowiczowskiej z 1932 r. mogło nastąpić dzięki Sejmowi Śląskiemu czwartej kadencji. Wtedy uwidoczniły się w działalności parlamentu lokalnego tendencje unifikacyjne z II Rzeczpospolitą. Pod obrady 18-go posiedzenia parlamentu śląskiego w dniu 30 sierpnia 1937 r. weszły dwa projekty ustaw przygotowane przez Śląską Radę Wojewódzką:

a. projekt ustawy o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych [12],

b. projekt ustawy o ustroju szkolnictwa [13].

W sprawie obydwu projektów ustaw szkolnych zabrał głos wojewoda śląski Michał Grażyński oraz sprawozdawca komisji wyznań religijnych i oświecenia publicznego Antoni Olszowski. Obydwaj sanacyjni politycy zwracali uwagę na chęć uporządkowania podstaw prawnych w województwie śląskim w zakresie reformy szkolnictwa. IV Sejm Śląski uchwalił dwa projekty ustaw na tym posiedzeniu [14]. Wprowadzona w ten sposób do autonomicznego organizmu przepisy ustawy ogólnopolskiej z dnia 11 marca 1932 r. [15]. Uwzględniano przy tym specyfikę ustrojową województwa śląskiego. Nie ustanowiono obowiązywania art. 60 ust. 4 ustawy Jędrzejowiczowskiej na terenie tegoż województwa.

Druga ustawa szkolna z dnia 30 sierpnia 1937 r. dotyczyła prywatnych szkół oraz zakładów naukowych i wychowawczych. Na obszar województwa śląskiego rozciągnięto moc obowiązywania ustawy ogólnopolskiej z dnia 11 marca 1932 r. [16]. Ponadto art. 2 tej ustawy śląskiej określał: *«Władza szkolna może odmówić zezwolenia na założenie szkoły prywatnej, zakładu naukowego lub wychowawczego, jeżeli to nie odpowiada potrzebie społecznej lub gospodarczej terenu i środowiska, zwłaszcza zaś jeżeli istniejące szkoły państwowe lub publiczne zapewniają młodzieży w*

wystarczającej mierze pobierania nauki i wychowania» [17]. Art. 3 zaś brzmiał: «Do prywatnych szkół i zakładów naukowych i wychowawczych z językiem wykładowym nie polskim mogą być dopuszczone wyłącznie dzieci narodowości nie polskiej:

1. jeżeli dzieci władają w należyłym stopniu językiem wykładowym szkoły,

2. jeżeli osoby w myśl ustawy odpowiedzialne za ich wychowanie nie należą do narodowości polskiej, a nadto

3. o ile chodzi o szkoły powszechne – jeżeli dzieci mieszkają w zasadzie w odległości najdalej 3 km od budynku odnośnej szkoły prywatnej» [17].

Ustanowienie zacytowanych dwóch artykułów powyższej ustawy szkolnej miała związek z wygaśnięciem konwencji genewskiej i obejmowały one swym zasięgiem tylko teren województwa śląskiego. Bardzo ważne również zmiany nastąpiły w stosunkach służbowych w szkolnictwie autonomicznego organizmu z chwilą uchwalenia przez parlament ogólnopolski ustawy z dnia 9 kwietnia 1938 r. [18]. Powyższy akt prawny derogował ustawę popularnie zwaną celibatową ustanowioną przez Sejm Śląski w 1926 r. [19]. Ustawa ogólnopolska zniósła krzywdzący zakaz zawierania małżeństwa przez kobiety będące nauczycielkami. Specyficzne uregulowanie prawne wprowadzone przez

Sejm Śląski zostało uchylone po dwunastu latach przez parlament ogólnopolski. Bardzo ważną rolę w okresie od 16 lipca 1937 r. do 1 września 1939 r. w dziele integracji autonomicznego organizmu z państwem polskim odegrała Śląska Rada Wojewódzka kierowana przez wojewodę śląskiego. Przygotowała ona projekty ustaw służące unifikacji województwa śląskiego z państwem polskim. IV Sejm Śląski składał się z działaczy sanacyjnych, brak było w nim opozycji. Po zniknięciu bariery, jaką okazała się konwencja genewska, zrobiono dużo na drodze ku pełnej integracji w wielu dziedzinach z państwem polskim w tak krótkim czasie. Posłowie sanacyjni zmierzali w pracach legislacyjnych w kierunku zmniejszenia różnic, które wynikały z funkcjonowania mozaiki przepisów w części cieszyńskiej i górnośląskiej województwa. Dążono do scalenia dwóch części województwa autonomicznego pod względem prawnym. Obóz sanacyjny (wojewoda, parlamentarzyści IV Sejmu Śląskiego) generalnie byli zwolennikami unifikacji z obszarem II RP województwa autonomicznego z zachowaniem pewnych odrębności, wynikających ze specyfiki terenu np.: gospodarczych, kulturalnych i społecznych. Proces unifikacji województwa śląskiego z państwem polskim nie został zakończony. Przerwał go wybuch drugiej wojny światowej we wrześniu 1939 r.

BIBLIOGRAFIA

1. Jankowski T. Problem unifikacji prawnej województwa śląskiego // *Gazeta Administracji i Policji Państwowej*. – 1935. – nr 20. – S. 648–654; *Ustrój i organizacja władz administracji ogólnej województwa śląskiego // Gazeta Administracji i Policji Państwowej*. – 1936. – nr 6. – S. 170–178.
2. Dąbrowski W. *Poradnik prawniczy dla prac ustawodawczych Sejmu Śląskiego i jego komisji (Unifikacja prawna województwa śląskiego na tle poszczególnych urzędzeń i pojęć prawnych 1922-1937)*, wyd. I. – Katowice, 1937.
3. Ciągwa J. *Wpływ centralnych organów Drugiej Rzeczypospolitej na ustawodawstwo śląskie w latach 1922-1939*. – Katowice, 1979.
4. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (dalej: Dz. U. R. P.)*. – 1920. – nr 73. – pozycja (dalej: poz.) 497.
5. *Dz. U. R. P.* – 1922. – nr 46. – poz. 388.
6. *Dz. U. R. P.* – 1921. – nr 26. – poz. 146.
7. *Sprawozdanie stenograficzne (dalej: spr. sten.) z 51 posiedzenia (dalej: pos.) I Sejmu Śląskiego (dalej: SŚ) z dnia 14 czerwca 1923 r., szp. 23–24.*
8. *Spr. sten. z 62 pos. I SŚ z dnia 17 października 1923 r., szp. 12.*
9. *Spr. sten. z 44 pos. III SŚ z dnia 22 czerwca 1934 r., szp. 26.*
10. *Spr. sten. z 45 pos. III SŚ z 15 stycznia 1935 r., szp. 39–40.*
11. *Spr. sten. z 25 pos. III SŚ z 20 grudnia 1932 r., szp. 17.*
12. *Druk sejmowy nr 109/IV Sejm Śląski.*
13. *Druk sejmowy nr 110/IV Sejm Śląski.*
14. *Dz. U. Śl.* – 1937. – nr 17. – poz. 38 – *ustaw z 30 sierpnia 1937 r. o ustroju szkolnictwa oraz ustawy o prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych z 30 sierpnia 1937 r.* – *Dz. U. Śl.* – 1937. – nr 17. – poz. 39.
15. *Dz. U. R. P.* – 1932. – nr 38. – poz. 389.
16. *Dz. U. R. P.* – 1932. – nr 33. – poz. 343.
17. *Dz. U. Śl.* – 1937. – nr 17. – poz. 39.
18. *Dz. U. R. P.* – 1938. – nr 27. – poz. 243. – art. 1–2.
19. *Sejm Śląski przyjął ustawę dnia 29 marca 1926 r. w sprawie rozwiązania stosunku służby nauczycielskiej w skutek zawarcia przez nauczycielkę związku małżeńskiego* – *Dz. U. Śl.* – 1926. – nr 8. – poz. 12. – art. 1 oraz *nowelizacja tegoż aktu prawnego z dnia 1 października 1926 r. w sprawie rozwiązania stosunku służby nauczycielskiej wskutek zawarcia przez nauczycielkę związku małżeńskiego* – *Dz. U. Śl.* – 1926. – nr 23. – poz. 39.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

«НЕЗРУЧНІ» СЕЛЯНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ НАЦІЄТВОРЧИХ ПРОЦЕСІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Проаналізовано історичну готовність українських селян Наддніпрянщини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. до залучення їх у модерне націєтворення. Основну увагу приділено участі інтелектуалів у цьому процесі. Наголошено на ступені спроможності сучасної історіографії адекватно осмислювати проблему. На думку автора, ключовою перешкодою тут нерідко виступає надмірний світоглядний євроцентризм дослідників.

Ключові слова: історіографія, варіації розвитку, модерна нація, українці, селяни.

Проанализировано историческую готовность украинских крестьян Надднепрянщины второй половины ХІХ – начала ХХ в. к привлечению их в модерное творение нации. Основное внимание уделено участию интеллектуалов в этом процессе. Акцент сделан на степени готовности современной историографии адекватно осмысливать проблему. По мнению автора, определяющей преградой здесь часто выступает излишний мировоззренческий евроцентризм исследователей.

Ключевые слова: историография, вариативность развития, современная нация, украинцы, крестьяне.

Author analyzed historical preparedness of peasants from Naddniprianska Ukraine in the second part of ХІХ century – beginning of ХХ century for involvement into modern processes of nation evolution; in addition most of the focus is on participation of intellectuals in this process. Author emphasized ability level of modern historiography to interpret this problem. According to author key obstacle is excessive European orientation of researchers' world view.

Key words: historiography, development variety, modern nation, Ukrainians, peasants.

Підбиваючи підсумки роботи ІІІ конгресу польських служителів Клію, присвяченого минувшині села й селянського руху (відбувся у Пултуску (Польша) 4-6 вересня 2006 р.), відомий львівський історик Леонід Зашкільняк слушно виокремив спільну думку учасників форуму про те, що в останні століття «процес модернізації села є неминучим, але його спроби й наслідки не є однозначними» [1, с. 225]. Бо й справді «втрати соціально-культурного плану», як і «нівелювання цілого пласту традицій і звичаїв», виявилися надто значними на тлі визнаних технологічних здобутків [1, с. 225]. Із наміром продовжити запропоновану польськими колегами дискусію стосовно центрально-східноєвропейського, а найперше українського села, звернемо увагу на перспективу поглибленого осмислення позитивних і негативних наслідків від такої непростой взаємодії традиційних устоїв аграрного суспільства і викликів модерну. Враховуючи, що досвіду сусідів націоналізації селян протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (а фактично – з кінця ХVІІІ ст. до Другої світової війни включно) присвячено низку праць, зокрема й ґрунтовну статтю Владзімежа Меджецького [2], мету цієї розвідки визначаємо зміщенням акцентів на осмислення істориками процесу залучення в модерні націєтворчі процеси

власне мешканців етноукраїнської сільської місцевості, які разом із білоруськими селянами слугували в названій вище статті радше певним тлом для порівняльного аналізу заявленої проблеми. Помітної кореляції потребують також методологічні підходи, позаяк будь-які теоретичні спрощення в цьому разі означають підсилення міфологічної складової міркувань, що, у свою чергу, дає підстави для зростання підозрілості в політичній заангажованості авторів.

Долучаючись до логіки розмислів польського колеги, попервах виокремимо ту обставину, що складність вживання термінології «модерна нація» (з якою в цьому разі мають справу дослідники російського суспільства) не лише не зникає, а й додатково підсилюється, коли свій пізнавальний інтерес вони починають фокусувати на українській спільноті. Мотив такого підсилення досить банальний – відсутність головного «націєформуючого» чинника, який у російському випадку був і залишався багатомовним визначальним. Мова йде про усвідомлену наявність усталеного й до того ж достатньо продуктивно діючого інтелектуального міста, точніше урбанізованого середовища. Натомість малоросійський світ прийнято було пов'язувати з сільським середовищем, причому «ґрішили» цим як росіяни, так і українці – власне тутешні інтелектуали Над-

дніпрянської України. Це створювало труднощі, передусім певний психологічний бар'єр у «формуванні моделі суспільного життя, держави, релігійності, культури і свідченні про своєрідність і надзвичайні цінності» українськості, в пошукові способів пояснення цих процесів [2, с. 61]. Завдання ж мало стояти значно ширше і, як нам видається, досить амбітно: не обмежуватися існуючою візією модернізації, на кшталт інтеграції малоросійського племені за визначеною траєкторією та ще й під чіткою зверхністю, а віднаходити можливості в усіх відношеннях адекватно відповідати дієвим дискурсом на реалії посткріпосної доби.

Позаяк нація без проводу не виникає, доцільно було б також побіжно простежити трансформаційну роль обох чинників – народного та елітного. В українському випадку унікальність цього еволюційного поступу набуває особливої значущості в тому розумінні, що його складові потребують максимально точних визначень і таких же ретельних автентичних характеристик. Нерідко настільки справді специфічних, що епістемологічно не виправданим є механічне застосування термінології і методик не лише західноєвропейського пізнавального досвіду, а й згадуваного російського.

А втім, В. Меджецький цілком доречно вирізняє самобутність процедури становлення російської національної ідеології протягом XIX ст., вказуючи на її свідому архаїзацію [2, с. 61]. Щоправда, така констатація вочевидь мала б отримати ґрунтовніше пояснення. З-поміж іншого, варто було б з'ясувати: чи доречно в цьому разі протиставляти західноєвропейську демократію і ту ж таки модернізацію традиційним російським пріоритетам – православію і самодержавству. Адже, попри те, що великоруська спільнота справді потребувала гаранта збереження «найцінніших рис російського духу», таку залежність не потрібно сприймати як історично сформований антипод. Модернізація, яку у вузько-політичному сенсі розуміємо державним впливом на суспільні процеси, демократизація (точніше лібералізація як її посткріпосний різновид), підпорядкування церкви державним інтересам були схожими, подібними, уніфікованими, нехай навіть реалізованими з запізненням і зі своїм самобутнім колоритом. Отак, відмінне було і було його багато, але результат виявився схожим, майже однаковим. Не тому, що росіяни ментально й мисленнево уподобалися західним європейцям. Просто відсутність у їхній душі (психокультурі) «попередньої ланки» вдалося цілком компенсувати противагою контрастів. Кажучи дещо категорично, дикунство примаскувати ніжністю, брутальність – сентиментальністю, розгул – аскетизмом, гріх – святістю, західництво – слов'янофільством. Це дає підстави визнати, що в російській культурі «дисгармонійно співіснували елементи духовності Європи та Азії, екстремально протиставлені одне одному» [3, с. 267], а запропонований підхід до її прояснення вочевидь є ліпшим із потенційно можливих.

Пропонувати подібне логічне пояснення українського варіанта націоналізації селян такою ж мірою спокусливо. Проте навряд чи цей шлях є опти-

мальним, бо спільного тут буде ще менше, а потребуватиме воно куди більших методологічних компромісів. Наявність «ментально чужої» держави (іншими словами, відсутність традиції політичного народу), якій досить було «націоналізуватися», аби виконати свою модерну історичну місію, сильно протиставляє досвід України не тільки практиці країн Західної Європи, а й Росії, відтак підважує доцільність вищенаведеного теоретичного запозичення. Варто, на наш погляд, шукати значущий чинник для визначення ключових алгоритмів малоросійського (українського) націтворення. Таким міг би бути, приміром, культурний універсум соціуму. Тут керуємося тим теоретичним положенням, що спільнота живе й розвивається настільки, наскільки її культура відкриває простір для суб'єктивного самовираження.

Між іншим, манера осмислювати європейський досвід націалізації селян через процедуру «підтягування Сходу до Заходу» притаманна, є домінуючою для дослідників східноєвропейських країн, польських зокрема. І це не випадково. Така євроцентрична версія, напевне, не може не виникати, бо, по-перше, подобається, адже зміцнює переконаність авторів у правильності свого пояснення; по-друге, кон'юнктурно кореспондується з позицією «політично впливових» англійців і американців, для яких, як слушно підкреслює Микола Рябчук, «Україна ніколи не існувала ні в часовій, ні в просторовій свідомості», а «селянська проблематика завжди була чужою й малозрозумілою» [4, с. 17]; по-третє, напрочуд зручно розміщує ідентифіковані як рідні етнонаціональні пріоритети між «майже передовою» Європою і все ще (чи постійно) «невизначеною» Україною. Іншими словами, за нині добре рекламовані адвокатські послуги в Європі українство має платити ще щедріше. Цілком однозначно про це натякає у своїх порівняннях Гжегож Маркевіч: «Якщо говорити про українське суспільство, то не може бути й мови про еволюцію в усвідомленні власної національної ідентичності в XIX ст., оскільки в XIX ст. вона лише почала виникати. Український народ, на противагу польському, не мав за собою традиції політичного народу, виступивши на історичну арену як етнос» [5, с. 347].

З огляду на сказане, визнаємо, що глибинні пласти буття – культура, психологія, ментальність, ґрунтовані на них способи/стереотипи мислення багато в чому залежать від природного довкілля. Унікальність української ситуації в тому, що назагал щедра, м'яка і збалансована навколишнє географічне середовище, включаючи родючу землю, водні та лісові ресурси, помірний клімат, виявилось історично поєднаним із геополітичною розколотию між «осілим хліборобством» і «мінливим та непередбачуваним Степом». Долучаючись до розмислів Ярослава Дашкевича, що в сучасних інтерпретаціях «погляд на Великий кордон як своєрідний санітарний бар'єр, відпадає остаточно», бо в Україні він «був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра...», «не лише палахкотів вогнем, але і був зоною етнокультурного обміну» і «границі не лише роз'єднували, але й

об'єднували народи...» [6, с. 44], вважаємо за потрібне, так би мовити, розширити дію Великого кордону на українську історію якраз через осідання/відображення його власної історії в культурі (вужче – ментальності) автохтонного населення.

Риси, які на свій лад ефективно творитимуть історію протягом довгих століть, зокрема й у період, про який іде мова в цій розвідці, уже здебільшого окреслені гуманітарними науками, однак служителі Клію не поспішають їх включити в контекст своїх студій. Індивідуалізм, екзекутивність, інтровертивність, емоційно-естетична домінанта, толерантність та інші властивості українського менталітету в історіографії «працюють» усе ще недостатньо. А це гальмує розробку підходів до пояснення цілої низки способів, манер, практик історичного поведіння української (ширше – руської, малоросійської, землеробської тощо) спільноти. Тому серед іншого важко буває зрозуміти, чому вона вперто не визнавала авторитарних і деспотичних форм правління, а в кінцевому підсумку з упередженням ставилася до будь-якої державної влади, зокрема й демократичної, української. До речі, добу, яку досліджуємо, можна охарактеризувати, як сказати б, мирними умовами, а тому доречно було б прояснити, чому і з якими наслідками в цей відрізок історії рільники із берегів Дніпра були звично для себе «замкнутими на своїй суб'єктивності» [3, с. 208].

Особливістю малоросійської людності середини ХІХ – початку ХХ ст. було те, що, на відміну від російської і польської «класичних» національних спільнот вона, майже виключно була представлена нижчими станами. Такою ж її осмислювала і тогочасна інтелігенція. Показовою в цьому плані можна вважати рефлексію на український рух Анатолія Луначарського, датовану 1912 роком [7, с. 19]. Традиція виявилася напрочуд живучою, бо передалася й наступним поколінням істориків.

З огляду на переконливу детермінацію Великого кордону, досить складно однозначно визначити перспективи національного поведіння українських селян навіть на початку ХХ ст. Згадаймо, приміром, як російська влада, беручи до уваги монархічні ілюзії патріархального світогляду сільського простоліду, заходила масово включати його до чорносотенних організацій. Зрозуміло, ні про який варіант апріорі усвідомленого національного ствердження селян у цьому разі мова йти не могла, хоча, природно, «Союз русского народа» і пов'язував із такою акцією цілком визначені політичні цілі. Як же збагнути справжні мотиви потрапляння малоросійських хліборобів до чорносотенного проекту? Думаємо, через ментальну унікальність людей того ж Великого кордону, яка позбавлена в цьому разі своєї звичної заплутаності та багатозначності й виявляє себе цілком рельєфно, тим самим уводячи в оману тих, хто чекає від традиційних і водночас такою ж мірою самотутніх землеробів-трудолюбів чіткої, але альтернативної світоглядної модерної визначеності. Для зручності пояснення візьмімо до уваги думку одного зі спостережливих дописувачів газети «Бодрая мысль» М. Бурного, який 1913 р. зазначав: «У Волинській губернії селяни-союзники... заявляють, що... земля повинна належати

тим, хто її обробляє», а на сусідньому Поділлі – «селяни з союзними значками... відверто казали, що поміщицька земля буде належати їм» [8]. Такі маніфестації явно не співпадали зі званням «союзників». Проте ще більшою мірою вони мали розчарувати українських націонал-патріотів.

Долучимо до сказаного ще одну обставину: радикальних змін, які дослідники звикли шукати в селянському середовищі пореформених десятиліть, насправді майже не відбувалося. Стереотипи прогресистської української та почасти й зарубіжної історіографії потребують тут переосмислення як ніде. Надто, коли мова заходить про внутрішній світ та відповідні йому манери соціального поведіння сільського простоліду, позаяк протилежне означало б щось із розряду «вдосконалення», «докорінного поліпшення», «кардинального оновлення». Натомість, придивляючись до манер сільських людей рубежу ХІХ-ХХ ст., раз по раз натрапляємо на достатньо сумні картини. Приміром, украї низька ефективність функціонування того ж місцевого самоврядування. Навіть якщо знехтувати деякою емоційністю, що її спостерігаємо у викладі дописувача «Києвлянина», то змальована ним ситуація виглядала далеко не найліпше: «Це просто неорганізований натовп, нерідко в кілька сотень осіб... Вирішальне слово належить різним крутіям-крикунам, тим дільцям-мироїдам, які давно вже виділилися в кожному селі в особливу групу спеціалістів...» [9]. Отож, неспроможні належно щось заперечувати цим «спеціалістам» селяни навряд чи були готові стверджувати себе в набагато інтелектуальнішому національному проекті. Навіть саме повсякденне відволікання на цей дургорядний фронт суттєво підважувало таку перспективу. Ситуація виглядала б набагато оптимістичніше, якби самі крутії-крикуни спромоглися очолити модерне переродження села. Але так не відбувалося, бо «сільських мироїдів» більше приваблювали тактичні перемоги в тутешніх баталіях, а не стратегічні успіхи національного ствердження, яке їм було таким же далеким і незрозумілим як і решті односельцям. Тож природно, що існуюча російська державність отримувала додатковий шанс на заповнення цієї прогалини.

За таких умов національного становлення актуальною залишалася питання подвійної ідентичності, яка виявлялася на всіх рівнях психології українців. Тією чи іншою мірою вся інтелігенція України – від свідомих українофілів до патріотів-русофілів уключно – була носієм своєїрідної прикордонної ментальності. До тієї її частини, яка протягом усього життя щиро «любила і малоросійську народність, і її мову» [10, с. 152], присягалася «до смерті боронити українське слово» [11, с. 98], належав Микола Костомаров. Проте такі як він склали абсолютну меншість. Імовірно через те, що в цій «поодинокій любові» надто вже неповною виглядала «соціальна композиція нації» [12, с. 81]. Приклад, узятий нами з інтелектуального життя початку ХХ ст., демонструє значно типовіше розуміння ситуації. Наведені міркування належать російському академіку, прихильнику шовіністичної концепції «однієї руської мови» Олексію Соболевському. Утім, і в його

великодержавному варіанті бачення також натрапляємо на феномен ментальної подвійності своїх/чужих хліборобів. Російський філолог-славист наголошував: «Селянство (українське. – Ю. П.) вважає себе єдиним із великоросами російським народом». І тут же визнавав, що «малороси вперто тримаються своєї мови і своїх побутових особливостей» [с. 13, 11]. Ще один варіант, який репрезентує позицію «не правильно, бо не так, як прийнято, усталоно, звично», належить «міщанському погляду» князя Є. Трубецького. Логіка цього аристократа така: оскільки деякі зі знайомих йому українофілів нікудишне говорили українською мовою, а добре російською, то, постійно переймався він, чи можлива така оказія в середовищі поляків? З огляду на виявлену Трубецьким несхожість двох народів, існування української національності видавалося йому «надто сумнівним» [14, с. 18–21].

Інтереси селян залишалися тісно пов'язаними із землею. Те, що сільське господарство – основа життєдіяльності, по своєму визнавали і самі хлібороби, і інтелігенція, і чиновники, політична еліта в цілому. Свідченням такої подібності може служити структура губернських звітів. Аналіз сільського життя, передусім у його «економічному звучанні», клерки завжди ставили на початку документа. З нього власне розпочинали письмове річне повідомлення до вищих державних інституцій. Ось типовий фрагмент тексту, розміщеного на перших сторінках звіту: «Продуктивні сили Херсонської губернії представлені здебільшого землеробством. Воно становить найважливішу галузь місцевого господарства» [15; 3]. Проте, зрозуміло, усвідомленої єдності погляди сніпов'язів і «білих комірців» не було. Зазвичай, лише страх перед начальством стримував перших від того, аби висловити омріяне й бажане – «всі ґрунти в поміщика треба відібрати й віддати нам». Ідея чорного переділу залишалася настільки актуальною для хліборобів, що навіть на початку ХХ ст. у «ліпше капіталізованій» Таврійській губернії її рецидиви траплялися повсюдно [15, с. 16].

Не буде перебільшенням сказати, що в цій сфері селяни діяли найкреативніше, не зупинялися, бувало, навіть перед вбивством своїх кривдників. Як, скажімо, на Поділлі Йосип Лужняк «із компанією». Проникнувши в ніч на 29 липня 1915 р. до приміщення управління маєтку вікном, гурт застрелив єврея М. Гилельсу – прикажчика графа Демидова за те, що той «нечесно поділив снопи» тільки-но зібраного врожаю [16, с. 4]. Вочевидь також і Євген Чикаленко мав достатньо підстав уважати знайомих йому селян рідної Херсонщини «байдужими до всього, що не торкалося їхнього матеріального становища» [11, с. 165]. Він же звернув увагу на характерні уподобання рільників, які потрапили до складу російської Державної думи в 1906 р.: «Усі оті селяни українці були, крім кількох, несвідомі і дбали тільки про земельні інтереси своїх виборців селян, а часом тільки про свої власні» [11, с. 422].

Шукати пояснення процесу національної політизації селян виправдано буде якраз у такому контексті. Певно, побудники (ініціатори) модернізації мали надходити ззовні. Зазвичай, у формі роз'ясню-

вальної роботи, підкріпленої особистою практикою та симпатією «агітаторів». На тлі загальної картини цілковитої байдужості тільки переконлива різниця сказаного чи продемонстрованого здатна була зрушити з місця віковичний перебіг подій [17, с. 2]. Докладне знайомство з особливостями участі селян у виборах до земств, становлення так званого «масового кооперативного руху» підтверджує цю умову [18, с. 4]. У роки столипінської аграрної реформи застаємо ситуацію, коли до різних форм кооперації залучені вже сотні тисяч хліборобів [19, с. 7–8]. Але в абсолютній більшості випадків фундаторами відносно масових об'єднань були не самі «тутешні». І хоча створені структури виступали важливим чинником «розвитку ініціативи і самодіяльності мас», певною мірою справді пробуджували інтерес до нової культури сільського господарства, «відмінною рисою селянської кооперації було те, що виробництво продукції відбувалося за рахунок праці членів селянської родини», причому «не для зиску, а для добра спільноти» [20, с. 59]. Як це відбувалося найліпше, добре описав Є. Чикаленко: «За останні роки... почала, під моїм впливом, відокремлюватись невеличка купка душ біля десятка, яку можна назвати інтелігентною. Вона складеться з елементів середнього віку, не однакових по своєму економічному станові, але таких, що покінчили школу, передплачують дешеві газети, добувають де можна книжки і читають їх запоем; вони по моїй ініціативі заснували кредитове товариство, згуртувались коло цього діла і потроху зачинають керувати всім селом..., тепер найбільше балакають про кредитове товариство, про яку-небудь нову сільськогосподарську машину, куплену через це товариство, про те, що пишуть у газетах і т.д.» [11, с. 275–277].

Проте чи завжди цього зовнішнього впливу було достатньо? Імовірно, що ні, бо прогнозувати й використовувати «національне поведження» українських селян не вдавалося нікому. Так, у Таврійській губернії з початком Першої світової війни до шкільної освіти додалася новинка. З ініціативи губернатора в селах Мелітопольського і Бердянського повітів почали організовувати приїждже кіно. У присутності багатотисячних натовпів тамтешніх селян кіношники демонстрували спеціальні картини про особливості організації та ведення сільського господарства, тваринництва, садівництва. Хліборобський загал виявляв до цих сюжетів найвищий інтерес. Коли ж на початку фільму на екрані з'являвся портрет Миколи II, присутні довго кричали «ура!» [21, 24–25]. Така реакція пересічних малоросів на образ «національно чужого» монарха не повинна дивувати, адже, на відміну від радянських істориків, опонентами українські селяни вважали не царя, а чиновників. І не тому, що ті говорили російською (хоча невірно було б недооцінювати мовний чинник, якщо зважити, що «крім глухих кутків, усі малороси розуміли московську мову») [11, с. 127] чи в цілому позиціонували себе «під росіян», а насамперед через те, що були з іншого, неселянського культурного світу в усіма похідними звідси наслідками. Залишатися самими собою для сільського українця означало вірити в правду царя, «сумніватися в

законності казенних людей», а головне «самим знати, що їм ліпше» [22]. І ось тут важливо зазначити, що в етнічно своєму світі український мужик не хотів знати ніяких серйозних компромісів і поступок. Лише крайня потреба примушувала його приборкувати свою волю. При найменших образах і зверхності з боку того, кого селянин вважав собі рівним, не викликав ніякого остраху, він поводився адекватно своїй екзистенціальній сутності – «лайнувся і пішов» [23].

Дещо раніше, коли до сусіднього села Мала Михайлівка Катеринославської губернії дійшли столипінські перетворення, «розверстані» селяни поволі виселялися на хутори. Робили це без особливого бажання, радше навіть навпаки. Але, що поробиш, усесильне начальство вимагало. Аж тут, в один із святкових днів місцевий священик під час проповіді, звертаючись безпосередньо до присутніх у храмі парафіян, дозволив собі дещо контраверсійне, мовляв, «тримайтеся, братове, вкупі і не роз'єднуйтеся» [24, с. 8–9]. Цим відразу скористалися сільські агітатори – найактивніші в громаді домогосподарі. Їхні заклики було почуто й чи не всі новоспечені хуторяни відразу почали відмовлятися від переходу. Після того, як начальство «попрацювало» вдруге, розверстання продовжилося більш успішно. На нових місцях селяни, виявляючи звичну господарську вправність, поспішали облаштуватися. У таких випадках увагу чиновників часто привертала їхня здатність переносити труднощі, пристосовуватися до складних умов. Бувало, захоплені ідеєю змін, переселенці з нетерпіння чекали першого приїзду агронома чи якогось іншого спеціаліста. І хоча з нього часто кепкували, уперше слухаючи, скажімо, про технологію багатопілля, нагальні на той час вимоги лунали чимраз сміливіше. Приміром у степовій зоні України – «води і школи!» [24, с. 8–9].

Зовсім уже «не національно консолідуючим» виглядало перевтілення тих селян, які не набували рис «людей модерних», але починали втрачати весь позитивний набір традиційних сільських мешканців. Отак, згідно з матеріалами, які потрапили до звіту чернігівського губернатора за 1911 р., сільська молодь «стала дивитися на себе як на *сіль землі*». Їй нібито «всі мали служити і всі перед нею схилитися» [25, с. 12]. В окремих випадках доходило до тероризування старших людей, не кажучи вже про зверхнє ставлення до таких авторитетів як церква й батьки. На думку своїх/чужих клерків, які склали текст звіту, «вино, розгул, розв'язаність і шалапутство» швидко руйнували раніш існуючий патріархальний уклад [25, с. 12]. Проте свій «докір» ми адресуємо не лише молоді. Збереглося багато свідчень (зокрема й зібраних М. Грушевським) про те, чому відтепер присвячували свій вільний час дорослі. Як зазначав дописувач започаткованої в 1909 р. газети «Село» Ю. Сірий: «Тепер досвіткі та вечорниці не ті, що колись були... На гулянках звичайно... карти, пиятика, а часом і бійка... Шукають розваги в чарці і старші люди» [26, с. 5].

У такій ситуації, коли сама інтелігенція коливалася у своїх поглядах між «донаціональною» і

«національною» ментальностями й у цій невизначеності мала повсякчасно робити вибір між самодостатністю селянина і російською державністю, розраховувати кожен міг лише на власний вибір і власні сили. За півтора року до початку Першої світової війни Сергій Єфремов зробив цілком слушне припущення: «Якщо мазепинських сил вистачить для створення української культури, то репресії цієї справи не зупинити. Вистачить, – будьте спокійні! Уже вистачило, уже репресії не дієві...» [27, с. 98]. «Але хто знає, – мудро, по-філософськи зазначив перед цим майбутній академік, – що чекає нас у майбутньому?» [27, с. 98]. Так уже станеться, що до певної міри збудеться і перше застереження, і друге передбачення Єфремова, якому судилося таки стати жертвою репресій на більшовицький лад оновленої імперії.

Нагадаємо, до періоду, про який іде мова, терміни «малорос», «південнору(о)с» уже встигли поширитися на всю територію розселення українців. Попри зверхньо-імперський контекст, людей вони не ображали, як і не принижували їхньої національної гідності, бо мали чисто науковий, умовний характер [28, с. 25]. Звертання ж «неросійська людина» створювало дискомфортне почуття «антипатріота» [29, с. 148]. У такому виборі українофіли ідентифікували себе з селянським загалом, задовольняючись відчуттям етнічної відмінності від російського (великоруського). Думку Михайла Грушевського про поширення другого, «також місцевого терміна, прийнятого самим населенням» – «Україна, українець» – виправдано більшою мірою використовувати для позначення погляду на селян, а тих же українофілів («літературного відродження»). Про що сам історик і зазначив [28, с. 26].

Ситуація з проясненням проблеми постає надто заплутаною, особливо якщо до всього долучити чільні вади самого епістемологічного інструментарію. До парадоксів сучасного історичного наукового мислення, зокрема, варто зарахувати досить часте вживання терміна «загальноросійський». В українській історіографії його сприймають як щось «напівросійське-напівнеросійське» на тлі українського. Це справді, кажучи словами Я. Дашкевича, дискусійна, але мало дискутована проблема. Адже двозначність терміна влаштує учасників потенційної полеміки й тому вони вповні вдовольняються кон'юнктурою моменту. Спробу зняти табу з його пояснення мотивуємо неспроможністю в межах існуючого розуміння рельєфно виокремити предмет зацікавлення. Деякі сучасні дослідники обходять цю проблему в той спосіб, що знову вдаються до маскуванню етнічно-самобутнього за фасадом традиційного, тобто універсального. Мовляв, українське традиційне селянство більше «традиційне», аніж «українське». Звідси, до речі, схильність дослідників до різного формулювання предмета наукових пошуків [30]. Почасти поділяючи такий підхід, усе ж зазначимо, що термін «загальноросійський» не зовсім адекватно відображає сутність багатьох історичних явищ. Є підстави вважати мотиви його дотримання суто ідеологічними, позаяк надто вже це зручна формула підтягування «всього і вся» під російське,

коли воно не є таким за визначенням. З другого боку, ігнорування «іншого» в начебто російському, яке, судячи з усього, в такому чужому статусі прописалося там ненадовго.

У прагненні підкріпити своє припущення, що на початку ХХ ст. українська інтелігенція шукала і знаходила «національно свідомих» хліборобів-трудоарів, процитуємо фрагмент протесту селян чотирьох повітів Катеринославської губернії з приводу їхнього негативного ставлення до голови представницького виборного органу центрального управління імперії, датованого 1913 р. Ось ключові слова: «Ми, селяни..., усвідомлюючи інтереси духовного життя всього українського народу, з обуренням висловлюємо свій протест проти виступу голови Державної думи п. Родзянка. Найперше, п. Родзянко не має права втручатися в питання українського життя тому, що ми зачисляємо його до тих людей, які залишили свою мову і зневажили інтересами власного народу: вони не знають нашого темного простого народу і його потреб, а також не беруть участі в культурному житті української національності» [31, с. 81]. Зрозуміло, що само по собі звернення не дає можливості скласти об'єктивне розуміння політичної культури селянського загалу. Однак його поява у друкованому виданні засвідчує, що патріотично налаштована інтелігенція дедалі активніше апелювала до «голосу з народу», що свідчить про ознаки цілком європейської тенденції розвитку українського національного руху на Наддніпрянщині.

Вочевидь «своя» інтелігенція переймалася насамперед творенням об'єктивно-любного образу селянства. Робила це цілком щиро й послідовно. Ще наприкінці 1850-х рр. М. Костомаров писав: «Закінчую огляд малоросійської літератури..., працюю над розбором малоросійської народної поезії» [32, с. 1–3]. Такий «фронт робіт» напевне що був мотивований сильним бажанням звеличити успадковану від рідної матері культуру. Це прагнення «з найближчим і глибоким інтересом» він пронесе через усе життя [10, с. 152]. Осмислювати ж його почне, вочевидь, ще в юнацькі роки, проте більш-менш чітко сформулює згодом, у зрілому віці. Так, у листі до О. Котляревського, датованого 1871 роком, натрапляємо на показове в цьому відношенні прохання до голови Історичного товариства Нестора Літописця О. Котляревського: «Олександрє Олександровичу! Потрібно написати статтю велику, вчену, філологічну, нею доказати, що південноруське нарiччя є самостійна мова, а не неорганічна суміш російської та польської. Це треба. Від цього залежить наша справа» [33, 2]. Традицію продукувати народний образ нації зберігатиме і в наступні десятиліття.

На думку М. Грушевського, найбільшим подвигом таких людей (у цьому разі йшлося про Михайла Максимовича) «було вияснення народної основи української історії» [34; 2]. Як це починалося і відбувалося, ще в 1855 р. зазначив О. Афанасьєв-Чужбинський: «Ці відомі етнографи тривалий час мешкали в селах і могли самі бачити й вивчати сільський побут, манери... селян» [35; 2]. Тобто для його та наступних поколінь служителів Клію історія й етнографія означали щось близьке, споріднене. Сама

процедура проведення польових досліджень спричиняла унікальну нагоду живого спілкування, ба більше – саме спілкування було зумовлене назрілою потребою в такому історичному діалозі. Вочевидь її формування відбувалося згідно зі своєю внутрішньою (епохальною) логікою, та ще й виразно усвідомлено.

Штрихи до технології залучення селян Наддніпрянської України в націотворчі процеси, «напрацьовані» до середини ХІХ ст. і надалі лише почасті кореговані, можна простежити в спілкуванні українофіла В. Білозерського (до речі, автора програми навчання, яка була пристосована до селянських потреб) з письменником Г. Данилевським. Другий, хоча і ввійшов в історію як російський письменник, також був вихований на традиціях української старовини й етнічних цінностей, що знайшло своє відображення в його численних художніх замальовках із «м'яким українським гумором місцевого побуту й описом природи» [36; 4, 7]. Наприкінці 1862 р. Білозерський писав своєму приятелю: «Першу частину «Беглых» (ідеться про роман «Беглые в Новороссии». – Ю. П.) я давно прочитав. Тепер не витерплю, аби не сказати: є за що похвалити, але не мало й такого, за що пожурити потрібно. Особистості вибрані відмінно... за виключенням персонажів із народу... І виконання майже ніякого: навіть прикро за таку нехудожню зневагу до пречудового матеріалу» [37; 1]. Вчитуючись у контекст критики, логічно припустимо, що Білозерському було набагато ліпше бачити правдивість запропонованих образів. І все ж віддамо належне Данилевському. Інтерпретації окремих фрагментів його (та подібних їм) художніх творів, написаних під безпосереднім впливом подій, дають змогу оптимізувати відтворення багатьох сторін життєдіяльності хліборобів, збагнути чуттєвість та емоційність їхнього середовища, зрештою, виявити межі готовності залучення його представників до ідей, котрих тепер прийнято називати націєтворенням [38, с. 8]. До того ж не варто забувати, що до початку ХХ ст. збирання етнографічного матеріалу помітно випереджало його системне осмислення. А до першої чверті того ж ХХ ст. культура селянської спільноти була переважно безписемною. Тому сучасні дослідники змушені спиратися здебільшого на описи людей «зі сторони». А вони були схильні, як відомо, змальовувати картину життя досить песимістно. «Інтелігенція була залякана, пригноблена, – писав у своїх «Спогадах» про рубіж ХІХ–ХХ ст. Є. Чикаленко, – а народ засліплений темнотою в національним розумінні до такої міри, що аж страшно ставало за будуче» [11, с. 348].

Якщо спробувати простежити залучення українських селян у націєтворчі процеси через фізичний і моральний образ, творення якого польський історик Г. Маркевіч визначає трьома чинниками – рівнем цивілізаційного розвитку (залежав від історичної традиції, суспільної ситуації та економічних умов), обсягом політичних, суспільно-економічних і культурних свобод (був обмежений рамками устрою та внутрішньої політики Російської імперії), станом усвідомлення власної індивідуальності, відмінності і сили впливу, який був окреслений почуттям власної

національної ідентичності [5, с. 347], то ситуація виглядає не так безнадійно, проте потребує подальшої копіткої праці.

Отже, зусилля українства посткріпосного періоду заявляти про себе в класичний спосіб поведінки спільноти, яка «національно відроджується», виявилися не зовсім вдалимими. Як і достатньої кількості голосів істориків для стандартного підтягування цих східно-європейців під європейців західних. І, на наш погляд, цілком зрозуміло чому. Навіть польським будівничим національного проекту, попри живучість державницької ідеології, довелося долати чимало труднощів у справі інтеграції свого поспільства у модерну націю європейської моделі. Українські ж будителі до початку ХХ ст. встигли заявити про свою послідовно проукраїнську позицію, але не спромоглися успішно «імплантувати її в народ». Оте пресловуте наближення селянських мас до національного життя відбувалося не так у режимі діяхронії поступального

розвитку, як у синхронії (співіснуванні), що засвідчує радше самотній шлях модернізації. В українському досвіді вертикального (народного) націєтворення культура традиції не руйнувалася культурою модерну, а здебільшого пристосовувала її під себе, тому цей процес дослідникам варто так і оцінювати. Саме ж українське селянство залишалося на початку ХХ ст. переважно в полоні патріархальних устоїв і цінностей, що означало, по-перше, потенційну можливість кількох варіантів подальшого національного самовираження, по-друге, попередню відмову у стовідсотковій вірності будь-якому із них. Насамкінець ще раз наголосимо: сама практика інтелектуального конструювання українського націєтворення на етнічній основі під англійський, французький і навіть польський сценарій є дещо штучним методологічним калькуванням, хоча така констатація аж ніяк не покликана підважувати бажання сучасних українців до євроатлантичної інтеграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Зашкільняк Л. О. III конгрес польських істориків села й селянського руху // Укр. істор. журнал. – 2006. – № 6. – С. 223–225.
2. Меджецький В. Селяни у націотворчих процесах Центральної і Східної Європи у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття // Україна модерна. – Число 6. – Львів, 2001. – С. 59–76.
3. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
4. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення. – К.: Критика, 2000. – 304 с.
5. Markiewicz G. Świadomość państwowa Polaków i Ukraińców na przełomie XIX–XX wieku // Historia – mentalność – tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku / Pod redakcją J. Pisulińskiej, P. Sierzęgi, L. Zaskilniaka. – Pzszów: Wydawnictwo uniwersytetu Pzszowskiego, 2008. – S. 337–347.
6. Див. електронний варіант праці Я. Дашкевича «Україна на межі між Сходом і Заходом (ХІV–ХV ст.)».
7. Луначарский А. Н. О национализме вообще и украинском движении в частности // Укр. жизнь. – 1912. – № 10. – С. 9–22.
8. Бурный Н. Деревня в 1913 году // Бодрая мысль. – 1914. – № 6 (3 января).
9. Всесловная волюсть // Киевлянин. – 1895. – 9 ноября (№ 310).
10. Пыпин А. Н. История русской этнографии. – Т. III. Этнография малорусская. – Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1891. – 425 с.
11. Чикаленко С. Спогади (1861–1907). – Нью-Йорк: УВАН, 1955. – 504 с.
12. Див. у порівнянні з Галичиною: Заярнюк А. Ідіоми емансипації. «Визвольні» проекти і галицьке село в середині ХІХ століття. – К.: Критика, 2007. – 336 с.
13. Див.: Чубинский М. П. Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Укр. жизнь. – 1913. – № 6. – С. 5–20.
14. Михальчук К. П. К ответам кн. Е. Н. Трубецкого на анкету «Украинской жизни» // Укр. жизнь. – 1914. – № 11–12. – С. 18–31.
15. Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі (далі – РДІА). – Ф. 1284, оп. 223, спр. 162.
16. Летичев. Убийство // Подольские известия (Ежедневная политическая, экономическая и литературно-общественная газета). – 1915. – 6 августа.
17. РДІА. – Ф. 403, оп. 2, спр. 253.
18. Волгин В. В крестьянстве // Заветная мысль. – 1913. – № 4–5.
19. РДІА. – Ф. 1284, оп. 194, спр. 41.
20. Сулига І. Г. Земства і селянська кооперація в Правобережній Україні на початку ХХ століття // Укр. селянин. – Черкаси, 2002. – № 5. – С. 59–61.
21. РДІА. – Ф. 1284, оп. 194, спр. 27.
22. Крестьянские недоразумения // Киевлянин. – 1875. – 7 августа (№ 93).
23. Что подготовило почву для штундизма? // Там же. – 12 августа (№ 95).
24. РДІА. – Ф. 408, оп. 1, спр. 425.
25. РДІА. – Ф. 1284, оп. 194, спр. 46.
26. Сірий Ю. Аматорські вистави // Село (Українська народна ілюстрована газета для селян і робітників). – 1911. – № 1.
27. Ефремов С. А. На текущие темы // Укр. жизнь. – 1913. – № 1. – С. 92–99.
28. Грушевский М. С. Украина и украинство // Укр. жизнь. – 1912. – № 1. – С. 11–28.
29. Відділ рукописів Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі (далі – ВР РНБ). – Ф. 874, оп. 1, спр. 2.
30. У 2007 р. «схожі» монографії дніпропетровського історика О. Михайлюка й автора цієї статті побачили світ під концептуально нетотожними назвами: «Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси» (456 с.) і, відповідно, «Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст.» (640 с.).
31. Протест екатеринославських крестьян // Укр. жизнь. – 1913. – № 10. – С. 81–82.
32. ВР РНБ. – Ф. 385, спр. 12.
33. ВР РНБ. – Ф. 386, спр. 61.
34. Див.: Бойко Н. І. Михайло Максимович. Навіки з рідним краєм (фотонарис). – Черкаси: Брама, 2004. – 248 с.
35. ВР РНБ. – Ф. 236, спр. 24.
36. Данилевский Г. П. Беглые в Новороссии; Воля (Беглые воротились) / Вступ. статья и примеч. Э. Виленской. – М.: Худ. лит-ра, 1984. – 479 с.
37. ВР РНБ. – Ф. 236, спр. 28.
38. Український історик В. Підгасцький обґрунтовував причини сприйняття «літературної історії» як «справжньої історії» тим, що увага письменників прикута до історії конкретної «маленької» людини... історії «життєвої» – тобто, як правило, драматичної і трагічної, історії без недомовок і «лакування». До того ж письменники першими торкаються таких непристойних «ненауково-

історичних» із погляду так званого «здорового глузду» сюжетів і «темних струн» людської душі, про які деякі «незаймані» фахівці-історики, здається, і не чули. Див. : Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України XX століття. Навчальний посібник. – Дн-к : ДНУ, 2000. – 392 с.

Рецензенти: Котляр Ю.В. д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили
Сінкевич Є.Г. к.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

© І. П. Присяжнюк, 2011

Стаття надійшла до редакції 27.03.2011

ДАНИЛО НАРБУТ: ПОРТРЕТ НА ТЛІ ЕПОХИ

Розглянуто життєвий та творчий шлях видатного українського художника Данила Нарбута, сина знаменитого графіка Георгія Нарбута. Особливо підкреслено патріотизм митця, його любов до рідного краю, історичної спадщини нашого народу, традицій та звичаїв українців. Показано неймовірну працьовитість і талант корифея черкаської творчої інтелігенції.

Ключові слова: графік, художник, історична спадщина, традиції та звичаї, корифей, творча інтелігенція.

Рассмотрен жизненный и творческий путь известного украинского художника Данила Нарбута, сына знаменитого графика Георгия Нарбута. Особенно подчеркнут патриотизм мастера, его любовь к родному краю, историческому наследию нашего народа, традициям и обычаям украинцев. Показано невероятное трудолюбие и талант корифея черкасской творческой интеллигенции.

Ключевые слова: график, художник, историческое наследие, традиции и обычаи, корифей, творческая интеллигенция.

It is devoted to the course of life and the career of the well-known Ukrainian artist Danylo Narbut, the son of the famous graphic artist Georgij Narbut. Especially it is underlined the master's patriotism, his love to the native land, the historical heritage of our nation, the Ukrainians' traditions and customs. It is shown the unbelievable zeal and talent of the leading figure of the Cherkasy creative intelligentsia.

Key words: graphic artist, artist, historical heritage, traditions and customs, leading figure, creative intelligentsia.

У сучасний період розвитку українського суспільства перед громадськістю України гостро постала проблема духовного розвитку нації. Її розв'язання залежить переважно від позиції та діяльності української інтелігенції, яка, як інтелектуальна еліта держави, повинна бути генератором і суспільним транслятором культурних і духовних цінностей. Розвиток української духовності залежить, перш за все, від активності творчої інтелігенції, від її моральних переконань.

«*Стовпом, що тримав небо нашої черкаської інтелігенції*» О. В. Теліженко, на правах колеги та доброї знайомої, назвала Данила Георгійовича Нарбута [1]. Його обдарування багатогранне. Крім незаперечного авторитету в сценічно-декоративному мистецтві, він досягнув майстерності та самобутності в графіці та живопису. Творчість Данила Нарбута znana далеко за межами України. Та, незважаючи на це, справжнє визнання й поцінування прийшло до нього лише в поважному віці, в таких роках, коли у більшості наших митців чи то згасав талант, чи нівелювався завчасно під пресингом тоталітарної системи [2]. Його творче довголіття, скоріш за все, обумовлене пам'яттю про яскраве життя батька, Георгія Нарбута.

Данило Нарбут – це глибока традиційність, народність, причетність до українського життя, до його етичних та естетичних засад. Лише після того, як він відійшов у потойбіччя, ми починаємо тямити, скільки за його непересічним життям постає нерозпіз-

наного, невизнаного, і якби його дослідити, перед нами постали б гідні подиву імена та їх твори. А тому таке явище, як Данило Георгійович Нарбут, потребує всебічного вивчення. Насамперед в аспектах культурологічним та історичним, аби збагнути природу його творчості, що виринає з народних мистецьких джерел. Здається, мистецтвознавча та історична науки завинили перед Данилом Нарбутом. Про життя та творчість митця написано чимало різнопланових статей у вітчизняних та закордонних виданнях, репродукувались його твори, але, його постать як корифея черкаської творчої інтелігенції ще не досить вивчена [3-8]. Тож, на нашу думку, дуже доречно і необхідно вивчити історію життя та творчість відомого земляка, «*стовпа черкаської інтелігенції*» Д. Г. Нарбута.

Данило Нарбут – син Георгія Івановича Нарбута, відомого українського художника-графіка, який ще 1912 р. означував свої національні козацькі корені в підписі під родинним гербом «*мазепинець полку Черниговського, Глуховської сотні, старшинській син і гербов і эмблемат живописець*» [8; 9]. Коли Георгій Нарбут помер, Данилові було лише чотири роки. Батька свого він майже не пам'ятав, але все життя залишався відданим його суспільно-естетичним ідеалам. Данило Нарбут неодноразово повторював слідом за батьком: «*хочу віддати Україні всі свої сили*» [4]. І саме через ці патріотично-безкомпромісні наставляння ще за життя Данило Нарбут зажив

великої слави серед шанувальників його таланту, а також любові, хто мав за щастя зустрічатися з ним, спілкуватися, радіти за рідне виплекане ним мистецтво і милуватись з цим великим життєлюбом усім українським народним – селом, небом, городами, хатами, людьми на базарах, дідом Корнієм, бабами Катериною, Люською, рідною для нього Черкаською землею; жити пам'яттю про козацьке лицарство, про отаманів Холодного яру Василя, Петра, Семена Чучупаків, Іларіона Завгороднього, Федора Уварова, Івана Лютого-Лютенка, Пилипа Хмару, жити вірою в прийдешнє, жити і творити, бо якщо не творити, то нащо таке життя; хто мав за щастя спілкуватися з Данилом Нарбутом, той ніколи не забуде зустрічей з ним.

Данило Георгійович Нарбут народився 9(22) січня 1916 р. у Петрограді в родині видатного художника-графіка Георгія Івановича Нарбута [6; 10]. Їх рід – стародавній, литовського походження та Г. І. Нарбут уважав себе корінним українцем. Він народився і виріс на хуторі Нарбутівка Глухівського уїзду Чернігівської губернії (нині Сумська область). Після закінчення Глухівської гімназії юнак у 1906 р. їде до Петербурга, вчиться у Білібіна. Потім у Мюнхені активно співпрацює з групою «Мир искусства». У 1917 р. його запрошують до Києва, де він був одним із основоположників і ректором Академії мистецтв. На жаль, талановитий графік рано помер, 1920 р., коли йому було лише тридцять п'ять, залишивши двоє дітей: шестирічну дочку Марину та чотирирічного сина Данила.

У Петрограді Георгій Іванович та Віра Павлівна Нарбути розлучилися і у маленького хлопчика з'явився вітчим – Броніслав Михайлович Лінкевич, людина інтелегентна, свого часу він секретарював у Володимира Винниченка, але для Данила він не став батьком.

Першою вчителькою Данила Нарбута була Марія Іванівна Тобілевич, дочка драматурга І. Карпенка-Карого. Про неї в нього збереглися найтепліші спогади – про Шевченківські вечори, що влаштувалися в 1-й трудовій школі Києва, найактивнішим учасником яких була саме вона, а також українські книжки, які нишком давала вчителька маленькому хлопчикові. Другокласникові Марія Іванівна давала почитати книгу Гоголя «Тарас Бульба», яка залишила незабутнє враження у дитини [3]. Доказом любові та шани до своєї першої вчительки стала картина Данила Нарбута із серії «Моїм учителям та друзям». Картина має назву «Перша вчителька М. І. Тобілевич», написана в 1992 р. [9; 11]. Вона має вигляд монтажу дитячих малюнків, наївних, безпосередніх, але саме вони розкривають образ Марії Іванівни Тобілевич.

Великий вплив на формування характеру, життєвих поглядів, художніх смаків Данила Нарбута мали його мати Віра Павлівна та близькі друзі батька, які взяли на себе відповідальність за його виховання. Серед вихователів-опікунів були відомий художник-графік, майстер декоративного мистецтва, етнограф, автор проекту Державного прапора УРСР А. Серєда, художник Ю. Михайлов, мистецтвознавець І. Врона, академік живопису Е. Лансєре та особливий вплив мав великий митець, колорист, професор Київського

художнього інституту Федір Кричевський [12]. Вони прищепили дитині інтерес до української народної творчості, навчили, що тільки мистецтво, яке тісно пов'язане з життям, реалістичне за своєю формою та змістом, є близьке і потрібне людям. Від своїх учителів Данило взяв багато, і все ж обрав свій самобутній шлях театрального декоратора. Юнак обрав театральне мистецтво, як одне з найдокладніших народів.

Уже семирічним хлопцем Данило навчається малюванню в приватній студії Юхима Михайлова, а потім у дитячій студії Київського художнього інституту. З чотирнадцяти років Нарбут працює в декоративній майстерні Київського театру опери та балету, де навчався у О. Хвостенко-Хвостова, С. Евенбаха, В. Ленєрта. В 1933 р. від театру його направили в Ленінград на трирічні курси театральних художників при Всеросійській Академії мистецтв, де він продовжує навчатися під керівництвом відомих майстрів і одночасно проходить стажування в оперному театрі. З 1935 р. Данило Нарбут працює в Київському театрі опери та балету. У 1936 р. бере участь в оформленні вистави Київського театру опери та балету «Наталка Полтавка», підготовленої до першої Декади української літератури й мистецтва в Москві. У 1995 р. він написав картину «Перша декада Українського мистецтва в Москві» [9; 11], присвячену саме цим подіям, а точніше тому, що сталося після його повернення з Москви.

А потім у всіх публікаціях радянського періоду про Данила Нарбута наступає якась недовомленість і вимушений пропуск. Чомусь раптом Данило Нарбут переїздить до Сїська, потім Златоуста. Хоча в публікаціях про цей час нічого не говорилося, але сам Данило Нарбут, заповнюючи відповідні анкети, чи просто, розповідаючи друзям, не приховував, що в 1936 р. був арештований і засуджений за антирадянську діяльність. Йому пред'явили обвинувачення за ст. 54 п.п. 8, 10, 11 карного кодексу. Ніяких доказів антирадянської діяльності не було, тоді Данилу Нарбуту була «пришита» ст. 54 п. 12 – «за несообщение о тайном сговоре против советской власти». Двадцятирічному юнакові дали два роки позбавлення волі у виправно-трудових таборах посиленого режиму з подальшою висилкою і забороною жити у Києві. Тож два роки змушений був рубати ліс для Біломорканалу, а потім переїхати до Сїська та Златоуста на Урал. Справжня причина його арешту та засудження невідома й до цього часу. Можливо, це було пов'язано з арештом його рідного дядька Володимира Нарбута, талановитого письменника, фортуна від якого відвернулася після виходу ганебної повісті Валентина Катаєва «Алмазний мой венец» [13]. А, можливо, сам Данило, як син знаменитого, але замовчуваного батька, стояв комусь на заваді. Свій арешт та поневіряння під час будівництва Біломорканалу Данило Георгійович відобразить пізніше на своїх картинах: «Гулаг. Біломор-Балтійський комбінат» (1994) та «20-22 липня 1938 року. Суд Київського округу судив по ст. 54 п. 2» (1993) [9; 11]. У картинах переважають темні фарби, трійця судів-комісарів зображена дещо комедійно, вони в темних окулярах, а за їх спинами видніється портрет Сталіна.

Після звільнення Данило Нарбут знайшов притулок у тітки Ольги Павлівни, рідної сестри матері, яка проживала в той час у Сіську, і працював театральним художником. У 1939 р. Комітет у справах мистецтва Росії переводить його в Златоуст на посаду головного художника театру. Це був початок самостійного творчого шляху. Але, як справжній син свого народу, він дуже хотів повернутися в Україну до Києва. Йому трапилася нагода і у 1939 р. Нарбут записався добровольцем на Фінський фронт. Лише після добровільної участі в короткій і безславній радянсько-фінській війні Д. Нарбуту дозволили повернутися до Києва. Він працює головним художником Київського цирку, бригадиром-макетником Українського театального музею. Там він знайомиться з Галиною Приходько, секретаркою, родом із Сулимивки, що на Київщині. А вже в березні 1941 р. вони одружуються. У травні цього ж року Данило Георгійович отримує посаду головного художника Житомирського драматичного театру імені Т. Г. Шевченка.

А вже влітку старшим сержантом, командиром відділення розвідки 821-го артилерійського полку 279-ї київської дивізії Д. Г. Нарбут бере участь в обороні Києва, опиняється в пирятинсько-лубенському оточенні, потрапляє в полон. З дарницького табору військовополонених його «визволяють» мати та дружина. Страх та безвихідь полону він відобразить пізніше у своїй картині «1941 р. Полон» (1991) [9; 11].

Перебуваючи в окупованому німцями Києві, Д. Г. Нарбут опинився в складній, незрозумілій та непередбачуваній ситуації. Його мати та вітчим були зв'язковими підпільного обкому, а він сам більше тяжів до українських патріотів. Люто ненавидячи окупантів, він також ненавидів більшовицьких службистів, котрі арештовували, судили, розстрілювали за будь-які прояви національної гідності і вільно висловлені думки проти сталінського деспотичного режиму. Тож, усупереч волі матері, Данило вступає до лав оунівців. Після перших понесених жертв 21 лютого 1942 р., коли активних учасників проводу і керівника культурницької референтури ОУН Олену Телігу було розстріляно у Бабиному Яру, Д. Г. Нарбут і дванадцять акторів виїхали до Ковеля. Їхнім завданням було організувати професійний театр в одному з найважливіших залізничних вузлів на магістралі Київ-Берлін. Трупю очолив Петро Гордійчук, за що і був засуджений радянськими органами на 10 років ув'язнення [3]. У Ковелі вони поставили три вистави, після чого німці їх розігнали.

Д. Г. Нарбут пішов у загони Української повстанської армії, був сотником, мав кличку Голуб. З повстанцями дійшов до Самбора, де за наказом командування УПА його звільнили з війська. Нарбут зупиняється у Коломиї, де працює у Коломийському театрі під керівництвом знаменитого антрепренера Івана Когутяка. Згадкою про цей непростий період є його картина «1943 р. Коломия. Натюрморт з афішами. Мертвим і живим дорогим моїм колегам-артистам» (1994) [9; 11]. А в Києві у цей час живе його дружина з грудним немовлям. Данило повертається до Києва за сім'єю. Тікаючи від переслідувачів,

фашистських прислужників, Нарбути з немовлям на руках навіть змушені були стрибати з поїзда.

У період з 1942 до 1944 р. Д. Г. Нарбут працював у театрах Києва, Ковеля, Коломиї. За цей час він оформив багато вистав, серед яких «Блакитна троянда» Лесі Українки, «Казка старого млина» Спиридона Черкасенка, «Директива з центру» С. Ледеянського та інші. Пам'яттю про війну слугують картини Данила Георгійовича «1943 року розстріляли батька Галини» (1995) та «1941. Війна» (1991) [9; 11], на останній зображені його улюблені соняшники, що мають багряний колір.

Після війни тридцять п'ять років – більш ніж прожив його батько – Д. Г. Нарбут віддав театрові. З 1945 р. по 1960 р. він працював у Чернівецькому музично-драматичному театрі, з 1960 до 1965 р. – головним художником Івано-Франківського, а з 1965 до 1980 р. – Черкаського музично-драматичного театру. Водночас удосконалювався у станковому живопису, повністю віддався якому уже в пенсійному віці.

У 1965 р. директор Черкаського музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка запросив на посаду головного художника театру Данила Георгійовича Нарбута. Нарбути, на той час у складі чотирьох осіб: Данила Георгійовича з дружиною Галиною Опанасівною та його матір'ю Вірою Павлівною Лінкевич з чоловіком Брониславом Михайловичем Лінкевичем переїзять до Черкас і оселяються в невеличкій квартирі. Син Юрій служив тоді на Балтійському флоті, чим Нарбут дуже пишався [12]. Стосунки між Нарбутами та Лінкевичами були поважними, але теплоти в них не відчувалося. Згодом повернувся з армії Юрій, а Лінкевичі як учасники партизанського руху, отримали власну кооперативну квартиру. Тож Нарбути забрали до себе з Москви одну сестру Віри Павлівни – Ольгу Павлівну (бабу Льолю), яка колись дала притулок Данилові в Сіську.

Ольга Павлівна, як і всі дівчата роду Кіріянових, закінчила інститут «Благородних дівичь», знала декілька мов, була привітною та лагідною. Вона була дуже вдячна, що живе в сім'ї. Доволі часто Ольга Павлівна із сестрою вела бесіди французькою мовою, що для провінційного міста на той час було доволі дивно та незвично [3]. Баба Льоля, як її називали в сім'ї, приїхала з двома болонками Чапою та Муфтою, таким чином у Нарбутів стало в хаті три собаки. Данило Георгійович весь час проводив у театрі або в майстерні. Вечорами читав, усією сім'єю дивилися телевизор або зустрічалися з друзями.

З ранньої весни до пізньої осені кожен ранок Д. Нарбут разом з друзями бігали на Дніпро, організувавши клуб «Здоров'я», куди входили Д. Г. Нарбут, М. Т. Негода, В. І. Клименко, П. Д. Козін, О. В. Баумейстер, А. В. Кравченко, В. Д. Нестеров. Можна собі уявити, скільки було галасу, коли вся ватага молодих здорових чоловіків вивалювалася і бігла на берег. Данило Георгійович, з притаманним йому гумором, назву клубу скоротив, і клуб почав називатися коротко «БЗДО» [12]. Після раннього моціону художники розходилися по майстернях.

Дивно, але черкаські відкрили для себе само-

бутнього майстра лише тоді, коли Д. Г. Нарбут святкував свій 50-річний ювілей як головний художник Черкаського музично-драматичного театру імені Т. Г. Шевченка в січні 1966 р. Актори поставили цілу виставу з життя Нарбута, взявши за основу оперу Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм». Святкування проходило в театрі, а у вестибюлі розмістили художню виставку із робіт ювіляра, на ній – не лише ескізи декорацій до театральних вистав, але й жанрові картини, етюди, натюрморти.

Для художника невичерпним джерелом натхнення був безпосередній зв'язок із життям простих людей. Часто виїжджаючи до Буковини, на Прикарпаття, Д. Г. Нарбут вивчав життя народу, побут, звичаї, історію України, робив зарисовки та етюди з національного одягу, вишивок і орнаменту, будівель і меблів. Цей матеріал митець використовував при оформленні вистав. Дбайливо збирав і зразки народного прикладного мистецтва: керамічні вироби і з різьби по дереву, вишивку, писанки.

Митець досконало вивчав сцену, глибоко відчував драматургію. Він став одним із провідних майстрів української сценографії. Ще в дитинстві Ф. Кричевський поглибив інтерес хлопця до народного мистецтва. Тому з точним знанням традицій, відчуттям народного гумору оформляв він спектаклі за творами М. Гоголя, І. Котляревського. Його оформлення і визначало основний емоційний настрій спектаклів.

За своє життя Д. Г. Нарбут дав художнє життя понад 250 виставам світової і вітчизняної класики, сучасної драматургії. У кожному художньому оформленні можна спостерігати його своєрідне образне бачення, власний почерк, виразні засоби сценографії. Відчутно, що художник глибоко знає народний побут, звичаї, одяг, тому його яскраві та багатобарвні декорації і реквізит витворені з відмінним естетичним смаком і мистецькою досконалістю.

Серед вистав, оформлених Данилом Нарбутом, потрібно виділити: «У неділю рано зілля копала» Ольги Кобилянської (1963); «Маруся Богуславка» Михайла Старицького (1964); «Правда і кривда» Михайла Стельмаха (1965) – в Івано-Франківському музично-драматичному театрі; «Ярослав Мудрий» Івана Кочерги (1960); «Пізня любов» Олександра Островського (1965 р.); «Сорочинський ярмарок» за Миколою Гоголем (1968); «Ніч під Івана Купала» (1970) – в Черкаському музично-драматичному театрі.

Сценічна спадщина Нарбута, однак, нерозкрита сторінка його життєвої книги, яку слід прочитати вдумливо, без поспіху, і ця грань його великої творчості ще чекає на уважного дослідника. І в цьому самому ключі недостатньо сказано про захоплення Нарбута костюмами як видом народної творчості і, особливо, як елементом оформлення вистави.

Та, крім незаперечних успіхів і визнаного авторитету в сценічно-декоративному мистецтві, Данило Нарбут має неабиякі набутки в станковому живописі, графіці, ілюстраціях та плакаті. Це засвідчують кращі його роботи на тематичних, всеукраїнських і особливо персональних виставках.

У 1967 р. на виставку, присвячену 50-річчю Жовтневої революції, Нарбут виставив триптих «Переможці Дніпра», «Криштоф Кошинський», який

зайняв усю стіну виставочного залу. На обговорення виставки приїхала Т. Н. Яблонська, вони знали один одного ще по майстерні Ф. Кричевського, і розкритикувала ту композицію так, що він більше таких велетнів ніколи не робив. На виставках, приблизно до 1976 р., Нарбут виставляв більше ескізи декорацій, але робив їх так, що вони склали враження самостійних речей.

Закоханий у наші традиції, свій народ, відчуваючи його душу, він з повагою та любов'ю ставиться і до інших самобутніх культур. У серії натюрмортів «Молдавія», «Грузія», «Рябина. Росія» (1982), «Латвія», «Льон. Білорусія» (1982), «Вірменія» [9; 11] художник зобразив характерні національні предмети – російські матрьошки, хохломський розпис, грузинське карбування, видовжені вірменські кухлі, соковитий молдавський виноград та кахлі, передаючи дух суцільних народів.

Звертаючись до давньої української народної картини, Нарбут створив серію полотен «Козак Мамай». Перші спроби були навіяні відомим романом О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу». До речі, Д. Г. Нарбут був чудовим декоратором та ілюстратором. Перші його твори, що були придбані Черкаським краєзнавчим музеєм (для майбутнього Художнього музею), це ілюстрації саме до цього роману. Нарбут осучаснив свого Мамаю: козаки наче живуть серед нас, вони – учасники минулих та повсякденних подій. У творі, присвяченому П. О. Білецькому, Мамай зображений червоно-армійцем, поверх гімнастерки в нього червоний козацький жупан. Як і в народних картинах, зображення має оригінальний супроводжувальний текст: «*Завжди в борні за честь і за свободу козак Мамай – улюбленець народу*». Можна бути переконаним, що Нарбутівський козак Мамай став віссю його життя, набув його генетично-біографічних рис. Мандрівний козак з бандурою, стомлений у своїй скорботі самотинно сидить в зоряній ночі, занурений думками у свою печаль – такою картиною Д. Нарбут передав своє горе про втрату близької людини – матері. Картина має промовисту назву «1981 року 6 серпня померла МАТИ» (1995). Інша його картина «Сидить Мамай у тінючку, у вишневому садочку» (1996) повна оптимізму, жаги до життя та українського колориту [9; 11].

Заслугують на увагу і роботи з мотивів Київської Русі. На його полотнах оживає стародавній Київ – «Київ. Торговисько біля десятичних воріт. Десятинна церква» (1981), «Нічна варта» (1981), «Софія Ярослава» (1983), «Київ. Золоті ворота» (1982), «Київ. Кирилівська церква» (1982), «Княжий двір» (1980) та інші [9].

Святкові народні обряди мальовничо зображені в «Масляниці» (1983), «Скоморохи. З історії самодіяльного мистецтва» (1985), «Колядки» (1983), «Щедрий вечір» (1985), «Маковій» (1996) [9]. Митець переживає за руйнування звичаїв українського народу. У наш час, коли мало-помалу починають відроджуватися обряди, святкування, традиції, ці картини не справляють незвичного враження, але у 80-ті роки вони були неабияким викликом системі. Занепаду традицій сприяло, зокрема, і затоплення

старих сіл та переселення людей, котрі корінням вросли у свої дворища. У триптиху «Затоплені села» (1989) [9], куди увійшли «Лелечине гніздо», «Затоплена слава», «Останній стіл» – крик людської душі, справляють глибоке враження, не залишаючи нікого байдужим.

До образів простих людей – «Мій сусід дід Іван» (1967), «Дід Корній» (1996), «Баба Катерина» (1996), «Солдат» (1997), «Літо» (1996), «Оля» (1972), «Осінь» (1972) [9] – Д. Г. Нарбут ставився з повагою та любов'ю.

У 1987 р. задумує серію «Черкаський базар». Його онука Леся Георгіївна Нарбут згадує, що Дід, як його називали рідні та близькі друзі, любив ходити на базар, купувати овочі, які просила Галина Опанасівна, та улюблене сало, яке вибирав особисто сам і цю справу нікому не доручав. Інколи він ходив на базар просто так, поспілкуватися з «базарницями», деяких згодом, знав в обличчя, жартував із ними. Після таких походів часто зачинявся у себе в майстерні і замальовував колоритні постаті [14]. Під враженням побаченого на полотні оживали образи і події «Сорчинського ярмарку», але узагальнені і осучаснені, зігріті Нарбутівською уявою. Кого тільки тут не зустрінемо: рожевощоку сільську продавщицю, пишновиду, пишногруду «Продавщицю пампушок», хитруватого і добродушного «Продавця насіння», що сидить біля свого товару, гордого кавказця – «Продавця гранатів». Усього показано двадцять п'ять базарних сцен, виконаних темперою. Серія «Черкаський базар» [9; 11] – це своєрідний гумористичний роман, виконаний на полотні.

Знання козацького побуту, історії України, любов до неї – особлива сторінка у творчості художника. «Запорозька Січ», «Вибори кошового» (1990) [9], позначені впливом багатофігурних настінних церковних розписів. Біля них хочеться подовгу стояти і читати як епопеї. Це живі сторінки з побуту запорізького козацтва. На кожному полотні зображено понад двісті персонажів і ні один не повторюється, живе своїм життям. Коли майбутньому художникові було десять років, він разом з матір'ю відвідав виставку «Український парсунний портрет», що була організована Щербаківським. Монументальні величні постаті настільки вразили дитину, що він упродовж життя ходив під впливом їх краси. Набравшись сил і майстерності, досконало вивчивши історичний матеріал, приступає до серії портретів «Гетьмани України» (1992-1995) [9]: Дмитро Вишневецький (Байда), Кшиштоф Косинський, Петро Сагайдачний, Богдан Хмельницький, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Петро Калнишевський та інші – усього двадцять сім образів, написаних в одному стилі. Розмаїття вбрання, продуманість аксесуарів – це властиво лише художникові, який довгий час працював у театрі і досконало вивчив український костюм.

Вірний народним традиціям, художник звертався до сюжетів, ікон «Страшний суд» (1993), «Покрова Богородиці» (1995) [9]. Козацький гумор у повній мірі присутній у Нарбутовському страшному суді: у верхніх рядах, на одному рівні з Богом, – кобзарі, козаки Січі Запорозької, гетьмани, князі, гайдамаки,

солдати, афганці, повстанці, загиблі від голодомору, в'язні ГУЛАГу, митрополити, представники УНР, письменники, актори і художники. У пеклі киплять, підсмажуються, висять на гаках Каганович, Берія, Сталін, Гітлер зі своїми приспівниками – зрадниками українського народу. Всіх автор розклав по полицкам, кому уготував рай, а кого відправив до пекла. Під «Покровою» Нарбут зібрав усіх, хто, на його думку, заслуговує на покровительство Богородиці – це князі, козаки, полковники, гетьмани, солдати, митці України.

У 1990 р. майстру було присвоєно звання заслуженого художника України, а в 1994 р. – народного художника України [16]. З 1991 р. він став членом Національної спілки майстрів народного мистецтва України [15].

У 1996 р. став лауреатом Шевченківської премії за портретні серії «Сподвижники Б. Хмельницького», «Гетьмани України», а також за філософсько-історичне полотно «Страшний суд», чуттєві й високохудожні картини «Вибори кошового» та «Покрова Богородиці» [7].

У 1995 р. Данило Нарбут разом з Миколою Теліженком зайнявся створенням парадних геральдичних прапорів. Першим у їхньому доробку був прапор Черкаського пожежного училища (тепер Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобілля), наступним витвором їхньої творчої співдружності став прапор Черкас (1996), приурочений до святкування Дня міста, і третім став прапор Чигирини (1996), створений до відзначення 400-річного ювілею від дня народження Б. Хмельницького [1; 8].

Життя і насичена творчість його тривала. Штандарти до пам'ятника Хмельницькому, який установлений у Черкасах до 400-річного ювілею з дня народження гетьмана, виготовлені за ескізами Нарбута. Ним була і розпочата серія «Мої учителі, моє життя, мої друзі» [11]. За кількістю, за тематичним обсягом, вона увібрала в себе об'єктивну реальність, в означуваній ретроспекції. У ній митець показує своє власне життя. Картини цієї серії носять калейдоскопічний характер, вони просякнуті алегорією та символізмом.

Остання серія митця «Квіти України» (1996) [9] виглядає своєрідним заповітом. Усе, що український народ на генетичному рівні утримував, – міфи, звичаєвість, обрядовість, вірування, одухотворення своє і світу довкола – прагнення до прекрасного, в серії майстра знайшло образне втілення [5].

Режисери кіностудії ім. Довженка, знімаючи фільми про козаччину, часто зверталися до Нарбута за консультаціями, бо краще ніхто не давав порад щодо одягу та зброї.

З березня 1998 р. у вісімдесят два роки помер Данило Нарбут. Смерть підкралася до нього зненацька. На мольберті Данила Георгійовича залишилася незакінчена велика ікона-триптих «Святі землі Русі-України».

У 1998 р. Д. Г. Нарбута посмертно було нагороджено пам'ятним знаком «За заслуги перед містом Черкаси» І ступеня «за неоціненний вклад митця у відродження духовності України, визнаний авторитет в сценічно-декоративному мистецтві,

вагому культурну спадщину видатного майстра пензля для нащадків багатьох поколінь Черкащини, який був взірцем патріотичного ставлення до рідного міста» [3], ставши при цьому почесним громадянином цього міста.

Роботи Данила Георгійовича Нарбута прикрашають багато музеїв України та зберігаються у приватних збірках Австралії, Бельгії, Німеччини. Велика серія, об'єднана однією назвою «Гетьмани України», експонується в музеї Б. Хмельницького при національному Чигиринському заповіднику. Та, безперечно, найбільша колекція робіт різних періодів творчості Майстра, багатьох тематичних напрямків, близько 150 полотен, що досить повно характеризують непересічну особистість автора, знаходиться в Черкаському музеї. Черкаська дитяча художня школа, що носить його ім'я, формує власний музей майстра.

Таким чином, Данило Георгійович Нарбут – справжній син свого народу, український інтелігент, який через усе життя проніс любов до України, який робив усе від нього залежне, щоб відродити українські традиції, українську мову, українське минуле. На нашу думку, дуже важливо вивчати життя таких непересічних людей, як Д. Г. Нарбут, для того, щоб молоде покоління українців на прикладі їх життя, їхньої творчості розвивалося, росло, викохувало в собі любов до Батьківщини, рідного краю, українського народу. Неможливо побудувати сильну, високоморальну державу без покоління патріотів, відданих синів та дочок свого народу, неньки-України. І саме Данило Нарбут, як інтелігент з «великої» літери є і завжди буде взірцем для наслідування прийдешнім та майбутнім поколінням.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Теліженко О. Данило Нарбут: Невідомі сторінки з життя майстра // Народне мистецтво. – 1999. – № 3-4. – С. 38–41.
2. Теліженко О. Він був стовпом, що тримав небо нашої черкаської інтелігенції // Мій дім – Черкаси. – 2000. – лютий. – № 2(21). – С. 12–15.
3. Гусейнов Г. Данило, син Григорія // Незаймані Сніги: Документальні повісті: у 3 кн. – Книга 3. – Д. : АРТ-ПРЕС, 2010. – С. 7–148.
4. Клименко Н. М. Нарбутовські романи у барвах // Записки Осередку Наукового Товариства ім. Т. Шевченка у Черкасах: Праці історико-філософської, політологічної, філологічної та культурологічної секцій. – Т. 1: 36. наукових статей / за ред. А. Г. Морозова, А. Ю. Чабана, В. В. Масценка, В. Т. Поліщука. – Черкаси : РВВ ЧДН, 2002. – С. 159–163.
5. Міщенко Г. «Квіти України» Данила Нарбута // Мій дім – Черкаси. – 2000. – лютий. – № 2 (21). – С. 26–30.
6. Міщенко Г. Нарбути // Образотворче мистецтво. – 1998. – № 2. – С. 37–41.
7. Негода М. Т. Данило Нарбут: нарис про життя і творчість художника. – Черкаси : Сіяч, 1996. – 44 с.
8. Федорук О. К. Мазепинець полку мистецького Данило Нарбут // Перетин знаку. Вибрані мистецтвознавчі статті у 3-х книгах. – Книга третя: Українська культурологія. Історія та теорія мистецтва. Постаті. Народна творчість. Рецензії / Інститут проблем сучасного мистецтва Академії мистецтв України. – Київ : ІНТЕР-ТЕХНОЛОГІЯ, 2008. – С. 292–300.
9. Данило Нарбут [Образотворчий матеріал]: Альбом. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю. А., 2008. – 303 с.
10. Нарбут Д. Г. // Митці України. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1992. – С. 417.
11. Данило Нарбут. Альбом / За ред. М. Маричевського. – К. : Артанія, 1999. – 48 с.
12. Нікітенко Л. Леся Нарбут: Дід Данило був прямолінійним і безапеляційним бунтарем [інтерв'ю з Лесею Нарбут] // Україна молода. – 2008. – 4 листопада. – № 297. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1281/164/45311/>.
13. Катаев В. П. Алмазний мой венец. – М. : Советский писатель, 1979. – 224 с.
14. Попов М. Пошановані запізно // Мій дім – Черкаси. – 2000. – лютий. – № 2(21). – С. 19–21.
15. Жива традиція: майстри народного мистецтва Черкащини. Мистецьке видання / Упорядники: Теліженко О. В., Теліженко Т. М. – Черкаси : Бізнес-Стиль, 2009. – 237 с.
16. Почесне звання народного художника України присвоєно Д. Г. Нарбуту // Черкаський край. – 1994. – 2 червня. – № 61(17746). – С. 1.

Рецензенти: Чубіна Т. Д., д.і.н., професор Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України;
Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

WYBRANE ASPEKTY FUNKCJONOWANIA POLICJI PAŃSTWOWEJ W II RZECZYPOSPOLITEJ: LICZEBNOŚĆ I WYKSZTAŁCENIE KORPUSU POLICYJNEGO

Jeszcze przed uzyskaniem przez Polskę niepodległości, podczas trwania I wojny światowej, na terenie kraju rozpoczęto organizowanie formacji policyjnych i paramilitarnych, zajmujących się m.in. ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego. Mozaika tych służb była różna. Pierwsze ochotnicze i obywatelskie służby porządkowe powstawały w większych miastach i regionach uprzemysłowionych, takie jak Straż Obywatelska [1], Milicja Miejska [2] czy też Milicja Powiatowa [3]. Służby te pozostawały z reguły w dyspozycji władz samorządowych oraz instytucji obywatelskich [4].

Powstające na ziemiach polskich partie polityczne posiadały również swe organizacje policyjne, głównie o charakterze paramilitarnym. Do najbardziej znanych należała Milicja Ludowa Polskiej Partii Socjalistycznej [5]. Po uzyskaniu niepodległości, znacznie wzrosło jej znaczenie, gdy za sprawą Tymczasowego Naczelnika Państwa – Józefa Piłsudskiego – już 5 grudnia 1918 r. stosownym dekretem nastąpiło jej upaństwowienie [6, s.15].

Pierwszym krokiem do ujednoczenia struktur policyjnych, istniejących na terenie naszego kraju, było powołanie Policji Komunalnej. Formację tę z przekształcenia milicji miejskich i powiatowych powołał również Naczelnik Państwa z dniem 9 stycznia 1919 r. Zadaniem Policji Komunalnej było zapewnienie bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz wykonywanie poleceń władz zwierzchnich [7]. W dniu 11 kwietnia 1919 r. nastąpiła fuzja Milicji Ludowej PPS [8] z Policją Komunalną i formacje te podporządkowano jednej Komendzie Głównej. Na stanowisko komendanta powołano kapitana Kazimierza Młodzianowskiego, a po miesiącu jego następcą został Władysław Henszel [9]. Obie sztuczne formacje policyjne uległy likwidacji już dnia 17 czerwca 1919 r. i jednocześnie rozpoczęto tworzenie nowej formacji pod nazwą Straży Bezpieczeństwa.

Prace przygotowujące projekt ustawy o jednolitej i ogólnopolskiej służbie policyjnej rozpoczęły się już w lutym 1919 r. Projekt ustawy o Straży Bezpieczeństwa przedstawiony został w Sejmie 16 maja 1919 r. Straż Bezpieczeństwa opierała się przede wszystkim na funkcjonariuszach Policji Komunalnej i w mniejszym stopniu na Milicji Ludowej. Na stanowisko kierownicze w Komendzie Głównej Straży Bezpieczeństwa powołano Władysława Henszela.

Po dwóch miesiącach prac przedstawiono komisji sejmowej poprawiony projekt ustawy o Straży Bezpieczeństwa. Projekt ten ostatecznie został uchwalony przez Sejm 24 lipca 1919 r., przy czym zrezygnowano z

nazwy Straż Bezpieczeństwa, zastępując ją określeniem Policja Państwowa (dalej: P.P.).

Ustawa o P.P. regulowała organizację policji, zależność służbową oraz stosunek do władz państwowych i samorządowych, odpowiedzialność dyscyplinarną funkcjonariuszy, liczebność policji, warunki przyjęcia do policji, uposażenie, szkolnictwo oraz prawa i obowiązki funkcjonariuszy policji [10]. Z chwilą wejścia w życie ustawy, straciły swą moc obowiązujące dotychczas dekrety o Milicji Ludowej z dnia 5 grudnia 1918 r. i o organizacji Policji Komunalnej z dnia 9 stycznia 1919 r. [11].

P.P. miała być przede wszystkim państwową organizacją służby bezpieczeństwa, a jej głównym zadaniem była ochrona bezpieczeństwa, spokoju i porządku publicznego. Organizacja P.P. dostosowana była do podziału administracyjnego kraju. Na czele policji stał komendant główny, podległy ministrowi spraw wewnętrznych. Początkowo podlegało mu sześć komend okręgowych (wojewódzkich), a po ukształtowaniu się ostatecznych granic państwa do 1925 r. liczba komend wzrosła do szesnastu.

Natomiast na terenie autonomicznego województwa śląskiego [12], utworzono Policję Województwa Śląskiego (dalej: PWŚl.) [13]. Jak pisze J. Dworzecki PWŚl. powstała «[...] w wyniku scalenia się Żandarmerii Krajowej Śląska Cieszyńskiego, korzystającej z rezerw kadrowych w postaci członków Milicji Polskiej i Milicji Śląskiej, Policji Górnego Śląska oraz organów jej podporządkowanych, agentur policji kryminalnej (przy Dyrekcjach Policji) i policji bezpieczeństwa» [13]. PWŚl., druga a zarazem równorzędna P.P. formacja bezpieczeństwa i porządku publicznego w aparacie II Rzeczypospolitej odgrywała ważną rolę, nie tylko ze względu na jej wysoki poziom fachowy, ale także na znaczenie gospodarcze tego regionu w państwie polskim [14].

W P.P. komendom okręgowym podporządkowane były komendy powiatowe i miejskie (w miastach wydzielonych), a tym samym z kolei komisariaty i posterunki.

W latach 1919-1939 funkcje komendanta głównego pełnili:

- insp. gen.* Władysław Henszel (20.07.1919 – 20.04.1922);

* Do 1928 r. korpus P.P. i PWŚl. był podzielony na wyższych i niższych rangą funkcjonariuszy. Nowy podział nazewnictwa korpusu P.P. na oficerów i szeregowych (podoficerów) został wprowadzony w 1928 r. W myśl tego aktu korpus oficerów P.P. stanowili: generalny

- insp. gen. Wiktor Zygmunt Sas Hoszowski (08.04.1922 – 17.03.1923);
- płk Michał Bajer (17.03.1923 – 01.07.1923);
- insp. gen. Marian Borzęcki (01.07.1923 – 04.11.1926);
- płk Janusz Zygmunt Jagrym Maleszewski (05.11.1926 – 24.01.1935);
- gen. bryg. Józef Ignacy Kordian Zamorski (26.01.1935 – 17.09.1939) [16].

Dwaj ostatni komendanci główni wywodzili się bezpośrednio z Wojska Polskiego a gen. Zamorski przed objęciem stanowiska piastował wcześniej urząd zastępcy szefa Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Funkcję zastępców komendantów głównych do 1936 r. pełniły tylko cztery osoby, gdyż etat ten został zlikwidowany. Do tego okresu stanowiska te piastowali:

- Marian Borzęcki (17.06.1919 – 09.11.1921);
- Wiktor Hoszowski (10.11.1921 – 31.03.1922);
- Henryk Wardęski (01.04.1922 – 31.07.1929);
- Juliusz Geib (02.10.1929 – 12.02.1936) [17].

Struktura samej Komendy Głównej P.P. (dalej: KG P.P.) do 1938 r. przechodziła wiele reorganizacji, aby ostatecznie przyjąć model organizacyjny, który przetrwał do wybuchu II Wojny Światowej [18]. W skład komendy wchodziło pięć wydziałów, inspekcja, samodzielny referat wojskowy oraz sekretariat. Struktura wydziałów przedstawiała się następująco:

- Wydział I Organizacyjno-Wyszkoleniowy, w skład którego wchodziły referaty: organizacyjny, wyszkolenia, wychowania fizycznego, ogólny oraz kancelarii. Naczelnikowi wydziału podlegali również dyżurni Komendy Głównej oraz muzeum i biblioteka;
- Wydział II Gospodarczy, składający się z referatów: budżetowego, zakupów i zaopatrzenia intendenckiego, zaopatrzenia technicznego oraz gospodarczego;
- Wydział III Personalny, dzielący się na referaty: personalny spraw oficerskich, personalny spraw szeregowych i kandydatów kontraktowych, personalny urzędników i woźnych, emerytalny, dyscyplinarny i ogólny;
- Wydział IV Centrala Służby Śledczej z referatami: spraw kryminalnych, rozpoznawczym, rejestracyjno-pościgowym, techniki śledczej, policji kobiecej [19], spraw specjalnych, dla spraw psów służbowych i ogólnym;
- Wydział V Dowodzenia Ogólnego z trzema referatami: taktycznym, specjalnym i ogólnym.

W wyłącznej dyspozycji komendanta głównego pozostawał też centralny odwód sił policyjnych, który mógł zostać użyty w sytuacjach nadzwyczajnych. W skład tego odwodu wchodziła rezerwa szeregowych stacjonująca w Żyrardowie, dywizjon konny oraz kompanie i szwadrony rezerw policyjnych z poszczególnych okręgów policyjnych [20].

Każdy z funkcjonariuszy rozpoczynający służbę, składał przysięgę *«Przysięgam Panu Bogu*

Wszchemogącemu, na powierzonym mi stanowisku pożytek Państwa Polskiego oraz dobro publiczne mieć zawsze przed oczyma; Władzy zwierzchniej Państwa Polskiego wierności dochować; wszystkich obywateli kraju w równym mając zachowaniu, przepisów prawa strzec pilnie, obowiązki swoje spełniać gorliwie i sumiennie, rozkazy przełożonych wykonywać dokładnie, tajemnicy urzędowej dochować. Tak mi Panie Boże dopomóż»*.

Policjantów obowiązywało ukończenie specjalnego szkolenia zawodowego. Pierwsze przepisy o organizacji szkół P.P. zostały wydane w dniu 27 października 1919 r. na podstawie art. 34 Ustawy o Policji Państwowej*. Następna precyzyjna już regulacja przepisów o szkolnictwie, która weszła w życie w lipcu 1924 r. wskazała trzy zasadnicze etapy szkolenia zawodowego:

- podstawowe szkolenie posterunkowych;
- szkolenie przodowników;
- szkolenie wyższych funkcjonariuszy*.

Kolejne lata niosły za sobą zmiany w szkolnictwie policyjnym. Zarządzeniem MSW z dnia 25 maja 1928 r. o organizacji szkół Policji Państwowej wprowadzono dwa rodzaje szkół policyjnych: szkołę oficerską w Warszawie oraz szkoły dla szeregowych w Żyrardowie, Sosnowcu-Piaskach i Mostach Wielkich. Szkoły Policji podporządkowane były komendantowi głównemu*.

Uzbrojenie funkcjonariuszy P.P. początkowo było różnorodne, dopiero po 1926 r. podjęto działania w kierunku przebrojenia policji w jednolite i nowoczesne uzbrojenie [21]. W pierwszym etapie wprowadzono karabinki Mosin, wz. 91, rewolwery Nagant, by w 1933 r. wprowadzać już karabiny Mannlichera. Ponadto P.P. początkowo dysponowała karabinami maszynowymi, decydując się w późniejszym okresie na pistolety maszynowe Suomi produkcji fińskiej. P.P. tuż przed wybuchem II Wojny Światowej przekazano także niewielką liczbę ręcznych karabinów maszynowych Browning. Dzięki otrzymanym specjalnym kredytom w 1937 r. umożliwiono zakup 54 samochodów specjalnych i ciężarowych. Za zgodą władz wojskowych wypożyczono lub odstąpiono do użytkowania pojazdy mechaniczne. W dyspozycji P.P. od 1936 r. znajdowało się 29 radiostacji nadawczo-odbiorczych [6, s.102-105].

Należy również wspomnieć, że P.P. w 1923 r. była współzałożycielem i aktywnym członkiem Międzynarodowej Komisji Policji Kryminalnej (Interpolu) [22]. Cytując wcześniej wspomnianego J. Dworzeckiego należy zaznaczyć, że także *«[...] kierownictwo śląskiej policji (PWŚl. – przyp. IS.) utrzymywało kontakty zagraniczne z organizacjami i przedstawicielami służb bezpieczeństwa wewnętrznego innych państw. Szczególnie aktywny na tym polu był Główny Komendant PWŚl., insp. Leon Wróblewski*, który systematycznie korespondował z*

* Aneks do art. 30 ustawy o P.P. [17, s. 41].

* Przepisy o organizacji szkół P.P., wydane na podstawie art. 34 Ustawy o Policji Państwowej [17, s.143–164].

* Pismo MSW z dnia 14 lipca 1924 r. w sprawie organizacji i programów szkół policyjnych [17, s. 171–175].

* Rozporządzenie Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 25 maja 1928 r. o organizacji szkół Policji Państwowej (M.P. z 1928 r. Nr 143, poz. 257).

* Funkcje Głównego Komendanta PWŚl. pełnili: pułkownik Stanisław Młodnicki (17.06.1922 – 30.12.1923), podinsp. Leon Wróblewski (31.12.1923 – 01.12.1926), insp. dr Adam Kocur (02.12.1926 – 25.05.1928) oraz insp. Józef Żółtaszek (06.10.1928 – 05.09.1939). Funkcję zastępców Głównego Komendanta PWŚl., pełnili: podinsp. Augustyn Bańczyk (27.06.1922 – 15.11.1926), w stopniu

inspektor (dalej: gen. insp.), nadinspektor (nadinsp.), inspektor (insp.), podinspektor (podinsp.), nadkomisarz (nadkom.), komisarz (kom.), podkomisarz (podkom.) i aspirant (asp.). W korpusie podoficerów służyli: starszy przodownik (st.przod), przodownik (przod), starszy posterunkowy (st. post.) i posterunkowy (post.) [4, s.122-129; 15]

Wszelchświatową Ligą Policijną utrzymując bliskie kontakty z jej przedstawicielami» [24].

Zasadniczą sprawą, dla skuteczności działań P.P. była kwestia stanu osobowego korpusu. Ustawa «lipcowa» (w art. 24) upoważniała ministra spraw wewnętrznych do określenia liczby etatów w tej formacji, obligując go do zasięgnięcia opinii ciał samorządowych. Ustawodawca zastrzegł, że nie może być przymusowego wcielania kandydatów do korpusu policyjnego (art. 24). Jasno zostały określone kryteria kwalifikacyjne dla osób zgłaszających chęć służby w policji. Były to: obywatelstwo polskie, nieskazitelna przeszłość, wiek od 23 do 45, zdrowa i silna budowa ciała, odpowiedni wzrost, znajomość języka polskiego w piśmie i słowie oraz umiejętność liczenia (art. 26). Wobec kandydatów na wyższych funkcjonariuszy zaostrożono kryteria w ten sposób, że oprócz odpowiednich warunków zdrowia i moralności, musieli posiadać: do zastępcy komendanta okręgowego włącznie – co najmniej świadectwo ukończenia średniego zakładu naukowego, zaś kandydat na komendanta okręgowego, zastępcy głównego komendanta i głównego komendanta – wyższe wykształcenie. Oficerowie rezerwy bez wyższego wykształcenia, posiadali status kandydata z wykształceniem średnim. Starsi przodownicy bez wykształcenia średniego, zachowali szansę służbowego awansu, po zdaniu odpowiednich egzaminów (art. 27). Kolejny artykuł nakładał na każdego funkcjonariusza policji obowiązek ukończenia specjalnej szkoły fachowej (art. 28). Nominację do policji miała poprzedzać półroczna służba, którą zaliczało się do stażu służby policyjnej (art. 29) [4]. Przepisy ustawy stanowiły, że o przyjęciu kandydatów orzekają komisje kwalifikacyjne, utworzone przy powiatowych i miejskich komendach policji [25]. Na podstawie delegacji ustawowej, minister spraw wewnętrznych był zobowiązany powołać takie komisje (art. 25) [26].

29 sierpnia 1919 r. ukazały się «Przepisy dla komisji kwalifikacyjnych Policji Państwowej», wydane przez ministra spraw wewnętrznych wraz z Instrukcją*. Na mocy tego przepisu utworzono dwie odrębne komisje kwalifikacyjne: 1) dla kandydatów na wyższych funkcjonariuszy przy KG P.P.; 2) dla kandydatów na niższych funkcjonariuszy przy powiatowych i miejskich komendach Policji (§ 1). W skład tej pierwszej wchodził przedstawiciel: MSW, KG P.P., Prokuratury, Sądu Apelacyjnego, wojskowości i lekarz. Druga komisja obradowała w składzie: komisarz rządu – jako przewodniczący, prezydent lub burmistrz danej gminy miejskiej lub jego zastępca, względnie delegat Wydziału Powiatowego, przedstawiciel wojskowości i Prokuratury lub Sądu, lekarz i kierownik miejskiej lub powiatowej Policji lub ich zastępcy. Ponadto właściwy komendant okręgowy P.P. mógł przysłać swego przedstawiciela w charakterze członka komisji (§2 i 3). Komisję zwoływał (w miarę potrzeb) przewodniczący na wniosek danej komendy Policji. Podczas obrad badano dokumenty i zdrowie kandydatów, stosując ustawowe kryteria kwalifikacyjne. Orzeczenia zapadały większością głosów. Orzeczenia komisji nie nadawały kandydatom prawa obligatoryjnego

przyjęcia do P.P. Były im komunikowane ustnie, celem przyjęcia do wiadomości.

Minister spraw wewnętrznych, 17 grudnia 1920 r., wydał okólnik Nr 406, który wyjaśniał i uzupełniał § 3 Instrukcji dot. składu komisji kwalifikacyjnej, uprawniając starostów do przewodniczenia komisjom kwalifikacyjnym dla niższych funkcjonariuszy P.P., ale tylko osobiście. Jeżeli tego warunku nie spełniono, komisji przewodniczył organ Prokuratury*.

Korpus policji tworzone i uzupełniano drogą dobrowolnego zgłaszania się kandydatów. Stan osobowy P.P. po jej zorganizowaniu w 6 okręgach wynosił 723 oficerów i 27 447 szeregowych, zaś po przejęciu, (1.III.1920 r.), obszarów Małopolski – stan Policji wzrósł do 902 oficerów i 35 664 szeregowych [28, s.106]. Natomiast w 1922 – po rozszerzeniu zasięgu terytorialnego działania P.P. – liczba funkcjonariuszy wynosiła: 946 oficerów i 34 107 szeregowych [28].

Jednak, ze względów oszczędnościowych etaty w P.P. uległy redukcji, prawie w każdym roku. W 1923 r. liczba etatów wynosił: 1 003 oficerów i 36 186 szeregowych [28]. Liczby te przedstawiały się następująco:

Tabela 1

**Liczebność korpusu P.P.
w latach 1924-1935 [28, s. 106]**

Rok	Liczba oficerów	Liczba szeregowych
1924	967	35 986
1925	967	35 836
1926	915	31 946
1927	900	30 815
1928	900	30 795
1929	853	30 458
1930	889	30 422
1931	889	30 442
1932	806	28 042
1933	774	28 192
1934	774	28 592
1935	774	28 592

Jak wskazują powyższe dane, w ciągu 12 lat ubyło z szeregowych policji około 300 oficerów i około 7 000 szeregowych. Jednocześnie w tym okresie liczba ludności w Polsce wzrosła o kilka milionów, powstały nowe miasta i okręgi przemysłowe. Na to wszystko nakładał się ostry kryzys gospodarczy, a co za tym idzie – strajki i protesty przybrały na sile*.

Do czynników, które decydowały o ogólnej liczbie funkcjonariuszy zaliczyć należy dwa podstawowe: stan bezpieczeństwa i porządku publicznego oraz sytuacja finansowa w państwie. Inne czynniki nie miały znaczącego wpływu. Nawet w obliczu gwałtownego wzrostu bezrobocia na przełomie lat 1925/1926 dokonano redukcji policji o dalszych 3 tys. funkcjonariuszy [17, s. 79].

Liczebność i rozmieszczenie funkcjonariuszy w 1925 r. przedstawia kolejna tabela.

* Okólnik nr 406 MSW z dnia 17 grudnia 1920 r. w sprawie przewodniczenia w Komisjach Kwalifikacyjnych [27, s.125].

* W 1923 r. wybuchła hiperinflacja, emisja marek wzrosła (w miliardach) z 3567 w czerwcu do 125372 w grudniu tegoż roku. W pierwszym kwartale 1923 r. strajkowało 65 tys. osób, a w IV już 426 tys. Dochodziło do ostrych starć strajkujących z policją. Wybuchł strajk generalny w Krakowie (29 X 1923), do akcji wkroczyło wojsko, a w odpowiedzi związku zawodowe ogłosiły strajk ogólnokrajowy [29].

podinsp. Józef Żółtaszek (16.11.1926 – 05.10.1926) i podinsp. Józef Jeziorski (06.10.1928 – 05.09.1939) [23].

* Dz.Urz.MSW, nr 2/20, poz. 775 – Monitor Polski N. 196/19 [27, s.121-124].

Liczebność i rozmieszczenie P.P. w Polsce w 1925 r. [17, s. 79]

Województwo	Obszar w km ²	Liczba mieszkańców	Liczba policji	Stosunek obszaru do liczby policji	Stosunek liczby mieszkańców do liczby policji
Warszawskie	29 310	2 212 000	1 862	15,7	1 134
Łódzkie	19 034	2 251 000	2 722	7,0	827
Kieleckie	25 736	2 535 000	2 658	9,0	953
Lubelskie	31 160	2 087 000	1 997	16,0	1 044
Białostockie	32 037	1 303 000	2 062	16,0	631
Krakowskie	17 448	1 990 000	2 297	7,5	866
Lwowskie	27 024	2 718 000	3 069	9,0	885
Tarnopolskie	16 240	1 429 000	1 620	10,0	882
Stanisławowskie	18 368	1 348 000	1 390	13,0	968
Poznańskie	26 603	1 974 000	1 964	13,5	1 014
Pomorskie	16 386	939 000	1 376	12,0	689
Wołyńskie	30 295	1 438 000	2 084	14,4	690
Poleskie	42 278	879 925	1 665	25,0	592
Nowogrodzkie	23 046	822 106	1 877	12,8	437
Wileńskie	28 409	983 659	2 809	10,0	350
m.st. Warszawa	12 100	1 000 000	3 498	3,5	285

Zaprezentowane za A. Peplńskim dane liczbowe wskazują na rozpiętości w zakresie «nasylenia» policją poszczególnych województw. W stosunku do liczby ludności, najwięcej znajdowało się P.P.: w mieście stołecznym – Warszawie oraz w województwach wileńskim, nowogrodzkim, poleskim i wołyńskim. Było to uzasadnione licznymi problemami narodowościowymi.

Najmniej policjantów lokowano (poza stolicą) w województwach: warszawskim, lubelskim [4], poznańskim [30] i stanisławowskim [31].

Liczebność P.P. w Polsce, na tle 15 innych krajów przedstawia Antoni Robaczewski. Były one prezentowane w Sejmie podczas debaty nad budżetem na lata 1937/1938 [32].

Tabela 3

Zestawienie porównawcze nasylenia policji w odniesieniu do ilości mieszkańców w innych państwach i w Polsce z 1933 r. [32, s.100]

Nazwa państwa	Liczba mieszkańców na 1 policjanta
Chile	271,30
Turcja	341,20
Austria	413,70
Węgry	420,33
Niemcy	485,34
Kuba	574,30
Włochy	647,30
Portugalia	610,10
Hiszpania	655,80
Columbia	725,80
Ameryka Północna	833,60
Grecja	847,36
Belgia	867,90
Dania	940,50
Bułgaria	978,50
Polska	1180

Przedstawione powyżej informacje wskazują, że Polska zajmowała wśród 15 państw ostatnią pozycję. Największą liczbą funkcjonariuszy dysponowały: Chile, Turcja, Austrii i Węgry. Biorąc te informacje pod uwagę, nazwanie Polski «państwem policyjnym» byłoby poważnym nadużyciem. Według standardów międzywojennych na 1 policjanta powinno przypadać 500 mieszkańców w mieście i 1 000 obywateli na wsi [33]. Poseł sprawozdawca dr Zdzisław Stroński, wyjaśniał, że cyt. «[...] stale zmniejszanie się liczby posterunków zostało spowodowane zmniejszającym się od dłuższego czasu stanem ilościowym policji, wskutek czego

obsada ilościowa wielu posterunków zmalała (...) w wielu wypadkach do 2, a nawet 1 policjanta»*.

Od 1935 r. stan kadrowy P.P. ustabilizował się na niskim poziomie. W trakcie posiedzeń Komisji Budżetowej postulowano zwiększenie etatów, gdzie mówiono, że cyt. «[...] dalsze obcinanie tego budżetu mogłoby godzić nie tylko w środki, ale i nawet cele,

* Fragment referatu posła sprawozdawcy, dr Zdzisława Strońskiego, wygłoszony w Sejmie podczas obrad nad preliminarzem budżetowym na rok 1937/1938 [32, s. 99]

które polityka Ministerstwa osiągnąć powinna»*. Niestety nie uwzględniając powyższych sugestii, dalej obniżano środki pieniężne w budżecie na 1936/37 r., co spowodowało dalszą redukcję stanu osobowego o 650 etatów, a do końca okresu budżetowego z tego roku o ok. 1850 etatów [32, s.67]. W latach 1936-1938 ogólna liczba funkcjonariuszy P.P. wynosiła kolejno: 1936 r. – 31 362, 1937 r. – 32 264, 1938 r. – 32 513 [34]. Nigdy już nie osiągnięto maksymalnego stanu etatowego z 1923 r.

Nie ulega wątpliwości, że na sprawność działania policji na wszystkich szczeblach organizacyjnych, oprócz jej stanu liczebnego, wyposażenia technicznego, operatywności procedur działania, stanu łączności, decydujący wpływ miał poziom intelektualny funkcjonariuszy. Od poziomu wykształcenia ogólnego zależała efektywność szkolenia i doskonalenia zawodowego. Ustawowe kryteria dotyczące tych kwestii były jasno sformułowane. Jednak praktyka wykazała, że do służby policyjnej dość rzadko trafiali ludzie o odpowiednim wysokim poziomie intelektualnym, dysponujący pewnym zasobem wiedzy ogólnej, zdolni do szybkiego przyswajania niezbędnych wiadomości i umiejętności zawodowych. Lektura odnośnych materiałów archiwalnych na temat poziomu wykształcenia świadczy o tym, że w korpusie policyjnym dominowali ludzie z niskim wykształceniem ogólnym. Dotyczyło to zwłaszcza szeregowych P.P. Praktycznie przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego, kadry policyjne uczono czytać, pisać i wykonywać podstawowe działania arytmetyczne.

Faktyczny poziom wykształcenia policjantów w Polsce przedwrześniowej był niski. Starano się zmienić tę sytuację poprzez organizowanie różnych form edukacji ogólnej (kursy dokształcające). Jak podaje R. Hausner, w 1923 r. struktura wykształcenia oficerów policji przedstawiała się następująco: na liczbę 1 001 oficerów 97 legitymowało się wykształceniem wyższym, głównie prawniczym (84 osoby) a co interesujące, jedna osoba posiadała wykształcenie wyższe filozoficzne (absolutorium, kursy na poziomie wyższym); 179 osób – wykształcenie średnie (7-8 klas); 317 – wykształcenie średnie (4-6 klas); 205 – elementarne; 5 – domowe; 6 osób inne [35, s.182]. Natomiast poziom wykształcenia niższych funkcjonariuszy P.P. był zdecydowanie niższy, obejmował: 2 548 osób z wykształceniem wyższym niż elementarne; 30 280 – z elementarnym i 4 027 – wykształceniem domowym* [35, s.183].

W strukturze służbowej specjalizacji korpusu szeregowych P.P., najwięcej funkcjonariuszy z wykształceniem «wyższym niż elementarne» było w policji ogólnej – 2 067 osób (81,12 %), pozostali policjanci pracowali w służbie śledczej – 481 osób (18,88 %).

Najwięcej policjantów z «wykształceniem domowym» znajdowało się również w policji ogólnej – 3 853 (96,30 %) na ogólną liczbę 4 027 osób z tego typu wykształceniem. Największą liczbę policjantów z

wykształceniem «wyższym niż elementarne» zgrupowano w województwach Centralnych – 1 231 z ogólnej liczby 2 548 (48,31 %), Wschodnich – 817 osób (32,06 %), zaś najniższy wskaźnik wykształcenia tej kategorii zanotowano w województwach Zachodnich – 40 policjantów (0,16 %) i cyt. za J. Dworzeckim «[...] w woj. Śląskim – 68 osób (2,66 %)» [13]. Z kolei w województwach Centralnych znajdowała się w tym czasie największa liczba funkcjonariuszy posiadających «wykształcenie domowe» – 2 935 na 40 287, co stanowiło 72,88 % ogółu policjantów legitymujących się tą najniższą formą edukacji. Pod tym względem najlepsza sytuacja była w woj. Śląskim, gdzie tylko 1 policjant miał wykształcenie domowe. Dobrze pod tym względem przedstawiały się również korpusy szeregowych z woj. Zachodnich – 30 policjantów i Południowych – 58 funkcjonariuszy.

Jak widać w z podanych informacji, poziom wykształcenia cywilnego w korpusie szeregowych P.P. nie był imponujący. Prawie 11 % stanu legitymowało się wykształceniem «domowym», a 82,15 % z nich posiadało tylko wykształcenie elementarne.

Lepiej pod tym względem, wyglądała sytuacja w korpusie oficerskim, której szczegóły liczbowe ujęto w poniższej tabeli nr 4.

Z tabeli wynika, że na 1 001 oficerów policji: 9,69 % deklarowało posiadanie wykształcenia wyższego, 17,88 % – średnie (7-8 klas) i 17,48 % – średnie (6 klas), a pozostałych 54,95 % pod tym względem nie spełniało kryterium ustawowego, ponieważ nie udokumentowało ukończenia średniej szkoły. W późniejszym okresie spora część korpusu szeregowych P.P. i oficerskiego uzupełniała swoje wykształcenie ogólne w państwowych i prywatnych szkołach. Niestety brak danych uniemożliwia ponowne zweryfikowanie stanu wykształcenia w P.P. Prowadzona przez rząd RP polityka oszczędnościowa sprawiła, że w trakcie licznych redukcji pozbywano się funkcjonariuszy z niskim wykształceniem, przyjmując na ich miejsce młodych odpowiednio wykształconych kandydatów na policjantów, np. szeregowych z tzw. cenzusem naukowym (czyli posiadających wykształcenie średnie).

Należy stwierdzić, że stan wykształcenia ogólnego funkcjonariuszy korpusu szeregowych P.P. nie był zadawalający. Istniejące braki w poziomie wiedzy ogólnej funkcjonariuszy, pojawiały się następnie podczas realizacji różnych form szkolenia i doskonalenia zawodowego w P.P. i to przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego*.

Korzeni systemu szkolnictwa policyjnego należało doszukiwać się w polskich formacjach bezpieczeństwa funkcjonujących przed i w trakcie I Wojny Światowej. Kadry tych organizacji były różnie przygotowane do czekających ich zadań w zakresie ochrony porządku i

* Z referatu posła sprawozdawcy w debacie nad budżetem na rok 1934/1935 [32, s.67]

* Określenie „wykształcenie domowe” oznaczało, że dana osoba posiadała przynajmniej umiejętności czytania, pisania i liczenia w trakcie nauki prowadzonej przez rodziców lub zatrudnionego przez nich nauczyciela.

* Na przykład: „Wykaz niższych funkcjonariuszy w P.P. z okręgu IV-lubelskiego” z 1925 r., zwolnionych od egzaminu praktycznego na podstawie pkt.2 rozporządzenia Rady Ministrów w 7 X 1925 r. (Dz.U.P.P., nr 109, poz. 774) zawierał 475 nazwisk. Z tej liczby: 126 posiadało „wykształcenie domowe” (tzn. samouk, który umiał czytać i pisać, ale nie uczęszczał do żadnej szkoły), co stanowiło 26,52 % samouków. Pozostali posterunkowi legitymowali się wykształceniem w granicach 2-3 klas szkoły ludowej lub powszechnej, a tylko w kilku przypadkach (4) funkcjonariusze ukończyli 6 klas szkoły powszechnej [36].

bezpieczeństwa publicznego. Najlepiej pod tym względem była wyszkolona żandarmeria wojskowa i Milicja Miejska miasta stołecznego Warszawy [37], gdzie funkcjonowała nawet Szkoła Milicyjna. W służbie policyjnej było również przydatne wykształcenie wojskowe zdobyte w armiach państw zaborczych i Legionach

Polskich [38]. To pokolenie Polaków, które walczyło o odrodzenie Polski, m.in. w formacjach konspiracyjno-niepodległościowych, przeszło do dalszej służby policyjnej w Polsce niepodległej.

Tabela 4

Wykształcenie (według ankiety ze stycznia 1923 r.) wyższych funkcjonariuszy i urzędników P.P. [35, s.182]

Wyszczególnienie	Wyższe ukończone								Wyższe absolutorium		Wyższe ukończone	Kursy o poziomie wyższym	Średnie 7-8 klas					Średnie 6 klas	Średnie 4 klasy	Elementarne	Domowe	Nieznane					
	Ogółem	razem	Pracownicze i filozoficzne	Filozoficzne	Lekarskie	Weterynaryjne	Rolnicze	Techniczne	inne	Razem			W tym prawnicze i ekonomiczne	Razem	Filologiczne	Realne	Handlowe						inne				
Mężczyźni i kobiety razem																											
Urzednicy, urzednicy policyjni, policjanci	1727	12	9	1	2					4	3	67	2	178	34	103	5	36	242	526	634	60	2				
Wyżsi funkcjonariusze	1001	97	84	1	1					2	7	2		26	23	156	10	179	64	29	23	63	175	142	205	5	6

Należy stwierdzić, że na poziom realizacji zadań służbowych powierzonych P.P. w okresie II RP wpłynęło kilka czynników, wśród których należy wymienić: liczebność korpusu oraz poziom intelektualny (w tym wykształcenie) tworzących go funkcjonariuszy. Zwążywszy, że liczebność korpusu była «ustawicznie»

redukowana a poziom wykształcenia policjantów (w początkowym okresie działalności P.P.) nie był za wysoki, za spory sukces można uznać skuteczność tej formacji w zwalczaniu przestępstw i ściganiu ich sprawców, co potwierdzają statystyki z tego okresu [39].

BIBLIOGRAFIA

- Misiuk A. Instytucje policyjne w Polsce. Zarys dziejów. Od X wieku do współczesności. – Szczytno 2006, passim.
- Gryz G. Milicja Miejska m. st. Warszawy // Gazeta policyjna. – 2004, nr 27, passim.
- Abramski A., Konieczny J. Justycjariusze, hutmani, policjanci. – Katowice 1986, passim.
- Litwiński R. Korpus Policji w II Rzeczypospolitej. Służba i życie prywatne. – Lublin 2007, passim.
- Karwacki W. L. Łódzka organizacja PPS–Lewicy 1906-1918. – Łódź 1964, passim.
- Misiuk A. Policja Państwowa 1919-1939. Powstanie, organizacja, kierunki działania. – Warszawa 1996.
- Idem, Policja Komunalna – instytucja chroniąca porządek publiczny w Polsce w okresie styczeń – lipiec 1919 r. // Zeszyty Naukowe WSO MSW w Szczytnie (dalej: «ZN WSO»). – 1989, nr 2, passim.
- Idem, Milicja Ludowa na tle ogólnej sytuacji politycznej w Polsce w latach 1918-1919 // ZN WSO. – 1986, nr 1, passim.
- Kayzer B., Majer P., Siemak Z. Historia służb policyjnych na ziemiach polskich. – Szczytno 1995, s. 71.
- Ustawa z dnia 24 lipca 1919 r. o Policji Państwowej // Dziennik Praw Państwa Polskiego (dalej: Dz.Pr.P.P.). – 1919. Nr 61, poz. 363.
- Ustawa o Policji Państwowej z dnia 24 lipca 1919 r., oraz instrukcja służbowa. Pytania i odpowiedzi. – Warszawa 1921, passim.
- Ustawa Konstytucyjna Sejmu Ustawodawczego w Warszawie z dnia 15 lipca 1920 r. zawierająca Statut Organiczny Województwa Śląskiego // Dz.U.R.P. – 1920. Nr 73, poz. 497.
- Dworzecki J. Policja województwa śląskiego w latach 1922-1939. – Częstochowa Akademia im. Jana Długosza 2008, [rozprawa doktorska], passim.
- Dworzecki J. Organizacja Głównej Komendy Policji Województwa Śląskiego w Katowicach w II RP // Policja. – Szczytno 2009, nr 1 s.71-76.
- Archiwum Akt Nowych, zespół: Komenda Główna Policji Państwowej, sygn. 98, k. 4.
- Filipow K. Komendanci Główni Policji Państwowej 1919-1939. – Białystok 1997, passim.
- Misiuk A., Pełtoński A. Organizacja instytucji policyjnych w II Rzeczypospolitej 1918-1926. Wybór źródeł i dokumentów. – Szczytno 1994, passim.
- Misiuk A. Miejsce Policji Państwowej w strukturze aparatu państwowego II Rzeczypospolitej w okresie 1919-1926 // Dzieje Najnowsze. – 1991, nr 2, passim.

19. Idem, Policja kobieca w II Rzeczypospolitej na tle międzynarodowym // Przegląd Policyjny. – 1992, nr 4, passim.
20. Idem, Historia policji w Polsce. Od X wieku do współczesności, Warszawa 2008, passim.
21. Siemak Z. Wynagrodzenie, uzbrojenie i wyposażenie Policji Państwowej, część III // IPA Wiadomości Sekcji Polskiej. – 2001, nr 1-2 (16-17), s. 24-25.
22. Michałak P. Польская Полиция: основные этапы исторического развития (Polska Policja: założenie, etapy, rozwój) // Выпуск, 2005, nr 2, s. 58 (Wydawnictwo MSW Rosji. Biuletyn nr 2/2005).
23. Archiwum Państwowe Katowice (dalej: APK), zespół Policja Województwa Śląskiego (dalej: PWŚl.), sygn. 1, k. 628, 1099, sygn. 3, k. 275; «Na Posterunku», 1924, nr 2, s. 27; Szczurek J. Z wielkich dni Śląska Cieszyńskiego. V. O Milicjach Ludowych w latach 1918-1920. – Cieszyn 1933, s. 58; Sieradzka D. Prezydent Katowic w latach 1928-1939 / Adam Kocur. – Katowice 1992; Kalendarzyk Policji Województwa Śląskiego 1927 (dalej: KPWŚl.), [b.m.w.], 1927, s. 128; KPWŚl., [b.m.w.], 1926, s. 37; Długajczyk E. Sanacja Śląska 1926-1939. Zarys dziejów politycznych. – Katowice 1983, s. 115; Dworzecki J. Sport w Policji Państwowej II RP na przykładzie działalności Policyjnego Klubu Sportowego Katowice przy Głównej Komendzie Policji Województwa Śląskie w Katowicach w latach 1924-1939 // Policja. – Szczytno 2006, nr 2.
24. Mikitin J., Grzeszkowiak G. *Policja województwa śląskiego 1922-1939*. – Warszawa 2008, passim.
25. APK, PWŚl., sygn. 3, s. 237.
26. Archiwum Państwowe w Krakowie, zespół: Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Krakowie, sygn. 235, [b.p.].
27. Długocki W., Adelstein J. Zbiór przepisów administracyjnych dotyczących organizacji Policji Państwowej. – Warszawa 1925.
28. Kozolubski J. Dwudziestolecie Policji Państwowej w Polsce // Przegląd Policyjny. – 1938, nr 6, s. 106.
29. Drozdowski M. M. Dzieje II Rzeczypospolitej // Zarys historii Polski / pod red. J. Tazbira. – Warszawa 1980, s. 614.
30. Kutta J., Policji w Polsce Odrodzonej. Wielkopolska i Pomorze 1918-1922. Geneza – organizacja – funkcjonowanie. – Bydgoszcz 1994, passim.
31. Śleszyński W. Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno – wschodnich II Rzeczypospolitej. – Warszawa–Białystok 2007, passim.
32. Robaczewski A. Budzety Ministerstwa Spraw Wewnętrznych w okresie 12-letnia tj. od roku 1927/28 do roku 1938/39. – Warszawa 1938, passim.
33. Stadler K. Liczebność naszej policji // Na Posterunku. – 1928, nr 24, s. 369.
34. Mączyński M. Policja Państwowa w II Rzeczypospolitej. Organizacyjno – prawne podstawy funkcjonowania. – Kraków 1997, s. 99.
35. Hausner R. Pierwsze dwudziestolecie administracji spraw wewnętrznych. – Warszawa 1939.
36. Archiwum Państwowe w Lublinie, zespół: Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Lublinie, sygn. 1608, k. 188-187.
37. Gryz G. Specyficzna służba przedwojennego policjanta // Gazeta policyjna. – 2004, nr 13, passim.
38. Garlicki A. Józef Piłsudski 1867-1935. – Warszawa 1988, passim
39. Peplowski A. Organizacja policji kryminalnej w II Rzeczypospolitej // Problemy Kryminalistyki. – 1984, nr 165, s. 466-474.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ У СФЕРІ БЛАГОУСТРОЮ ХЕРСОНА (КІНЕЦЬ XVIII СТ. – 1870 Р.)

Досліджено діяльність міського громадського управління міста Херсона у сфері благоустрою кінця XVIII ст. – 1870 р. Проаналізовано законодавчі можливості Міської Думи та Магістрату у сфері благоустрою. Розкрито практичну діяльність міського самоврядування Херсона з благоустрою місцевого життя. До наукового обігу введено нові джерела. Зроблено висновки про роль міського самоврядування у розвитку благоустрою Херсона в досліджуваній період.

Ключові слова: Південна Україна, міський благоустрій, міське господарство.

Исследовано деятельность городского общественного управления города Херсона в сфере благоустройства конца XVIII в. – 1870 г. Проанализировано законодательные возможности Городской Думы и Магистрата в сфере благоустройства. Раскрыта практическая деятельность городского самоуправления Херсона по благоустройству местной жизни. В научный оборот введены новые источники. Сделаны выводы о роли городского самоуправления в развитии благоустройства Херсона в исследуемый период.

Ключевые слова: Южная Украина, городское благоустройство, городское хозяйство.

The article explores the activity of Kherson local government in the sphere of the town's improvement in the end of the XVIII – 1870. It analyzes the legislative opportunities of the Town Duma and Magistrate's activity in the sphere of the town's improvement. It investigates the practical activity of Kherson local government in improving the life of the town. The new sources are included. The article presents the conclusions about the role of Kherson local government in the development of the town's improvement during the investigated period.

Key words: the Southern Ukraine, the town's improvement, the town's economy.

Сьогодні суспільне життя людства нерозривно пов'язане з містом. Кожна друга людина мешкає в місті. Сучасне місто є центром несільсько-сподарського виробництва, постійно розширює свій вплив на навколишню територію і далі розвиває функції суспільно-політичного і культурного характеру. Наприкінці XVIII століття, в результаті багатьох перетворень, з'явився специфічний вид господарської діяльності, неприватної і недержавної, котрий можна назвати публічним, що спеціалізувався на задоволенні громадських потреб. Теоретично, господарювання повинно було здійснюватися заради задоволення публічних потреб мешканців. З'явився і спеціальний комплекс умов, що дозволяли мешканцям задовольняти свої публічні потреби, членів самоврядних колективів, що називався благоустроєм.

Історія міського господарства нерозривно пов'язана з виникненням південноукраїнських міст і загально-міських суспільних потреб, для вирішення яких створюється спеціальний орган управління. Будується місто, будуються у ньому громадські будинки і мости, вирівнюються вулиці під керівництвом Міської Думи,

якій доводилось мати справи з Губернським правлінням та іншими органами станового управління.

Початок вивчення діяльності міського самоврядування Херсона у сфері благоустрою було покладено у XIX ст. в працях Д. Горловського [1], М. Беккера, Ф. Рибаківа [2], П. Горбачова [3]. Вони висвітлювали, переважно в статистичному вигляді, головні шляхи, якими прямував херсонський благоустрій. У контексті досліджуваної проблеми вони надзвичайно важливі, бо порушують гострі питання становлення міського життя того періоду. Варто також наголосити, що автори зібрали та вивчили дуже різноманітний за характером і змістом фактичний матеріал, причому із джерел, багато з яких для нас уже недоступні, що підсилює цінність їхніх досліджень. Проте висновків і оцінок у їх працях майже не містилося.

У процесі формування радянської історіографії наукова проблематика, пов'язана з вивченням досвіду організації благоустрою на місцевому рівні в дожовтневий період, мало цікавила дослідників, бо сам досвід був неактуальним для радянської системи місцевого самоврядування.

Сучасні дослідники все частіше звертаються до вивчення історії Херсона. Досліджень, присвячених муніципальному благоустрою дожовтневого періоду, відносно невелика кількість, і Херсону приділено дуже мало уваги. Окреме місце в історіографії проблеми посідають роботи Ю. Коник [4], Л. Цибуленко [5].

Недостатнє висвітлення діяльності міського самоврядування у сфері благоустрою, невивченість джерельної бази проблеми й важливість досвіду для розв'язання сучасних проблем муніципального благоустрою стали однією з підстав для написання даної роботи.

Метою роботи стала спроба вивчення та висвітлення розвитку міського благоустрою, аналізу законодавчої бази та практичної діяльності херсонської Міської Думи в досліджуваній період.

Початок розвитку міського благоустрою міським самоврядуванням був покладений Катерининською Міською грамотою або Міським Положенням 21 квітня 1785 р. [43, с. 364–382]. Загальний план міського суспільного самоврядування далеко в чому випереджав свій час, але, нажаль, частково недостатня визначеність постанов Катерининської грамоти, головним же чином не співвіднесеність між раціональними ідеями та панівними бюрократичними поглядами, наступна реакція за часів Павла I та побутовими умовами життя південноукраїнського регіону кінця XVIII ст. призвели до того, що реформа Катерини II не принесла очікуваної від неї користі.

На відміну від західноєвропейських країн, де міста виникали в результаті необхідності місцевого життя, як місце розділення труда сільського від міського, як центри промислового, торговельного та розумового життя. Південноукраїнські міста, в тому числі і Херсон, були викликані до життя військовими та адміністративними вимогами із необхідною для цього атрибутикою: міська фортеця, адміралтейство, будівлі Тамбовського, Курського, Навагінського, Козловського та інших полків, міський порт, адміністративні будівлі. У результаті у Херсоні під час заснування розмістились не тільки військові, повітові управління, але й управління міського самоврядування, а згодом (у 1803 р.) і губернське управління, що не могло не позначитися на розвитку міського самоврядування та сфері міського благоустрою.

За положеннями Жалуваної Грамоти 1785 р. міському самоврядуванню надавались такі господарські права:

1. Міський Магістрат (ст. 9) мав вести спеціальну книгу з описом міського майна. До міського майна включались: будинки, господарські будівлі, землі.

Магістрат (ст. 30, 46, 293) мав вирішувати господарські конфлікти і суперечки між міськими обивателями, тому при ньому був створений Міський Сирітський Суд, до складу якого входили: головував – Міський голова, було 2 представника Магістрату та міський староста.

2. З метою забезпечення спадкоємності у місті складалась обивательська книга (ст. 53–76). Відповідальність за належне ведення книги покладалася на Міського голову.

3. З метою забезпечення станового, майнового захисту та вираження господарських інтересів (ст. 80–145) створювались самоврядні станові організації. У Херсоні були купецька, міщанська, реміснична управи, які очолював обраний староста із фіскальними функціями – збір коштів у загальну касу для забезпечення станових інтересів.

4. Приказу суспільного презирства підпорядковувались міські школи, лікарні, міські будинки. Теоретично (ст. 152) приказ повинен був підпорядковуватись у діяльності Міській Думі, але на практиці в Херсоні він був майже незалежним від рішень Думи, мав власний бюджет і, здебільшого, підпорядковувався губернській адміністрації.

5. Міська Дума (ст. 146–177) повинна була вести міський бюджет, який був фінансовою базою для ведення міського господарства і благоустрою, але з приміткою постійно дбати про його поповнення, а Шестигласна Дума повинна була бути виконавцем рішень Міської Думи. Використовувати бюджет дозволялось з метою утримання працівників Магістрату, Загальної та Шестигласної Думи, Приказу суспільного презирства, ремонту будівель, влаштування місць для торгівлі, вирішенні господарських, спадкових суперечок, надання фінансової допомоги нужденним обивателям.

Таким чином, херсонські міські громади через виконавчі й розпорядчі органи в особі коменданта міста, городничого, Магістрату, а після 1790 р. – Загальної та Шестиглавної Думи, проводили вибори, впроваджували місцеві податки на міські потреби. Магістрат збирав не тільки міські, але і казенні податки і робив з них витрати. Видаткова частина міського бюджету включала утримання магістрату і думи, будівництво будинків, риття каналів, ремонт мостів, мостиння і ремонт бруківки, освітлення міських вулиць, очищення площ і будинків від нечистот, будівництво доріг тощо.

Визначальним напрямом ведення міського благоустрою стало наділення міста величезною кількістю міської землі 18 серпня 1782 р. [6, арк. 2–4] у розмірі 40 тис. дес., у 1795 р. завірене землеміром Редільським (план і документи на землю зберігались у міському Магістраті, а Міською Думою були сплачені відповідні податки до казенної палати) [17, арк. 36–43]. У грошовому еквіваленті це дорівнювало більше 7 млн. руб., що приносило щороку прибутку до міського бюджету від 43 до 53 %. Таким чином, самоврядування стало розпорядником найбільшої земельної власності в Україні, лише декілька міст Середнього Поволжя могли конкурувати з Херсоном за кількістю міської землі, що одразу ж позначилось на муніципальній політиці [50, с. 89]. Якщо в інших містах Південної України (Миколаєві, Одесі) наприкінці XVIII ст. з експлуатації земельної власності до міських бюджетів надходило від 15 до 30 % прибутку, тож головними напрямками розвитку благоустрою стали комерційна діяльність, ведення торгівлі, господарські розпорядження на користь купецтва та міщан, то в Херсоні головним напрямом розвитку благоустрою стала ефективна експлуатація земельних ресурсів.

Земельні ресурси використовувались міським самоврядуванням з метою здачі в оренду, оброчне утримання, облаштування пасовиськ, дач, пристаней, рибних ловель, будівництва млинів та інше. Не дивлячись на доволі великі земельні угіддя, міські громади, за доповіддю О. Хорвата, все ж таки потерпали від її нестачі. Не вистачало херсонським міщанам плавнів між ріками Дніпром та Конкою «для собственного отопления и квартирующихся войск», про що неодноразово доповідала Миська Дума казенній палаті та губернському правлінню. Після довгих переговорів вказані плавні у розмірі 2 447 дес. 1 264 саж. були юридично оформленні за державною казною, а херсонським громадам дозволили користуватися плавнями, у 1799 р. ці землі були відмежовані землеміром А. Холоділовим і віддані у користування міському управлінню, а у 1815 р. віддані місту в оброчне утримання [18, арк. 36].

Найголовнішою проблемою для міського самоврядування стала виразна зацікавленість губернського правління та поміщиків у херсонських землях, право на які доводилось постійно відстоювати. Так, наприклад, за розпорядженням П. Зубова від 24 червня 1796 р. миська земля у розмірі 200 дес. [11, арк. 1–2] повинна була перейти у володіння корабельному майстру Катасанову. Миська Дума разом із міськими громадами підняли скандал і не дозволили черкаському повітовому землеміру А. Холоділову виконати дане доручення, про що він доповідав у своєму рапорті: «В высочайше изданном о городах положении имеют старание о приращении и умножении городских доходов, назначена на устройство пристаней и других заведений, доход городу приносит на законные городские расходы и на предметы приказа общественного призрения предписанные, нужно жителям для водопою скота и прочего по удобности к тому некоторых на ней мест, чего они равно и дума получают доходы. Если же занята будет господином полковником Катасановым его хозяйственными заведениями принуждены будут лишения и стеснения терпеть с обидою. Не соглашается градское общество и к таковому соглашению в думе пришла не уступить господину Катасанову». Дане рішення набуло юридичної сили і земельна власність була залишена у володінні міста [11, арк. 3–6].

Інший випадок відбувся також у 1796 р., коли поміщик Комстадіус звернувся із скаргою на те, що з його володінь були відмежовані землі у великій кількості на користь міста землеміром Редільським (і це зроблено навмисно), вимагаючи повернути незаконно відмежовані землі Херсона у його власність. Після перевірки виявилось, що між кордонами володінь з боку міського управління не було зроблено жодних порушень і завірено повітовим землеміром А. Холоділовим. Херсонські купці М. Поляков, В. Хлебніков*, С. Губа та інші на засіданні Миської Думи засвідчили, що кордон між херсонською миською землею та селищем поміщика Комстадіуса просто не був

* Володів земельною ділянкою у розмірі 22 дес., яку придбав у майора Потерцова. За описом майна на його землі розміщувались: «Дом господский кирпичный на 3 покая, мельница земляная, сарай каменный, колодець каменный, сад регулярный фруктовый, землянка» [10, арк. 2–3]

завершений при межуванні 1782 р. Таким чином, спірний момент було вичерпано «*межа возобновлена без всякого с обеих сторон спора*». Але виявився інший курйозний момент, землеміром Редільським на користь міста були примежовані дніпровські плавні у кількості 7 тис. дес. Після довгого листування з урядовими інстанціями землемір Редільський «*предан суждению по законам палаты уголовного суда*», дніпровські плавні закріплені в державному володінні з дозволом херсонським мешканцям ними користуватися [12, арк. 23]. Таким чином, міське самоврядування відстояло інтереси міського населення в збереженні та збільшенні земельного фонду, у використанні його в господарських нестатках та з метою збільшення міських прибутків.

Не забували діячі херсонського самоврядування і про власний благоустрій за рахунок як міського бюджету, так і за рахунок купців та міщан. Роздавали самі собі землі для облаштування власних садів, виноградників, дач, користувались важелями міської влади, щоб забрати врожай у міських орендарів та інше. Так, наприклад, купець О. Маклер* став господарем двох ділянок землі у розмірі 25 і 45 дес., сума купівлі не відома, документів на право володіння не мав [10, арк. 4–5]. А у 1795–1797 рр. за рішенням Миської Думи разом з поліцмейстерами забрав у міщан урожай, від чого вони понесли великі грошові і майнові втрати [13, арк. 23].

Не погано також облаштувався Херсонський городничий майор Долгінцов, який придбав у архієрея земельне володіння у розмірі 18 дес., сума купівлі не відома, документів на право володіння не мав. Але за описом майна, на його землі розташовувались: «*Дом господский каменный на 4 покая, сад фруктовый регулярный, два сарая*» [10, арк. 6–7]. Інший городничий Зорін узагалі постійно чинив утиски херсонським міщанам і прославився тим, що навіть не виконував розпорядження «*высшего начальства*», за що на нього було накладено адміністративне стягнення у розмірі 25 руб., яке так і не думав сплачувати [13, арк. 26]. А комендант міста Гамаков у 1800 р. давав йому таку характеристику: «*При вступлении моем по высочайшему Вашего императорского величества именному повелению в управление в городе Херсоне по комендантской должности неоднократно я напоминал находящемуся в Херсоне городничему коллежскому асессору Зорину о наблюдении по полицейскому уставу в лучшем порядке должности его, но никакого попечения к тому не прилагает, и по подтверждению моему, никогда он о благосостоянии гражданства сведения ко мне не подает, а сего апреля 8 дня светлого Христова воскресенья устроил в жилище стрельбу, о чем Вашему императорскому величеству осмеливаюсь донести*». У результаті Зорін був переведений на службу до м. Берислав, а на його місце призначений був городничим підполковник Федоров [21, арк. 8].

У 1790-х рр. за рішеннями Миської Думи купцям та міщанам були призначені незаконні податки та

* В описі майна зазначалось, що перша ділянка пустопорожня. А в описі іншої ділянки освідчилося: «*Дом господский каменный на 3 покая, колодець каменный, сад регулярный фруктовый*» [10, арк. 3–4].

збори у розмірі 25-30 руб. Були подані скарги на міське самоврядування до губернського правління, але безрезультатно, адміністрація Новоросійської губернії, Катеринославського та Вознесенського намісництв на дії Міської Думи, Магістрату та городничого жодним чином вплинути не змогли. Дана справа розглядалася на найвищому державному рівні і тільки за наказом Сенату були відмінені незаконні міські податки та збори з місцевого населення. На що були витрачені зібрані кошти, встановити не вдалося. Можливо на задоволення власних потреб діячів херсонського міського самоврядування [13, арк. 39–52].

Таким чином, можна зробити висновок, що міське самоврядування у Херсоні в кінці XVIII ст. займало доволі сильні позиції, відчувало себе повновладним господарем у місті, на дії та рішення якого не могло впливати місцеве адміністративне управління, спокійно відстоювало власні та міські інтереси як перед адміністрацією губернії (намісництва), так і перед центральною владою. А також користувалось чималим авторитетом місцевого населення, у разі потреби, городянам доводилось скаржитись на дії міської влади напряму Імператору. Так що Міську Думу та Магістрат можна визначити дійсною міською владою.

Іншим визначальним напрямом муніципальної політики і ведення самоврядування міського благоустрою стало визначення Херсона губернським містом. До того ж ще за законом «Учреждения о губерниях» 1775 р. як цивільні так і військові губернатори також мали господарські повноваження, що виражалось в розумінні того, в якому місті знаходиться резиденція губернатора, про те місто він мав здебільшого і дбати. Так, якщо, Херсон став у 1803 р. місцем резиденції Херсонських цивільних губернаторів, то вони вбачали свою зверхність над веденням міського благоустрою і господарства.

Постійно велась робота губернаторів на концентрацію всіх важелів міського управління в їх канцелярії. Якщо в 1810 р. губернатор тільки давав свої рекомендації [38, арк. 46] на ведення міських справ і благоустрою, то вже в 1820-1830-х рр. всі важливі рішення з напрямів міського благоустрою почали прийматися особисто губернаторами. Так, наприклад, за час губернаторства А. Окулова діяльність міського управління спрямовувалась на ремонт адміністративних будинків (тільки на ремонт будівлі губернського правління у 1803 р. було витрачено 1 256 руб. 20 коп., ремонт інших будівель обійшовся у 1 797 руб. 70 коп.) [23, арк. 5–9], лікарської управи на суму більше 1 000 руб. у 1806 р. [24, арк. 5]. У 1810 р. губернатор Рахманов у власному звіті відмічав «внес много предложений по совершенствованию городской системы управления, его экономическом развитии, мореходстве и многое другое». Ці нововведення стосувались переорієнтації роботи Магістрату з ведення господарських справ на розгляд комерційних суперечностей [38, арк. 79].

У 1815 р. віце-губернатор Калагеоргій зробив багато порушень у взаємовідносинах із губернським правлінням та міським самоврядуванням. Так про його діяльність у своїй скарзі написав чиновник І. Ліненко: «...усмотрел много беспорядков, которые

происходят именно от него. Принимает самостоятельные решения даже те, с которыми не согласно губернское правление, хотя поступает в разрез с принятыми узаконениями. С помощью строительного комитета уничтожил на привозном рынке более 20 лет существовавшие купеческие лавки, что принесло купцам притеснения и разорения» [31, арк. 4]. Таким чином, Калагеоргій не рахувався навіть із думкою колегіального губернського правління, тому і не дивно, що ліквідував міські купецькі лавки для торгівлі, хоча за прийнятими законами місця для купецької торгівлі повинні були розподілятися саме Міською Думою. Можна лише здогадуватись, як він відносився взагалі до міського самоврядування.

За час діяльності губернатора Сент-Прі Міська Дума ще більше спрямовувалась на збирання податків, будівництво нових будинків та ремонт старих, на «устройство каналов и тротуаров, ремонт и строительство здания тюрьмы (острога), восстанавление дорог меж Николаевом и Херсоном» та інше [32–36, арк. 11–25]. Гроші на подібні заходи частково брались з казенної палати, але в основному з міського бюджету із прибуткових статей винного відкupu та 1 % податку з товарів, що ввозились та вивозились з міста [27, арк. 2]. У 1818 р. була подана скарга на губернатора Сент-Прі, з якої можна зробити висновок, що він сам особисто встановлює податки, збори та повинності міські та земські на міський благоустрій і це дуже обтяжливо для місцевого населення. Таким чином, від міського самоврядування забрали право самостійно встановлювати міські збори на місцеві потреби [28, арк. 16].

Це згодом призвело до апатичності настроїв серед працівників херсонського самоврядування. Роль Міської Думи зводилася до виконання вимог губернаторів, і їм не надавалось можливості прояву вільної ініціативи. Якщо з'являлася будь-яка новизна, то вона виходила від губернаторів. Так, наприклад, у справі заощення вулиць більше всіх зробили губернатори Я. Ганскау, В. Рославець у 1830-х рр., для чого залучали роботу арештантів. Загалом робота міського самоврядування обмежувалась проведенням робіт: з освітлення вулиць, опаленню будинків, ремонту будинків і пристаней і того, що накаже губернатор [39, арк. 68].

Практика діяльності міського самоврядування у сфері міського благоустрою в кінці XVIII – першій половині XIX ст. виявила такі негативні тенденції: по-перше, розвиток станового міського самоврядування, що виключало можливість діяльності загально-суспільної, у кожного стану був власний інтерес, і тому ніхто не хотів витрачати власні кошти на задоволення потреб інших. Так, наприклад, якщо херсонська реміснича управа вирішила, що не в її інтересах сплачувати щорічний податок до міського бюджету, то ремісники просто цього і не робили, чим дуже сильно здивували Санкт-петербурзьку комісію по міським справам [44, с. 686]. А херсонське дворянське самоврядування навіть і не намагалось займатись міськими справами.

По-друге, децентралізація міського управління з однорідними функціями між Міським Магістратом, Міською Думою, Шестигласною Думою (причому

Міський Голова був одночасно головою і в Загальній Думі, яка була розпорядником щодо міських справ, і в Шестигласній Думі, яка була виконавцем розпоряджень. Так, наприклад, були такі випадки місцевого херсонського життя, коли Загальна Дума приймала певне рішення щодо фінансової допомоги міським ремісникам, а Шестигласна Дума нічого не виконувала, тому що Міський Голова навіть і не збирався контролювати виконання розпоряджень [38, арк. 78]. А були такі роки, в які взагалі важко встановити чи діяла в Херсоні Шестигласна Дума взагалі, особливо що стосується періоду 1801-1823 рр. І тому певні рішення тут же виконувалися представниками Загальної Думи), Приказом суспільного презирства та становим самоврядуванням, які теоретично повинні були співробітничати один з одним і підкорятись все ж таки Загальній Думі, але на практиці становили майже незалежні один від одного установи із власним бюджетом, кошторисом та інтересами, і їх співробітництво у побуті Херсона вилізло у листування між інстанціями задля вирішення головного питання – хто ж все таки повинен займатися більше справами міського благоустрою? У 1810 р. Херсонським губернатором було вирішено багато справ з міського благоустрою, економічного розвитку Херсона. Потім це питання розв'язали губернатори Я. Ганскау*, В. Рославець, заявивши що все буде так, як вони вирішать, а Херсонському цивільному губернатору у 1908 р. лише залишалось ностальгічно згадувати дореформені часи, коли Міська Дума так добре підкорялась адміністративному управлінню, оцінивши діяльність херсонського міського самоврядування у сфері благоустрою – дилетантським.

По-третє, міське самоврядування в результаті так і не було облаштоване, як самостійна і незалежна організація від адміністрації, чим було позбавлено права на самодіяльність, що у ХІХ ст. призвело херсонське міське господарство до занепаду.

Ми звикли думати, що було три основних закони, які регламентували діяльність міського самоврядування: Жалувана Грамота Катерини ІІ 1785 р., Міське Положення 1870 р. та Міське Положення 1892 р., але «муніципальних» законодавчих актів було значно більше. Вже спадкоємець Катерини ІІ, Павло І визнав корисним відмінити у 1798 р. Жалувану грамоту містам 1785 р. Причому в Херсоні та Миколаєві Міські Думи продовжували існувати, а миколаївський міський голова П. Турчанінов навіть був наго-

роджений золотою медаллю за успіхи у веденні міських справ [22, арк. 2–4], а справи херсонського міського самоврядування знаходились на розгляді у Сенаті [13, арк. 49–53]. Олександр І хоч і відновив Катерининську грамоту у 1801 р. як «непреложный закон», але на практиці херсонське самоврядування в цілому тільки втратило від цього самостійність. Адміністрація Миколи І навіть не хотіла допускати міські стани до участі у самоврядуванні. Якщо за висловлюванням Н. Мілютіна у Санкт-Петербурзі міське самоврядування прийшло до повного занепаду [45, с. 338], то не важко уявити, що відбувалось в цей час у Херсоні. У 1849 р. був прийнятий новий закон про складання міських кошторисів. У Херсоні і до цього не було великих прибутків (від 13 тис. руб. у 1803 р. до 35 тис. руб. у 1845 р.), і цих коштів ледве вистачало на власне утримання, не кажучи вже про витрати на міський благоустрій. Так, наприклад, міські кошториси повинні були складатись і затверджуватись перед наступним роком, а у Херсоні кошториси затверджувались іноді у квітні, іноді у червні поточного року, і таким чином приблизно півроку місто жило без кошторису. У 1853 р. був прийнятий новий закон про вибори до Міських Дум, в якому прописувалась ще більша залежність міського самоврядування від губернаторів [46, арк. 1–11].

В цілому, за період 1785-1870 рр. було прийнято 453 законодавчих акта, які регламентували діяльність міського самоврядування. Поділяються на три групи: загальнодержавні, регіональні, приватні (для кожного окремого міста, як, наприклад, закон 1833 р. «Про впорядкування міських прибутків та видатків у Херсоні»). У своїй масі «муніципальні закони» поділяються на такі категорії:

1. Обов'язки міської думи відносно ремісників та промисловості – 53 закони.
2. Обов'язки міської думи відносно євреїв, їх суспільного та цехового устрою – 31 закон.
3. Розподіл міської думи на Загальну та Шестигласну – 134 закони.
4. Канцелярія міської думи – 5 законів.
5. Обов'язки міської думи відносно міського господарства – 212 законів.
6. Обов'язки міської думи відносно міських зборів – 18 законів [49, с. 3–89].

Таким чином, законодавчо діяльність міського самоврядування була забезпечена. Мету господарської діяльності місцевого самоврядування складала: отримання прибутку, і користь – задоволення нестатків членів місцевого співтовариства (благоустрій – устрій на благо мешканців). Продукт муніципального господарства не виходив за межі проживання населення. Об'єктом муніципального господарства були конкретні господарські питання, розв'язання яких належало до компетенції органів місцевого самоврядування.

У Херсоні органами міського громадського управління господарська діяльність досліджуваного часу обмежувалась такими напрямками: 1) благоустрій; 2) регулювання відносин землеволодіння та землекористування; 3) регулювання та сприяння в розвитку місцевої виробничої власності; 4) формування та використання міських фінансів.

* До того як стати губернатором Херсонської губернії був губернатором Архангельської, Курської, Костромської губерній. На посаді Херсонського губернатора (1831-1837 рр.) отримав 23 вересня 1831 р. «усердную благодарность за сделанные распоряжения к исправлению разных беспорядков и упущений найденных в собрании некоторых государственных мест губернии». 16 січня 1831 р. отримав «токорнейшую благодарность за сделанное распоряжение к скорейшему взысканию по губернии недоимок в значительном количестве накопившихся за несколько десятилетий». 2 грудня 1832 р. був відмічений знаком відмінно-корисної служби. У 1833 р. був нагороджений знаком «отличия беспорочной службы, не был ни в одном из тех случаев, которые по Статуту лишают права на получение оного знака, и продолжая служение согласно 13 пункту оного Статута вполне достаточно по основанию 4 пункта Статута получить знак отличия беспорочной службы» [7, арк. 32–37].

Доречно буде зазначити, що дореволюційні діячі уявляли собі благоустрій приблизно в такий спосіб: основний благоустрій – передбачав діяльність, що забезпечує загальні умови розвитку населених і територіальних місць; благоустрій у вузькому розумінні – в основному являв собою вуличний благоустрій; благоустрій у широкому розумінні – визначався дореволюційними російськими муніципальними діячами як задоволення соціальних потреб і поділялося на дві категорії справ – матеріальний і духовний благоустрій. З приводу духовного благоустрою, то доречно буде зазначити, що, наприклад, стаціонарний театр у Херсоні з'явився у 1870-х рр. До цього часу в місті не було навіть власної театральної трупи. Міське самоврядування дозволило облаштувати лише невеличкий театральний клуб, в якому час від часу проводились театральні постанови.

Міські громади Херсона, на нашу думку, внаслідок різноманітності своїх складених елементів, були пасивно налаштовані у відношенні суспільної діяльності з благоустрою. Відносилися деякою мірою індіферентно до міської власності і громадських інтересів. Якщо Міська Дума і починала що-небудь, то тільки внаслідок сильного тиску з боку адміністрації.

В основному вся діяльність херсонського самоврядування з кінця 1830 рр. обмежувалась веденням діловодства. От за що, так за ведення діловодства губернатор у власному звіті за 1840 р. губернатор В. Пестель відзначав: *«В Херсонской Городской Думе делопроизводство ведется в порядке, в исправности и с успехом. Отчетность по приходу и расходу сумм в исправности. В Магистратах порядок и производство дел в удовлетворительном виде, но в Магистрате херсонском находится много дел неоконченных прежнего времени, от чего при поступлении новых, замедляется движение по оным и успешное решение их. Для отвращения этого, и дабы Магистрат был поставлен в возможность в будущем времени вершить дела с надлежащим успехом, я представил по начальству* о необходимости определения другого на время секретаря и усиления его штата двумя канцелярскими служащими, на содержание коих потребные из городских доходов незначительные суммы, всегда без затруднения может быть доставляема между тем таким усилением Магистрата, составит действительная для службы польза.*

Проекты положений о доходах в усиленном виде и расходах городских, частью представлены начальству, а частью рассматриваются в губернском правлении*. Из означенных доходов, были произведены расходы на содержание городской думы, магистрата, полиции, сиротского суда, чиновников*, пожарной части и

* Хоча за законами міську кадрову політику повинна була забезпечувати Міська Дума на основі розподілу за штатами, тобто за поданням Думи, а не губернатора. Канцелярію Думи складали: секретар, бухгалтер, столоначальники, архіваріус, регістратори, писці, а також вільнонаймані працівники.

* Міські кошториси повинні були затверджуватись губернським правлінням, а не розглядатись по суті.

* Причому чиновників губернського правління. Зазначені позиції були законодавчо оформлені значно пізніше, у 1853 р. та 1860 р. Можливо ці закони не вводили до дії щось нове, а лише офіційно закріпили фактично існуючий стан [47–48, с. 948–1027].

воинские потребности, равно на содержание школ и училищ и на исправление улиц и мостиков. Остатки доходов не значительны. Недоимки же взыскиваясь постепенно употребляются на невыполненные расходы, а частью исключаются по невозможности взыскания» [40, арк. 48–51].

Таким чином, можна погодитись з тим, що основним заняттям херсонського самоврядування було діловодство. Щороку до канцелярії Міської Думи та Магістрату на розгляд потрапляло декілька сотень різних паперів: скарг, прохань та ін. Більша частина розглядалась, приблизно 15-20 % документів залишалась на розгляд на наступний рік. Але також з наведеного звіту губернатора можна побачити, що саме він займається вирішенням кадрового забезпечення канцелярії херсонського самоврядування (за законами питаннями кадрового забезпечення самоврядування повинна була займатись Міська Дума), кошторис міського бюджету розглядається чомусь на засіданні Губернського правління, міськими витратами чомусь покриваються утримання чиновників та військові потреби (хоча за законами міський бюджет до вказаних позицій взагалі не повинен мати жодного відношення), а у сфері херсонського благоустрою обійшлися лише виправленням вулиць та містків на суму в 134 руб. 34 коп., що склало 0,67 % від загального міського прибутку. А 15 076 руб. 42 коп. залишились невитраченими і за законами про міські кошториси повинні були надійти до прибутку на наступний 1841 р. Але кошторис очікуваних прибутків на 1841 р. (після його розгляду на засіданні Херсонського губернського правління) був складений на суму у 18 469 руб. 17 коп. без врахування залишкової суми за 1840 р. Таким чином, можна побачити найкращий зразок зловживання губернської адміністрації.

Можна також відзначити, що іноді міські видатки перевищували прибутки, так, наприклад, за кошторисом 1861 р. херсонські прибутки склали 39 820 руб. 78 коп., а видатки становили – 40 669 руб. 15 коп., різниця склала 848 руб. 37 коп., що вже було перевищенням меж повноважень Міської Думи, оскільки за законами вона не могла видатки перевищувати ніж є прибутки, але цю різницю вдалось закрити залишковими сумами у 2 304 руб. 56 коп. з 1860 р. Скільки з цих коштів було витрачено на міський благоустрій сказати неможливо, оскільки в кошторисах, як правило, про це не вказувалось [41, арк. 68].

В цілому, на кінець 1850-х рр. становище херсонського самоврядування було маловтішним, і саме таке враження склалось у комісії з міських справ: *«Вообще о внутреннем устройстве управления в Херсоне должно сказать, что чрез крайнее нерадение Городских Голов и старшин управление потеряло всякое значение, как Присутственное место, и для посторонних и для самих обывателей. Старшины и вовсе не пользуются уважением и избираются по необходимости, поэтому и отправляются ею сообразно с личными своими побуждениями и интересами. Постановления для желающих устраивать фабрики в общем виде сводятся к разрешению их устраивать от губернского начальства и*

министерства финансов. Для посессионных фабрик от Департамента Мануфактур и Внутренней Торговли» [45, с. 568].

Лише з початку 1860 рр. почалось пробудження суспільної свідомості, у південноукраїнських містах (Одесі, Миколаєві) складались комісії щодо реформування міського самоврядування. З усіх сторін лунали вимоги ліквідації адміністративної опіки, яка паралізувала всю діяльність міського самоврядування. Така комісія працювала і в Херсоні, але її діяльність не знайшла підтримки та співучасті у місцевого населення. Енергійні і діяльні заходи в плані благоустрою були прийняті в кінці 1860-х рр. Насамперед була звернена увага на комунальні потреби, стан вулиць і площ, велика частина з них не була шосована і заощена.

Завдання, що були поставлені в епоху великих реформ міській реформі, далеко не всі були вирішені позитивно Міським Положенням 1870 р. [42, с. 820–839] Але деякі принципові питання міського самоврядування, прийняті цією реформою, мають і до сьогодні практичний інтерес. Саме завдяки цій

реформі «міське громадське управління» перетворилось на «міське самоврядування».

Таким чином, можна зробити висновки, що міське самоврядування у своєму статусі за досліджуваній час пройшло ряд еволюцій: по-перше – від повної самостійності кінця XVIII ст. до часткової самостійності початку XIX ст., і до повної залежності від адміністрації губернії на середину XIX ст. По-друге, пріоритетні напрями міського благоустрою змінились від земельної власності у кінці XVIII ст. до ремонту будинків, пристаней, освітлення вулиць на середину XIX ст. По-третє, адміністративна влада все зробила для підпорядкування міського самоврядування і благоустрою та концентрації всіх важелів міського життя. По-четверте, законодавство обстоювало інтереси міських громад, але водночас надавало можливості і засоби їх реалізації адміністративним управлінням.

Перспективи подальших розвідок можуть бути корисними для уточнення діяльності міського самоврядування Південної України у контексті адміністративного розвитку регіону кінця XVIII – початку XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горловский Д. Н. Итоги 25-летия херсонского городского самоуправления: Краткий историко-экономический очерк г. Херсона – Херсон, 1896. – 186 с.
2. Беккер М., Рыбаков Ф. В херсонскую городскую думу. – Херсон, 1908. – 12 с.
3. Горбачев П. Доклад в херсонскую городскую думу. – Херсон, 1908. – 15 с.
4. Кониц Ю. Похід за правдою ціною життя: міщанин проти херсонської міської влади на рубежі XVIII – XIX століть // Константи: Альманах соціальних досліджень. – Херсон, 2006. – № 1(12): Архів і людина. – С. 84–89.
5. Цибуленко Л. О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX століття: монографія. – Херсон : Айлант, 2003. – 160 с.
6. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО), ф. 14, оп. 1, спр.104. – 6 арк.
7. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 73. – 98 арк.
8. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 218. – 50 арк.
9. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 262. – 15 арк.
10. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 282. – 66 арк.
11. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 297. – 25 арк.
12. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 327. – 50 арк.
13. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 438. – 53 арк.
14. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 332. – 26 арк.
15. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 345. – 25 арк.
16. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 353. – 69 арк.
17. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 369. – 74 арк.
18. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 382. – 43 арк.
19. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 412. – 11 арк.
20. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 333. – 62 арк.
21. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 448. – 11 арк.
22. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 455. – 4 арк.
23. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 537. – 16 арк.
24. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 624. – 7 арк.
25. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 850. – 37 арк.
26. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 911. – 38 арк.
27. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 687. – 4 арк.
28. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 903. – 21 арк.
29. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 879. – 21 арк.
30. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 878. – 45 арк.
31. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 864. – 6 арк.
32. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 917. – 25 арк.
33. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 932. – 42 арк.
34. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 942. – 13 арк.
35. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 997. – 5 арк.
36. ДАХО, ф. 14, оп. 1, спр. 1027. – 60 арк.
37. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 1281, оп. 2, спр. 165. – 78 арк.
38. РДІА, ф. 1281, оп. 2, спр. 166. – 87 арк.
39. РДІА, ф. 1281, оп. 2, спр. 1315. – 89 арк.
40. РДІА, ф. 1281, оп. 2, спр. 1481. – 81 арк.
41. РДІА, ф. 1263, оп. 6, спр. 2904. – 116 арк.
42. Городовое положение 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – СПб. : Тип. 2 отд.

- Е. И. В. Канцелярии, 1873. – Собр. 2. – Т. XXXXV. – Отд. 1. – С. 820–839.
43. Жалованная грамота на права и выгоды городам Российской империи // ПСЗ. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1843. – Собр. 1. – Т. XXII. – С. 364–382.
44. Труды комиссии, учрежденной для пересмотра уставов фабричного и ремесленного: В 4 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 879 с.
45. Материалы для составления предположений об улучшении общественного управления в городах: В 2 т. – СПб. : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1863. – Т. II. – 680 с.
46. Державний архів Миколаївської області, ф. 222, оп. 1, спр.28. – 11 арк.
47. Инструкция о порядке делопроизводства в городских думах Новороссийского края (утверждена Министром Внутренних Дел 14 ноября 1860 г.) // Свод законов Российской империи (далі – СЗРИ). – ч. 1: Общие учреждения губернские. – ст. 4423–4433; т. 3 : Устав о службе гражданской по выборам. – ст. 456–458.
48. Инструкция о порядке делопроизводства в городских думах Новороссийского края (утверждена Министром Внутренних Дел 14 ноября 1860 г.) // СЗРИ. – ч. 1: Общие учреждения губернские. – ст. 4439.
49. Указатель общих постановлений для руководства городских дум и заменяющих оные места. – СПб., 1864. – 90 с.
50. Тюрин В. А. Власть и городское самоуправление в Среднем Поволжье: опыт взаимодействия на рубеже XIX – XX веков / Ред. Н. А. Волынка. – Самара : Изд-во «Самарский университет», 2007. – 200 с.

Рецензенты: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

© О. В. Черемісін, 2011

Стаття надійшла до редколегії 08.04.2011

ЗМІНА ПРАВОВОГО СТАТУСУ ВІЙСЬКОВОГО ДУХОВЕНСТВА В 1900-1925 РР.¹

Проаналізована зміна правового статусу військового духовенства під впливом суспільно-політичних подій першої чверті ХХ ст. Основні положення статті ґрунтуються на матеріалах Архіву нових актів у Варшаві (Республіка Польща).

Ключові слова: духовенство, церква, військовий клір.

Проанализированы изменения правового положения военного духовенства под влиянием социально-политических событий первой четверти ХХ в. Основные положения статьи основаны на материалах Архива новых актов в Варшаве (Республика Польша).

Ключевые слова: духовенство, церковь, военный клир.

The organizational build, status and role of orthodox clergy in structure of the Naval department of the Russian empire are analysed. The character is emphasized and the concrete displays of changes of the status of military orthodox clergy are traced in peace time, during military campaigns and in the time of 1917-1920 national liberation struggle.

Key words: clergy, church, military clergy.

Питання статусу військового духовенства привертало увагу дослідників [8; 12; 13]. Ми вже торкалися питання визначення статусу чорноморського православного духовенства під час Першої Світової та громадянської війни [14]. У даній статті ми поставили на меті дослідити статус верстви військового духовенства в Речі Посполитій в міжвоєнний період. Джерелом нашого дослідження виступили матеріали Архіву нових актів у Варшаві (Республіка Польща) [1].

Соціальний статус верстви військового духовенства взагалі доволі специфічний. У Російській імперії названий прошарок духовенства було створено у 1890 р. в ході військової реформи. Реформа торкалася, в тому числі частини з польських земель, які згідно політичними перепиттями входили до складу Російської імперії до 1917 р. Разом з тим, зважаючи на панівний статус православної церкви в імперії, категорія військового духовенства складалася виключно з православних пастирів. У мирний час військово-морські священники здійснювали таїнства та богослужіння в підрозділах, до яких вони були зараховані, проводили пастирські бесіди, духовні читання тощо.

Військово-морським пастирям увірялася справа освіти матросів неправославної віри. Пастирі мали залагоджувати релігійні суперечки і обмежувати можливе поширення сектанства. Торговельні кораблі Чорноморського флоту регулярно відвідували закордонні країни. Відповідно, постійно існувала загроза поширення іновірства серед команд. Флотські священники за допомогою проповідування, співбесід, читання релігійної літератури намагались оберігати чистоту православ'я. Священики організовували так

звані братські збори, на яких обговорювались важливі на той момент питання. Шляхетні функції військового кліру зводились нанівець такою негативною рисою, як доноси та використання тайни сповіді, а також відвертих бесід із нижчими чинами. Історія цієї проблеми сягає корінням у добу царювання Івана Грозного, що вважав себе захисником православної церкви і заохочував доноси духовенства. У російській армії і на флоті до 1917 р. діяв циркуляр Синоду, в якому військовим пастирям наказувалось доносити керівництву про те, що їм було відкрито на сповіді. Зокрема, зберігся рапорт благочинного Севастопольського гарнізону до протопресвітера армії і флоту, в якому викладався зміст усіх сповідей за рік [13].

Статус військово-морського кліру не був чітко окреслений у російському законодавстві. Керівними документами вважались «Положение об управленіи церквями и духовенством военного ведомства» [3], інструкція протопресвітера Г. Шавельського для військових священників [11, т. 2, с. 93–94]. Військове духовенство підпорядковувалось протопресвітеру – вищому чину в ієрархії білого духовенства. Протопресвітер мав повноваження архієрея. Його влада поширювалась на всі кораблі військово-морського флоту. Проте у своїх діях він підпорядковувався військовому міністру. З 1912 р. на допомогу в канцелярських справах протопресвітеру призначено помічника.

¹Статтю надруковано за матеріалами, зібраними під час наукового стажування в інституті інтердисциплінарних досліджень «Artes Liberales» при Варшавському університеті (Республіка Польща)

Військові пастирі вважались служилими особами. Посада головного священника прирівнювалась до

рангу генерал-майора (для флоту – адмірала). Полковий священник відповідав чину капітана, диякон – поручика, псаломщик – підпрапорщика. Відповідно до ієрархії чинів священно- і церковнослужителі отримували від держави грошове жалування і військові нагороди. Порядок нагороди військового кліру визначився в роки Першої світової війни. Пастирям дарували культові речі (камилавку, наперсний хрест тощо), вручали ордени Св. Анни та Св. Володимира, їх підвищували в сані.

Кардинальна зміну статусу військово-морського кліру обумовила Перша світова війна. Священники особисто не мали права брати участі у військових баталіях, оскільки це суперечило церковним канонам. Проте царський уряд Російської імперії вважав, що присутність священників в армії і на флоті стане суттєвою моральною підтримкою для вояків. Глибоко релігійні моряки і солдати широким довіряли священникам.

Напередодні війни – 1 липня 1914 р. розпочав роботу перший Всеросійський з'їзд військово-морського духовенства, на який зібрались представники всіх військових округів: 40 сухопутних та 9 морських. У заключний день роботи з'їзду – 11 липня 1914 р. обговорювались функції священників безпосередньо під час воєнних дій. Окрім загально-визнаних повноважень пастирів – відправлення богослужінь, здійснення таїнств, проповідництво, організація благодійної і місіонерської роботи, поховання померлих, на священників покладалось багато нових функцій. Зокрема, співпраця з лікарями (для священників організовувались десятиденні медичні курси при шпиталіях). З початком війни до священницьких обов'язків входили відвідування поранених, допомога пораненим і малограмотним матросам у написанні листів додому, організація товариств допомоги родичам загиблих, сповіщення рідним про вбитих, піклування про військові могили і цвинтарі.

Під час Першої світової війни в російській армії, в тому числі і на флоті, служило близько п'яти тисяч осіб православного кліру (для порівняння: у мирний час – близько 730 осіб). Проте для забезпечення духовних потреб солдат духовенства не вистачало, оскільки загальна чисельність російської армії перевищувала 1 млн. осіб.

Для координації дій духовенства армії і флоту скликались наради протопресвітера з головними священниками. Вони відбувались нерегулярно.

За умов війни пастирі керувались «Положенням об управленні войсками в военное время». Цей документ було розроблено в ході військової реформи 1890 р. і затверджено імператором. Проте у «Положенні» чітко не визначено всіх обов'язків військово-морського кліру. Відповідно, виникало багато ускладнень при виконанні священниками своїх функцій.

Таким чином, два перші роки війни суттєво не змінили організаційної структури інституту військово-морського кліру. Спостерігалось лише суттєве збільшення питомої ваги даної верстви. В умовах високої релігійності населення священники були потрібними в армії і на флоті. Вони надавали духовно-моральну і психологічну підтримку морякам і солдатам, прагнули піднести бойовий дух армії.

Кардинальний перелом як у ході війни, так і в психології людей приніс 1917 рік. Створена в березні 1917 р. Українська Центральна Рада не приділяла належної уваги релігійному життю. Упереджене ставлення уряду до церкви обумовлювалось соціалістичною орієнтацією його лідерів. Політика Гетьманату не суперечила інтересам військово-морського кліру. Зокрема, у штатних розкладах усіх військових частин передбачались посади вященнослужителів [6, с. 192].

Переважна більшість кліру залишилась прихильником монархічного ладу. Не останню роль у виборі військово-морськими священниками сили, яку вони могли б підтримати, відіграла позиція Георгія Шавельського. Його було обрано пожиттєвим протопресвітером військово-морського кліру на соборі духовенства у 1917 р. Незабаром він приєднався до Визвольної армії генерала Денікіна. Багато представників флотського духовенства подали заяви-прохання до Г. Шавельського надати їм службу у лавах армії генерала Денікіна [11, с. 24].

У Крим з'їхалось багато православних священників з російських та українських парафій. Севастополь став осередком військово-морського духовенства. Священники сподівались після завершення політичних перипетій повернутись до своїх парафій, що на той час перебували під контролем більшовиків або українського уряду Директорії. Новий український уряд оголосив свої наміри щодо створення вищої керівної установи церкви – Синоду. До його складу входили два єпископи, протоієрей, священник, диякон, три мирянина і один священник від військового відомства [4, с. 50–51]. Створення Синоду було визначною подією. Проте новий орган не встиг реально щось зробити, оскільки країна опинилась в надзвичайно скрутному становищі.

Після поразки А. Денікіна в 1920 р. роль політичного і військового лідера перебрав на себе П. Врангель. Він змінив структуру управління флотським духовенством, призначивши головою військово-морського кліру єпископа Веніаміна (Федченкова).

Єпископ Веніамін зарекомендував себе прагненням консолідувати всі сили духовенства в Криму, на підтримку білого руху і російської православної церкви. Інших церков єпископ не визнавав. З наступом на Крим більшовицьких сил представники білого руху і більшість православного духовенства змушені були переїхати на Кубань. У цілому політичні події 1919-1921 рр.: громадянська війна, наступ більшовиків, поразка П. Врангеля у Криму обумовили остаточний занепад Чорноморського флоту та духовенства, що служило на ньому. Подальша доля флотських священників складалась так: частина їх встигла емігрувати, решта, що залишилась в радянській Україні, наприкінці 20-х – у 30-х роках стала жертвою численних репресій.

Таким чином, верства військового духовенства в структурі російської православної церкви мала особливий статус. Під час Першої світової війни імперський уряд, залучаючи до служби військово-флотське духовенство, мав на меті надати моральну підтримку матросам і солдатам та зміцнити їх бойовий дух. Священники намагались сумлінно

виконувати свої обов'язки. Проте воєнні поразки, людські втрати, поширення революційних ідей, а разом з ними і атеїстичних поглядів змінили стосунки матросів і пастирів з відвертості й довіри до неприязні і відчуженості. У ході громадянської війни як в Україні, так і на теренах Росії було зроблено спробу змінити принцип управління військовим духовенством – вивести його з-під управління протопресвітера і поставити на його чолі єпископа. У Криму, де дислокувалось військове духовенство, що підтримувало білогвардійців, цю спробу було реалізовано зусиллями барона П. Врангеля. На Україні задум не було здійснено, оскільки зусилля митрополита Київського в цьому напрямі були зведені нанівець політичними обставинами і небажанням військового кліру підтримувати розбудову Української держави.

Перемога більшовиків унеможливила втілення прагнень духовенства Чорноморського флоту. Нова влада спрямувала свої зусилля на витіснення релігії зі свідомості населення: церква і її установи різко критикувались, а духовенство зазнало переслідувань і репресій.

Дещо іншим чином складалася ситуація теренах Другої Речі Посполитої в міжвоєнний період. У 1919 р. при Міністерстві військових справ було створено секцію релігійного сповідання з метою надання релігійних послуг для військових та з ціллю опіки над вояками. Секція релігійного брала початок з періоду організації військового душпастирства некатоліцького. Шефом секції 1 квітня 1919 р. було призначено майора Броніслава Перацького [1, арк. 2].

Міністерство розробило Статут про капеланів військових визнання католицького та некатоліцького. До проекту, зокрема включено розділи про здійснення різнопланового опікунства в справах релігійних для військових некатоліцького віросповідання; усунення «самодіяльних референтів» та призначення дивізійних капеланів, які б мали службовий стаж та користувалися авторитетом; військові капелани позбавлялися необхідності бути представленими для затвердження вищій духовній адміністрації краю.

В адміністративному плані військові капелани залежали від військових адміністрацій, а в догматичних питаннях – від місцевої духовної влади відповідного визнання.

Спеціальним Декретом про військове духовенство, польський уряд визначив, що священники, які входять до складу корпусу офіцерського Військ Польських, утворюють верству духовенства військового.

До складу військового духовенства Війська Польського зараховувалися представники духовенства римо-католицького, греко-католицького, євангельсько-августинського, євангельсько-унійного, євангельсько-реформаційного, православного і моїсейського визнання. Встановлювалося співвідношення з військовими чинами: єпискуп відповідав чину генерала, декан генеральний – генерал-бригадира, декан – полковника, старший капелан – майора, капелан – капітана.

У визнань євангельських (аусбургського, унійного, реформаторського) духовний чин сеньйора відповідав чину полковника. Для духовенства православного

визнання встановлювалося співвідношення єпископ православний відповідав чину підполковника [1, арк. 11].

Для верстви військового духовенства і війську Польським передбачалося спеціальне обмундирування, яке розподіляло Міністерство Справ військових.

Окремим Статутом для військового духовенства, виданим у 1919 р. врегульовувалися питання організації, душ пастирські, встановлювалася процедура взаємовідносин із міністерством.

Верховна влада над верствою військового духовенства перебувала в руках Єпискупу військ Польських, який перебував під юрисдикцією Ватикану. Єпискуп одночасно здійснював координуючі функції між Міністерством Справ Військових та пересічним духовенством [1, арк. 15].

Очільником душ пастирів округу генерального призначався декан. Духовенству військовому заборонялося посідати цивільні посади. До їх обов'язків ставилося безкоштовне надання духовних послуг військовим, стислі перекази Святого Письма з метою піднесення бойового духу та залагодження конфліктів, інспектування та відвідування військових загонів, повідомляти родичів військових про хворобу або смерть вояка, підвищувати культурний та моральний рівень солдат [1, арк. 16].

Для Мулли Війська Польського була окрема постанова, згідно з якою мулла визначався відповідальним за здійснення душпастирських обов'язків для військових магометанського віросповідання: здійснення віросповідного комплексу згідно з Кораном для військових та членів їх родин, ведення актів реєстрації цивільного стану (для представників своєї віри) [1, арк. 35].

Спеціальною постановою визначалися права та обов'язки капелана православного сповідання. Згідно з цим документом, він очолював військове православне духовенство і вважався рівноправним членом секції Релігійного визнання. Він підпорядковувався в справах релігійно-теологічних – єпископату православної церкви, а в питаннях військових – керівництву секції Релігійного визнання Міністерства Справ Військових і був посередником між православним духовенством та Шефом Секції [1, арк. 44].

До обов'язків православного капелана та його помічника входило здійснення душ пастирських обов'язків для солдат православного сповідання в так званих важливих випадках (яких саме – в документі не уточнювалося – *I.III.*), входити в відношення з керівництвом військовим і духовним, вести книги реєстрації актів громадянського стану.

До міністерської секції входили шефи (офіцери штабів), дорадник – зі складу капітанів, також секція включала канцелярію, яка складалася з начальника канцелярії (призначалися особи в чині поручика або підпоручика), секретар, дві машиністки, писар, возний, два кур'єри [1, арк. 2].

Повноваження секції поширювалися на військових Війська Польського всіх віросповідань: католицького, православного, протестантів, кальвіністів, євангелістів, визнання моїсейського, магометанського.

Секція релігійного сповідання при Міністерстві справ військових Другої Речі Посполитої складалась

із кількох відділів (рефератур). Зокрема, рефература справ душпастирських протестантських складалася з референта-пастора (сьомого або восьмого рангу) та писаря [1, арк. 2]. Рефература визнання православного складалася з референта (проте в 1919 р. посада залишалася вакантною) та писаря [1, арк. 2].

Найбільш розгалуженою виявилася рефература справ магометанських. Вона складалася з метри кального відділу (у штаті нараховувалися: начальник відділу, канцелярист, машиністка та два писарі) та табору (складався із повозу, двох кінних повозів, один візниця) [1, арк. 2].

Згідно з планом польського уряду, особи, що виконували душпастирські обов'язки, мали залежати від шефа секції релігійних визнань, перебували під наглядом військової адміністрації в справах суто духовних.

Таким чином, верства військового духовенства, створена в ході військової реформи на теренах Російської імперії, зберегла своє існування і після розпаду імперії. Це пояснюється специфічним становищем прошарку військового духовенства, адже в кризові періоди існування будь-якої держави, зокрема під час ведення бойових дій, солдатам необхідна моральна і духовна підтримка, яку могли забезпечити виключно священники. На відміну від Російської імперії, на теренах Речі Посполитої верства військового духовенства включала до своїх лав представників всіх віросповідань: від католицького до магометанського та іудейського, що пояснювалося релігійною толерантністю уряду Речі Посполитої.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Archiwum akt nowych Warszawa. Zespół 14. Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Sygnatura 360. Służba wojskowa – ustawa o powszechnym obowiazku służby wojskowej project, nowelizacja, zmiany, rozporządzenia wykonawcze (1920-1936).
2. Мартирологія Українських Церков: В 4 т. / Упоряд. і ред. О. Зінкевич та О. Воронин. – Торонто ; Балтимор, 1987. – Т. 1. Українська Православна Церква: документи і матеріали.
3. Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2-е. – СПб., 1890. – Т. XX.
4. Съезд духовенства армий Юго-Западного фронта 5-8 мая 1917 г. в г. Проскуров. – Каменец-Подольск, 1917.
5. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали: в 2 т. – К., 1996. – Т. 1.
6. Горелов В. Церква в житті армії та флоту Української Держави // Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 року: Науковий збірник, присвячений 125-річчю від дня народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української Держави 1918 року. – К., 1999. – Вип. V.
7. Кандідов Б. Релігія в царській армії. – Харків ; Одеса, 1930.
8. Любимов Н., протопресв. Дневник о заседаниях вновь сформированного Синода (12 апреля – 12 июня 1917 г.) // Российская церковь в годы революции: Сборник. – М., 1995.
9. Платонов Н. Церковь и империалистическая война // Религия и церковь в истории России (советские историки о православной церкви в России) / общ. ред. А. М. Сахарова. – М., 1975.
10. Федченков В., еп. На рубеже двух эпох. – М., 1994.
11. Шавельский Г., протопресв. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота : в 2 т. – М., 1996. – Т. 1; Т. 2.
12. Шипов Я. Тихоновская церковь и Врангель: Исторический очерк. Составлен на основании архивных материалов, найденных в Крыму. – М., 1923.
13. Кузнецов А. Флотские священники. Деятельность православного духовенства на флоте : дисс... канд. ист. наук: <http://voskres.orthodoxy.ru/army/library/fleetpriests.htm>
14. Шугальова І. Організаційний устрій православного духовенства чорноморського флоту (1900-1920 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVII. – С. 81–88.

Рецензенти: Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Пронь С. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

*Історія
міжнародних відносин*

ПРОБЛЕМА МІГРАЦІЇ З УКРАЇНСЬКИХ ЕТНІЧНИХ ЗЕМЕЛЬ ДО АРГЕНТИНИ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проаналізовано стан наукової розробки у вітчизняній літературі питань, пов'язаних з процесами еміграції з етнічних українських земель до Аргентини. Розглядаються періоди історіографічних досліджень. Характеризується ступінь дослідженості проблеми у вітчизняній науці в різних періодах наукових пошуків.

Ключові слова: еміграція, Аргентина, міграційні хвилі, вітчизняна історіографія, українські етнічні землі.

В статье проанализировано состояние научной разработки в отечественной литературе вопросов, связанных с процессами эмиграции из украинских этнических земель в Аргентину. Рассматриваются периоды историографических исследований. Характеризуется уровень изученности проблемы в отечественной науке в различные периоды научных изысканий.

Ключевые слова: эмиграция, Аргентина, миграционные волны, отечественная историография, украинские этнические земли.

The article examines the state of development of the processes of emigration from the ethnic Ukrainian lands to Argentina in the domestic literature. The periods of the historical research are considered. The degree of research of problem during different periods is characterized.

Key words: emigration, Argentina, waves of migration, national historiography, the Ukrainian ethnic territory.

Проблема міграції з українських етнічних земель до Аргентини та формування в даній країні однієї з найчисельніших українських діаспор у світі (на сьогодні майже 300 тис. осіб.), на нашу думку, представляє значний інтерес для дослідника історії становлення українсько-аргентинських зв'язків. Українська діаспора в даній країні яскраво ілюструє долю всіх «хвиль» еміграції з українських етнічних земель. Згідно з історичними дослідженнями, процес її формування відбувався в чотири періоди: початок припадає на 90-ті роки XIX ст., другий період – між двома світовими війнами, третій – 40-50-ті рр. XX ст., четвертий – початок 1990-х рр. Точних даних щодо загальної чисельності етнічних українців, що емігрували до Аргентини під час першої та другої хвиль немає, оскільки вони прибували з документами, виданими в Австро-Угорщині (до 1918 р.), Росії, Польщі, Румунії, Чехословаччині. Аргентинські імміграційні служби реєстрували їх відповідно «австрійцями», «поляками», «росіянами». Тому чималу роль у вивченні даного питання відіграють перші популярні розвідки про еміграції до країн Америки, публікації в періодичній пресі і т.п.

Відмітимо, що історіографія проблеми міграції з українських етнічних земель до Аргентини не була предметом окремого дослідження, хоча наукові пошуки в цьому напрямку мали місце. Однією з перших стала стаття В. Маркуся, опублікована на

шпальтах «Українського історика» [23], також слід відмітити праці сучасних українських науковців С. Віднянського [4], Г. Докашенко [7], С. Качараби [12; 13; 14], Г. Чайки [35; 36]. Метою нашого дослідження є аналіз стану наукової розробки проблеми міграції з українських етнічних земель до Аргентинської Республіки у 1890-х – 1930-х рр. у вітчизняній історіографії.

Вивчення літератури дає можливість нам виділити чотири етапи в історіографічних дослідженнях зазначеної теми:

1) дореволюційний – кінець XIX ст. – 1917 р. – у цей період українські етнічні землі входили до складу двох імперій: Росії та Австро-Угорщини;

2) міжвоєнний – 1918-1939 рр. – на даному етапі більша частина українських земель входила до складу УСРР (з 1922 р. – СРСР), інші – до Польщі, Румунії, Чехословаччини. Праці науковців цього періоду відрізняються як суттєвими відмінностями у методологічних підходах, так і загальними оцінками міграційних процесів та їх впливу на суспільно-політичне життя;

3) біполярний – 1940-ві – початок 1990-х рр. – унаслідок геополітичних змін після Другої світової війни майже всі українські етнічні землі ввійшли до складу СРСР, а методологічні принципи та оцінки радянської науки стали панівними у вітчизняній історіографії;

4) сучасний – 1991 – до сьогодні – здобуття Україною незалежності мало наслідком руйнацію стереотипів радянської доби, що, зокрема, знайшло своє відображення в активізації наукових розвідок, пов'язаних з вивченням української еміграції.

На першому етапі феномен еміграції з українських етнічних земель не викликав спеціальних досліджень. Більшість праць були невеликими за обсягом та опублікованими за змістом. Певна кількість гостро публіцистичних статей належить перу видатних галичан, засновників Русько-української радикальної партії Михайла Павлика [25] та Івана Франка [33], в яких вони особливу увагу приділяють питанням соціокультурної адаптації вихідців з Галичини на нових місцях поселення, процесам інтеграції до нових культурних середовищ. Практичне значення мала брошура О. Олесківка «О еміграції» (1895) [24], яка мала не тільки суто інформаційний характер, але й була спрямована на відвернення уваги потенційних мігрантів від країн Південної Америки (Аргентини та Бразилії) та скеровування її до Канади. На думку С. Качараби, західноукраїнська історіографія широко відобразила такі реалії, як динаміка еміграційного впливу, ступінь охоплення еміграцією окремих повітів, соціальний та освітній склад мігрантів, способи вербування та ін. [12, с. 107].

На початку ХХ століття побачили світ праці К. Андруховича [1], О. Кириленка [15], В. Корольова [16], які мали на меті радше зафіксувати новий стан українського знаходження, аніж практично впливати на процес переселення. Осторонь знаходиться дослідження видатного українського статистика й економіста К. Г. Воблого «Заатлантична еміграція, її причини та наслідки» [5], в якій автор подає відомості статистичного характеру, дає оцінку підставам, що спричинили еміграцію. Як висновок, зазначимо, що для сучасного історика праці, перераховані вище, мають не лише історіографічне, але й джерелознавче значення, оскільки їх автори відображали позицію різних соціальних верств щодо еміграції, нерідко самі виступали агентами компаній з вербування.

Зі зміною геополітичної ситуації у світі, пов'язаної з Першою світовою війною, розпадом Австро-Угорщини, революційними подіями в Росії та встановленням на більшій частині українських етнічних земель радянської влади, настає новий етап у дослідженні процесів української еміграції.

Історіографія української трудової еміграції до країн Південної Америки міжвоєнного періоду зосереджувала увагу, головним чином, на вивченні становища українців в окремих країнах та характеризувалася відсутністю узагальнюючих праць. Праця галицького місіонера С. Вапровича «Аргентина: українська еміграція в ній» [2] містить цінні матеріали, зібрані внаслідок особистих спостережень під час перебування в країні. Цікава інформація джерелознавчого та історіографічного характеру зустрічається на сторінках часопису «Український емігрант» [3; 8], а також в іншій пресі. Варто також згадати аматорську розвідку І. Ладжинського з Пряшівщини про еміграцію з Закарпаття [41], автор якої дав огляд життя і досягнень емігрантів з українського села. Робота написана без наукової

методи і з великою долею полемічності. У СРСР розробка історії української еміграції фактично знаходилася під забороною.

Швидкими темпами історія української еміграції в цілому і в Аргентині зокрема, стала розроблятися в СРСР з середини 50-х років, коли виникли більш сприятливі умови для розробки різних її аспектів. Після ХХ з'їзду КПРС з'явилася можливість описувати різні проблеми української еміграції, хоча класовий підхід до вивчення явищ, фактів і подій та їх оцінки зберігався. З початком видання «Українського історичного журналу» (1957), на його сторінках стали публікуватися статті з історії дореволюційної української еміграції. Навіть була відкрита спеціальна рубрика «Українці за кордоном», у якій друкувалися матеріали з історії еміграції та становища українців на чужині (напр., праці П. Кравчука, А. Шлепакова та ін.) [4, с. 166–167]. Була продовжена, розпочата ще в 1920-х роках, систематична обробка архівних матеріалів, у науковий обіг вперше стали вводитися досі ще не відомі широкому колу істориків, опубліковані і неопубліковані документи, українська емігрантська преса.

З другої половини 60-х років ХХ ст. у дослідженні даної проблеми спостерігається різкий спад, пов'язаний з посиленням ідеологічного диктату в усіх сферах наукового життя СРСР. Теми, присвячені національним проблемам, які не мають прямого відношення до партії, виявилися неперспективними. Не можна сказати, що вивчення історії дореволюційної української еміграції зовсім зупинилося. Вона знаходила фрагментарне відображення в загальних роботах про еміграцію, в довідникових виданнях, у матеріалах деяких конференцій, але темп і глибина дослідження були значно слабшими.

Характерною рисою цього періоду є те, що окремі аспекти проблеми знайшли відображення, хоч і недостатнє, в узагальнюючих працях з історії України. Серед них були статті, вміщені в українських енциклопедичних виданнях, написані провідним ученим-міжнародником, фахівцем у галузі заокеанської міграції українців Арнольдом Шлепаковим [39; 40]. Деякі аспекти відображені в фундаментальному виданні «Історія Української РСР» в 8-ми томах. Порівняно з попереднім періодом, коли в узагальнених працях про емігрантів узагалі не згадувалось, був зроблений крок уперед, однак явно недостатній. Наприклад, у восьмитомному виданні «Історії Української РСР» українській еміграції за океан у кінці ХІХ ст. відведено лише 26 рядків, які склалися із загальних розділів і деяких суперечливих даних стосовно чисельності українських емігрантів [11]. І це тоді, коли була достатня кількість спеціальних публікацій з даної проблеми. У короткому нарисі «Історії Української РСР» проблеми української еміграції взагалі не згадувалися.

Українська радянська історіографія розглядала еміграцію взагалі та із Західної України зокрема, як прояв класової боротьби селянських і робітничих мас. Відповідно дослідники, котрі вивчали це питання, заздалегідь були приречені змальовувати життя емігрантів у країнах імміграції, зокрема Аргентині, у світлі переваг соціалістичного способу

життя над капіталістичним. З позицій такого стереотипу впродовж 1945-1990 рр. були написані тільки поодинокі дослідження, присвячені еміграції українців до США і Канади та країн Південної Америки, в тому числі монографія А. А. Стрелко [27]. Попри догматизм ідеологічних оцінок окремих сторін еміграційних рухів, робота вченого збагатила українську історіографію значним фактичним матеріалом з історії еміграції, заклавши, таким чином, основу для майбутніх досліджень.

Отже, радянська історіографія, використовуючи різноманітний джерельний матеріал та спираючись на досягнення своїх попередників, заклала основи для подальших наукових пошуків у галузі досліджень української еміграції. Проте притаманний публікаціям радянської доби ідеологічний догматизм, класовий підхід та ін. позбавив їх авторів можливостей дати об'єктивну і цільну картину першої та другої хвиль української еміграції. Оцінка внеску радянських істориків, на нашу думку, потребує наукового переосмислення.

Зі зміною суспільно-політичної ситуації в СРСР з середини 80-х років ХХ століття з'являються нові можливості для вивчення еміграційної проблематики. Послаблення ідеологічної цензури, відкритий доступ до раніше закритих джерел створювало сприятливі умови для подальшого вивчення проблеми української еміграції. Здобуття Україною незалежності відкриває новий етап у дослідженні процесів української еміграції. Ми виділяємо два підетапи в розвитку досліджень у даній галузі історичної науки: 1990-ті та 2000-ні рр.

На першому з них відбувалося накопичення фактичного матеріалу, переосмислення методологічних підходів радянської історіографії, залучення нових джерел з архівів української діаспори, переоцінка досягнень істориків діаспори, перші спроби синтезувати як фактичний матеріал, так і віднайти нові методологічні підходи. Побачили світ чимало довідково-інформаційних видань, що стосувалися закордонних українців, зокрема, довідник «зарубіжні українці» за редакцією С. Ю. Лазебника [18] та праця Ф. Д. Заставного «Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах» [9], в якій наведено багато статистичних таблиць стосовно виїзду і розселення українців. У колективній монографії «Українці в зарубіжному світі» за редакцією вже згаданого А. М. Шлепакова [32] досліджуються проблеми історії формування, розвитку та сучасного становища українських спільнот у зарубіжному світі, аналізуються причини й обставини появи українських етнічних груп у зарубіжних країнах, зокрема в Аргентині (Є. Є. Камінський), соціально-економічні, політичні та культурні умови їхнього становлення. Загальною темою дослідженням про еміграцію із Західної України є праця В. Трощинського та А. Шевченка «Українці в світі» [28]. У ній чи не вперше в українській історіографії зроблено спробу розглянути історію української еміграції на всіх етапах, у тому числі в міжвоєнний період.

У Західній Україні науковці розпочали роботу з дослідження еміграційних процесів з окремих регіонів: Галичини та Буковини – Степан Качараба

[12], Волині – Анатолій Шваб [37]. Заслужують на увагу видання навчальних посібників з історії української еміграції та діаспори тернопільських істориків за загальною редакцією Богдана Лановика [10; 19; 20; 21]. Всі вони, серед іншого, містять і дані про українську діаспору в Аргентині. Також важливою віхою у дослідженні української еміграції та діаспори є проведення різних наукових форумів, фахових міжнародних конференцій, активну участь в організації яких беруть історики діаспори, зокрема, Українське історичне товариство (УІТ) [Див., напр.: 29; 30].

У 1997 році видавництво «Мистецтво» видало яскравий фотоальбом «Українці в Аргентині» [31], який розповідає про життя та діяльність українців на далекому континенті. У ньому розкрито причини еміграції, умови життя й праці українських емігрантів, їх статус, особливості розселення. Особливе місце займає суспільно-політичне життя першопоселенців, розкрито шляхи спілкування з рідним краєм, показано прогресивний рух в українському середовищі.

Останнє десятиліття – 2000-ні роки – характеризується новими тенденціями в розвитку сучасної вітчизняної історіографії. Нагромадження нового фактичного матеріалу вже переростає у нову якість досліджень. Значну роль у цьому контексті відіграє видання документів і матеріалів з історії української еміграції, здійснене В. Лозуцьким [22]. Широко використовуються досягнення історичної компаративістики в якості методів наукового дослідження. За цей час було захищено докторська (С. П. Качараба) та декілька кандидатських дисертацій (Л. В. Дибчук, Г. В. Чайка та ін.) [Див., напр.: 6; 35].

Започатковано вивчення еміграційних періодичних видань. Зокрема, сьогодні дослідженням української преси в Аргентині та Бразилії активно займається Науково-дослідний центр періодики Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України в рамках підготовки національної бібліографії української періодики. Любов Кужель аналізує видавничу діяльність українських емігрантів у Бразилії та Аргентині у 20-30-ті рр. ХХ ст., зокрема, видання українських календарів та їх просвітницьку місію. Праці львівської дослідниці є вагомим внеском як у джерелознавство, так і у вивчення процесів еміграції з українських етнічних земель до країн Південної Америки [17]. Триває плідна праця львівського науковця С. Качараби [13] та волинського історика А. Шваба [38], які звернули увагу на розвиток міграції із західноукраїнських земель у міжвоєнний період. У рамках молода чернівецька дослідниця Галина Чайка проаналізувала особливості міграції до Аргентини населення Буковини [34]. Л. В. Дибчук з'ясовує внесок української діаспори Канади та країн Латинської Америки в розвиток економіки і культури незалежної України упродовж 1991-2005 років [6].

Відомий науковець Оксана Сапеляк у своїй книзі «Українська спільнота в Аргентині. Історико-етнологічний аспект» [26] на широкому порівняльному матеріалі дала відповідь на дуже багато питань,

зокрема про самозбереження української діаспори та її асиміляцію й інтеграцію в суспільства Південної Америки. У науковій роботі на значному джерельному і фактологічному матеріалі досліджується етнічна група українського походження в Аргентині. Простежуються етапи та виявляються форми, яких набув процес культурної адаптації українських емігрантів у кінці ХІХ – початку ХХ ст. На конкретних прикладах показано першорядну роль Української

Греко-Католицької Церкви в збереженні самоідентичності українців в Аргентині.

Підсумовуючи, зазначимо, що питання української діаспори в країнах Південної Америки, в тому числі й в Аргентині, підлягають цілісному та об'єктивному вивченню лише в останні роки, а відтак проблема міграції з етнічних українських земель до Аргентини потребує ґрунтовного та узагальнюючого опрацювання.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андрухович К. З життя русинів в Америці / К. О. Андрухович. – Коломия, 1904. – 60 с.
2. Вапрович С. Аргентина: українська еміграція в ній / С. О. Вапрович. – Львів, 1935. – 33 с. – (Бібліотека Української католицької організації).
3. Вісти з Аргентини: Бюро опіки над українськими емігрантами. Статистика українців в Аргентині // Український емігрант. – 1932. – 15 груд. – Чис. 23.
4. Віднянський С. В. Рецепції всесвітньої історії на сторінках «Українського історичного журналу» / Степан Віднянський // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 166-180.
5. Вобльї К. Г. Заатлантичская эмиграция, ее причины и следствия: (Опыт статистико-экономического исследования) / Константин Вобльї. – Варшава: Тип. Варшавского учеб. округа, 1904. – 195 с.
6. Дибчук Л. В. Внесок української діаспори Канади та країн Латинської Америки в розвиток економіки і культури незалежної України (1991-2005 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Л. В. Дибчук // Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2006. – 20 с.
7. Докашенко Г. П. Міжнародні зв'язки України в доробку сучасних вітчизняних істориків / Галина Докашенко // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 166–174.
8. З українського життя в Аргентині // Український емігрант. – 1930. – 30 серп. – Чис. 16.
9. Заставний Ф. Д. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах / Федір Заставний. – Львів: Світ, 1991. – 119 с.
10. Зубалій О. Д. Історія української діаспори: Навч. посібник для студ. вузів / О. Д. Зубалій, Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як. – К.: Інститут змісту і методів навчання, 1998. – 147 с.
11. Історія Української РСР: у 8-ми т., 10-ти кн. – К.: Наукова думка, 1978. – Т. 3. – 531 с.
12. Качараба С. П. Українська еміграція. Еміграційний рух зі Східної Галичини та Північної Буковини 1 1890-1914 рр. / Степан Качараба, Микола Рожик. – Львів: Б.В., 1995. – 124 с.
13. Качараба С. П. Еміграція з західної України, 1919–1939 / С. П. Качараба. – Л.: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2003. – 415 с.
14. Качараба С. П. Трудова еміграція з Західної України: історіографія проблеми / С. П. Качараба // Міжнародні зв'язки: наукові пошуки та знахідки. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 328–337.
15. Кириленко О. Українці в Америці / О. Кириленко. – Відень: Вид. Союзу Визволення України, 1916. – 40 с.
16. Корольов В. Українці в Америці / В. Корольов. – К.: Просвіта, 1909. – 40 с.
17. Кужель Л. Українські календарі (1914-1939) в Аргентині і Бразилії як джерело інформації про західноукраїнську книгу / Любов Кужель // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка: збірник наукових праць. – Львів, 2008. – Вип. 1 (16). – С. 73–95.
18. Лазебник С. Ю. Зарубіжні українці: Довідник / С. Ю. Лазебник, Л. О. Лещенко, Ю. І. Макар. – К.: Україна, 1991. – 412 с.
19. Лановик Б. Д. Внесок української еміграції в розвиток національної та світової культури / Б. Лановик, М. Траф'як. – Тернопіль: Економічна думка, 2000. – 410 с.
20. Лановик Б. Д. Історія української еміграції: Навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів освіти / Б. Д. Лановик, Р. Т. Гром'як, М. В. Траф'як, З. М. Матисякевич, Р. М. Матейко. – К.: Вища школа, 1997. – 520 с.
21. Лановик Б. Д. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення: Навч. посібник для студ. вузів / Б. Д. Лановик, М. В. Траф'як, Р. М. Матейко, З. М. Матисякевич, З. Б. Лановик. – Тернопіль: «Чарівниця», 1999. – 511 с.
22. Лозуцький В. С. Українська політична еміграція 1919-1945: документи і матеріали / В. С. Лозуцький. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 925 с.
23. Маркус В. Огляд праць та проблеми дослідження історії української іміграції в Америці / В. Маркус // Український історик. – Нью-Йорк – Мюнхен, 1971. – № 1-2 (29-30). – Рік VIII. – С. 70–80.
24. Олеськів О. О еміграції / О. Олеськів. – Львів, 1895. – 70 с.
25. Павлик М. Русини в Америці / Михайло Павлик // Товариш. – Львів, 1888. – 14 червня.
26. Сапеляк О. А. Українська спільнота в Аргентині: історико-етнологічний аспект / Оксана Сапеляк / Інститут народознавства НАН України. – Л.: Червона Калина, 2008. – 286 с.
27. Стрелко А. А. Словянское население в странах Латинской Америки / Андрей Стрелко. – К.: Наукова думка, 1980. – 144 с.
28. Трошинський В. Українці в світі / В. Трошинський, А. Шевченко. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 352 с.
29. «Українська діаспора: проблеми дослідження». (22–23 травня 2006 р.). Матеріали другої міжнародної наукової конференції // Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: історичні науки. – Вип. 9. – Острого: РВВ Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. – 500 с.
30. Українська еміграція. Історія та сучасність. Матеріали міжнародних наукових конференцій, присвячених 100-річчю еміграції українців до Канади // Упор. Ю.Сливка. – Львів: Каменяр, 1992. – 384 с.
31. Українці в Аргентині: Фотоальбом // упоряд. Н. Д. Прибегі. – К.: Мистецтво, 1997. – 128 с.
32. Українці в зарубіжному світі: Монографія // За ред. А. М. Шлепакова. – К.: Наукова думка, 1991. – 140 с.
33. Франко І. Про еміграційний рух / Іван Франко // збір. творів: в 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 44. Кн. 2. – С. 341–342.
34. Чайка Г. В. До питання про еміграцію з Буковини в Аргентину / Галина Чайка // Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. – Чернівці: Рута, 2006. – Вип. 323–324. – С. 111–194.
35. Чайка Г. В. Еміграція з Буковини (60-ті рр. ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Галина Чайка // Чернівецький нац. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 2008. – 309 с.
36. Чайка Г. В. Історіографія буковинської еміграції кінця ХІХ – початку ХХ ст. / Галина Чайка // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2006. – Т. 16. – С. 385–398.
37. Шваб А. Динаміка еміграційного руху з Волині в міжвоєнний період / Анатолій Шваб // Питання історії нового і новітнього часу: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1995. – Вип. 4. – Ч. 1. – С. 75–83.

38. Шваб А. Соціальна структура міжвоєнної еміграції з Волині / Анатолій Шваб // Питання історії нового і новітнього часу : збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 7. – С. 279–289.
39. Шлепаков А. М. Еміграція / Арнольд Шлепаков // Радянська енциклопедія історії України. – 1-ше вид. – К.: Українська енциклопедія, 1970. – Т. 2. – 584 с.
40. Шлепаков А. М. Українська трудова еміграція / Арнольд Шлепаков // Радянська енциклопедія історії України. – 1-ше вид. – К.: Українська енциклопедія, 1972. – Т. 4. – 576 с.
41. Ladizinsky I. Karpatorosy v Evropi i Ameriki: primir Kamjorka / I. Ladizinsky. – Cleveland: Svet, 1940. – 40 s.

Рецензенти: Колісніченко А. І. д.і.н., професор, завідувач кафедри політології Чорноморського державного університету імені Петра Могили
Сінкевич Є.Г. к.і.н., професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

©О. В. Погромський, 2011

Стаття надійшла до редакції 26.03.2011 р.

ПРОБЛЕМА СЕПАРАТИЗМУ В СУАР КНР ЯК ДЕСТАБІЛІЗУЮЧИЙ ФАКТОР СИСТЕМИ БЕЗПЕКИ ЦЕНТРАЛЬНО-АЗІЙСЬКОГО РЕГІОНУ

Проаналізовано основні витoki та джерела проблеми сепаратизму в Синьцзян-Уйгурському автономному районі КНР, визначено її вплив на характер еволюції системи безпеки Центрально-Азійського регіону в постбіполярний період.

Ключові слова: Синьцзян-Уйгурський автономний район, сепаратизм, безпека, етнос, нація.

Проанализированы основные истоки и предпосылки проблемы сепаратизма в Синьцзян-Уйгурском автономном районе КНР, определено ее влияние на характер эволюции системы безопасности Центрально-Азиатского региона в постбиполярный период.

Ключевые слова: Синьцзян-Уйгурский автономный район, сепаратизм, безопасность, этнос, нация.

Basic sources of the problem of separatism in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region of the PRC are analysed in the article. It shows its influence over the nature of evolution of the Central Asian Region safety system in postbipolar epoch.

Key words: the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, separatism, safety, ethnos, nation.

Прискорення процесу глобалізації, перехід більшості країн світу до постіндустріальної стадії розвитку, інформаційного суспільства зумовлює прискорення урбанізації, корінний перегляд устрою і способу життя, інтенсифікації міграційних процесів, змішуванню і зіткненню національних культур, релігій і етносів, перерозподіл внутрішніх ринків сировини і робочої сили, перетворенню засобів масової інформації в самостійно функціонуючу сферу життєдіяльності суспільства.

Одночасно виникають суттєві проблеми зростання незбалансованості економічного розвитку, соціальних диспропорцій, що викликає націоналістичні і фундаменталістські рухи, ріст злочинності, екологічного кризу, що, у свою чергу, підриває стабільність соціуму. Все це породжує внутрішню соціальну напруженість, численні конфліктні ситуації, девіації на різних рівнях соціальної реальності. Особливо гостро зазначені проблеми стоять на «порядку денному» країн, які переживають динамічне зростання і перехід з розряду нерозвинених чи середньорозвинених країн до групи розвинених країн. Зважаючи ж на «питому вагу» КНР в системі міждержавних взаємодій та прагнення Пекіна відігравати системоутворюючу роль в регіональних процесах проблеми національної ідентичності мають для Китаю вирішальну роль як контексти загрози державній ідеології і громадському порядку, так і єдності держави.

Ці фактори актуалізують необхідність дослідження внутрішньодержавних конфліктогенних чин-

ників, пов'язаних з проблемою національної ідентичності, зокрема, проблеми сепаратизму в Синьцзян-Уйгурському автономному районі (СУАР) КНР.

Проблема національної ідентичності та її вплив на зовнішню політику країн Азійсько-Тихоокеанського регіону (АТР) є складовою комплексних досліджень вітчизняних науковців С. Шергіна, Б. Гончара, В. Горенкіна, П. Жука, Н. Мазура, Р. Соломанюка, Р. Турчака тощо. Особливе значення Азійсько-Тихоокеанського регіону для США та РФ стимулює постійний інтерес дослідників цих країн до проблеми дестабілізуючих факторів міжнародних відносин у АТР, пов'язаних з внутрішньополітичними процесами у КНР. Цій проблематиці присвячені дослідження російських фахівців А. Ломанова, С. Караганова, А. Воскресенського, А. Здравомислова, А. Тарасова, М. Титаренка; американських політологів М. Олкотта, Р. Фішера, Г. Соннефельда, Дж. Рудельсона та ін.

Один із провідних китайських науковців Ху Аньган стверджує, що на сучасному етапі місто і село живуть у різних суспільно-політичних формаціях. Сучасний Китай, стверджує Ху Аньган, розпався на «чотири світи»: коли жителі «першого світу» – Пекіну і Шанхаю (2,2 % населення) вже перевершили світовий рівень країн із середніми прибутками, а майже 50 % населення країни проживає в «четвертому світі», знаходячись нижче рівня бідних країн світу [1]. Середньорічний чистий прибуток селянина у 2002 р. склав 2 366 юаней (близько 300 дол США), цей показник за системою індикаторів, прийнятою ООН, нижче рівня індексу бідності (1 дол. в день).

52 % сільського населення має прибуток менш ніж 2 тис. юаней на рік, а 14,6 % – менш ніж 1 тис. юаней [2]. У таких умовах життєво важливим для правлячого режиму є збереження існуючих темпів еко-номічного зростання, оскільки їхній навіть незначний збій може призвести до соціальної кризи, яка матиме непередбачувані наслідки.

Одним з варіантів політичного менеджменту конфліктів з боку центральної влади КНР є приховування достовірної інформації і «пом'якшення» існуючих суперечностей на рівні державної пропаганди. Гострота національного питання в КНР протягом багатьох років ретельно нівелювалась і приховувалась. Так, до цього часу залишаються засекреченими данні щодо терактів і виступів, ініційованих представниками національних меншин у 50-70-х роках ХХ ст. в Синьцзян-Уйгурському автономному районі. В Китаї з метою «згладжування» етнічних суперечностей в усіх офіційних документах етноси були названі націями [3, с. 23]. У вітчизняній науковій літературі ці поняття є відокремленими. Етнос визначається як стійка соціальна спільність людей, які об'єднані єдиною мовою, своєрідністю культури, побуту, традицій, звичаїв, а також усвідомленням своєї єдності та відмінності від інших подібних спільнот (самосвідомістю) [4, с. 454]. Нація – це найбільш сталий тип етносу, вона складається в результаті зміцнення соціальних зв'язків – економічних та політичних. Основними рисами нації є спільність мови, території, зв'язків, психічного складу, культури та самосвідомості [4, с. 456]. У процесі розвитку етносу і його взаємодії з іншими відбуваються істотні зміни етносу в цілому і його складових, так звані етнічні процеси. За своєю спрямованістю етнічні процеси поділяються на домінуючі в сучасному світі процеси етнічного об'єднання і процеси етнічного розмежування. Об'єднанню і зближенню сприяють етнічні контакти і етнічна адаптація, розмежування, як правило, супроводжується конфліктами [5, с. 151].

Відмінною рисою сучасного світу є його етнічне і національне розмаїття. Але в останні роки структура світової спільноти деформується під впливом процесу глобалізації і поступової консолідації окремих етносів і націй.

У сучасному Китаї етнічні процеси можна охарактеризувати як поступову акультурацію або повну асиміляцію етносів з акцентом на домінування титульної нації – хань (хуася, ханьцзу, ханьці) [6, с. 247].

Колишній Посол Республіки Сінгапур в РФ та Україні М. Хонг стверджує, що нація об'єктивно виявляє себе тоді, коли вона інстинктивно однаково реагує на зовнішню загрозу або кризу [7, с. 112]. Отже, коли багатонаціональна країна інстинктивно однаково реагує на зовнішню загрозу або внутрішню кризу і в ній не спостерігається суттєвих розбіжностей у реакції різних етнічних груп за расовими й релігійними критеріями, це є свідченням того, що в країні сформувалася національна ідентичність.

На сьогодні в результаті всезростаючої транспарентності кордонів нації «уніфікуються». У відповідь на виклики глобалізації, як прояв етносами (націями)

інстинкту самозбереження, зростає хвиля національного сепаратизму. Провідний фахівець Міжнародного центру Карнегі (м. Москва) М. Б. Олкотт стверджує, що основою сепаратистських рухів є те, що ідентифікація йде по одному з критеріїв, наприклад, етнічної приналежності, що зазвичай призводить до конфліктів [8, с. 7]. Таким чином, етнічний конфлікт – форма соціального міжгрупового конфлікту, коли групи з протилежними інтересами поляризуються за етнічною ознакою. Прагнення ж зберегти національну ідентичність, захистити свої цінності і традиції все більшою мірою стає передумовою сучасного національного сепаратизму. Український дослідник В. А. Горенкин, аналізуючи витоки сепаратизму як соціального явища, доходить висновку: *«Ініціатором появи сепаратизму є сама держава, яка проводить неприйнятну національну і регіональну політику. Таким чином, сепаратизм неминучий в державі, характер управління якою централізований більше, ніж треба для нормального функціонування. Однак необхідні для виникнення сепаратизму причини й умови стануть достатніми тільки тоді, коли, збігшись у певний момент, вони викликають круте зростання самосвідомості народу (саме народу, а не окремої етнічної групи), що і призведе до усвідомлення ним подальшої неможливості перебування за даних умов у даній державі або до зміни форми перебування в ній, тобто до сепаратизму»* [9].

Отже, прагнення зберегти національну ідентичність, захистити свої цінності і традиції все більшою мірою стає передумовою сучасного національного сепаратизму. Згідно з дефініцією професора Единбургського університету Р. Фішера, націо-нальний сепаратизм – рух за територіальне відокремлення від тієї чи іншої частини держави з метою створення нового державного утворення або надання певній частині держави автономії за національною, мовною чи релігійною ознакою [10, с. 102]. Націо-нальний сепаратизм характерний для внутрішньо-державного рівня політичних відносин. Об'єктивною передумовою його є переважно факт відмінності етнічних одиниць і державно-політичних утворень. При цьому територіальне відокремлення розглядається як єдиний засіб самозбереження в якості самостійної етнічної одиниці [11, с. 7].

У КНР національний сепаратизм розглядається в наукових і політичних колах як форма політичної опозиції, суб'єктом якої є етнічна одиниця, що складає меншість населення, а об'єктом – центральна влада КНР, яка одночасно позиціонується як представник домінуючого етносу – хань.

Події 90-х років ХХ ст. в колишній Чехословаччині і Югославії, Канаді, Ірландії знову поставили на порядок денний проблему ідентичності і національного сепаратизму. Проблема походження і передумов сепаратизму актуалізується в сучасних умовах тим, що під впливом тенденцій глобалізації вона перейшла з площини внутрішньополітичної на регіональний і глобальний рівень. При цьому відбувається перехід внутрішніх конфліктів у нову якість – інтернаціоналізованих локально-регіональних конфліктів.

Особливої актуальності проблема конфліктів ідентичності набуває і у зв'язку з тим, що динаміка їх еволюції засвідчує становлення практики використання засобів терору з метою досягнення конкретних політичних цілей.

В умовах кінця ХХ – початку ХХІ ст. отримав розповсюдження етнічний і (або) релігійний тероризм на ґрунті сепаратизму або збереження національної (цивілізаційної, релігійної) ідентичності, розширилися масштаби і посилюється міжнародний тероризм. Окрім того, діяльність терористичних угруповань не обов'язково «прив'язується» до території певної держави, а досить часто розповсюджується і як на прикордонні, так і окремі країни, виступаючи, як міжнародний тероризм. Досить активно міжнародний тероризм виступає у формі релігійного екстремізму. Саме наприкінці ХХ ст. низка подій засвідчила не лише глобальність проблеми тероризму, а й складність запобігання терористичним актам та боротьби з ними.

Проблема національного сепаратизму в Китаї в цілому і в СУАР зокрема, є важливою не лише для системи регіональної безпеки, але і безпекової системи глобального рівня. Ситуація в СУАР є одним з вузлів нестабільності, загрожуючи територіальній цілісності і єдності Китаю. Разом з тим «керована» ескалація напруженості в Синьцзянській конфліктній зоні (аналогічно як і в Тибеті) може виступити в якості істотного детермінуючого механізму зовнішньої політики КНР з боку інших центрально-силових держав регіону (США, Японія тощо). Аналізуючи зміст проблеми сепаратизму в контексті збереження територіальної цілісності КНР, вітчизняні дослідники П. Жук, Н. Мазур, Р. Соломанюк, Р. Турчак доходять висновку: *«Синьцзян-Уйгурський автономний район викликає сьогодні найбільше занепокоєння пекінських політиків, оскільки саме тут діють терористичні групи, що прагнуть відновлення уйгурської державності у тій формі, якою вона була у середньовіччі, коли тут існувала сильна військова держава – Уйгурський каганат»* [12, с. 99]. На думку дослідників, ескалація відносин між центральною владою та сепаратистськими рухами в СУАР наприкінці 90-х років ХХ ст. засвідчує, можливість *«...утворення в межах Синьцзян-Уйгурського авто-номного району держави уйгурів зі столицею Урумчі. Країна, ймовірно поверне свою історичну назву Джунгурія»* [12, с. 99].

Офіційний Пекін, коментуючи долученість зовнішніх сил до проблеми національного сепаратизму в КНР, натякає на суттєву роль США в наростанні напруженості в регіоні. Так колишній лідер КНР Цзян Цземінь, виступаючи на одному із засідань Військової Ради ЦК КПК, відзначав: *«У відношенні ворожих сил, які здійснюють в межах нашої держави диверсії в релігійній сфері і діяльність спрямовану на національний розкол, необхідно зберігати пильність. В минулому колоніальні і імперіалістичні держави Заходу використовували релігію і національне питання з метою закабалення країн-колоній. Сьогодні вони як і раніше використовують їх для проведення диверсій, втручання і розкольницької діяльності... І у відношенні такої соціалістичної держави, як наша,*

ворожі сили Заходу, звичайно, тим більше не можуть відмовитися від подібних дій» [13, с. 282].

Отже, подальша інтенсифікація проблеми національного сепаратизму в Синьцзяні здатна суттєво змінити розстановку геополітичних сил у Центрально-Азійському регіоні і призвести до його дестабілізації. Авторитетний американський політолог Г. Сонненфельд, співробітник Центра стратегічних і міжнародних досліджень, стверджує, що Синьцзян може стати *«китайською Чечнею»* [14].

Потенційна конфліктогенність регіону актуалізує проблему дослідження та аналізу глибоких джерел внутрішньополітичних конфліктів у КНР, зокрема причин конфліктів ідентичності і факторів, що загострюють суперечності між їх суб'єктами (сторонами).

Конфлікти ідентичності в СУАР, на думку американського політолога Дж. Рудельсона, пов'язані з тим, що *«...уйгури обурені наступом на іслам в КНР, якщо ж ісламу дозволять відроджуватись, то вони залишаться задоволені владою, але більш гостро відчуватимуть себе відчуженими від китайського суспільства»* [15, с. 3].

Історичне перебування мусульман під владою китайської держави було для них не лише пануванням іноземних завойовників, але і «невірних». Ця обставина надавала особливу гостроту взаємовідносин між двома общинами – мусульманською і прийшлою з метрополії, яка складалася з державних службовців, засланців тощо. Їх розмежування було викликано прагненням корінних жителів зберегти свою самобутність і національну культуру. Особливо потужними ці настрої поширені серед уйгурів, які вважають китайців завойовниками, що відняли в них свободу і незалежність. З 1759 р., коли маньчжурсько-китайські війська Цинської імперії захопили Синьцзян, його корінне населення більш ніж 400 разів піднімало збройні повстання. Більш того, уйгурам двічі вдавалось на нетривалий час позбавитись китайської влади: з липня до грудня 1933 р. і в 1945-1949 рр. на території Синьцзяна існувала незалежна Східно-Туркестанська республіка. Проте, в першому випадку війська Гоміндану, а в другому – НВАК відновили контроль Пекіна над Синьцзяном.

Іслам стає ідеологією національно-сепаратистського руху уйгурів, часто приймаючи форму релігійного екстремізму, створюючи суттєві проблеми для центральної влади КНР [16, с. 104–105]. Особливо піддатливою щодо поширення екстремістських ідей є молодь. Протест, виникаючий у молоді, пояснюється фактичною відсутністю перспектив унаслідок засилля ханьців, спонукає їх до спроб радикально змінити існуючий стан речей. Тому, істотною проблемою в КНР в осяжній перспективі є питання щодо «місцевого» сепаратизму неханьських національностей [17, с. 55]. При цьому різка політизація ісламу пояснюється тим, що іслам як релігія, молодше християнства, внаслідок чого процеси його політизації розпочались пізніше (їх пік припав на кінець ХХ ст.). Іслам «політизувався» легше і швидше ніж інші світові релігії, внаслідок того, що на відміну від християнства, він є більш системною релігією,

регулюючи все сфери життя своїх adeptів, в тому числі їх політичну і суспільно значиму діяльність.

Наразі остаточної самоідентифікації національних меншин СУАР перешкоджає те, що більшість уйгурів говорять: «Я – мусульманин, бо я уйгур», навіть якщо вони не дотримуються відповідних обрядів [18, с. 8]. Разом з тим для частини уйгурів в Синьцзяні і за кордоном націоналізм – світське поняття. Ця обставина ілюструє важливу закономірність національного питання: хоча воно може виступати і як питання соціально-економічного розвитку, і як культурно-мовне, і як етноконфесійне, і навіть як питання екологічного захисту, його постановка завжди матиме важливу політичну складову [19, с. 436]. Наприклад, Уйгурський маніфест листопада 1997 р. закликав до боротьби за незалежність мирними засобами, якщо ж вони не досягнуть мети, то до війни – але не «священної», а «справедливої». Таким чином, у свідомості нацменшин існує конфлікт між етнополітичною і релігійною складовою природи національного сепаратизму в СУАР.

Останні заворушення в СУАР відбулися 7 липня 2010 р. у містах Урумчі й Кашгар. За даними уряду КНР під час протестів уйгурів загинуло 156 осіб, з них 129 чоловіків і 27 жінок; поранені 1 080 чоловік; заарештовано 1 434 осіб, з яких 1 379 чоловіків і 55 жінок. Проте за даними Всесвітнього уйгурського конгресу, число загиблих складає більше 600 чоловік [20]. Акція протесту проти політики «етнічного геноциду», який, на думку уйгур, проводить китайська компартія, почалася 5 липня, в ній взяло участь близько 10 тис. чоловік. На цей раз спалах протесту викликала масова бійка між ханьцями та уйгурами, що сталася на заводі іграшок у місті Шаогунь провінції Гуандун.

Однією з визначальних причин, що динамізувала зростання національного сепаратизму на рубежі ХХ-ХХІ ст. стало закінчення епохи біполярного протистояння, яке мало глобальний характер і певною мірою нівелювало конфлікти більш низького рівня і перешкоджало їх інтернаціоналізації. Наявність поблизу кордонів Китаю такої наддержави, як СРСР – потенційно більш сильного супротивника, слугувало консолідуючою основою при виникненні суперечностей на національному ґрунті.

Окрім того, стимулюючим чинником сепаратистських тенденцій в СУАР виступила і наближеність до кордонів Китаю конфліктів високої інтенсивності (громадянська війна в Таджикистані, бойові дії в Афганістані). Наприкінці 1970-х – початку 1980-х років Китай солідаризувався зі США в різноманітних формах протесту проти радянської військової кампанії в Афганістані. Результат цих дій виявився в абсолютній суперечності з сучасними китайськими державницько-національними інтересами: суттєвий вплив на ситуацію СУАР вчиняють ідеї вуйвничого ісламського фундаменталізму, проникаючі з Афганістану, стимулюючи антикитайські і сепаратистські настрої.

Окрім того, в епоху глобалізації простежується тенденція до посилення етнонаціоналізму в усьому світі, в тому числі і в китайському суспільстві [21,

с. 99]. Сучасному етапу розвитку глобального світоустрою притаманна тенденція до відродження етнічних антагонізмів, викликана накопиченими проблемами нерозв'язаності різноманітних аспектів національного питання, з одного боку, а з іншого – об'єктивним процесом становлення національної самосвідомості. Реформування різнорівневих систем міждержавних взаємовідносин в епоху постбіполярності супроводжується автономізацією регіонів і формуванням ідентичностей уже не на державній основі, а на іншому – етнічному, релігійному, мовному наріжному камені.

Загроза інтенсифікації сепаратистських тенденцій у КНР існуватиме і надалі, а самі вони, в залежності від ситуації в країні і розстановки політичних сил у світі, набуватимуть різноманітних форм. Зважаючи на характер динаміки сепаратистських тенденцій в СУАР, можна спрогнозувати, що поки розбіжності між лідерами сепаратистських рухів, між етно-складовими їх соціального базису, між діючим політичним істеблшментом і лідерами національних рухів, які претендують на першість у взаємовідносинах існують опозиція центральному уряду має досить широкий діапазон уразливості. Разом з тим це не є свідченням того, що опозиція правлячій політичній силі в КНР з боку сепаратистських рухів не є реальною, вона за сучасних умов ще не набула реальної основи і обрисів. Трансформація національного сепаратизму в національний рух неможлива без наявності активної національної політичної еліти, яка б очолила цей рух і сформулювала б чіткі гасла територіального відокремлення.

На думку одного з провідних російських сходознавців А. П. Тарасова: «В Китаї є величезні незайняті території з важкими кліматичними умовами, які освоюються за радянським зразком у межах політики розвитку західних регіонів КНР. Китай переміщує в Синьцзян і Тибет частину надлишку ханського населення, в якому розчиняються місцеві титульні нації, що поряд з продуманою інвестиційною політикою дозволило КНР уникнути в цих провінціях розвитку подій за косівським чи чеченським сценарієм» [22, с. 69].

Отже, стабільність КНР як єдиної багатонаціональної унітарної держави, залежатиме поперше, від ступеня централізації управління і прагматизму політики центрального керівництва у сфері регламентації міжетнічних відносин; по-друге, від ролі і місця консолідуючого етносу ханьців у системі національної автономії і концепції національно-державного будівництва й позиціонування цих питань в державно-політичній ідеології; по-третє, від ментальності і політичної культури, ступеня соціально-економічного розвитку самого консолідуючого етносу, його етнопсихологічних характеристик; по-четверте, від динаміки випередження політичних перетворень економічними реформами, метою яких є формування стабільного й заможного середнього класу і на цій основі – громадянського суспільства, як умови розв'язання соціальних питань на демократичних засадах.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ломанов А. В. Как увядали сто цветов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.globalaffairs.ru/numbers/13/3940.html.
2. Караганов С. А. Современный Китай: вызов или открывающиеся возможности [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.globalaffairs.ru/numbers/7/2076.html.
3. Москалев А. А. Теоретическая база национальной политики КНР (1949-1999). – М. : Памятники исторической мысли, 2001. – 224 с.
4. Політологія : [академічний курс] / М. І. Панов (керівн. авт. кол.). – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 520 с.
5. Арутюнян Ю. В., Дробизева Л. М., Сусоколов А. А. Этносоциология. – М. : Аспект-Пресс, 1999. – 271 с.
6. Воскресенский А. Д. Китай и Россия в Евразии: Историческая динамика политических взаимовлияний. – М. : Муравей, 2004. – 603 с.
7. Хонг М. Секреты успеха Сингапура: 12 статей господина Марка Хонга Тат Суна, посла Республики Сингапур в России и на Украине. – М. : ИДВ РАН, 2000. – 174 с.
8. Идентичность и конфликт в постсоветских государствах / Под ред. М. Б. Олкотт. – М. : Московский Центр Карнеги, 1997. – 490 с.
9. Автореф. дис. .. канд. політ. наук : 23.00.02 / В. А. Горенкин ; Тавр. нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. – Сімф., 2004. – 20 с. // www.dissert.com.ua/contents/17822.html.
10. Здравомыслов А. Г. Межнациональные конфликты в постсоветском пространстве. – М. : АСПЕКТ ПРЕСС, 1999. – 378 с.
11. Фишер Р. Интегративная идеология в России: основания, проблемы, перспективы // Вестник Московского университета. – Сер. 12. – 1994. – С. 5–12.
12. Жук П., Мазур Н., Соломанюк Р., Турчак Р. Етнополітична карта світу XXI століття. – Львів : Мандрівець, 2000. – 204 с.
13. Китай в диалоге цивилизаций: К 70-летию академика М. Л. Титаренко. – М. : Памятники исторической мысли, 2004. – 837 с.
14. CIA Intelligence Report, 2005, Part 1 «PRC» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.cia.gov.
15. Rudelson J. J. Oasis identities, Uyghur Nationalism along China's Silk Road // С. А. MONITOR – 1998. – № 5. – Р. 3–8.
16. Китай в мировой и региональной политике (история и современность) / Под ред. Е. И. Сфаронова. – М. : ИДВ РАН, 2005 – 248 с.
17. Москалев А. Дискуссии о национализме в КНР // Проблемы Дальнего Востока. – 2001. – № 3. – С. 55.
18. Mackerras C. Xinjiang at the turn of the century: the causes of separatism // Central Asian survey. – 2001. – Vol. 20. – № 3. – Р. 5–10.
19. Сыроежкин К. Л. Мифы и реальность этнического сепаратизма в Китае и безопасность Центральной Азии. – Алматы : Дайк Пресс, 2003. – 733 с.
20. Новая волна протеста уйгуров началась в Урумчи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.epochtimes.ru/content/view/26108/4/>.
21. Вопросы национального строительства в КНР. – М. : ИДВ РАН, 1993. – 210 с.
22. Тарасов А. П. Китайцы в Забайкалье // Проблемы Дальнего Востока. – 2003. – № 5. – С. 61–78.

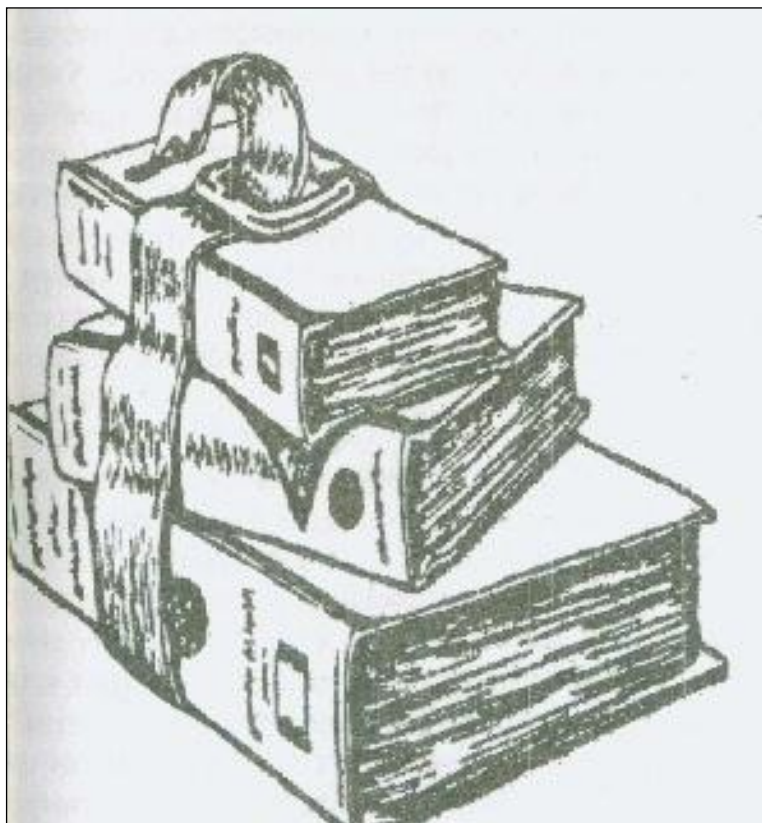
Рецензенти: Тригуб П. М., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Сінкевич Є. Г., к.і.н., професор Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

Джерелознавство

Історіографія

Методологія

Історія історичної науки

ДІАЛЕКТИКА СУТНОСТІ СОЦІОЛОГІЧНИХ КОНЦЕПЦІЙ НАЦІЇ ТА НАЦІОГЕНЕЗИ ЯК ПРОЦЕС ДО САМОВИЗНАЧЕННЯ ЕТНОСІВ

Розглянуто традиційні та сучасні теорії нації та націогенезу. Надані концепції як зарубіжних вчених, так і найбільш важливі ідеї української наукової практики. Окреслені особливості та закономірності процесу з позиції різних підходів до даної проблематики, що надало можливість порівняти погляди різних науковців на процес розвитку націй та виявити спільні структурні елементи або фази розвитку. Простежено взаємодію «об'єктивних» та «суб'єктивних» ознак нації, етнічних та соціальних її компонентів.

Ключові слова: нація, націогенез, націотворення, етнос, етногенез.

Рассмотрено традиционные и современные теории нации и нациогенеза. Представлены концепции как зарубежных ученых, так и наиболее важные идеи украинской научной практики. Обозначены особенности и закономерности процесса с позиции различных подходов к данной проблеме, что дало возможность сравнить взгляды разных ученых на процесс развития наций и выявить общие структурные элементы или фазы развития. Прослежено взаимосвязь «объективных» и «субъективных» признаков нации, этнических и социальных ее компонентов.

Ключевые слова: нация, нациогенез, национальное становление, этнос, этногенез.

In this article the subject of developing are traditional and modern theories of nation and nation genesis. Ideas of foreign and the most important Ukrainian scientific practice are giving. Peculiarities and regularities of the process from the perspective of various approaches to this problem are marked. It makes an opportunity to compare views of different scholars on the development of the nation and to identify common structural elements or phases of development. The relationship of «objective» and «subjective» characteristics of a nation, its ethnic and social components are traced.

Key words: nation, nation genesis, nation building, ethnos, ethno genesis.

Стрімке зростання національної самосвідомості серед українського народу, яке відбулося як в середині країни так і по за її межами, спрямували сучасних науковців на визначення орієнтирів національного державотворення. На зосередженні уваги таких поняттях як «етногенез», «нація» та «націогенеза». Що, і окреслило актуальність даного дослідження. Жодна свідомо нація не може сформуватися без досвіду минулого. Ось чому так важливо узагальнити наукові здобутки етносоціології з націотворчих процесів. Саме етносоціологія в повному обсязі вивчає форми та закономірності життя етносоціальних спільнот (етносів, націй та етнічних груп), їх спільне проживання, взаємодію та взаємозалежність. Ці дані мають стати основою державної національної політики в нашій країні. Адже, незважаючи на більшість викристалізованих досвід державотворення, Україна сьогодні багатьма політологами позначається як посткомуністична держава. Це говорить про те, що країна і донині знаходиться на перехідній стадії визначення шляху свого національного становлення.

Заполітизована та обмежена рамками комуністичної концепції «злиття націй», за якою всі нації у радянському союзі асимілюють і створюють єдине середовище «радянський народ», радянська українська історіографія не могла об'єктивно висвітлювати процеси «націогенезу», «етногенезу» та доволі негативно трактувала дослідження, представлені М. Грушевським, М. Аркасом, істориками діаспори – Д. Дорошенко, Д. Донцовим, В. Липинським, В. Винниченко.

Сучасна українська історична наука (в особах В. Сарбея, О. Ресента, І. Колесник, Н. Шипа, О. Забужко, Г. Касьянова, М. Рябчука, Я. Грицака, В. Лісового та інших), стрімко включилася до розробки теорій про націю та націогенезу. Ознайомившись із концептуальними напрацюваннями західних вчених (Сетона-Вотсана, Д. Армстронга, Е. Сміта, Б. Андерсена) та українських дослідників із діаспори (І. Лисяк-Рудницький, Р. Шпорлюк, П. Магочій) вона збагатилася як національну історіографію так і свій потенціал розмаїттям ідей та концепцій із питань націогенезу.

Однак, на наш погляд, наукова спадщина не

достатньо повно враховує найважливіші джерела, які розкривають аспекти етногенетичного варіанту націогенезу. Це визначило мету та завдання даної статті – узагальнити, систематизувати та представити в діалектичній послідовності наукові позиції. Надати більш систематичного розуміння проблеми, висвітлити нові аспекти феномену з урахуванням конкретних обставин як сучасного українського життя так і західно- та східноєвропейських держав.

Характер та завдання дослідження зумовили застосування системного, хронологічного та порівняльного наукового методу.

Кожне суспільство, яке підтверджує історична практика, проходить основні етапи еволюції: формування народу, етносу, нації. Народ, як біологічна єдність людей, пов'язаних єдиним простором, з часом набуває свою мову, побут, культуру, психологічні особливості та трансформується у етнос, який переростає в націю. Нація, за визначенням етносоціології, це поліетнічна соціальна спільнота людей, що історично склалася та розвивається на основі ряду спільностей, а саме: території, економічних зв'язків, особливостей національної самосвідомості, психологічного складу, єдиної уніфікованої мови, поліфонічної культури, державно-правового регулювання усіх сфер життєдіяльності [3, с. 32].

Період XVIII – XIX ст. у всесвітній історії визначився формуванням нації, національних відносин, національних держав та національних культур.

Слід відзначити, що і на сьогодні немає одностайних наукових тверджень, теоретичних визначень «нації». Французький вчений Е. Ренан відзначав, що нація – це та спільнота, яка має спільне історичне коріння: *«Нація – це велика спільність, створена розуміннями, усвідомленнями жертви, колись принесеної і готовою до нової (жертви). Вона існувала в минулому, вона відновлюється в сучасності реальною дією: розумінням, чітко висловленим прагненням продовжувати життя спільноти. Існування нації... – це щоденний плебісцит...»* [10, с. 44]. Німецький соціолог М. Вебер розумів націю як *«спільноту почуттів, яка знаходить своє адекватне втілення лише у власній державі, і яка природно прагне створити її»*, де спільність почуття формується на загальних традиціях, мові, культурі [2, с. 28].

На думку сучасного американського вченого Б. Андерсона в антропологічному визначенні нація – *«це уявлена політична спільнота – притому уявлена як генетично зближена і суверенна. Він пояснював, що «нація уявляється обмеженою, бо навіть найбільша з них, налічуючи сотні мільйонів людей, має свої межі, нехай навіть еластичні, поза якими знаходяться інші нації. Щодо спільності, поза якими знаходяться інші нації, то, незважаючи на фактичну нерівність і експлуатацію, які там панують, нація завжди сприймається як глибоке й солідарне братерство»* [2, с. 19]. Посилаючись на автора найкращої та найповнішої англійської праці з націоналізму Г. Сетон-Вотсона, Б. Андерсон зазначав *«...неможливо виробити наукову дефініцію нації; а втім цей феномен існував і існує»* [10, с. 209].

Свої міркування з приводу формування української нації, держави та всіх її складових виклали

українські класичні школи, зокрема: київська історична школа під керівництвом Д. Антоновича та львівська історична школа під керівництвом учня Д. Антоновича – М. Грушевського. Національна свідомість та «націоналізм» виступали філософськими засадами національного руху, який трактувався як синонім терміна українського становлення.

Передвісником майбутніх модернізацій українського суспільства виступив В. Антонович. Він вважав, що національне становлення просувається не від нації етнографічної до нації політичної, а навпаки. Можна змінити зовнішні риси національності, але внутрішні незмінні. М. Драгоманов займав компромісну позицію щодо самовизначення українського народу, критично ставився до крайнощів націоналізму, які, на його думку, спонукали до насилля над людьми та обмеження їх свобод. Його конституційний проект перетворення Російської імперії на децентралізовану федерацію, передбачав, що саме в такій формі будуть поєднані інтереси різних національностей.

М. Грушевський українську націогенезу сприймав із точки зору зближення української інтелігенції зі своїм народом, який постає носієм національного світогляду. Головним механізмом національного руху М. Грушевський назвав народну мову, яка *«вирішила долю українського відродження, відновивши розірваний зв'язок інтелігенції з народом»* [4, с. 321], інтелігенція в свою чергу, зрозуміла та чітко визначила свій шлях у національному русі. Узявши за критерій оцінки розвиток ідей націогенезу, історик запропонував хронологічну схему національного становлення. Увесь процес він поділив на три стадії розвитку: першу довів до 40-х років XIX ст., другу – до 70-х років XIX ст., третю – до 1907 р. і вважав її не завершеною.

М. Аркас – український композитор, етнограф, літератор, родом із Миколаївщини, – у праці «Історія України-Русі» розглядав націогенезу як єдиний народно-демократичний процес, який проходив на етноісторичних землях України. Провісником українського національного становлення вчений вважав народний рух чехів, сербів, поляків, «відправною точкою» процесу – вихід твору «Енеїда» І. Котляревського *«З того часу починається нова пора в житті України»* [1, с. 321]. М. Аркас вважав, що провідну роль у національному становленні відіграла інтелігенція, *«котра почула своїм серцем любов до свого рідного слова, до свого народу»* [1, с. 373-374]. Головними факторами національного розвитку М. Аркас назвав розвиток української мови, літератури, науки та інших складових етнонаціональної приналежності.

Тема українського національного становлення набула активного розвитку серед українських науковців в еміграції. Так, М. Міхновський наголошував на тому, що основним питанням у формуванні нації є прагнення до здобуття незалежної самостійної держави. Якщо українська нація не здобуде державного самовизначення, то буде назавжди приречена на політичну та культурну смерть з боку дій Російської імперії. В. Липинський, представник консервативної історичної школи, вважав, що українська націогенеза відрізняється від інших своєю політичною інтегра-

цією. Рушійною силою процесу він назвав народні традиції та звичаї, досвід гетьмансько-козацьких часів та високу етнічну культуру.

Теорію про «чинний націоналізм» створив Д. Донцов. У праці «Націоналізм» він обґрунтував підхід до утвердження нації шляхом насильства, який виправдовує будь-які засоби, якщо вони визнані інтересами нації. Критикував націоналізм ліберальний (культурницький), який, на його думку, сповідали М. Драгоманов, І. Франко та М. Грушевський.

Вагомий вплив на формування теоретичної бази української націогенези справили дослідження соціолога Мирослава Гроха, який вивчив національний розвиток Чехії, назвавши його «*національним відродженням*». Науковець трактував процес як ідейне, соціально-економічне, освітнє, науково-технічне та культурне «*національне піднесення*» свого народу, що «*трансформується в модерну націю*». На шляху національного відродження, на думку дослідника, відбуваються три умовні етапи: академічний, культурно-освітній, політичний [7, с. 74]. На першому (академічному) етапі, серед місцевих еліт з'являється науковий та аматорсько-антикварний інтерес до різних виявів етнічної самобутності: мови, фольклору, народних звичаїв, локальної історії. Збирання та публікації народних пісень, легенд, прислів'їв, дослідження звичаїв та вірувань, ускладнення словників, вивчення історії – все це друкувалося мовою іншого народу (наприклад, у Чехословаччині – німецькою мовою). На другому (культурно-освітньому) етапі – цей інтерес захоплює широкі кола місцевої інтелігенції, спонукаючи її до активної участі в «національній справі»: поширенні освіти та літератури народною мовою, створенні патріотичного канону національної історії. Однак мова, яка в перші фази є предметом вивчення, тепер стає мовою творення літератури та перекладу з інших мов. Її вводять до шкіл, користуються у науковій та технічній літературі, у політиці, громадському житті. На цьому етапі інтенсивно розроблялися технічні та промислові проблеми, питання науки, культури та освіти. Доказом може послужити той факт, що у Чехословаччині відкрито політичний інститут ще до того, як створено чесько-мовний університет [12, с. 108]. На третьому етапі відбувається структурнування національного суспільства як суспільства громадянського, з'являються не лише культурно-освітні та інші громадські організації, а й політичні партії, які за словами науковця «*артикулюють вимоги національної емансипації у вигляді державної незалежності і мобілізують широкі маси на здійснення своїх політичних програм*» [12, с. 108-109]. Якраз на цьому етапі (політичному) об'єднана суспільною мовою нація висуває вимоги до політичного самоврядування, автономії та самостійності.

Такі ж етапи націогенези, на думку сучасного англійського вченого з проблем української історіографії та державності Ендрю Вілсона, на кінець XIX ст. пройшла і Західна Україна, синхронно з іншими східноєвропейськими народами. За визначенням Е. Вілсона, в Західній Україні на той час уже існувало «*міцне українське громадянське суспільство*», «*Перші галицькі «будителі», члени «Руської трійці»*

надихалися Харківськими романтиками і помітно спиралися на центрально-українські міфи та символи, особливо – козацькі» [12, с. 109].

Відомий діаспорний вчений Д. Дорошенко, створюючи «Нариси історії України», зазначав, що українське національне становлення має своє джерело: «*З одного боку – історичні традиції, а з другого – пробуджені почуття своєї народності*» [5, с. 268]. Поступово національний рух, як відзначає історик, перестає бути вузько літературною або політичною течією, бо виходить на арену широкого громадського життя [5, с. 273].

І. Лисяк-Рудницький поняття націогенези розглядає у площині соціально-політичної історії. На захист своїх поглядів він висуває декілька позицій, які ми визначили у такий спосіб: 1) нація, існує в часі, тому неминуче є історичною; 2) історичність стає дійсною лише тоді, коли спільнота досягає самоусвідомлення; 3) вирішальним фактором існування історичних націй є збереження провідної верстви інтелігенції як носія політичної свідомості та високої культури; 4) неісторичні нації втратили або ніколи не мали репрезентивний клас та були зведені до безмовної народної маси, з невисокою національною свідомістю та культурою переважно народного характеру; 5) непотрібно плутати процес зміни складу національної еліти внаслідок внутрішніх революцій та повне винищення в результаті завоювання чужоземцями; 6) «неісторичні» нації прагнуть до побудови національних спільнот на народній основі «знизу до гори», «історичні» нації розширити національну спільноту від еліти до простого народу; 7) серед «історичних» націй панує концепція державних прав та історичних кордонів за якою «неісторичні» нації мали бути впокорені й асимільовані [8, с. 32-33, 35, 36].

Аналізуючи різнобічні погляди що до «вищості» й «нижчості» націй, історик пропонує розуміти ці співвідношення відносно, тому що сама історія не дає підстав до подібного узагальнення. Цінність цих категорій в тому, що вони допомагають застосовувати порівняльні методи для визначення унікальності будь-якої нації, так як всі людські культури не йдуть однією дорогою у своєму розвитку, а проходять у своїй еволюції різні стадії.

Привертає увагу радикальне тлумачення вченим понять «смерті» та «самогубства» нації. Щоб нація вмерла, зазначає автор, не потрібно загибелі етносу, який входить до неї, достатньо щоб згасло бажання бути окремим політичним суб'єктом. «Смерть нації» – настає тоді, коли відбувається винищення всієї провідної верстви нації, яка є носієм національної свідомості. «Самогубство нації» це – добровільний перехід до чужої національно-державної ідеології. Новітні нації, на думку історика, стали демократизованими. Це робить «смерть» новітньої нації малоюмовірною, якщо не станеться справжнього геноциду [9, с. 16].

Посилаючись на праці сучасного історика України В. Сарбея, станом на кінець XX ст. українська історіографія вже мала розроблену методологічну схему історичних та соціологічних досліджень із проблем «націотворення», «націоналізму», «націогенези». В основі її лежить «історична концепція

етногенезу», на якій ґрунтується наше висвітлення подій і явищ» [13, с. 26]. У праці «Національне відродження України» В. Сарбей визначив національне становлення як «комплекс подій і явищ кінця XVIII – початку XX ст., пов'язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пожвавленням та піднесенням національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців» [13, с. 18].

Кінцевою датою націогенезу В. Сарбей вважав 1917 р., тому що саме в цей час був підготовлений ґрунт для проголошення 22 січня 1919 р. акту про об'єднання Української народної республіки та Західноукраїнської Народної Республіки, «втілює в життя нестримне прагнення багатьох поколінь борців за волю України до її соборності та до возз'єднання усіх українських земель у єдиній незалежній державі» [14, с. 359-360].

Сучасна українська дослідниця І. Колесник розглядала націотворення як «рух і тип свідомості, орієнтований на відновлення державності в Україні та має свої ідейні формули» [11, с. 208], якими вона назвала ідею народності та ідею єдності всіх українських земель.

Оксана Забужко фактично розширила рамки національного відродження аж до «розстріляного Ренесансу 20-х років», де її останнім евристичним проявом стала так звана «літературна дискусія».

Доктор історичних наук, професор О. Реєнт запропонував продовжити хронологічні межі третього етапу до 1921 р. – тому що саме так, на його думку, можливо розглядати національний рух України «як цілісний процес», аналізувати його закономірності.

Доктор історичних наук Г. Касьянов закликав радикально переглянути хронологічні рамки національного становлення та не обмежувати цей процес XIX – початком XX ст. На його думку, він значно ширший: перший етап тривав з кінця XVIII ст. до кінця 20-х років XX ст., розпочався як «культурницька» течія, перейшов, за схемою М. Гроха, в ідеологічну, а згодом у політичну стадію; другий етап – кінець 1950-х – 1960-ті роки ... виявився у вигляді обережного, лояльного «автономізму» частини партійної еліти; третій етап – друга половина 1980-х – 90-ті роки, вийшов на рівень політичних програм та реалізувався у формі незалежної української держави. Можна було б сказати, що триває й далі...» [10, с. 296-297]. Науковець вважає, що потрібно замінити термін «національне відродження», терміном «націотворення», оскільки за змістом і за формою українське «національне відродження» було саме творенням

нації [10, с. 299].

Як бачимо, на сьогоднішні у наукових дослідженнях питання українського етнонаціонального становлення залишається дискусійним. Ми зустрінемо географічний, геополітичний, культурологічний, соціологічний підхід до його аналізу. Суспільствознавці, які сповідають етногенетичний варіант націогенезу здебільшого визнають такі положення:

1. Нації утворюються на основі етнічних спільнот.
2. На аналітичному рівні поняття «етнос», «етногенез» відокремлені від понять «нація», «націогенеза».

3. Етнос – це специфічна природно-соціальна та антропологічна спільнота людей, яка виникає та розвивається на основі природних умов, кровної спорідненості, спільної культури.

4. Нація утворюється на основі певного етносу, до якого приєднуються представники інших етносів, що проживають на певній території та пов'язані між собою певним типом соціально-економічних відносин.

5. У тісному зв'язку з концепцією «етногенезу» перебуває проблема націоналізму. Націоналізм – явище багатогранне та різномірне. Він має як позитивні, так і негативні аспекти.

6. У своїй більшості, сучасні українські суспільствознавці не визнають ідеї про те, що етнічна спільнота може бути структурованою. А також, перебільшують фактор безперервності в етногенетичному процесі.

7. Етногенез українців протікав за загальноєвропейськими закономірностями.

8. Усякий конкретний етнос є генетичним спадкоємцем культурних надбань інших народів пращурів. Однак, консолідація української нації ускладнюється наявністю багатьох проблем етнонаціонального характеру.

Отже, чим глибші знання про культурно-історичний розвиток конкретного етносу, тим перспективніші шляхи його становлення. Неврегульованість відносин між етносами загострює національні проблеми, які можуть спричинити конфлікти, війни, протиріччя не тільки національного, а й глобально-світового характеру. Багатоспекторність процесу націогенезу потребує ще більшого аналізу та розгляду його у контексті регіональних взаємовпливів та взаємодій, щоб дійти до наукової узгодженості у визначеності термінології, періодизації тощо. Вивчати проблему необхідно не тільки з погляду політичних теорій, а й з позиції етнотворення суспільства, яка, на наш погляд, уособила головні ознаки націотворення: мову, літературу, фольклор, мистецтво, історію, право, релігію.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аркас М. М. Історія України-Русі. – К. : Вища школа, 1993.
2. Андерсон Бенедикт. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Друге, перероблене видання – Київ : Критика, 2001.
3. Бромлей Ю. В. Етносоціальні процеси: теорія, історія, сучасність. – К., 2007.
4. Грушевський М. Український народ в его прошлом и настоящем. – СПб., 1914. – Т. 1.
5. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: В 2 т. – К., 1992. – Т. 2.
6. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. – К., 1993.
7. Історія сучасного світу / Ю. А. Горбань, В. В. Петровський, А. Г. Слюсаренко та інші. – К. : Телепрес-інформ, 2001.
8. Лисяк-Рудницький І. Зауваги до проблеми «історичних» та «неісторичних» націй. Історичні есе. – Т. 1. – Київ : Основи, 1994.

9. Лисяк-Рудницький І. Формування українського народу й нації. Історичні есе. – Т. 1. – Київ : Основи, 1994.
10. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму: монографія. – К. : Либідь, 1999.
11. Колесник І. І. Українська історіографія. – К. : Генеза, 2000.
12. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – Київ : Критика, 2000.
13. Сарбей В. Г. Національне відродження України: В 9 т. – К., 1999. – Т. 9.
14. Сарбей В. Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVII початку XX ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© О. Ю. Балягузова, 2011

Стаття надійшла до редколегії 15.02.2011

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНИХ ПОЛЬСЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ ПРО ДЕПОРТАЦІЮ УКРАЇНЦІВ У 1944-1946 РР.

Розглянута специфіка документів, що відносяться до процесу депортації українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. До таких документів історики вже звертались, а частина їх уже опублікована. Однак, дослідниками використовуються, як правило, лише документи архівів одного регіону, однієї країни, або матеріали центральних архівів. У даній статті вперше зроблений короткий огляд особливостей ширшого кола архівів – центральних і обласних в Україні, при чому розглянуті як матеріали архівів південних областей, так і західних, де адаптація переселенців мала істотні відмінності – соціальні, побутові, культурні. Щодо Польщі, то й тут є істотні відмінності в інформації, що міститься в документах державних центральних і воєводських архівів. Проаналізована специфіка фондування та особливості самих документів, що зберігаються в різних архівах. Деяка інформація в архівних матеріалах є суперечливою, однак для історика вона є джерелом для аналізу, а не простого відтворення.

Ключові слова: депортація, архів, фонд, адаптація, переселення, історичне джерело.

Рассмотрена специфика документов, относящихся к процессу депортации украинцев из Польши в СССР в 1944-1946 гг. К таким документам историки уже обращались, а часть их уже опубликована. Однако, исследователями используются, как правило, только документы архивов одного региона, одной страны или материалы центральных архивов. В данной статье впервые осуществлен краткий обзор особенностей более широкого круга архивов – центральных и областных в Украине, причем рассмотрены как материалы архивов южных областей, так и западных, где адаптация переселенцев имела существенные отличия – социальные, бытовые, культурные. Касательно Польши, то и здесь есть существенные различия в информации, содержащейся в документах государственных центральных и воєводских архивов. Проанализирована специфика фондирования и особенности самих документов, хранящихся в различных архивах. Некоторая информация в архивных материалах представляется противоречивой, однако для историка она является источником для анализа, а не простого воспроизведения.

Ключевые слова: депортация, архив, фонд, адаптация, переселения, исторический источник.

In this article the specific documents relating to the deportation process Ukrainian from Poland to the USSR in the 1944-1946 to such documents historians have sought, and some of them already published. However, the researchers used, usually only archive documents the same region, one country, or materials of the central archives. In this paper, first a brief overview of the features made more widely archives – central and regional in Ukraine, with archives of materials considered as the southern regions and western, where the adaptation of migrants had significant differences – social, domestic, cultural. For Poland, then here are significant differences in the information contained in documents the central government and provincial archives. The specificity and features of most funding documents stored in different archives. Some of the information in archival materials is controversial, but for the historian it is the source for analysis, rather than simple reproduction.

Key words: deportation, Archive, fund, adaptation, migration, historical source.

Проблема депортації українців з Польщі до УРСР у 1944-1946 рр. вже понад десятиліття залишається актуальною як у науковому, так і в політичному плані. Невипадковим є й підвищений інтерес до

джерельної бази вивчення даної проблеми. Предметом дослідження в даній статті є документи українських та польських архівів, центральних і місцевих, де міститься інформація про депортацію українців у

1944-1946 рр. Ним зумовлена і мета – проаналізувати такі документи, виявити їх специфіку, співпадіння інформації та розбіжності в ній.

Потреби дослідження депортаційних процесів, тривалий час замовчуваних як в УРСР, так і в Польщі, зумовили публікації збірок документів, які спеціально присвячені даній проблемі. Такі публікації надають великі можливості для ознайомлення з джерелами широкого загалу. Не тільки дослідники, але й усі, хто цікавиться даною проблемою, мають змогу прочитати не просто виклад подій, але й відчутти час, коли вони відбувались через мову документів, їх специфіку. Часто документи здатні викликати емоційне, живе сприйняття подій у значно більшій мірі, ніж аналітичний текст історика. Позитив публікації документів є безсумнівним, разом з тим варто зауважити, що такі підбірки базуються на певній селекції документів, акцентуючи увагу на одних та ігноруючи інші. Це і зрозуміло, адже упорядники публікацій також ставлять перед собою певну прагматичну мету, часто національно і політично забарвлену.

Публікації документів і спогадів депортованих, здійснені М. Сівіцьким [1] і Е. Місілом [2] сприяли увазі української та польської громадськості до проблеми депортації українців як акції насильницької, що стала трагедією народу. Вони активізували дослідницький інтерес до проблеми в обох країнах. У подальшому публікації документів в Україні акцентували увагу на відповідальності партійних і радянських органів у СРСР на організації насильницького переселення українців з їх етнічних земель до УРСР, на втратах українського населення, труднощах соціально-політичної адаптації та інших питаннях цієї трагічної сторінки в історії [3; 4; 5].

Книги, видані українським істориком В. Сергійчуком, містять як авторський текст, так і публікації документів. Їх загальний тон є викривально-звинувачувальним, автор акцентує увагу на тому, як різні сили – від НКВС і радянських уповноважених у справах переселень до польських органів влади і Війська Польського, а також і польські підпільні збройні формування, як то АК і WiN чинили насильство над українцями Закарпаття, змушуючи їх до переселення, в той час як лише УПА виступала оборонцем національних інтересів українців [6; 7]. В. Сергійчуком видана також і книга, присвячена Волинській трагедії, що також відображає як бачення подій автором, так і містить підбірку документів [8].

Дослідженню проблеми переселенських процесів сприяє також видання спогадів та свідчень очевидців – найчастіше сповнених трагізму, болю та образи. Такі збірки видані як у Польщі – про трагедію українського села Павлокоми, знищеного відділом АК [9], так і в Україні [10].

Видані збірки документів, безперечно є великим кроком до всебічного дослідження проблеми, однак вони не можуть замінити всього масиву архівних матеріалів з їх багатого, часто суперечливою інформацією, відображенням часу як за змістом, так і за формою. Сукупність матеріалів польських та українських архівів дають можливість прослідкувати процес депортації українців у 1944-1946 рр. з Польщі до УРСР – від спонукання до переселення до

труднощів побутової та соціально-політичної адаптації на новому місці проживання.

Початки цього драматичного процесу доцільно вивчати за даними польських архівів. В опублікованих збірках у найбільшій мірі бачимо звертання до центральних архівів, і це закономірно, оскільки їх матеріали мають узагальнюючий характер. *Archiwum Akt Nowych w Warszawie* (далі – ААН) містить фонд Головного Представника Уряду Республіки Польщі у справах евакуації українців з Польщі в Любліні (*Główny Przedstawiciel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie* (526), де документи 1944-1946 рр. стосуються організації процесу депортації.

Орган, назва якого стала назвою згаданого фонду, створений був 15 вересня 1944 р. згідно з між державною Угодою між польським Тимчасовим Революційним Комітетом і Урядом УРСР від 9 вересня 1944 р. про обмін населенням. Головний Представник у справах евакуації не здійснював реєстрації тих, хто зголосився на виїзд з Польщі, але в певних випадках він затверджував подані списки українців. До компетенції Головного Представника належала організація районних відділів у справах евакуації і нагляд за їх роботою. Отже, статистичні дані, списки тих, хто підлягав евакуації, та інша інформація щодо процесу переселення в цьому фонді міститься. На основі одержаних даних Представництво здійснювало статистичний аналіз. У цьому органі, крім Головного Представника, були ще два його заступники, а також два інспектори. Головному Представнику підлягали відділи: фінансово-бюджетний, особовий, статистичний і канцелярія.

У цьому фонді зберігаються звіти районних представників у справах евакуації (так тоді термінологією військового часу називали виселення), що діяли в повітах, про виселення українців з обжитих місць. В справах відображені статистичні дані – звітували, як правило, коли українського населення вже залишалось небагато. Так, справа 3 цього фонду містить статистичні дані, а в справах 4-15 знаходимо звіти районних представників по районах (в порядку номерів справ): Горлицькому, Грубешовському, Ярославському, району Ясло і Кросно, Красноставському, Ліско, Любачівському, Новосонцькому, Перемишльському, Сянокському, Влодавському та із Замостя. В справах 18 і 19 міститься співставлення статистики по групах повітів за 1945 рік, а в справах 149-151 – за 1946 рік.

У справах знаходимо багато свідчень про перебіг виселення. Так, районний представник у Сяноку, відзначаючи негативне ставлення українського населення до переселення пропонував залучити до цього процесу Військо Польське [11, s. 20]. Він же говорить про те, що 52 % українського населення спираються на УПА і тому добровільно здійснити переселення складно. Районний представник у Новому Сончі пропонував для успішної евакуації налагодити роботу кухонь, котлів з гарячою водою, покращити становище людей, яких переселяють на станціях. А проведення евакуації в разовий спосіб є хаотичним, безплановим, веде до розголошу серед людей і до конфліктів з владою [11, s. 25]. У справі

397/28 міститься загальний аналіз евакуації на липень 1946 р. у вигляді таблиці, де зазначено, скільки українців проживало по повітах Польщі і скільки було евакуйовано [12, s. 1].

У згаданому фонді знаходимо цілісний масив інформації щодо переселення українців. Разом з тим інформація про депортацію міститься і в інших фондах ААН, зокрема у подібному фонді Головного Представника Уряду РП у справах евакуації білорусів і литовців (Zespul Głównego Przedstawiciela Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności Białoruskiej i Litewskiej z Polski w Białymstoku. Хронологічні рамки документів – 1944–1948 pp.).

Цінна для розуміння проблеми інформація зібрана у фонді Армії Крайової (Zesp. АК), де є документи про ставлення і дії підпільних польських угруповань щодо українського населення, оцінку сил УПА тощо. Так само цінним є фонд Делегатури уряду Республіки Польщі (Zesp. Delegatura Rządu RP na Kraj).

Не менш красномовні, хоч і рідше використувані українськими дослідниками матеріали, що зберігаються в архівах воєводств. Одним з таких є Державний Архів у Жешові (Archiwum Państwowy w Rzeszowie), де у фонді Воєводського управління (Urząd Wojewódski w Rzeszowie) зберігаються звіти воєводи. В них розповідається про становище в краї, фіксуються випадки убивств і грабунків. Так, у звіті воєводи за березень 1945 р. наводиться статистика жертв міжнародних зіткнень. За місяць у воєводстві сталося убивств – 658, з них українців – 413, поляків – 172, у тому числі 21 міліціант і 46 солдатів Війська Польського. Особливо багато жертв фіксувалося у Любачівському та Лиському повітах [13, s. 70–71]. Тут же оповідається і про атаки УПА на тих поляків, що селилися в хатах, залишених переселеними українцями.

У звіті Жешівського воєводи за листопад–грудень 1945 р. містяться статистичні дані про число переселених родин українців та членів їх сімей по кожному з повітів. З наведеної у звіті таблиці видно, що на кінець 1945 р. було виселено з воєводства 44 934 родини, 181 398 українців. Загинуло 483 українці [13, s. 235]. Окрім того, воєвода надсилав повідомлення до Міністерства адміністрації політичної, в одному з яких – за січень 1946 р. повідомляв, що у воєводстві переселено 51 % тих, хто підпадає під вимоги Угоди про обмін населенням [14, s. 16]. Далі воєвода подав характеристику національної ситуації в кожному з повітів, аналізуючи настрої українського населення, дії УПА та ступінь їх підтримки. Відзначено також, що в Горлицький повіт повернулись лемки, раніше переселені до УРСР. За характеристикою воєводи вони склали «*дуже жвавий і різкий елемент*» [13, s. 64].

Подібних документів також немало в архіві у Перемишлі (Archiwum Państwowy w Przemyślu). Серед найбільш цікавих фондів – фонди управління Міліції Обивательської, зокрема, в Ярославі (Zesp. PUR PO w Jarosławiu). Тут знаходимо детальну інформацію про виселення українців, приїзд на їх господарства поляків зі сходу, дії УПА, статистичні дані за окремими гмінами. У серпні 1946 р. переселення в цілому завершилось. На цей час в

Ярославському повіті нараховувалось 650 родин репатріантів-поляків, майно яких було спалене в процесів відплатних дій УПА. 30 серпня 1946 р. комісія у справах евакуації виїхала і подальше виселення українців припинилось [14, s. 48–51].

Подібна інформація міститься також у документах фонду PUR PO w Jarosławiu. Delegatura w Lubaczowie в архіві у Перемишлі.

У згаданих воєводських архівах дослідник знаходить відображення в документах різних сторін депортації українців – і насильницькі дії, що спонукали до переселення, і труднощі з транспортом. Разом з тим видно, що не менш драматичним був і приїзд поляків – їх чекали спалення садиб і напади загонів УПА.

Специфікою українських державних архівів є формування в них фондів радянських і партійних органів, оскільки в радянські часи партійні архіви КПРС існували окремо від радянських і мали інше підпорядкування. Як і в польських архівах, значна частина інформації представлена у формі звітів, розпоряджень, інструкцій. Зі специфікою фондів центральних архівів дослідники знайомі. У Центральному Державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ) фонд 1 – Центральный Комітет Компартії України, опис 23 (Особливий сектор – секретна частина) містить протоколи засідань, стенограми, доповідні записки, листи на ім'я Сталіна та ін. документи, де є інформація про переселених з Польщі українців. Є й документи про події депортації. Так, у цьому фонді є телеграма від Районного Уповноваженого в Любачіві Пелинай: «*В районі все спокійно, прибулий гарнізон НКВС наводить порядок*» [15, арк. 29]. Дата цього документу – 26 квітня 1945 р. – час, коли після посівної депортація пожвавилась силовими структурами. В іншому документі секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко повідомляв Наркому внутрішніх справ Л. Берії про те, як погіршилась ситуація, коли замість двох рот військ НКВС, направлених для охорони Головного і районного уповноважених у справах переселення була направлена одна рота – 60 бійців, у результаті чого окремі районні уповноважені залишилися без охорони. Берія дав розпорядження Рясному і той виділив додатково 50 чоловік охорони [15, арк. 306].

Є також немало інформації про подання заяв на переселення, вивезення майна та худоби родинами переселенців. Різноманітна інформація – від Наказу Наркома сполучень про перевезення переселенців до інструкцій щодо розміщень прибулих доповнює картину організації цього масштабного і трагічного процесу – депортації. Вівся облік прибулих в області України.

У тому ж фонді 1 в описі 30 – особливий сектор – загальна частина зберігаються довідки у справах переселень, копія Угоди між урядом УРСР і ПКНВ про обмін населенням, звіти, інформації, переписка. Все це містить інформацію політичного вирішення переселення українців та їх розташування в різних областях України.

Центральний Державний архів Вищих об'єднань влади України (далі – ЦДАВОВУ) має на збереженні цілий ряд цікавих для дослідження даної проблеми

фондів. Так, фонд 4626 – Управління при Раді Народних Комісарів УРСР у справах евакуації і розселення українського і польського населення (в описі фонду є детальна інформація про створення цього органу і трансформації його назв та підпорядкування) містить цілий ряд довідок, які деталізують процес соціально-політичної та побутової адаптації переселенців. У Довідці про виконання Угоди від 9 вересня 1944 р., крім описової інформації, є багато статистичних матеріалів узагальнюючого характеру. Поданий у вигляді таблиці план розселення прибулих українців по областях хід його виконання на 1 вересня 1945 р. у вигляді таблиці [16, арк. 9–12].

Однак, яскраві й емоційно забарвлені деталі переселенських процесів містяться здебільшого в документах обласних архівів. Частина переселенців попадала в східні і південні області, дехто до цього навіть прагнув, оскільки життя далі від фронту змучених переслідуваннями українцям здавалось більш безпечним. Як склалась їх доля – добре видно з документів Державного архіву Дніпропетровської області. В ньому фонд 19 – фонд Дніпропетровського обкому партії містить багато справ обстеження побутових умов переселенців. Подана інформація про передачу переселенцям одягу, продуктів і товарів широкого вжитку є явно завищеною, але навіть і при цьому – недостатньою. Ось, наприклад, секретар обкому П. Найдонов звітував Голові РНК М. Хрущову, що в області розміщено 2 135 чоловік, їм видано 440 кг цукру, мила – 2 194 шматки [17, арк. 73].

Довідки фіксують нужденне становище переселенців, а головне – бажання вести власне господарство, а не працювати в колгоспі, хоча більшість врешті пішла туди на роботу. В ряді випадків спостерігалось недоброзичливе ставлення до переселенців. Їх називали поляками, не допомагали в господарському облаштуванні, навіть коли була така можливість. Тому прагнення виїхати в Західну Україну з 5 020 сімей виявили 4 235 [18, арк. 31].

Подібна інформація і в справах Державного архіву Запорізької області (далі – ДАЗО). В фонді 102 – Запорізький обком Компартії України – ті ж інформації і листи. В цій області багатьох переселенців селили в колишніх німецьких колоніях. Однак, їх майно вже було розкрадене, будинки потребували ремонту. Розрахунки за здане у Польщі майно проводились не у повному обсязі. В результаті – все те ж самовільне переселення в західні області. На 20 грудня 1945 р. в область прибуло 8 577 сімей, вибуло – 1 250 [19, арк. 27].

Перелік господарських труднощів, а часто й знущань з переселенців, вражає. Разом з тим деякі голови колгоспів, віддаючи належне працелюбності прибулих, відзначали, що урожай 1946 року зібрали саме вони [20, арк. 15].

Хоча переселенці і прагнули опинитись там, де ще були можливості приватного господарювання, однак, як свідчать документи архіву Львівської області, і тут їх життя не було раєм. Дуже великі скупчення переселених на залізничних станціях, звідки їх місяцями не доправляли до місця проживання, призводили до хвороб, смертей. Довідка по Олеському району свідчить, що 114 родин, привезених сюди з усім рухомим майном, розбрелись по району. Траплялись випадки поранення та убивства прибулих [21, арк. 7 зв.].

Приватне господарювання також було перерване колективізацією. З'являються повідомлення про масовий вступ переселенців до колгоспів під тиском різного характеру. Ось одне з повідомлень 1946 р.: «В селі Русалів Краснянського району працює 5 агітаторів. Там всі переселенські господарства подали заяви про вступ у колгосп» [22, арк. 18].

Матеріали Державного архіву Тернопільської області (далі – ДАТО), що відносяться до переселенських процесів зберігаються великим масивом у двох фондах – ф. 1 – Тернопільський обком Компартії України і ф. Р1833 – Виконком Тернопільської обласної Ради депутатів трудящих. В ряді випадків документи цих фондів є тотожними – довідки і розпорядження попадали як в обком, так і в облвиконком. У Тернопільській області керівники у звітах доповідали про досить значну допомогу переселенцям, однак, часто вона залишалась лише на папері. Оскільки переселенців тут було особливо багато, то й називались немалі по тих часах об'єми розподілених товарів широкого вжитку: солі – 81 т, сірників – 75 ящиків, мила господарського – 11 т, туалетного – 27 тис. шт., гасу – 75 т. [23, арк. 104]. Однак, ця інформація потребує критичного співставлення зі спогадами переселенців – вони й досі живуть на території області і майже ніхто не може пригадати такої допомоги.

Історик вивчає минулу дійсність – власне те, чого реально вже немає. Доторкнутись до минулого історик може лише через ті джерела, що породжені минулим і несуть про нього інформацію. Самі по собі джерела нічого не підтверджують і не спростовують, вони є матеріалом для аналізу історика. Розуміючи, що ряд документів створювався партійними і радянськими працівниками, що відповідали за господарське облаштування переселенців, можемо критично поставитись до їх змісту. В інших випадках інформацію писали перевіряючі, метою яких було виявлення недоліків, і їм прикрашати дійсність не було потреби. Втім, у даному випадку, в огляді джерел ряду архівів, що відносяться до процесів депортації українців з Польщі до УРСР, є великі можливості взаємного співставлення документів, як і співставлення їх інформації зі свідченням тих, хто й досі пам'ятає ці трагічні події як сторінки свого життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т. 3. – Warszawa, 1994. – 378 s.
2. Repatriacja czy deportacja. – Т. 1. Dokumenty 1944-1945 / pod red. E. Misły. – Warszawa, 1996. – 333 s.

3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – 761 с.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 2. 1946-1947 рр. – Львів, 1998. – 540 с.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 3. Спогади. – Львів, 2002. – 418 с.
6. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. – Тернопіль : Вид-во «Тернопіль», 1997. – 440 с.
7. Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939-1947. – Київ, 2004. – 840 с.
8. Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни. Документи з українських архівів і польські публікації. – Київ : Українська Видавнича Спілка, 2003. – 576 с.
9. Даровано життя, щоб правду розказати / [за ред. М. Паньків і С. Місила]. – Warszawa, 2006. – 424 с.
10. Свинко Й., Лановик Б. Межовий край у вогні. Польсько-українські взаємини у 1944-1947 рр. – Тернопіль, 2004. – 340 с.
11. Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН). – Zesp. Główny Przedstawiciel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Lublinie(526). – Sign. 22.
12. ААН. – Zesp. Główny Przedstawiciel Rządu R.P. do spraw ewakuacji ludności ukraińskiej z Polski w Lublinie(526). – Sign. 397/28.
13. Archiwum Państwowy w Rzeszowie. – Zesp. Urząd Wojewódski w Rzeszowie. – Sign. 64.
14. Archiwum Państwowy w Przemyślu. – Zesp. PUR PO w Jarosławiu. – Sign. 17.
15. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 23, спр. 1468.
16. ЦДАВОВУ, ф. 4626, оп. 1, спр. 9.
17. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДнО), ф. 19, оп. 4, спр. 184.
18. ДАДнО, ф. 19, оп. 4, спр. 268.
19. ДАЗО, ф. 102, оп. 2, спр. 1163.
20. ДАЗО, ф. 102, оп. 1, спр. 1168.
21. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. P221, оп. 2, спр. 208.
22. ДАЛО, ф. P221, оп. 2, спр. 25.
23. ДАТО, ф. P1833, оп. 4, спр. 67.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

СКЛАД І ЗМІСТ РОДИННОГО ФОНДУ СИМИРЕНКІВ: ЙОГО НАУКОВЕ І ПРАКТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

У статті досліджено особовий фонд родини Симиренків, що зберігається в Державному архіві Черкаської області. З особового фонду досліджено великий комплекс документів, що представляють надзвичайно багатий джерельний та історіографічний матеріал, у якому відображені як сторінки історії рідного краю, так і України в цілому. У результаті було з'ясовано, що родина Симиренків зробила великий внесок у науковий, економічний та соціальний розвиток України.

Ключові слова: Симиренко, родинний фонд.

В статье исследованы личный фонд семьи Симиренко, хранящейся в Государственном архиве Черкасской области. С личного фонда исследован большой комплекс документов, представляющих чрезвычайно богатый фактический и историографический материал, в котором отражены как страницы истории родного края, так и Украине в целом.

В результате было выяснено, что семья внесла большой вклад в научное, экономическое и социальное развитие Украины.

Ключевые слова: Симиренко, семейный фонд.

In the article Personal Simirenko fund family, to the State archive hranyascheysya Cherkasy region. S Personally Fund a large complex documents, rich in fact and Syndicate, in Kotor natural history as the page edges, and Ukraine as a whole.

As a result it was that the FAMILY has made a large contribution to nauchnoe, the economic development of Ukraine and sotsyalnoe.

Key words: Symyrenko, family house fund.

Інтерес до соціальної ролі та долі окремих осіб – творців історичного процесу простежується з давніх часів. Нині, після тривалої доби знеособлення історії, в умовах формування розвинутих інституцій громадянського суспільства та правової держави є цілком зрозумілою загальна тенденція до персоналізації історичного процесу. Здатність особи як сучасника епохи та активного суб'єкта історії репрезентувати свою добу, зумовлює величезний інтерес до таких джерел Національного Архівного Фонду, як документи особового походження, більшість з яких тривалий час були недоступними. Лише після масового розсекречування архівних документів упродовж 1989-1995 рр. стало можливим їх ширше використання. Важко переоцінити їх значення у відображенні будь-яких подій і процесів історичної дійсності, навіть у разі, якщо вони достатньо представлені документами установ і організацій. Вони дозволяють відобразити історичний процес через суб'єктивне сприйняття особистістю. Традиційно, що саме документи особового походження є невичерпним джерелом з історії всіх проявів інтелектуальної і громадської думки, а відтак, їх особливе значення спонукає до вивчення тих напрямів людської діяльності, де на перший план виступає індивідуальна творчість. Архівні фонди

особового походження відкривають сотні маловідомих, забутих, безпідставно викреслених з історичного процесу імен. У кожному нерегламентованому та індивідуально неповторному документі міститься по своєму унікальна інформація з історії всіх проявів життя держави та суспільства.

За даними Державного комітету архівів України за 2007 р. у складі Національного архівного фонду України зберігається понад 1700 фондів особового походження, тобто особових, сімейних та родових фондів разом узятих та нараховується близько 3 млн. одиниць зберігання, сформованих з документів особового походження.

Державний архів Черкаської області впродовж багатьох років займається комплектуванням особових фондів видатних людей Черкаського краю. Надзвичайно цікавим є сімейний фонд родини Симиренків, до якого входить 183 справи. Значна кількість матеріалів також зберігається у фондах меморіального музею родини Симиренків у Млієві та Черкаського обласного краєзнавчого музею. Основна маса документів у ДАЧО відноситься до діяльності видатних українських учених-помологів – Левка Платоновича та його сина Володимира Левковича. Всі документи розбиті на 12 груп.

Варто підкреслити, що джерелознавчий аналіз даної проблеми майже зовсім не проводився. Єдина

публікація, в якій вищезазначені джерела піддаються дослідженню – стаття С. І. Кононенка «Фонд роду Симиренків держархіву Черкаської області» [1]. Оскільки з часу опублікування статті пройшло вже більше десяти років і фонд поповнився ще 75 справами, тому можна стверджувати, що сьогодні немає повного аналізу даного фонду.

У зв'язку з недостатнім вивченням указаної проблеми та її значущістю у дослідженні історії України в економічному, науковому культурному та просвітницькому аспекті ставиться завдання – охарактеризувати основні джерела з дослідження генеалогії родини Симиренків. Слід зазначити, що з кожним роком указана наукова проблема в сучасному українському суспільстві набуває все більшої актуальності у зв'язку з пониженням сучасною елітою і економічних рішень для забезпечення ефективного устрою і розвитку економіки та культури сучасної України.

Великий інтерес для вивчення генеалогії роду Симиренків становлять документи особового походження, де містяться матеріали до біографії представників родини документи про освіту, листи фотографії.

Походження роду Симиренків, за родовою легендою, можна прослідкувати від останнього вільного запорізького козака Андрія, який народився не пізніше 1744 року (дата смерті не відома). За відмову присягнути Катерині II його позбавлено помістя, козацьких вільностей і привілеїв, дружину разом з дітьми записано в кріпаки графині Олександрі Браницької.

Перші документальні відомі про рід Симиренків містяться у «Ревізійному реєстрі» за 1818 р., в якому значиться, що Степан Андрійович – 46 років (1765 р. н., дата смерті не відома) та діти Хома – 24 роки (1787 р. н.), Федір – 21 рік (1790 р. н.), Авксентій – 19 років (1792 р. н.) належать до кріпаків містечка Городища Черкаського повіту Київської губернії графині О. Браницької [2].

Степан Симиренко народився на Платоновому хуторі, який знаходився між Млісвом і Городищем, одружений був з Василюю Марчевською, в них було восьмеро дітей, доля яких, крім Федора, невідома далі двох-трьох колін.

Федір Степанович Симиренко завдяки винятковій енергії, невтомній праці і таланту викупився з кріпацтва, орендуючи на р. Вільшанці млини. Був одружений з Анастасією Михайлівною Яхненко, донькою теж колишнього кріпака з роду смілянських козаків Яхно. У них було 22 дітей, з яких до дорослого віку дожило 8.

Платон Федорович Симиренко народився 2 грудня 1829 р., у 1843 р. закінчив Політехнічний інститут у Парижі, здобув спеціальність інженера-технолога. Був одружений з Тетяною Іванівною Овчінніковою, народженою 30 січня 1829 р. (померла 21 січня 1899 р.). Її батько був мером, а згодом головою Одеської міської думи, купцем Першої гільдії і мільйонером, а дід – кріпаком-втікачем. У них було шестеро дітей – дорослого віку досягли – Наталія, Лев, Платон, Микола, Олексій та Марія.

Після смерті Платона Федоровича, помер 13 січня 1863 р. від сухоти і туберкульозного менінгіту, Тетяна Іванівна була призначена Черкаським сирітським судом опікуном над своїми дітьми та майном покійного. Діти одержали всебічну і глибоку домашню освіту, навчалися у кращих навчальних закладах, здобули вищу освіту [3].

Василь Федорович Симиренко народився 7 березня 1835 р., закінчив у Парижі політехнічний інститут, здобувши звання інженера-технолога цукроваріння. У 1868 р. був обраний главою Адміністрації фірми [4].

Був одружений з Софією Іванівною Альбранд з родини французьких аристократів, які емігрували на Україну після французької революції, і мали маєток у Самгородок Черкаського повіту. Дітей подружжя не мало. Софія Іванівна мала різнобічні зацікавлення. Вона захоплювалася літературою, музикою, цікавилася суспільним життям. Було членом географічного товариства у Києві, збирала для нього матеріали з праворозуміння та правових звичаїв на Україні. Вона вела першу в Росії пастильню, відала садом. Софія Іванівна підтримувала Василя Федоровича в допомозі українській культурі і по його смерті продовжувала це робити. Її коштом була придбана друкарня для українських видань.

Старший син Платона Федоровича і Тетяни Іванівни – Лев народився 6 лютого 1885 р. на Платоновому хуторі. У 1873 р. вступив на природниче відділення фізико-математичного факультету університету святого Володимира, у 1875 р. переїздить до Одеси, де продовжив навчання у Новоросійському університеті, який закінчив з відзнакою у 1879 р. [5].

Лев Платонович був одружений з відомою польською революціонеркою Альдоною Емилівною Гружевською, з якою він познайомився на етапі з Мценської в'язниці до Сибіру, і одружився у 1883 р. у Красноярську у в'язничній церкві. Альдона Емилівна народилася 25 квітня 1857 р. у Млядово Ковельської губернії. Набувши середньої освіти, переїздить до Варшави, стає членом підпільного Червоного хреста і революційних організацій Кобилянського і Людвіга Варинського. Згодом вступає на Вищі жіночі медичні курси Військовій медично-хірургічній академії в Петербурзі і продовжує революційну діяльність, бере участь у замаху на Олександра II. Уніч з 16 на 17 серпня 1878 р. заарештована у Млядово і вивезена до Варшавської в'язниці. У в'язниці Альдона Емилівна взяла фіктивний шлюб із хворим на сухоти Іваном Глазко, щоб мати право його доглядати. У 1880 р. обох їх вислали на п'ять років до Східного Сибіру. І. Глазко незабаром помер. Строк заслання Альдони Емилівни закінчився 9 грудня 1882 р., але вона домагається дозволу залишитись у Красноярську, і доглядає важко хворого Л. П. Симиренка, а потім після вінчання добровільно їде з ним до Балаганська, де вони перебували ще два роки. Померла А. Е. Гружевська-Симиренко 26 березня 1934 р. Останні роки свого життя жила у Києві.

У Лева Платоновича і Альдони Емилівни було троє дітей: Тетяна, Платон і Володимир.

Тетяна Львівна народилася 24 квітня 1862 р., померла 29 грудня 1943 р. У 1882 р. закінчила фізико-математичне відділення Вищих жіночих курсів св.

Ольги, працювала хіміком на Мліївсько-Городищенському пісково-рафінадному заводі. Її чоловік Іван Миколайович Борисів народився 2 червня 1928 р., інженер за фахом. До революції 1917 р. був товаришем Міністра сполучення залізниць.

Володимир Левкович Симиренко народився 29 грудня 1891 р. на Платоновому хуторі. 1918 р. закінчив сільськогосподарський факультет Київського політехнічного інституту, здобувши фах ученого агронома. Після закінчення інституту працював на посаді фахівця у рангу відділу садівництва Міністерства земельних справ УНР. Із 1920 до 1926 р. він був завідувачем секцією садівництва в Одеській школі садівництва, у 1932 р. був обраний професором садівництва і завідувачем кафедрою плодово-ягідного господарства та інтенсивних культур Уманського і Полтавського сільськогосподарських інститутів.

Перебував у шлюбі з Марією Демидівною Улянченко, народженою 7 березня 1890 р. у Козятині Київської губернії. Закінчила Кирило-Мефодіївське училище в Острозі, отримала педагогічну освіту. Учителювала, відала земськими школами. На початку 20-х років відала канцелярією Українського Червоного хреста. Померла 16 травня 1979 р. [7].

У Володимира Львовича і Марії Демидівни було двоє дітей: Тетяна і Олекса.

Тетяна Володимирівна Симиренко-Торп народилась 8 травня 1926 р. у м. Києві. Після другої Світової війни емігрувала до Європи, Канади.

Олекса Володимирович Симиренко народився 6 вересня 1931 р. після Другої світової війни емігрував за кордон, до США. Закінчив Міннесотський університет зі спеціальності соціології, отримав ступінь бакалавра і магістра, закінчив аспірантуру і в 1961 р. отримав ступінь доктора соціології. Займався педагогічною діяльністю. Викладав в університеті штату Невада у Рено, штату Каліфорнія у Джорджії, був дійсним професором соціології в університеті штату Пенсільванія. Помер 27 квітня 1979 р. Автор та редактор трьох книг, численних наукових праць у галузях теорії суспільних відносин соціальної структури, етнічних груп та націй [8].

Окрему групу джерел становлять документи майново-господарського характеру. Серед них важливими є документи про діяльність торгового дому – фірми «Брати Яхненко і Симиренко».

Разом з батьком Анастасії Михайлівни та його синами Степаном, Кіндратом і Терентієм Федір Степанович засновує приблизно у 1815-1820 рр. торгову фірму «Брати Яхненко й Симиренко», яка сприяла індустріалізації України [9].

Торговий дім фірми знаходився в м. Одеса, а його філії, склади і крамниці у Миколаєві, Севастополі, Городищі, Млієві. За сприяння в розквіті Одеси та за активну участь в її самоврядуванні імператорським указом від 10 квітня 1832 р. купцям І гільдії братам Яхненко й Федору Симиренку надане звання спадкових почесних громадян міста [10]. Тривалий час керівники фірми були гласними членами Одеської міської думи та управи, а також міськими головами.

Фірма спочатку займалась скупівлею та продажем борошна, збіжжя, шкіри, худоби, полотна, промислових виробів і цукру. З 1840-х років фірма

розширяє торгівлю цукром і планує налагодити його виробництво. Саме в цей час до фірми долучився старший син Федора Степановича – Платон.

У 1843 фірма р. завершила побудову у с. Ташлик Черкаського повіту першого в Російській імперії парового пісково-рафінадного заводу, оснащеного найпередовішою західноєвропейською технікою. Платон Федорович стає не лише технічний керівником, а й виявляє себе як талановитий конструктор. Завдяки цьому ремонтно-механічна майстерня заводу почала вдосконалювати придбане устаткування, випускати деякі апарати власної конструкції. Ташлицька цукроварня була першим чисто комерційним підприємством цього типу в Україні [11].

Згодом фірма орендує пісково-рафінадний завод у селах Орловець та Олександрівка Черкаського повіту, у 1845 р. пускає у виробництво свій завод у с. Руська Поляна того ж повіту, а у 1848 р. споруджує Млієво-Городищенський пісково-рафінадний і машинобудівельний заводи [12]. Завод на той час був небачених розмірів і технологічного рівня, а при ньому робітниче містечко. Будівля рафінадного цеху сягала семи поверхів. Пісково-рафінадний завод виробляв цукор-пісок і рафінад. Машинобудівний завод займався ремонтно-технічним обслуговуванням підприємств фірми, випускав парові та інші заводські устаткування, фабричні і сільськогосподарські машини власної чи вдосконаленої конструкції. Згодом він розпочав побудову металевих пароплавів [13]. Перші пароплави «Українець» та «Святослав» транспортували продукцію фірми і започаткували модерне паропластво на Дніпрі. На Млієво-Городищенських заводах була безкоштовна лікарня на 150 ліжок, приходське училище, недільна школа, технічне училище, бібліотека, церква і театр [14]. Заводами керували безпосередньо власники фірми, а з кінця 1840-х рр., до них долучився Олександр Іванович Хропаль, зять Федора Степановича Симиценка.

Кінець 40-х, поч. 50-х рр. XIX ст. був періодом найбільшого розквіту фірми. Тривалий час у Млієві працювали відомий етнограф, громадський діяч А. Л. Чубинський та адвокат Григорович-Барський, провідний учений-правник О. Ф. Кістяківський, теоретик цукрової промисловості М. О. Толпигін [15].

Частими гостями у Симиренків були визначні діячі культури Петро та Семен Гулак-Артемівські, історики В. Б. Антонович, О. Я. Кониський, О. М. Лазаревський, О. І. Левицький, О. І. Лотоцький, С. О. Єфремов, М. С. Грушевський, літератори П. І. Житецький, Т. Р. Рильський, композитор М. В. Ли-сенко, актриса М. К. Заньковецька, польський публіцист Т. Падалка. У 1856 р. Мліїв відвідав Т. Г. Шевченко. Платон Федорович Симиренко запропонував поету фінансову підтримку у випуску «Кобзаря», який у 1860 р. вийшов його коштом. Згодом він профінансував шевченківський «Букварь» для сільських шкіл [16].

Тетяна Іванівна і Платон Федорович заклали на Платоновому хуторі декоративний і плодовий сади та великий розсадник.

Економічна криза 1860-х років відгукнулася і на стані фірми «Брати Яхненко й Симиренко». До кризи додалась низка суб'єктивних обставин, головною

серед яких були хвороби і смерть обох поколінь керівників фірми. Ще у 1861 р. комітет кредиторів призначив для ведення справ фірми Адміністрацію, залучив до неї у 1863 р. молодшого брата Платона Федоровича – Василя Федоровича.

Спроби повернути фірмі колишню велич не вдалися. Переконавшись у приреченості фірми, Василь Федорович у 1873 р. залишив посаду голови адміністрації, відмовившись від своєї частини спадщини, прийняв керівництво Ташлицьким Пісково-рафінадним заводом. У 1880 році фірма «брати Яхненко і Симиренко» припинила своє існування: було розпродано майно і сплачено борги.

У 1873 році Василь Федорович Симиренко купив з торгів за невелику ціну занедбану цукроварню у с. Сидорівка, біля міста Корсунь, і не тільки відновив її, а й організував виробництво пастили, яка раніше ввозилася із закордону. Багато уваги він приділяв дослідям хімічного виварювання цукру. Його статті про результати досліджень друкувалися у технічних журналах Росії і закордоном [17].

Василь Федорович Симиренко відомий не лише як талановитий інженер-цукровар, а і як громадський діяч і меценат. Протягом 40 років він регулярно передавав Десяту частину своїх прибутків на культурно-національні потреби, покривав річні дефіцити журналу «Киевская Старина», допомагав видавати журнали «Україніше Рундшау» та «Рутеніше рев'ю» закордоном його коштом або за його допомогою вийшла низка книжок і декілька видань «Кобзаря» Т. Г. Шевченка. Він довгі роки підтримував «Раду», «Громадську думку» і «Літературно-Науковий Вісник». Був членом Київської Старої Громади, де його називали «Великий Хорс». У 1912 р. він передав М. С. Грушевському 100 тисяч карбованців золотом на купівлю будинку для Наукового Товариства ім. Т. Г. Шевченка у Львові. В. Ф. Симиренко допомагав також таким письменникам як, М. М. Коцюбинський, І. Л. Шраг; за його допомогою вели досліді і видавали свої праці О. Ф. Кістяківський, П. П. Чубинський. Допомагав М. П. Драгоманову в еміграції у Швейцарії, дав йому кошти на друкарню.

Під кінець свого життя В. Ф. Симиренко заповів усе своє майно, що оцінювалось до 10 млн. карбованців, після смерті його дружини, передати на потреби Української культури, заснування культурної фундації, якою мало опікуватись «Товариство допомоги літературі, мистецтву і науці» [18].

Останні роки свого життя В. Ф. Симиренко жив у Києві. Помер 1 грудня 1915 р., був похований на Аскольдовій могилі.

До окремої групи виділяємо документи, що стосуються службової та політичної діяльності Левка Платоновича та Володимира Левковича.

Перебуваючи у Київському університеті, Лев Платонович увійшов до революційно настроєної молоді, яка мала зв'язок з народниками, був у близьких стосунках із А. І. Желябовим, одруженим з кузиною Лева Платоновича, Ольгою Яхненко, яка була активним членом Київського та Одеського народних гуртків [19]. У Мліївському заводському приходському училищі викладав народник І. П. Біло-

конський і учительська в цій школі була справжнім осередком народників [20].

Рік після вступу Л. П. Симиренка до університету у нього на Київській квартирі було вчинено трус, але без наслідків. Він переїздить до Одеси, але жандармерія не залишила його поза увагою [21]. У вересні 1879 р. знову вчинено трус, але все ж дозволили закінчити навчання; випускні іспити він писав вже у супроводі жандарма. Під час тругу знайдено багато нелегальної літератури, листування Симиренків з Т. Г. Шевченком та його не цензурований примірник «Кобзаря».

Л. П. Симиренко заарештовано на Платоновому хуторі невдовзі після закінчення університету і засуджено на 9 років каторги. Майже рік він перебував у Лук'янівській (м. Київ), а потім у Мценській (Курська губернія) в'язницях. З 10 вересня 1880 до вересня 1886 р. Лев Платонович відбував заслання спочатку у м. Красноярську, а останні два роки в Балаганську Іркутської губернії [22]. Навесні 1887 р. він з дружиною прибув до Платонового хутора

У Сибіру Лев Платонович з дозволу поліції займався садівництвом і розробив технологію вирощування плодівих дерев у формі стелюхів, яка дозволяла уникнути їх вимерзання взимку.

1887 р. на Платоновому хуторі Л. П. Симиренко заклав перший комерційний помологічний розсадник і маточний сад, перетворив батьківський сад у величезну лабораторію плодівництва. У 1912 р. в його колекції нараховувалося близько 3 тис. сортів рослин, які вивчалися у відповідності з засадами наукової помології. Згодом Л. П. Симиренко бере участь у численних усеросійських і міжнародних виставках, де матеріали з його розсадника одержують найвищі нагороди. На початку 80-х років він був обраний членом-кореспондентом Бельгійського товариства садівників, а у 1885 р. – членом Французького Національного помологічного товариства.

Продовжувачем справи Лева Платоновича Симиренка став його син Володимир, який завершив і втілює у реальну дійсність ідеї діда і батька. 25 листопада 1920 р. за постановою Наркомзему УРСР на терені колишнього маєтку Симиренків було засновано Мліївську дослідну садово-городню станцію і Центральний державний плодівий розсадник України. Директором цих установ був призначений В. Л. Симиренко і перебував на них до 1930 р. У 1923 р. за ініціативою та під головуванням Володимира Львовича при Наркомземі УРСР було створено Всеукраїнську помологічну комісію, творче ядро якої було в Млієві. На цій посаді він заклав основи і організаційно завершив «Помологічну Книгу України». Він систематизував і впорядкував увесь біологічний фонд і надав йому сучасної організаційної структури як базу для розвитку.

У 1930 р. В. Л. Симиренко організував і очолює Всесоюзний науко-дослідний інститут плодівого і ягідного господарства у Китаєві під Києвом.

8 січня 1933 р. Володимир Львович був заарештований НКВС і засуджений до розстрілу, але після перегляду справи вирок замінено на 10 років суворого ув'язнення для використання за фахом й вивезено до

Херсонської виправно-трудової колонії. 31 грудня був достроково звільнений з виправно-трудової колонії, але на вокзалі у Москві його знов заарештовано. В. Л. Симиренко пройшов через нове слідство. Через вісім місяців слідства його направлено на роботу за фахом під наглядом міліції, рядовим агрономом до Обоянсь-кого розсадника Курської області. 30 березня 1938 р. знову заарештовано, а в ніч з 17 на 18 вересня за Постановою прокурора та НКВС СРСР від 2 вересня 1938р. розстріляно. Похований у братській могилі в урочищі «Солянка» м. Курська. Реабілітований у 1957 р. [23].

В. Л. Симиренко залишив багату наукову спадщину: «Садовий розсадник» 1929 р., Плодові асортименти 1930 р., «Сортові маточні фонди пло-дових дерев на Україні», «Сортові маточні форми помологічної роботи на Україні» а також понад 30 статей у відомих журналах [24]. Найбільш капітальною працею є остання книга «Часткове сортознавство плодових рослин» (на 1242), рукопис якої у роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. вивезла з України донька Володимира Львовича – Тетяна Володимирівна, і який вона передала Інституту садівництва Української академії аграрних наук для підготовки його до видання у жовтні 1992 р. Праця у двох томах вийшла друком наприкінці 1995 р.

В. Л. Симиренко був засновником та відповідальним редактором журналів «Вісник садівництва, виноградарства та городництва», «Українське садівництво та городництво». Впродовж 10 років його секцією було вдруковано понад 50 випусків наукових праць Мліївської садстанції.

Тетяна Володимирівна Симиренко-Торп залишила ряд коментарів до справ. Вела активну переписку з ДАЧО, яка відклалася у фонді окремою справою [25].

Фонд має свою історію. Сформований з документів, які надійшли від доньки Володимира Левковича Симиренко – Тетяни Володимирівни Симиренко-Торп, яка проживала у м. Оттава, в середині 90-х років ХХ ст. Протягом усього життя вона збирала та зберігала документи, які мали хоча б найменше відношення до родини. Протягом 1998-2001 років держархів області поповнився новими надходженнями документів про Симиренків.

А уже через кілька років Симиренко-Торп з невідомих причин почала вимагати повернення оригіналів. На даний час усі фонди сформовано на основі ксерокопій, фотокопій, негативів, репродукцій негативів. Документи розповідають про життя, трудову та творчу діяльність семи поколінь роду Симиренків. До архіву надійшли наукові праці Левка Платоновича та Володимира Левковича Симиренків, їх листи та листи до них, Листи Тетяни Іванівни Симиренко – дружини Платона Федоровича, документи про діяльність Торгового дому – фірми братів Яхненко і Симиренко, документи дружини Левка Платоновича – Альдони Емилівни Грузевської-Симиренко та дружини Володимира Левковича – Марії Демидівни Ульянченко, документи Тетяни Львівни Міхаеліс-Симиренко – дочки Левка Платоновича, яка все життя працювала вчителькою у школах м. Києва, була нагороджена орденом В. І. Леніна, документи про родину Симиренко та їх внесок у

розвиток науки, культури, промисловості. У зв'язку з тим, що документи про життя та діяльність Тетяни Львівни Міхаеліс-Симиренко надійшли вперше, схема класифікації документів фонду доповнена новим розділом – 12. Документи Тетяни Львівни Міхаеліс-Симиренко (листи, особисті документи, документи службової діяльності, майново-господарського характеру, фотографії) [26].

Окрему групу документів складає наукова спадщина Левка та Володимира Симиренків. Перший є автором таких праць з помології: «Иллюстративное описание маточних коллекций питомника», «Генеральный каталог» (Київ, 1901), «Генеральный каталог плодовых деревьев» (Київ, 1902), «Крымское промышленное плодоводство» (М., 1912), «Помология» (3 т. К., 1961). Останню працю Лев Платонович скінчив у 1919 р., перед самою смертю. У ніч 6 січня 1920 р. він трагічно загинув [27]. Дозвіл на видання праці було одержано лише у 1961 р., «Описательный каталог Плодового питомника» за 1895 р. Другий – монографії «Общий отчёт по Млиевской садово-городной опытной станции за 1921-1927 гг.» за 1928 р., посібник для сільського-сподарських вузів та профшкіл «Плодові асортименти України» за 1930 р.

В описі два додатки: список фото позитивів та список книг, які передані Т. В. Симиренко-Торп.

У 2007 році в держархіві проведено упорядкування: листів, якими обмінювались Тетяна Володимирівна Симиренко-Торп з архівом, листів звернень держархіву області до різних установ та приватних дослідників – тримачів документів, що стосуються роду Симиренків, про доцільність зосередження всього масиву документів та зберігання їх в архівній установі; документів, створених на відзнаку вшанування пам'яті членів роду. Сформовано три справи, які включені до опису справ фонду під №№ 181-183. Документи представлені у вигляді оригіналів, копій і тиражованих видань (брошюра та календар).

У цілому фонд створений з ксерокопій документів на паперовій основі та фотодокументів. Документи розповідають про життя, трудову, науково-творчу діяльність семи поколінь роду Симиренків. До НДБ архіву передані наукові праці Льва Платоновича, Володимира Львовича, Олекси Володимировича Симиренків, праці інших авторів про рід Симиренків.

Документи фонду згруповано та описано у відповідності до вимог щодо систематизації документів родинних фондів, тобто документи кожного представника роду систематизовано по особам і розташовано згідно з генеалогічною послідовністю. Матеріали, які стосуються всього роду, розміщені на початку фонду.

Як бачимо, особовий фонд родини Симиренків надзвичайно багатий на джерельний та історіографічний матеріал, це унікальне джерело з історії науки, освіти, культури, соціальної історії взагалі. Усі документи і матеріали є значним інформаційним потенціалом, який заслуговує на детальний аналіз. Праці вчених не втратили своєї актуальності й потребують перевидання, а наукові ідеї – осмислення та популяризації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кононенко С. І. Фонд роду Смиренків Держархіву Черкаської області // Архіви України. – 2000. – № – С. 50–54.
2. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО), Ф. 5799, оп. 1, спр. 1
3. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 39
4. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 32
5. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 39
6. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 140–142
7. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 155
8. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 84–87
9. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 130
10. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 11
11. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 18
12. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 18
13. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 18
14. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 18–24
15. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 30, 31
16. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 14
17. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 32
18. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 32
19. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 156
20. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 37, 167
21. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 41
22. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 42, 43
23. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 69
24. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 70
25. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 87–89, 181
26. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 174–180
27. ДАЧО, Ф. 5799, оп. 1, спр. 44

Рецензенти: Тригуб П. М. д.і.н., професор, завідувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили
Маврін О. О. к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© В. В. Карпенко, 2011 р.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2011

Ю. ТЮТЮННИК У МАТЕРІАЛАХ ГАЛУЗЕВОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ СЛУЖБИ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ УКРАЇНИ

Досліджені матеріали Галузевого державного архіву Служби зовнішньої розвідки України як джерельна база вивчення життя та діяльності генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Прیدілена увага характеристиці Першого Зимового походу Армії УНР.

Ключові слова: документи, матеріали, архів, джерельна база, повстанський рух, Зимовий похід.

Исследованы материалы Отраслевого государственного архива Службы внешней разведки Украины как источниковая база изучения жизни и деятельности генерал-хорунжого Ю. Тютюнника. Уделено внимание характеристике Первого Зимнего похода Армии УНР.

Ключевые слова: документы, материалы, архив, источниковая база, повстанческое движение, Зимний поход.

Materials of a particular branch record office of Service of external secret service of Ukraine as spring base of study of life and activity of general's khorunzhy Yu. Tyutyunnik are probed in the article. Attention description of the First Winter hike of Army UNR is spared.

Key words: documents, materials, archive, spring base, insurgent motion, Winter hike.

У контексті дослідження українського повстанського руху значну увагу слід приділяти його діячам, які або загинули в боротьбі з переважаючими військовими силами білогвардійців чи більшовиків, або були в подальшому репресовані. Значення особистості в історичному процесі завжди буде об'єктом досліджень вчених, особливо коли це стосується періоду української національної революції, іноземної інтервенції та громадянської війни. Імена повстанських отаманів того часу овіяні легендами, які «народилися» в бурхливі роки. Чимало стереотипів збереглися й донині, оскільки більшість документів тривалий час лишалися поза увагою дослідників.

Однією із найлегендарніших особистостей українського національно-визвольного та повстанського руху була постать генерал-хорунжого Юрка Йосиповича Тютюнника. Його біографії присвячено ряд публікацій Я. Тинченка [1], О. Божка [2], О. Шатайла [3], Ю. Котляра [4]. Вказану історичну постать можна розглядати за допомогою різноманітної джерельної бази. Ми ж зупинимось лише на матеріалах, які нещодавно частково були введені до наукового обігу, а у своїй більшості знаходяться в Галузевому державному архіві Служби зовнішньої розвідки України (ГДА СЗР України).

Варто зазначити, що до січня 2007 р. архівна справа в СЗР України базувалась на засадах тимчасового зберігання документів розвідки. Згодом, після ухвалення Кабінетом Міністрів України рішення про створення в Службі зовнішньої розвідки

України галузевого державного архіву, документи розвідки зберігаються тут на постійній основі. Завдяки такому рішення в СЗР України розпочато проведення досліджень наявних архівних фондів для відбору документів, що мають історичну цінність, з метою їх оприлюднення. Дослідницька робота ведеться за окремими хронологічними періодами відповідно до наявності та історичної цінності документальних джерел, насамперед, здійснюється пошук і опрацювання матеріалів щодо вагомих подій української історії, а також української розвідки [5, с. 269].

23 квітня 2007 р. згідно з наказом Держкомархіву було затверджено «Положення про Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України» [6], який здійснює цілеспрямовану роботу із опрацювання й розсекречення архівних документів для всебічного та об'єктивного їх вивчення громадськістю.

На виконання Указу Президента України № 37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні» від 23 січня 2009 р. ГДА СЗР України виявлено і розсекречено документи, що розкривають життя і діяльність відомого українського військового діяча, отамана, генерала Армії УНР Юрія Йосиповича Тютюнника. Архівні документи відображають діяльність очолюваної Ю. Тютюнником військової організації, містять накази Армії УНР, особисте листування Тютюнника за часів перебування в еміграції та в Україні, його рукописи книг «Зимовий

похід 1919-1920 рр.», документи і копії документів уряду УНР, інші матеріали щодо українського визвольного руху ХХ ст. Загальна їх кількість із 25-томної архівної справи налічує 3 712 документів на 5 688 аркушах, датованих 1919-1929 рр. Свого часу вони зберігалися в особистому архіві Ю. Тютюнника і згодом потрапили до радянських органів держбезпеки [7].

Для науковців найбільшу цінність становлять оригінальні листи генерала, які відображають його погляди на українську державність, становище української політичної та військової еміграції в Польщі та Румунії, діяльність українських громадських і політичних організацій за кордоном, здійснення антибільшовицької боротьби, умови проживання, особисті контакти і родинне життя Ю. Тютюнника. Дотепер більшість із зазначених документів були засекреченими і невідомими для дослідників. Більшість листів датуються 1921-1923 рр. У них відображені націонал-революційні погляди Ю. Тютюнника. Він наголошував на тому, що метою Української революції 1917-1921 років було національне визволення, відновлення української національної гідності і позбавлення комплексу меншовартісності, характеризувався діяльність повстанських загонів Директорії УНР у грудні 1919 р., що займалися ліквідацією адміністративних та військових установ денікінщини на території України [8, арк. 17–18].

У листах Ю. Тютюнник удається до аналізу прорахунків та недоліків, які були допущені українською владою та військовим командуванням. Серед таких – відсутність чіткої тактики і стратегії боротьби. Значна увага приділена подіям Першого Зимового походу Армії УНР (6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.). 4 грудня 1919 р. на нараді членів уряду Української Народної Республіки і командуючих частин Дієвої Армії в Чорторії було вирішено ліквідувати регулярний фронт і військові сили зосередити на веденні партизанської боротьби в тилу ворога. 6 грудня 1919 р. з'єднання Армії УНР під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка вирушили в Перший Зимовий похід. Участь у поході взяв і голова Ради Міністрів УНР І. Мазепа. Бойова група була сформована з трьох дивізій: Запорізька (командуючий генерал А. Гулий-Гуленко), Київська (командуючий генерал Ю. Тютюнник), Волинська (командуючий генерал О. Загородський). Начальником штабу було призначено А. Долуда [9].

Зимовий похід по тилах більшовиків і денікінців став безпрецедентним в історії воєн за своїм характером і героїчністю. В поході взяло участь близько 10 000 осіб. Проте сам бойовий склад частин нараховував 2 000 багнетів, 1 000 шабель та 14 гармат. 75 % загальної кількості склали штаби частин, немуштрові частини, озоби і транспорти хворих. Лінією прориву, відповідно до плану командарма М. Омеляновича-Павленка, мав стати район розташування Галицької армії в смузі Козятин-Вінниця-Хмільник, що й було успішно здійснено 7 грудня 1919 р. о 12 годині ночі. Прорвавши фронт ворога між Козятином і Калинівкою, українська армія швидким маршем вирушила на південний схід. Дієва

армія УНР попрямувала на Липовець, Жашків, Умань, Тальне, Звенигородку.

Місцеве населення симпатизувало армії УНР. В одному з найважчих боїв Зимового походу армії допомагали селяни Білашок та Майданецького, під час звільнення від денікінців Волинською групою містечка Тального. Одночасно з подіями в Тальному 1 січня 1920 р. запорожці звільнили від денікінців Умань. Це місто стало центром боротьби за державність України [3, с. 44]. Після звільнення Умані, в місті розпочалася активна просвітницька, видавнича і агітаційна робота. Редакція газети «Україна» видала 5 номерів газети загальною кількістю до 20 000 примірників, було видруковано до 200 000 відозв – «До інтелігенції України» [8, арк. 193–194], «Офіцерам, козакам і солдатам Добровольчеської армії» [8, арк. 195] і «Селяне» [8, арк. 228], укладених і підписаних отаманом Ю. Тютюнником. Указані відозви роздавалися кожному старшині та досвідченим козакам як конспекти при бесідах з місцевим населенням [8, арк. 234].

Наприкінці січня, виявивши райони зосередження Північної групи, Червона армія вирішила її знищити, кинувши проти неї 60-ту дивізію та кінноту. Завдання було нелегке, бо на боці частин армії УНР було все населення. Про вказані події повідомляє наказ Волинської військової групи від 31 січня 1920 р.: «*На станції Фастів багато російських більшовицьких військ, на станцію Ольшаня прибув ешелон комуністів з гарматами*» [8, арк. 184]. Знищити групу Ю. Тютюнника не вдалося [36]. Захоплення Канева (Волинська дивізія) 2-7 лютого і наступ у бік Переяслава та Києва занепокоїли росіян. Українці, що жили в Києві, чекали приходу українських військ. Після зайняття Черкас далеко по Лівобережжю піднялися чутки, що «*українське військо вже до Дніпра дійшло*». Від Полтави, Чернігова, Харкова, Мелітополя, Луганська приходили посланці [10, с. 60]. 11 лютого 1920 р. Північна група військ у складі Київської і Волинської дивізій об'єдналась зі штабом армії УНР біля Медведівки на Чернігівщині. Командиром Запорозької дивізії призначили отамана А. Гулого-Гуленка. 17 лютого звільнили Золотоношу. Але армія змушена була повернути на правий берег Дніпра. Переправившись, військо отаборилось у Холодному Яру. Почалося пересування Дієвої армії у західному напрямку – одночасно різними дивізіями. Армія захопила міста: Гайсин, Умань та Ольвіопіль і залізничний вузол Христинівку, знищуючи окупаційну владу, оперуючи в степах Миколаївщини та Херсонщини [10, с. 58].

25 березня біля Тального відбувся бій Київської дивізії з більшовиками. Червоноармійці відступили в Майданецьке, але наступного дня, отримавши підкріплення, витіснили тютюнниківців. Незабаром, 7 квітня, отаман Заболотний звільнив Ананьїв. На допомогу йому Ю. Тютюнник надіслав 400 бійців з двома гарматами. Тоді ж на бік тютюнниківців перейшов 3-й кавалерійський полк 3-ї Червоної Галицької бригади кількістю в 650 шабель. Після важких боїв козаки Київської дивізії захопили Вапнярку і Тульчин. Бій за Вапнярку продовжувався 15 годин. Більшовики використали всі наявні резерви,

включаючи 2 бронепотяги [11, арк. 290].

16 квітня 1920 року у Вознесенську, завдавши поразки частинам 14-ї більшовицької армії, війська Дієвої армії УНР захопили 28 гармат, 32 000 гарматних набоїв, 48 кулеметів і 5 000 рушниць та 2 000 000 набоїв, 4 000 возів з одягом, взуттям та іншим майном, та ще й 10 000 000 рублів. Виконуючи наказ Головного Отамана, армія УНР Зимового походу 5 травня 1920 р. була передислокована в напрямку Ямполья для прориву і негайного об'єднання з фронтом Головного Отамана військ УНР. Вислані кінні відділи зустрілися з частинами полковника Удовиченка. Учасники Зимового походу 6 травня 1920 року об'єдналися з іншими українськими частинами, які в союзі з поляками прямували на Київ. Бойовий склад Дієвої армії УНР Зимового походу на 6 травня 1920 р. налічував 2 100 багнетів та 580 шабель. Керівництво в ній складало 2 генерали, 21 начальник окремих частин, 44 сотники, 121 молодших старшин та 20 урядовців [11, арк. 478].

За оцінками воєнних істориків перший Зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду Української національної революції в 1917-1921 рр., під час якого українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби з численними ворогами. За весь рейд було пройдено 2 500 км., проведено більше 50-ти успішних боїв.

Після поразки Другого Зимового походу Ю. Тютюнник намагався підтримувати зв'язок з політичними і військовими діячами, які разом з ним брали участь у визвольних змаганнях, намагався об'єднати українську еміграцію в Румунії та Польщі, українських повстанців, які опинилися обабіч польсько-радянського кордону. З цією метою здійснював поїздки з території Польщі до Чернівців і Кишинева.

Паралельно з політичною та громадською, Ю. Тютюнник займався науково-просвітницькою діяльністю. Зокрема, він став автором книги «Перший Зимовий похід», написав спогади про участь у революційних подіях 1917 р., збирав матеріали для повстанського альбому. Це відповідно знаходило відображення в листуванні. Варто відзначити, що рукопис книги «Зимовий похід 1919-1920 років» з авторськими примітками і правками теж є окремим томом «справи Тютюнника», яка зберігається в ГДА СЗР України, під № 42 [12, арк. 52-175].

Листи до друзів і дружини Віри Андріївни, показують нам Ю. Тютюнника, в іншій, раніше невідомій іпостасі, як сентиментального і люблячого чоловіка, чуйного батька. В листах до дружини за квітень 1923 р. Ю. Тютюнник писав, що зробить все можливе для вивезення родини за кордон. Однак, здійснитися задуманому не судилося, адже 16 червня 1923 р. внаслідок чекістської операції Ю. Тютюнника було захоплено.

Як авторитетний військовий діяч і відомий повстанський отаман, Ю. Тютюнник становив загрозу для більшовицької влади. Тому в його оточення було введено декількох агентів. Так, Й. Добротворський упродовж тривалого часу виконував обов'язки помічника Ю. Тютюнника, а Г. Заярного він узагалі вважав своїм товаришем. Ці двоє користувалися

довірою отамана, виконували важливі доручення і знали про всі дії та плани генерала. Згодом Г. Заярний брав участь у чекістській операції із захоплення Ю. Тютюнника.

О. Кобець у своїх спогадах розповів про розмову з колишнім повстанцем, сотником Г. Заярним, який сам зізнався О. Кобцю, що, після арешту під загрозою страти, зрадив і отримав завдання умовити Ю. Тютюнника повернутись в Україну. Для цього Г. Заярному влаштували «втечу». Він отримав купу листів написаних власноручно найближчими друзями, соратниками і штабістами Ю. Тютюнника. Крім того, він повинен був переконати генерала, що в Україні от-от вибухне повстання. Чекають, мовляв, тільки його. Спершу Ю. Тютюнник поставився до Г. Заярного недовірливо. Вдруге, коли зрадник привіз Ю. Тютюннику листи від його дружини, той згодився поїхати в Україну. На кордоні його заарештували. Під загрозою смерті від генерала вимагали написати листа-відречення, але він відмовився і погодився лише тоді, коли почали загрозувати, що стратять дружину і доньку [13].

Ця версія підтверджується і доповнюється спогадами радянського дипломата Г. Беседовського, який повідомляв, що для ліквідації Ю. Тютюнника ДПУ розробило особливий план. Чекісти натрапили на слід підпільної організації – Вищої Військової Ради. Але замість знищення, ДПУ ввело до її складу своїх агентів, які фактично взяли організацію у свої руки. Потім послали одного керівника цієї організації, особистого знайомого Ю. Тютюнника (можливо ним був уже згаданий Г. Заярний) з дорученням викликати його на Україну для перевірки організації. Ю. Тютюнник вислав спочатку одного із своїх помічників. Той перевіряв «організацію» і, повернувшись, заявив, що їй «можна цілком довіряти». Керівники чекали особистого приїзду Ю. Тютюнника, щоб отримати безпосередні вказівки. Спочатку Ю. Тютюнник вагався, але потім згодився, перейшов кордон в умовленому пункті, де його і заарештували [2, с. 54].

Офіційно радянська влада заявила про добровільний перехід генерала. Однак у жодному з виявлених у ГДА СЗР України листів Ю. Тютюнника не йдеться про наміри припинити боротьбу, а тим більше переходити на радянські позиції.

З часу добровільного або вимушеного переходу Ю. Тютюнника на бік більшовиків його неодноразово звинувачували у зраді як колишні друзі, так і вороги. Так, галицькі трудовики звинувачували Ю. Тютюнника у зв'язках з О. Шумським та А. Савицьким, а в 1922 р. він нібито вів переговори з В. Балицьким, видав йому архів, вислав у заставу сім'ю [14, с. 213, 244].

28 грудня 1923 р. Президія ВУЦВК задовольнила клопотання Ю. Тютюнника, але залишила обмеження в правах на 1 рік [3, с. 103]. З 1924 р. Ю. Тютюнник намагався жити за законами радянської України. Він видав неоднозначний твір «З поляками проти України», викладав у Харківській школі червоних старшин, а 12 лютого 1929 р. був заарештований органами ДПУ в Харкові. Цього ж дня начальник 3-го відділу КРО ДПУ Толстов виписав ордер № 49 на обшук і арешт Ю. Тютюнника. У ньому вказувалося,

що Ю. Тютюнник звинувачується в контрреволюційній діяльності [15, арк. 3–4].

3 грудня 1929 р. Колегія ОДПУ винесла вирок: «Тютюнника Юрія Іосифовича – Расстрелять. Приговор не приводит в исполнение до особого распоряжения» [15, арк. 46]. 20 жовтня 1930 р. вирок було виконано [15, арк. 65]. Ю. Тютюнника реабі-

літовано 27 листопада 1997 р.

Таким чином, документи ГДА СЗР України мають надзвичайно важливе наукове та суспільно-політичне значення, адже повертають об'єктивну історичну пам'ять про одного з найбільш відомих, а разом з тим суперечливих діячів Української національної революції Ю. Тютюнника.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Тимченко Я. Українське офіцерство: шляхи скорботи та забуття 1917-1921 рр. – Ч. 1. – К.: Тиражувальний центр УРП, 1995. – 258 с.
2. Божко О. Генерал-хорунжий Армії УНР. Невідома автобіографія Ю. Тютюнника // З архівів ВУЧК-ГПК-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1-2. – С. 24–56.
3. Шатайло О. Л. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів: Світ, 2000. – 144 с.
4. Котляр Ю. В. Ю. Тютюнник в історії Миколаївщини (контекст українського повстанського руху) // Гілея. Науковий вісник: Збірник наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – 2010. – Вип. 33. – С. 74–95.
5. Маломуж М. Розсекречення архівних матеріалів української зовнішньої розвідки як важлива складова відтворення національної пам'яті // Українознавство. – 2009. – № 2. – С. 268–272.
6. Наказ від 23.04.2007 № 9/ДСК/64/ДСК «Про затвердження Положення про галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України». – Режим доступу: <http://www.minjust.gov.ua/0/9489>.
7. Службою зовнішньої розвідки України передано до Українського інституту національної пам'яті та Національного музею історії України унікальні документи з архіву генерал-хорунжого армії Української Народної Республіки Юрка Тютюнника. – Режим доступу: <http://www.szru.gov.ua/messages.php?lang=ua&item=106&page=2>
8. Галузевий державний архів Служби зовнішньої розвідки України (далі – ГДА СЗР України), ф. 11012, т. 17.
9. Зимові походи Армії УНР 1919-20 і 1921. – Режим доступу: http://pravopys.vlada.kiev.ua/mova/20/Dovidn/Zymovi_pokhody_armii_UNR.htm.
10. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-1920 рр. – 2-е вид. – Нью-Йорк: Вид-во Чарторийських, 1966. – 99 с.
11. ГДА СЗР України, ф. 11012, т. 18.
12. ГДА СЗР України, ф. 11012, т. 42.
13. Кентій А. В. Українська Військова Організація (УВО) в 1921-1928 рр.: Короткий нарис. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 80 с.
14. Царинний А. Украинское движение. Краткий исторический очерк, преимущественно по личным воспоминаниям // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. – М.: Москва, 1998. – С. 133–252.
15. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, спр. 73862-ФП.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

СОЦІАЛЬНА СТРАТИГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА ДОБИ НЕПУ: ІСТОРІОГРАФІЯ 60-90-Х РОКІВ ХХ СТ.

Розкрито соціальну структуру селянських господарств України періоду нової економічної політики (1921-1929 рр.) за матеріалами, що знайшли своє відображення в роботах радянських та вітчизняних авторів 60-90-х років ХХ ст. Висвітлено різні підходи дослідників до визначення об'єктивних параметрів селянських господарств доби недостатньо розвинутого товарного виробництва.

Ключові слова: сільське господарство, селянство, куркуль, фермер, заможне селянство, історіографія.

Раскрыта социальная структура крестьянских хозяйств Украины периода новой экономической политики (1921-1929 гг.) по материалам, которые нашли свое отражение в работах советских и отечественных авторов 60–90-х годов ХХ в. Освещены различные подходы исследователей к определению объективных параметров крестьянских хозяйств периода недостаточно развитого товарного производства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, крестьянство, кулак, фермер, зажиточное крестьянство, историография.

The article is devoted to disclosing of social structure the Ukrainian agriculture farmer's type of the period of new economic politics (1921-1929) on materials, which was reflected in the work of Soviet domestic authors and 60–90's of XX c. It was covered different approaches researchers to determine the objective parameters farms day underdeveloped commodity production.

Key words: agriculture, peasants, farming, farmer, rich farming, historiography.

У нових соціально-економічних і суспільно-політичних реаліях сьогодення зростає зацікавленість дослідників та громадськості до історії українського селянства. Значний інтерес викликають ті соціально-економічні процеси, які проходили в українському селі в роки нової економічної політики (1921-1929 рр.) та які істотним чином впливали на соціальну стратиграфію українського селянства зазначеної доби.

Соціально-економічні параметри українського селянства доколгоспного періоду на перший погляд, здавалось би, достатньо висвітлені у вітчизняній історіографії, проте в радянські часи над ними тяжіли ідеологічно-заангажовані чинники. Тому дане питання привертає нині увагу дедалі більшого кола дослідників. Зрозуміло, що тогочасна політична заангажованість суттєво викривлювала відображення цілого ряду об'єктивних ознак заможності селянства України доби непу. Розкриття цього питання і є метою даної статті.

Проблема визначення об'єктивних соціально-економічних показників стану українського селянського господарства доби недостатньо розвинутого товарного виробництва знайшла своє відображення в цілому ряді робіт, опублікованих у 60-90-х роках ХХ ст. Зазначимо, однак, що дослідження цих років

не привели до встановлення загальноновизначених параметрів заможності селянства.

Так, аналізуючи роботи таких дослідників, як Є. Талан [1], П. Денисовця [2], М. Ксьонзенка [3], Є. Євсєєва [4], І. Рибака [5], Н. Рогаліної [6], Л. Беренштейна [7], В. Верстюка [8], В. Адамського [9], О. Мельничука [10], М. Венера [11], котрі розкривають різні аспекти життя українського села в добу непу, логічно констатуєш, що майже всі науковці при визначенні соціально-економічних ознак різних прошарків села в кінцевому разі керувались встановленими радянською системою офіційними соціальними критеріями, виділяючи виключно три селянські групи господарств – «бідняцьке», «середняцьке», і «куркульське». Хоча ряд з них, відходячи від офіційного термінологічного визначення непівського заможного селянства як «куркульства», все ж таки вживали, і цим самим у певній мірі відмежовували себе від усталених радянських стереотипів у ставленні до визначення головних ознак заможного селянства 20-х років ХХ ст. наступне його термінологічне тлумачення: «*заможна частина села*» (Адамський), «*заможна верхівка українського села*» (Беренштейн, Денисовець), «*заможна верства населення*» (Мельничук), «*куркульсько-заможницькі*

верстви» (Євсєєв). Жоден з них, проте, не подав чітко визначених ознак уживаних понять.

Серед незначної когорти повоєнних істориків-аграріїв слід виділити деякі аспекти бачення поставленої нами проблеми Б. Мигалем [12]. За соціальним складом, згаданий дослідник поділяв селянство України 20-х років ХХ ст. на три групи. Перша та друга групи відповідно – бідняки та середняки. Третя ж – заможні та куркулі. Науковець наголошував на солідній тогочасній купівельній спроможності *«заможного й куркульського прошарку»*. При цьому він побіжно зазначає про особливу економічну вагу на селі в роки непу заможного середняцтва. Разом із більш економічно міцним *«куркульством»* вони здавали значну кількість сільськогосподарських машин та робочого інвентарю біднішим групам селянства, за що відповідно збільшували власні накопичення. З вищезазначеного Б. Мигалем поділу логічно випливає, що і заможне середняцьке і т. зв. *«куркульство»* є безумовно, категоріями заможного селянства. У цілому ряді своїх публікацій, він наводить ряд характерних ознак даної групи селянства: наявність у господарстві значної кількості сільськогосподарського реманенту та машин, постійна купівля його удосконалень та здача в оренду іншим групам села; участь у машинно-тракторних товариствах; наявність земельних лишків.

Особливим чином слід виділити позицію сучасного українського історика Владислава Верстюка [13]. Дослідник наголошує на тому, що соціальні критерії визначення заможності селянських господарств радянською системою так і *«не були вироблені чітко»*, оскільки цьому процесу заважали політичні й соціальні стереотипи, утверджені в тогочасному суспільстві. В. Верстюк подає власну позицію стосовно того, кого слід було вважати сільським заможником у добу непу. Аналізуючи питання стосовно того, кого слід було на той час відносити до групи заможного селянства він, зокрема, наголошує, що в українському селі такий прошарок селянства як середняк, був досить заможним порівняно з його російським колегою (тобто російським середняком). Український заможний середняк жив працею власної сім'ї і своєю, нікого не експлуатував і не мав найманих сільськогосподарських робітників. Хоча всі ці факти свідчили про нього як лише про трударя, виходячи з його добробуту, кремлівські можновладці зараховували його до *«куркульства»*: *«нічого не може бути більш безглуздим, як називати, що прийнято у нас, всіх українських селян куркулями лише на основі їх заможності»* [13, с. 135]. Як бачимо, доцільність віднесення заможного середняка, а це відповідно вища категорія середняцтва, до категорії заможного селянства має під собою своє певне підґрунтя.

Цікаву градацію селянських господарств подають у своєму дослідженні П. Денисовець та О. Єрмак. Характеризуючи податкову політику радянської держави щодо селянства України, дослідники, користуючись даними Наркомату фінансів УСРР, поданими в 1927/28 рр. для встановлення суми сплати податку з грошового прибутку, виділяли наступні групи селянських господарств: *«бідняцьке»* (сума середнього податку від прибутку (1927/28 рр.) до

100 крб. прибутку – 0,9 % від суми), *«маломіцне середняцьке»* (сума середнього податку від прибутку 6,28 крб.), *«середняцьке»* (сума середнього податку від прибутку 25,92 крб.), *«заможне середняцьке»* (сума середнього податку від прибутку 82,35 крб.), *«куркульське»* (сума середнього податку від прибутку 150,35 крб.) [14].

Вищезазначені дані дають нам добре підґрунтя для з'ясування параметрів заможного господарства. Заможні середняцькі і т. зв. *«куркульські»* колективи без перебільшення, на наш погляд, і це добре прослідковується з вищеприведеної таблиці, об'єктивно тяжіють бути віднесеними до категорії заможного селянського господарства фермерського типу.

Значний внесок у розробку загальних питань проблеми визначення параметрів селянських господарств України внесли на початку 80-х років минулого століття С. Водотика та І. Мазур [15]. Проводячи аналіз наукових досліджень та статистичних даних минулих десятиліть, науковці дійшли добре аргументованого висновку про те, що в останні роки згорання непу соціальна структура селянства України була наступною: *«пролетарі»*, *«напівпролетарі»*, *«середняки»* та *«куркулі»*.

Селянські господарства, за особистим баченням вищезазначених дослідників, у ті роки поділялись на два типи: *«сільськогосподарське селянське господарство»* та *«промислове селянське господарство»*. Дані типи, у свою чергу, мали свій соціальний склад (спільний для обох видів господарств): *«пролетарі»*, *«напівпролетарі»*, *«нижчесередні»*, *«середні»*, *«вищесередні»* та *«дрібнокapіталістичні елементи»*. Як зазначають дослідники, власники вищесереднього господарства, *«прагнули перетворитися в «справжніх господарів», тобто в «куркулів»* [15, с. 49]. Заможні середняки мали на той час у власному користуванні деякий надлишок засобів виробництва відповідно до розмірів землекористування. Разом із термінологічно визначеним радянською системою *«куркульством»* вони уособлювали капіталістичні тенденції в радянському доколгоспному селі. Застосування політичних і економічних заходів для обмеження господарської активності куркульства (дана соціальна група селянства вважалась *«прямим і рішучим ворогом революційного пролетаріату»*) [16]) об'єктивно зумовило зменшення чисельності заможної верстви середняцького селянства. Не випадково, навіть у рішенні XV з'їзду ВКП(б), наголошують С. Водотика й І. Мазур зазначалось, що в радянській державі наявний процес *«зростання куркульських груп за рахунок заможної частини середняків»* [17].

Заможне середняцьке селянство, як логічно витікає з позиції згаданих науковців, було не чим іншим, як складовою частиною заможного українського селянства.

Аналізуючи поставлену проблему, безумовно, слід звернути увагу на позицію відомого радянського історика, визначного фахівця у сфері соціально-економічних відносин на селі у 20-30-ті роки ХХ ст. В. Данілова [18; 19]. Характеризуючи групи тогочасного селянства, науковець наголошує, що на селі в той час існувала *«група заможних господарств, яка концентрувала у власних руках засоби вироб-*

ництва у кількості, яка перевищувала можливості їх власних трудових ресурсів» [19, с. 19]. При цьому В. Данілов відносить до цієї групи як «куркульство», так і значну частину середняцтва, яке власним господарським розвитком економічно тяжіло до віднесення його до «куркульства». Він зазначає: «Якщо взяти заможну групу селянства в цілому, тобто включаючи і тих середняків, котрі були економічно максимально близькими до куркулів, то виявиться, що у 15,8 % господарств було сконцентровано 39,3 % землеробських знарядь і 73,3 % складних машин» [19, с. 21] (зазначимо, що це сумарні дані по всій території СРСР, у т.ч. і України). Виключно так зване «куркульство» концентрувало 11,7 % знарядь праці і 30,8 % машин, а питома вага цих господарств була рівна лише 3,2 % [19, с. 21].

Господарствам, які були на той час економічно сталим та відповідно прибутковим, В. Данілов дав декілька визначень: «заможна-куркульська верхівка», «заможна-куркульські елементи», «крупні господарства», «найбільш заможна частина селянських господарств». Даючи поділ селянських господарств за ростом валового прибутку селянських господарств (1925-1926 рр.), історик поділяє селянство на п'ять груп. Перша група – це господарства, в яких вартість засобів виробництва в межах до 200 крб. Друга група – в межах від 200 до 400 крб. Третя – від 400 до 800 крб. Четверта – від 800 до 1 600 крб. П'ята – вище 1 600 крб. [19, с. 39]. При цьому В. Данілов зазначав, що середняцтво, а його питома вага була значною в тогочасному селі, було досить не однорідним щодо забезпеченості засобами виробництва, а отже, включало й економічно відсталі господарства. У цю групу «маломіцних» включалися господарства з вартістю засобів виробництва в межах від 201 до 400 крб. [19, с. 21]. Решта ж середняцтва постійно дрейфувала і безперечно мала всі підстави в тій чи іншій мірі бути включеною до заможного селянства. Принаймні та його частина, вартість засобів виробництва в якій коливалась в межах від 800 до 1 600 крб., без перебільшення було заможним. Саме цю частину селянства В. Данілов і називає заможною. Іншу, найбільш економічно міцну групу селянських господарств з вартістю засобів виробництва вище 1 600 крб. – як то видно із контексту, він відносив до «куркульської». У цілому його визначення «заможна-куркульська частина селянських господарств» найвірогідніше тлумачився саме таким чином, адже науковець за умов тоталітарної радянсько-більшовицької політичної системи з цілком зрозумілих причин не міг уживати лише один термін «заможне селянство». «Заможна-куркульська» селянська група, за В. Даніловим, мала наступні характерні ознаки: наявність складних сільськогосподарських машин – сіялок, жаток, косарок, молотарок тощо. Одна з прибуткових статей виробництва даних господарств – здача сільськогосподарського інвентарю в найм. Економічне значення функціонування даної групи селянських господарств було дуже важливим для життя села. Його господарський вплив набагато перевищував кордони дрібного ручного виробництва селянської сім'ї. Ця група господарств, концентруючи за даними на 1927 р. в цілому по СРСР 51,5 % земель

орендного фонду [19, с. 25], постійно розширювала площі власних посівів за допомогою оренди; використовувала у власних господарствах строкових робітників; кредитувала значну кількість незаможних господарств, брала своїми коштами активну участь у кооперативних товариствах. Важливе значення для формування цін, а отже, на доходність селянського господарства мала здатність цих господарств затримувати власну продукцію в господарстві до підвищення ціни на неї.

На початку 90-х років ХХ ст. відомий фахівець у сфері аграрної історії України початку 20-х років О. Ганжа, у ґрунтовній публікації, яка розглядає проблему державного регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу, виділяла наступні групи селянських господарств: «бідняцькі», «незаможницькі», «середняцькі» і «заможні» (куркульські) [20]. Аналіз даної публікації, на наш погляд, показує, що О. Ганжа робить поняття «куркульське» і «заможне» господарство синонімічними, не виділяючи жодних категорій суто заможного господарства. Вона вживає також новий термін для виділення певної групи селянського господарства – «трудова», вказуючи на те, що дане визначення було вжите в тогочасному Земельному кодексі, в якому спеціально зазначалось, що в орендні відносини може вступати лише «трудова селянське господарство».

До речі, справедливо наголошує О. Ганжа, зміст терміна «трудова господарства» ніколи не був чітко визначеним у радянському законодавстві» [20, с. 104].

Автор також зазначає, що в добу нової економічної політики місцеве керівництво досить часто ставило «знак рівності між наймачем-куркулем і наймачем-середняком і притягували їх на однакових засадах до відповідальності за недотримання законних норм існуючого законодавства про працю» [20, с. 108]. Відсутність же загальноприйнятого економічного визначення терміна «куркуль», неясність тих критеріїв, за якими можна було віднести селянський двір до даної соціальної групи, на думку автора, «призводило до того, що середняк почав побоюватися, що з розширенням господарства він буде автоматично зарахований до числа «куркулів» та не тільки позбавиться пільг, що їх надавала радянська держава, а й буде поставлений у складні економічні та політичні умови існування» [20, с. 109]. З огляду на вищезазначене, ми можемо зважено стверджувати, що в цьому контексті мається на увазі не середнє, а вищесереднє селянське господарство, котре, об'єктивно, слід відносити до категорії досліджуваного нами заможного селянства.

Аналізуючи позицію О. Ганжі, слід, безумовно, виділити ряд важливих для нашого дослідження аспектів селянської заможності в роки непу, поданих в її монографічних дослідженнях опублікованих у другій половині 90-х років ХХ ст. [21; 22]. Як найбільш свідоме, заможне селянство, на думку О. Ганжі, приймало в роки непу активну участь у політичному житті села, а саме – в тогочасних виборчих кампаніях. Воно безпосередньо брало активну участь у безпартійних і селянських конференціях початку 20-х років. До речі, саме на них

порушувалось питання про необхідність чіткого визначення соціально-економічних критеріїв заможного селянства, оскільки прирівнення на місцях «будь-кого, без розборок» під поняття «куркуль» «розв'язувало руки для свавільних дій представників влади на селі» [21, с. 13–14]. Вона також наголошує, що своїми діями «заможні селяни змогли повернути на свій бік найбільш численний прошарок мешканців села – середняків» [21, с. 19]. Констатується також те, що «середняки – дедалі частіше поглядали у бік більш заможних селян, пропозиції і вимоги яких часто збігалися з їх інтересами» [21, с. 19]. У середині 1925 р., як наголошує О. Ганжа, ЦК КП(б)У змушений був неофіційно визнати, що «замість союзу незаможника із середняком фактично склався союз середняка з куркулем». Те, що в ті роки спостерігалось «вороже ставлення незаможника до середняка» і «середняка до бідноти», а, також і те, що союз середняка й куркуля, як твердить О. Ганжа «був дуже небезпечним для режиму» [21, с. 19], на наш погляд, автоматично зараховує певну частину середняцтва до категорії саме заможного селянства.

О. Ганжа подає власне сучасне трактування терміна «куркуль». «В радянській історіографії, – наголошує вона, – до них відносився самий верхній прошарок селянства. У сьогоденні йому найбільше відповідає термін «фермер». І ті, і інші намагалися перетворити свої господарства у високорентабельні товарні господарства, вивести їх на якісно новий рівень господарювання» [22, с. 10]. Вживання терміна «куркуль», на її думку, є історично неправильним і

некоректним. «Узагалі, – зазначає О. Ганжа, – про заможність «заможних» селянських господарств після семирічної війни, першого більшовицького експерименту та двократного голоду, що наступив услід за ним, узагалі можна казати лише умовно, порівняно з іншими, вкрай зруйнованими селянськими господарствами. Однак у 20-ті роки куркульство є складовим елементом соціальної структури селянства, що було закономірним результатом розвитку дрібнотоварного виробництва. Не дарма, за перше десятиріччя радянської влади так й не було вироблено загальних економічних дефініцій терміна «куркуль». А відсутність чітко сформульованого і загально-прийнятого визначення сприяла тому, що зі зміною економічного курсу наприкінці 20-х років, поняття «куркуль» остаточно втрачає соціально-економічне значення, перетворюючись в політичний жупел у боротьбі режиму із селянством. Під нього підганялися всі селяни незадоволені політикою, що здійснювалася режимом» [22, с. 12–13].

Погляд на минуле з точки зору сьогодення переконливо засвідчує той факт, що заможне селянство (яке можна в сучасних умовах визначати як фермерське) було носієм прогресу в непівську добу історії України, проте його існування не вписувалось у тогочасну комуністичну доктрину; воно було примарою для тогочасної тоталітарної більшовицької системи, для її ідеології. Звідси і не завжди реалістичне визначення його об'єктивних соціально-економічних параметрів в історіографії аналізованих нами років.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Талан С. П. До питання про суспільно-політичне життя на селі в Українській РСР (1925-1927 рр.) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1967. – № 1. – С. 36–42.
2. Денисовець П. М. Диференціація селянства України в умовах непу та її вплив на виробничу кооперацію села (1921-1929 рр.) // УІЖ. – 1968. – № 1. – С. 57–67.
3. Ксьонзенко М. І. Результати аграрних перетворень на Україні після Великої Жовтневої Соціалістичної Революції // УІЖ. – 1978. – № 4. – С. 77–87.
4. Євсєєв Є. Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925-1929 рр.) // УІЖ. – 1980. – № 1. – С. 92–97.
5. Рибак І. В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925-1932 рр. // УІЖ. – 1981. – № 2. – С. 55–59.
6. Роголина Н. Л. Соціальна динаміка радянського доколхозного крест'янства: класове розшарування, соціальні переміщення (1921-1929 гг.). – М., 1986.
7. Беренштейн Л. Ю. Великий Жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві України // УІЖ. – 1987. – № 12. – С. 64–76.
8. Верстюк В. Ф. В. І. Ленін про куркульську контрреволюцію і боротьбу проти неї // УІЖ. – 1987. – № 12. – С. 29–41.
9. Адамський В. Земельна реформа в контексті традицій і ментальності українського селянства // Розбудова держави. – 1994. – № 10. – С. 41–44.
10. Мельничук О. Боротьба за владу на селі в 1920-1925 роках: Сільські ради проти комнезамів // Нова політика. – 1998. – № 2. – С. 35–36.
11. Венер М. Лицом к деревне: советская власть и крестьянский вопрос (1924-1925 гг.) // Отечественная история. – 1993. – № 5. – С. 86–107.
12. Мигаль Б. К. Здійснення аграрної політики у відбудовний період (1921-1925 рр.). – Х., 1974. – 167 с.
13. Верстюк В. Ф. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918-1921). – К., 1992. – 365 с.
14. Денисовець П. М., Єрмак О. П. Податкова політика радянської держави щодо селянства України // УІЖ. – 1982. – № 6. – С. 88–96.
15. Водотика С. Г., Мазур І. Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927-1929 рр.) // УІЖ. – 1983. – № 2. – С. 42–51.
16. Ленін В. І. Тези до II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне зібрання творів. – Т. 41. – С. 166.
17. КПСС в резолюціях і рішеннях съездов, конференцій і пленумов ЦК. 1898-1970. – М., 1970. – Т. 4. – С. 45.
18. Данилов В. П. Коллективизация: как это было // Страницы истории советского общества: Факты, проблемы, люди. – М., 1989. – С. 228–253.
19. Данилов В. П. О характере социально-экономических отношений советского крестьянства до коллективизации сельского хозяйства. – М., 1961. – 60 с.
20. Ганжа О. І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі // УІЖ. – 1990. – № 10. – С. 103–110.
21. Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / Серія «Історичні зошити». – К., 1996. – 42 с.
22. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.). – К., 2000. – 208 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

АКАДЕМИЧЕСКИЕ УЧЕБНИКИ ПО АРХИВОВЕДЕНИЮ В ПОЛЬШЕ

Охарактеризованы польские учебники по архивоведению, архивной методике, истории архивного дела и введения в архивоведение, изданные в межвоенном периоде и после войны. Представлены достоинства и недостатки учебников Казимира Конарского, Рышарда Пшелясковского, Чеслава Берната, Анджея Томчака, Галины Карчовой, Галины Рабутки и Богдана Рышевского, коллективной работы познаньских архивистов под редакцией Станислава Навроцкого и Станислава Серповского. Оценены возможности данных учебников для преподавательской работы в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: архивоведение, архивы, высшее учебное заведение, дидактика, учебник, Польша.

Охарактеризовані польські підручники з архівознавства, архівної методики, історії архівної справи та вступу до з архівознавства, видані у міжвоєнну добу і по війні. Наведені позитиви і недоліки підручників Казимира Конарського, Ришарда Пшелясковського, Чеслава Берната, Анджея Томчака, Галини Карчової, Галини Рабутки та Богдана Ришевського, колективної праці познанських архівістів під редакцією Станіслава Навроцького та Станіслава Серповського. Оцінені можливості даних підручників для викладацької роботи у вищих навчальних закладах.

Ключові слова: архівознавство, архіви, вищий навчальний заклад, дидактика, підручник, Польща.

The text has given a characteristic of polish textbooks from range of the archival science, the archival methodology and the history of archives, which has been published before and after the Second World War. The text has analyzed advantages and disadvantages the textbooks of Kazimierz Konarski, Ryszard Przelaskowski, Czesław Biernat, Andrzej Tomczak, Halina Karczowa, Halina Robótka, Bohdan Ryszewski, and the handbook of archivists from University in Poznań edited by Stanisław Nawrocki i Stanisław Sierpowski. The text has also evaluated a usefulness of these publications in the university learning process.

Key words: archival science, archive, university, university education, handbook, Poland.

Польское архивоведение имеет богатые достижения, как практические, так и теоретические. Среди многочисленных публикаций, статей, научных трудов, рецензий, методических инструкций, находятся также учебники. Их относительно немного, но они заслуживают внимания по своим существенным ценностям и значению, какое сыграли в процессе повышения профессиональной квалификации архивистов, а также для развития архивоведения как научной дисциплины.

По цели и тематическому объему эти учебники можно разделить на те, которые охватывают всю историческую отрасль науки, какой является архивоведение, и относящиеся к отдельным предметам – составным частям дидактических программ, реализованных в высших учебных заведениях. Давнейшие учебники были, скорее всего, практическими, чем теоретическими, так как их целью было облегчить исполнение определенных действий, например научнотехнической обработки актов или описи дел, а не ознакомление с теоретическими проблемами. Такой

характер учебников был результатом того, что вначале архивоведение понималось исключительно как комплекс практических умений, а не отрасль науки.

Подходящие условия для развития архивы получили лишь в 1919 году. 7 02 1919 г. был издан декрет об организации архивов и охране актов, на основе которого были созданы правовые основы их деятельности. Тогда были предприняты усилия повышения уровня специального архивного персонала, которые привели к изданию в 1929 г. первого польского учебника по архивоведению [1]. Его автором был Казимеж Конарский, директор варшавского Архива древних актов, комплектовавшего документацию, оставшуюся после деятельности центральных захватнических властей на территории Царства Польского. Учебник Конарского содержал его лекции по архивной методике, которые автор читал с половины XX века, а также лекции других опытных архивистов Варшавского университета.

Учебник Конарского состоял из 7 глав, посвященных характеристике архивов, архивного фонда как продукта учреждения и архива, классификации архивных документов, описи дел, указателей и консервации актов. Основной текст пополняли примеры воспроизведения архивного фонда, словарь основных архивных терминов, предметный, именной и географический указатели. Самая важная задача архивов – разборка дел и разработка архивных справочников, так как такие задачи ставила перед архивистами среда польских историков. Ценность учебника представляли главы, посвященные архивному фонду и составляемым в архивах справочникам. Высокую оценку получила также предпринятая автором попытка выяснить основные архивные термины в специальном приложении. Это приложение легло в основу, созданного уже после войны, первого польского словаря архивной терминологии. Значительно слабее оценивается глава, посвященная консервации, в которой автор описал проблемы перенимания, хранения, а даже отбора актов. Последний вопрос шире не характеризовался Конарским, так как он был предметом работы, подготавливаемой Густавом Каленским. Слабой стороной книги Конарского было отсутствие в ней теоретических проблем архивоведения как самостоятельной научной отрасли.

В междувоенное время была опубликована книга Рышарда Пжелясковского, которая имела черты учебника, хотя заглавие заявляло о представлении программы действий архивного характера [2]. Книга насчитывала только 55 страниц и была в 3 раза меньше учебника Конарского. Однако оказалась его хорошим дополнением, особенно относительно таких вопросов, как разработка некоторых архивных справочников (карточка фонда, опись дел (их перечень), план размещения документов в архиве). Практическую пригодность представляли приложения к труду Р. Пжелясковского образцы карточек фонда, книги поступления документальных материалов, книги контроля соответствия состояния актов в магазинах с учетными справочниками.

После Второй мировой войны началось восстановление польских архивов, отчасти уничтоженных во время военных действий, отчасти – в результате плановой политики немецких оккупантов. В процессе освоения северных и западных земель, присужденных Польше антигитлеровской коалицией, была создана сеть государственных архивов. В новой политической действительности польские архивы должны были обеспечить сохранившуюся довоенную документацию, акты немецких оккупационных властей, а также немецкие архивные фонды северной и западной земель.

Только часть персонала государственных архивов составляли довоенные архивариусы; большинство впервые столкнулось с архивным делом, не имея также соответствующего образования. Поэтому сильно ощущался недостаток учебников. С другой стороны, опытные архивариусы, которые могли бы приготовить необходимую дидактическую помощь, полностью посвятились научно-технической обработке документальных материалов. В этой ситуации, по

инициативе Главной дирекции государственных архивов и редакции журнала «Archeion» (польского архивного журнала, издаваемого с 1927 г.), был подготовлен двойной (19-20) номер, содержащий статьи, синтезирующие основные архивные проблемы.

В этом номере было 17 статей, относящихся к архивной проблематике. Дидактическая пригодность текстов была разной, но большинство из них относилось к узловым вопросам, связанным не только с научно-технической обработкой документов (они преобладали), но и к другим вопросам, не нашедшим должного места в учебнике К. Конарского. К самым важным в данном томе следует причислить тексты, посвященные главнейшим основам архивоведения (К. Конарского), научно-технической обработке документальных материалов (А. Стебельского), их отбору (А. Бахульского), а также первую более серьезную разработку вопроса консервации бумаги, написанную специалистом (Р. Коваликом).

Важное место занимали статьи, касающиеся научно-технической обработки документальных материалов (К. Качмарчика, Я. Карвасиньской и А. Вольфа), различий между архивными материалами и библиотечными рукописями (А. Стебельского), научно-технической обработки личных документов (П. Баньковского), а также номенклатуры дел (Т. Мантойфля). Последний текст представлял собой введение в проблематику организации работы в современной канцелярии, с которой работники архивов должны были столкнуться в ежедневной работе.

Положительной оценки заслуживает помещение в томе статей, описывающих заграничные архивы, главным образом стран Западной Европы (две статьи А. Бахульского). Ценность представляла характеристика советских архивов (Р. Гербера), хотя не лишенная политических подтекстов, главным образом, положительной оценки достижений большевистской революции и советского строя. К ценным следует отнести разработки А. Гродка об экономических архивах, а также два текста на тему консервации и репродукции печати (М. Гумовского и К. Вычанской).

Обсуждаемый том не представлял собой комплексного изучения архивоведения и, как и учебник К. Конарского, не учитывал теории этой отрасли науки. Однако по сравнению с довоенным учебником, охватывал значительно более богатую и разнообразную тематику. Содержал целых три статьи относительно научно-технической обработки документальных материалов, в том числе статью А. Стебельского, которая сохраняет актуальность и сегодня, так как является специальной разработкой проблемы отбора и консервации архивных материалов, а также характеризует западные архивы. Последнее представляло особенную ценность в связи со все более наступающей изоляцией от стран, не входящих в социалистический блок, и нарастающего процесса идеологизации почти всех сфер жизни страны.

После 1956 г. (конец сталинской эпохи) наблюдается постепенный рост организационного развития архивов и архивных фондов. В результате усиления темпа работ развивалась методика обработки документальных материалов, однако существенное затруд-

нение в работе архивов представлял собой недостаток специального образования части архивного персонала. В этой ситуации потребность учебников ощущалась все сильнее. Наконец, в 1966 г. Главная дирекция государственных архивов объявила конкурс на проект учебника по архивоведению. Поданные тогда проекты не получили полного одобрения, однако спустя много лет один из них был реализован. Его автором был Ч. Бернат, долголетний архивариус и директор Государственного архива Гданьска.

Неудача центрального проекта привела преподавателей Университета Миколая Коперника (УМК), в котором уже с 1951 г. преподавали архивоведение, к решению предпринять разработку академических учебников. В 1974 г. вышла из печати первая часть учебника, посвященная начальной истории польских архивов. Ее автор, А. Томчак, – выдающийся знаток архивоведения и профессор УМК [4]. В 1980 г. вышла из печати вторая часть учебника [5], а в 1982 г. обе части были переизданы в одном томе [6]. Благодаря этому, студенты и работники архивов получили замечательную лекцию истории польских (государственных) органов самоуправления, костельных и личных архивов, начиная со средневековья по конец т. наз. Польской Народной Республики. Слабой стороной этого труда было указание очередных этапов истории польских архивов вне политического контекста, во многих ситуациях не остающегося без влияния на их деятельность. Влияние политического фактора на деятельность архивов после 1945 г. не могло быть представлено должным образом в виду действия в эпоху ПНР предварительной цензуры.

Названный труд Ч. Берната появился лишь в 1977 г. и посвящался главным образом методическим проблемам деятельности современных польских архивов [7]. Это была скорее монография, чем типичный учебник. Однако в ситуации недостатка настоящего учебника по архивоведению, в среде архивистов она выполняла роль учебника, благодаря широкой проблематике и характеристике главных методических проблем. Специфической чертой книги было указание проблематики предмета, объема и внутреннего подразделения архивоведения, до сих пор в синтетических работах обходимых молчанием.

Концепция книги и ее структура отчетливо заявляли о том, что автор старался показать архивные процедуры с момента возникновения архивного документа по его хранение в архиве. Очередные главы книги Ч. Берната, за исключением первой, представляющей задачи и объем архивоведения, описывали очередные этапы возникновения документов в современной канцелярии, его научно-технической обработки, консервации, организации доступа к документам, и даже управления в архивах. В своем труде автор использовал богатую послевоенную архивную литературу и методические инструкции.

Дидактическую пригодность этой книги ограничивал факт, что она не относилась к документам, возникшим в более раннее время. Автор концентрировал свое внимание на проблематике современных документов, поэтому книга вызвала широкий интерес в среде архивистов и была широко использована в

современных архивах. Но так, как не совмещала ни истории архивов, ни методики научно-технической обработки старопольских документов и актов XIX века, не могла исполнять роли комплексного учебника по данной отрасли науки. Однако эти ограничения и недостатки имели тот положительный результат, что привели преподавателей торуньского архивоведения к решению предпринять попытку написать учебник, отвечающий требованиям университетской дидактики в большей степени, чем имеющиеся разработки.

В истории дидактических материалов по архивоведению переломное значение имели конец 70-х – первое десятилетие 80-х годов. Тогда появились очередные учебники, возникшие в торуньском научном центре. Первый из них, труд Г. Карчовой, заслуженной варшавской архивистки, посвящен аудио-визуальным документам [8]. Внимания заслуживает труд Г. Робутки, преподавателя торуньского УМК, посвященный географически-картографическим документам, который появился в 1986 г. [9]. В 1989 г. был издан ее труд на тему научно-технической обработки аудиовизуальных документов [10]. Ценность этих разработок в том, что они, кроме методических положений и архивной литературы, учитывали также профессиональный опыт авторов.

Описанные выше учебники 70-х и 80-х годов позволили торуньским преподавателям разработать и издать в 1989 г. первый в Польше академический учебник по архивоведению. Его авторами были выше упоминаемые Г. Робутка и А. Томчак, а также Б. Рышевский (УМК) [11]. Труд состоял из 3 частей. Б. Рышевский написал введение в архивоведение, общую методику и некоторые проблемы методики отдельных вопросов. Остальные вопросы (их методике) разработала Г. Робутка. Третья часть – очерк по истории польских архивов, уже раньше был издан отдельным тиражом.

Торуньский учебник с момента его появления на книжном рынке стал использоваться на занятиях по введению в архивоведение, по методике научно-технической обработки документальных материалов и истории архивов почти во всех польских университетах. До сих пор не удалось написать учебник, который по объему содержания, научному и дидактическому значению сравнялся бы с торуньским трудом. Несмотря на его высокие ценности и дидактическую пригодность, авторы не приготовили очередных изданий. Поэтому торуньский учебник скоро стал на рынке недоступным. Его можно найти лишь в научных библиотеках, что и является причиной поступающего уменьшения его роли.

В момент публикации учебник был практически безупречным. В нем правильно определили объем и внутреннее деление архивоведения, подчеркивалось значение обработки документальных материалов, а теория соединялась с архивной практикой. Большое значение имело определение принципов оценки современных документов, которые в дальнейшем использовались архивной средой в процессе ведения текущей разборки дел. В наше время этот учебник в некоторой степени потерял свою актуальность, так как с момента его появления прошло много времени.

Так, например, в нем не говорится о методах обработки электронных документов, потому что в 80-е годы прошлого века они выступали лишь единично и не представляли для архивов особого интереса.

Появление торуньского труда стало стимулом для познаньских преподавателей написать свой учебник. Его первое издание появилось в 1992 г. [12]. В отличие от торуньского, познаньский учебник не претендовал на учебник архивоведения как таковой, а ограничился разработкой одного раздела, т.е. архивной методики. Авторская коллегия происходила из кругов опытных работников познаньского Государственного архива [13] под редакцией Станислава Навроцкого, работника Государственного архива в Познани и одновременно профессора Университета им. Адама Мицкевича.

Благодаря 4 очередным изданиям, которые подготовила коллегия авторов (с непостоянным составом) [14], книга как учебник по архивоведению стала самой популярной в Польше. В очередных изданиях содержание расширялось и пополнялось, учитывая перемены, какие наблюдались в архивоведении. Благодаря этому, познаньский учебник, с точки зрения тиража, превышал другие дидактические материалы и был доступным для студентов архивоведения очередных выпусков. Также поэтому его употребляли и употребляют почти во всех польских университетах, в которых преподают архивоведение.

Основное преимущество познаньского учебника в том, что, по сравнению с торуньским, в нем шире была разработана проблематика архивной методики, в особенности – обработки документальных материалов. Очередные главы посвящались комплектованию архивного фонда, обработке документов, репродукации, хранению и консервации документов, а также организации доступа к документам. Самой ценной оказалась характеристика обработки как старопольских (документов, книг взносов и печатей), так и современных актов (документов государственной администрации и местного самоуправления очередных периодов, судебных актов, актов семейно-имущественных, предприятий, кооперативов, банков, школ, общественных организаций и обществ, а также наследств и собраний), чего не доставало торуньскому учебнику.

Познаньский учебник имеет также и слабые стороны, хотя их скорее видят преподаватели, чем студенты, кому он на самом деле адресован. Познаньские авторы ограничились в своем труде описанием процедур, употребляемых в архивах, ни словом не комментируя их пригодности. В этом учебнике не хватает также разработки вопроса об отборе документов и его критериях, а также вопроса сложных фондов, широко анализированного в польской литературе предмета. В трех первых изданиях учебника не говорилось также об использовании компьютерной техники в работе архива, прежде всего о разнородных базах данных, которых достоинства уже увидели польские архивисты. Основная информация на эту тему появилась лишь в третьем издании Т. Палюшинского и Р. Галюбы [15. с. 212–233].

У 2002 г. появился единственный до сих пор учебник, содержащий введение в архивоведение, Г. Робутки, профессора торуньского УМК [16]. Причиной его публикации было отсутствие каких бы то ни было методических пособий, знакомящих студентов со спецификой и основами архивоведения – торуньский учебник оказался уже практически недоступным. В своем пособии автор представила организацию обучения архивистов в мире, объем и предмет архивоведения, исследовательские методы, терминологию, функции и организацию архивов, а также обзор литературы предмета (тематические библиографии, словари, учебники, журналы, энциклопедии, путеводители по фондам, собрания методических положений).

Несмотря на существенную ценность, этот учебник оказался, однако, слишком трудным для студентов-историков первого курса. В нем содержится также лишняя информация, например, о программах образования архивистов в других университетах, чаще всего не приводящая к сравнениям и выводам. Зато положительно следует оценить первое в истории использование в этой книге графических возможностей редактора текста. Это позволило обогатить формы книги графическими схемами, таблицами и картами, представляющими собой интересный способ передачи студентам информации и облегчающими ее усвоение.

Можно полагать, что сознание некоторых недостатков познаньского пособия привело автора к мысли написать учебник по методике обработки документов [17], который является новейшим пособием по архивной методике в Польше. Хорошую подготовку для этой задачи автор получила в ходе многолетней работы преподавателем архивоведения. Кроме того, она принимала участие в приготовлении стандарта архивного описания FOPAR (Формат архивного описания) под руководством проф. Б. Рышевского.

В отличие от авторов познаньского учебника, Г. Робутка ограничила объем своего пособия узловыми методическими вопросами, связанными с научно-технической обработкой документов, вообще не занималась вопросами консервации или доступа к документам. Такой выбор следует считать вполне обоснованным, так как в университетской дидактике не хватает времени на обучение студентов обработке всех возможных видов документов. Как показывает дидактический опыт, большую пользу приносят студентам общие знания, которые они могут использовать в практике, чем узкоспециальные знания, пригодные лишь в некоторых ситуациях.

Кажется, именно поэтому автор охарактеризовала самые существенные методические вопросы, связанные с обработкой документов и ее отдельными этапами. Очередные главы посвятила чертам документов, методам обработки архивных фондов, а также очередным этапам обработки документов, таким как вступительное изучение, выделение или объединение фонда, отбор актов, упорядочение, опись дел, а также создание дополнительных архивных справочников. Существенную новинку представляет собой третья часть учебника, в которой помещено описание компьютерной обработки, содержащее как характеристику стандартов архивного описания, так и

архивных баз данных. К пособию приложен словарь архивных терминов.

Учебник выделяется положительно также по форме. Это, несомненно, самое современное польское издание дидактического характера по архивоведению. В большом масштабе в нем использованы толстый шрифт, графические выделители строки, заметки на полях, графические схемы, таблицы и образцы справочников, облегчающие процесс понимания и запоминания самых существенных частей текста. Подобную роль выполняет графическое выделение определений важнейших понятий путем помещения их в рамках. В тексте помещено много иллюстраций (фрагменты документов), наглядно показывающих

элементы, существенные в архивной практике.

До сих пор польские учебники по архивоведению возникали главным образом в среде торуньских архивистов. На много меньше участие познаньских архивистов в процессе приготовления дидактических пособий, и совершенно нулевое – преподавателей других научных центров. Можно лишь надеяться, что в будущем дидактические пособия и учебники по архивоведению будут приготавливаться не только в Торуне и Познани, что должно положительно повлиять на развитие методики этой отрасли науки в Польше и обогатит дидактическую литературу, предлагаемую студентам этой специальности.

ИСТОЧНИКИ И ЛИТЕРАТУРА

1. Konarski K. Archiwistyka polska i jej zadania. – Warszawa, 1929.
2. Przelaskowski R. Program prac wewnętrznych w archiwach nowożytnych. – Warszawa, 1935.
3. «Archeion», t. 19-20, 1951.
4. Tomczak A. Zarys dziejów archiwów polskich, cz. 1: Do wybuchu I wojny światowej. – Toruń, 1974.
5. Tenże. Zarys dziejów archiwów polskich, cz. 2: Od wybuchu I wojny światowej do roku 1978. – Toruń, 1980.
6. Tenże. Zarys dziejów archiwów polskich. – Toruń, 1982.
7. Biernat C. Problemy archiwistyki współczesnej. – Warszawa, 1977.
8. Karczowa H. Rozwój form kancelaryjnych i współczesne rodzaje dokumentów archiwalnych. Dokumentacja wizualna i audialna (fotografie, filmy, nagrania). – Toruń, 1979.
9. Robótka H. Rozwój form kancelaryjnych i współczesne rodzaje dokumentów archiwalnych. Dokumentacja geodezyjno-kartograficzna. – Toruń, 1985.
10. Taż. Metodyka archiwalna. Opracowanie dokumentacji geodezyjno-kartograficznej, audiowizualnej (fotografii, filmów, mikrofilmów i nagrań). – Toruń, 1988.
11. Robótka H., Ryszewski B., Tomczak A. Archiwistyka. – Warszawa, 1989.
12. Metodyka pracy archiwalnej / pod red. S. Nawrockiego i S. Sierpowskiego. – Poznań, 1992.
13. Кроме редакторов, в нем участвовали Ирена Радке, Казимера Хойнацкая, Тадеуш Грабаж, Дариуш Мательский, Ирена Мамчак-Гадковская, Пшемислав Войцеховский.
14. В приготовлении 2 издания (Познань, 1995) участвовал также Кжиштоф Стрыйковский, а к авторскому составу 3 издания (Познань, 2001) присоединились Рафал Палуба, Томаш Палошинский и Ярослав Висневский. Эти авторы, за исключением Д. Мательского, приготовили также 5 издание этой книги (Познань, 2004).
15. Metodyka pracy archiwalnej / pod red. S. Nawrockiego i S. Sierpowskiego. – Poznań, 2001.
16. Robótka H. Wprowadzenie do archiwistyki. – Toruń, 2002.
17. Taż. Opracowanie i opis archiwaliów. Podręcznik akademicki. – Toruń, 2010.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

ПРОТОКОЛЬНА ДОКУМЕНТАЦІЯ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.): ПРОБЛЕМИ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглянуто походження та специфіка функціонування в діловодстві різних видів земської протокольної документації (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), визначено особливості її використання в якості історичного джерела. Здійснена спроба з'ясування рівня її збереженості в архівах і бібліотеках України на сучасному етапі.

Ключові слова: земства, земське зібрання, земська управа, протокольна документація, журнал засідання, стенограма, історичне джерело, джерелознавче дослідження.

Рассмотрено происхождение и специфика функционирования в делопроизводстве различных видов земской протокольной документации (вторая половина ХІХ – начало ХХ ст.), определено особенности ее использования в качестве исторического источника. Осуществлена попытка выяснения уровня ее сохранности в архивах и библиотеках Украины на современном этапе.

Ключевые слова: земства, земское собрание, земская управа, протокольная документация, журнал заседания, стенограмма, исторический источник, источниковедческое исследование.

In the article examine an origin and specific character of function in record keeping different kind zemstvo's protocol documentation (second half of ХІХ – beginning ХХ с.), define peculiarity of it's using as historical source. Realize an attempt to determine a level of it's safety in archives and libraries of Ukraine at modern stage.

Key words: zemstvos, zemstvo's meeting, zemstvo's board, protocol documentation, minute-book, shorthand report, historical source, source study researching.

Повноцінне вивчення розвитку українських регіонів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. передбачає звернення до величезного масиву документальних джерел, що сформувався в результаті діяльності органів земського самоврядування на території України. Як джерело дослідження культурно-господарського життя провінції документація місцевих адміністративних установ за своїми кількісними та якісними характеристиками суттєво поступається аналогічним документам земського походження. Важливою передумовою зростання наукового рівня сучасних праць на ниві регіональної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. має стати посилення уваги до проблем джерелознавчого опрацювання документальних комплексів земських установ.

Провідне місце за чисельністю й видовим розмаїттям у структурі документальних матеріалів земств займали матеріали земського діловодства: нормативна (положення, правила, статuti, інструкції тощо), протокольна (журнали, протоколи, стенограми), звітно-довідна (звіти, доповіді, записки), бух галтерська (кошториси, рахункові книги, вимогові відомості, касові ордери тощо), облікова (книги, журнали, реєстри вхідних і вихідних паперів) та ін.

документація, яка утворилася в процесі функціонування управлінського апарату земських установ. Серед перелічених різновидів діловодних документів виняткове значення для організації земської діяльності мала протокольна документація, що зумовлювалося статусом земств як всестанових громадських установ, а відтак – властивою для них практикою колегіального обговорення різних справ й колективного ухвалення відповідних рішень.

Протокольна документація земських установ традиційно перебувала в центрі уваги дослідників історії земського самоврядування, займаючи провідне місце в структурі джерельної бази їх наукових студій. Першим удалим зразком використання матеріалів земських засідань в якості першоджерела можна вважати ґрунтовну працю Д. Мордовцева «Десятилетие русского земства. 1864-1875» (1877), у якій автор, спираючись на опубліковані записи земських дебатів, створив колоритні образи різних земств та їх діячів доби становлення земського самоврядування [1]. Цьому передували намагання автора оцінити джерельний потенціал документації земських зібрань, виявити взаємозалежності між змістовним наповненням документів і продуктивністю роботи

конкретного земства. На формальних ознаках земської протокольної документації як історичного джерела зробив акцент Б. Веселовський, автор багатотомної роботи «История земства за сорок лет» (1909-1911). Він був переконаний, що в комплексі документів земського походження саме журнали й протоколи засідань земських установ мали б стати основним матеріалом для вивчення земської діяльності в майбутньому, й тому всіляко підкреслював необхідність уніфікації форм діловодної документації різних земств [2, с. 6]. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у різних регіонах України побачили світ узагальнюючі ювілейні праці з історії окремих земств, які в джерельному відношенні базувалися передусім на матеріалах засідань земських зібрань та управ [3–8]. Наприкінці XX – на початку XXI ст. їх традиції розвинули у своїх роботах представники нового покоління українських земствознавців – І. Верховцева, А. Лохматова, О. Огієнко, О. Редькіна, В. Стецюк та ін. [9–12]. Утім спільною рисою вказаних праць залишається намагання авторів уникнути серйозної джерелознавчої характеристики документальних комплексів земського походження. Остання підмінюється бібліографічним оглядом опублікованих земських документів й анотованим переліком використаних матеріалів архівних фондів.

Вирішенню завдань джерелознавчого дослідження матеріалів земського діловодства, в тому числі й протокольної документації, в Україні присвячені лише поодинокі наукові розвідки (О. Бакуменко, І. Захарової, Н. Кузовової, О. Макієнка, В. Шевченка, К. Шихова та ін.) [13–19]. Новизною підходів відзначаються роботи дніпропетровського історика К. Шихова, в яких він продемонстрував наукові перспективи застосування комп'ютерних технологій і методів у джерелознавчих студіях на прикладі вивчення тенденцій розвитку добродійної діяльності Катеринославського губернського земства, відображеної у постановах земського зібрання [20–22].

У межах даної статті здійснюється спроба визначення походження та специфіки функціонування в діловодстві різних видів земської протокольної документації, з'ясування рівня її збереженості в архівах і бібліотеках України, розкриття особливостей її використання в якості історичного джерела.

У 1865-1866 рр. на території України розгорнули свою практичну діяльність створені в результаті земської реформи органи місцевого самоврядування – губернські й повітові земства. «Положение о губернских и уездных земских учреждениях» 1864 р. передбачало існування в структурі земських установ земського зібрання як розпорядчого органу й земської управи як виконавчого органу. І земські зібрання, і земські управи за своєю природою були колегіальними органами, що визначало відповідні порядок і процедуру вирішення справ.

Для обговорення різних питань й ухвалення рішень гласні земських зібрань збиралися на засідання в режимі чергових (щорічних) і позачергових сесій, які відбувалися під головуванням губернських і повітових предводителів дворянства. Стаття 100 «Положення» (1864) відносила визначення правил проведення засідань земських зібрань до компетенції

міністра внутрішніх справ [23, с. 12]. 13 червня 1867 р. було затверджено «Правила о производстве дел в земских, дворянских и городских, общественных и сословных собраниях», якими суттєво розширювалися права головуючого на засіданні щодо організації роботи зібрання [24, с. 896–898]. На засідання виносилися питання, ініційовані головою та гласними зібрання, внесені земською управою, пропонувані різними урядовими й громадськими установами, приватними особами. Зібрання могло формувати робочі органи – постійні й тимчасові комісії – для детальної розробки питань порядку денного. Особливий статус мали спеціальні ревізійні комісії, створювані для перевірки земської звітності. Обов'язки документування ходу засідань земського зібрання покладалися на обраного з числа гласних секретаря [23, с. 7].

Законодавство зобов'язувало земства, за зразком інших колегіальних органів, постанови земських зібрань неодмінно фіксувати в спеціальних журналах засідання, скріплених підписами голови й секретаря зібрання, членів земської управи та усіма земськими гласними [23, с. 12]. Відтак на земські зібрання було поширено усталену практику документування роботи присутствених місць. У межах існуючих законодавчих норм земські зібрання розробляли й ухвалювали внутрішні правила про порядок ведення засідань, у яких докладніше регламентувалася процедура оформлення журналів засідань [25, с. 12; 26, с. 22–28; 27, с. 46; 28, с. 1179–1180; 29, с. 11–12; 30, с. 14; 31, с. 43–48]. Складені секретарем зібрання проекти журналів зачитувалися й після необхідної правки підписувалися на початку кожного наступного засідання, інколи до них докладалися в письмовій формі особливі думки гласних, незгодних з певними рішеннями зібрання або діями головуючого. Копії журналів засідань (або витяги з текстом постанов) негайно після набуття останніми юридичної сили направлялися на розгляд губернатора, а в окремих випадках – й міністра внутрішніх справ. Оригінали журналів після закриття сесії земського зібрання передавалися до канцелярії земської управи, де здійснювалася їх систематизація за хронологічною ознакою. Чорнові матеріали засідань, як правило, не зберігалися.

У пореформений період важливою новацією в процесі документування роботи присутствених місць стала практика стенографічного запису ходу засідань, яка набула особливого поширення в діяльності земських і судових установ. Вже на перших сесіях земських зібрань ухвалювалися рішення про запрошення стенографів для докладного відтворення земських дебатів [26, с. 18-19; 27, с. 48; 28, с. 58; 32, с. 10; 33, с. 30–31]. Розшифровані стенографом записи після редагування секретарем зібрання ставали основою для складання стенографічного звіту про засідання земського зібрання, що, на думку гласних, мало слугувати зростанню рівня відкритості та прозорості їх роботи. Стенографічні записи також використовувалися для перевірки правильності ведення журналів засідання.

Значно менше уваги законодавство приділяло організації роботи земських управ. Їх внутрішній

устрій і порядок діяльності визначався інструктивними документами самих земств [34, с. 19]. Постійними компонентами в структурі земської управи стали присутствіє (колегія) у складі голови і членів управи та канцелярія, а згодом – й спеціалізовані службові підрозділи (відділення, бюро). Загальне керівництво роботою управи здійснювало присутствіє, члени якого збиралися на засідання, як правило, один-два рази на тиждень. Інтенсивність роботи присутствія поступово зростала в процесі розширення діяльності земств. Наприклад, у Полтавському губернському земстві в 1903 р. на 37 засіданнях присутствія управи було розглянуто 775 справ, а в 1913 р. на 63 засіданнях – уже 1 013 справ [35, с. 84; 36, с. 247]. Серед найактивніших у своїй роботі були земські управи Правобережної України, де виборне земство було впроваджено лише у 1911 р. Так, зокрема, впродовж 1912 р. присутствіє Житомирської повітової земської управи на 216 засіданнях спромоглося вирішити 6 330 питань [37, с. 14]. Перелік питань для колегіального розгляду управи затверджувався земським зібранням. Серед них – складання проектів земських кошторисів, звітів і доповідей управи для земського зібрання, пояснень до зауважень ревізійної комісії, розгляд звітів окремих посадових осіб про здійснення доручень управи, виконання постанов земського зібрання, вимог представників адміністративної влади, а також питання про видачу грошей, відрядження у земських справах, підрядні роботи й торги, кадрові питання тощо [38, с. 75]. Документаційний супровід питань, що вносилися для розгляду присутствія управи, належав до компетенції секретаря управи – керівника земської діловодної служби. Рішення ухвалювалися більшістю голосів членів присутствія, а запрошені гласні, земські службовці та ін. особи користувалися правом дорадчого голосу. Інші питання, що не потребували колегіального обговорення, могли вирішуватися одноосібно головою або членом земської управи – куратором відповідного напрямку діяльності. Безпосередній контроль за реалізацією рішень присутствія здійснювала канцелярія управи.

За інструкціями земських зібрань усі рішення присутствій управ обов'язково фіксувалися в журналах засідань (книгах журнальних постанов, книгах запису ухвал), які скріплювалися підписами голови, членів присутствія й секретаря управи. Журнали засідань присутствія постійно зберігалися в канцелярії (розпорядчому або секретарському відділенні) управи, а представлені для розгляду документи з позначкою секретаря управи про ухвалені рішення поверталися ініціаторам конкретного питання [39, с. 122]. Подібно до журналів засідань земських зібрань, вони не включалися до складу окремих діловодних справ, а систематизувалися за певною ознакою (предметною, хронологічною).

Ведення протокольної документації у земствах не обмежувалося засіданнями земських зібрань й присутствій земських управ. У 1880–1890-х рр. у роботі земських установ поступово вкорінюється практика створення постійних і тимчасових дорадчих органів при земських управах – економічних рад, шкільних, санітарних, статистичних та ін. комісій, до складу яких входили члени управи, гласні, земські

службовці та ін. запрошені особи. Постійним явищем стало проведення земських з'їздів і нарад з актуальних питань діяльності земств. На початку ХХ ст. на території України розгортають роботу міжрегіональні об'єднання земств (Всеросійський союз земств з його регіональними організаціями, Південноруська обласна земська переселенська організація, Київське товариство західних земств з продажу сільськогосподарських машин та ін.), створені для координації зусиль земських установ у вирішенні нагальних питань культурно-господарського життя. Ухвалені ними рішення, зафіксовані в протоколах засідань, активно використовувалися керівними органами земств для розробки стратегії земської діяльності.

У роботі земських установ протокольна документація набула нової функціональної спрямованості. На відміну від державних інституцій, земства використовували її не лише як форму фіксації нормативних актів, але й як засіб оприлюднення громадянської позиції земських діячів. Прагнення до забезпечення максимальної гласності у практичній діяльності земських установ знайшло втілення у запровадженні традиції публікації матеріалів земського діловодства, в тому числі й протокольної документації. У зверненні гласних Єлисаветградського земства з пропозицією друкування журналів засідань вказувалося: *«Гласність земських зібрань повинна вважатися не правом публіки, а нашим обов'язком, – все, що відбувається в наших засіданнях, повинно бути відкритим для всенародного контролю на честь або осуд»* [40, с. 7]. На перших засіданнях земських зібрань у більшості земств було ухвалено рішення розпочати систематичну публікацію журналів засідань або на сторінках місцевої офіційної періодики [25, с. 12; 28, с. 94; 30, с. 4], або ж у вигляді окремих земських видань [32, с. 32; 33, с. 65–66; 40, с. 7–8]. Деякі земства звернулися з клопотанням про звільнення земських видань від попередньої цензури [40, с. 9]. Підготовкою до друку земської документації займалася канцелярія земської управи.

З кінця 60-х років ХІХ ст. і до 1917–1918 рр. усі губернські земства й більшість повітових земств на території України регулярно друкували офіційні журнали засідань земських зібрань, а в окремих випадках – й стенографічні звіти засідань. Публікація журналів присутствій земських управ не набула поширення. Загалом тираж земських видань не відзначався масовістю через запроваджене міністерством внутрішніх справ лімітування примірників друкованої продукції земств чисельністю земських діячів [41, с. 223–224]. Окремі земства України вирішували дану проблему заснуванням земських періодичних видань довідково-інформаційного типу («Сборник Херсонского земства», «Земский сборник Черниговской губернии»), в яких чільне місце відводилося матеріалам земського діловодства.

З 1880-х рр. прогресуючий розвиток земської діяльності висунув на порядок денний питання кодифікації результатів земського нормотворення у формі зводів або збірників постанов земських зібрань. Як стверджував упорядник одного з найперших подібних зводів, М. Кулябко-Корецький, він намагався надати йому, *«з одного боку, – характер*

довідкового збірника всіх постанов зібрання у справжньому й незмінному вигляді, з іншого, – значення джерела для ознайомлення з попередньою історією всіх питань, що входили до кола завідування місцевого губернського земства» [26, с. XVIII]. Тому він і більшість його наступників у своїй роботі широко використовували як власне протокольну документацію земств, так і цілу низку інших діловодних документів (правил, статутів, інструкцій, звітів, доповідей, кошторисів тощо). Окрім текстів постанов, наводилися основні положення відповідних доповідей, резюме земських дебатів, а інколи – й інформація про ступінь їх виконання. Принципи систематизації постанов у зводах відрізнялися в різних земствах, що створювало додаткові складнощі при спробах порівняння здобутків їх практичної діяльності. Наприкінці XIX – на початку XX ст. кодифікаційні роботи було проведено в шести губернських і двох десятках повітових земств на території України. Однак лише в Херсонській губернії вдалося опублікувати зводи постанов земських зібрань губернського й усіх шести повітових земств.

Протокольна документація земств поступово концентрувалася в документосховищах земських управ. Оригінали документів відкладалися в архівах при канцеляріях управ, а їх друковані копії – у бібліотечних зібраннях [42, с. 43–47]. Земські архіви й бібліотеки, як правило, були добре впорядкованими, відзначалися належним рівнем організації зберігання документів і користування документною інформацією [43–44]. Однак уже до початку XX ст. у низці земств України в силу різних обставин відбулася втрата частини документального фонду. Так, в Хорольській повітовій земській управі через недбалість земців документи до 1901 р. були знищені, а описи справ – втрачені [45, с. 29]. Наявність прогалин у джерельній базі констатували й упорядники зводів постанов земських зібрань. Окремі журнали засідань земських зібрань, переважно часів становлення земства (60–70-ті роки XIX ст.), уже неможливо було розшукати ні в рукописному, ні в друкованому вигляді [46, с. VII–VIII; 47, с. XIX–XX].

Найбільших втрат діловодна документація земських установ зазнала в добу революційних потрясінь 1917–1920 рр. й, особливо, перших років радянського будівництва на території України. Після остаточної ліквідації органів земського самоврядування у 1920 р. їх документальна спадщина виявилася здебільшого непотрібною новим радянським органам влади. Архівно-бібліотечні зібрання земств стали об'єктом посиленої господарської експлуатації місцевих установ. Їх використовували в якості вторинної сировини при виготовленні паперу, для канцелярських потреб, обгортання товарів у мережі роздрібної торгівлі й, зрештою, опалення [48, с. 123–124]. За приблизними підрахунками до середини 1920-х рр. в УСРР було знищено не менше двох третин загального обсягу земської документації. Лише завдяки ентузіазму окремих подвижників на ниві архівної і бібліотечної справи решту документальних скарбів земств вдалося врятувати від остаточної загибелі. Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. залишки земських документів були

сконцентровані, описані й обліковані в складі фондів новостворених державних архівів та їх довідкових бібліотек. Найповніше документація земств була представлена у фондах Полтавського, Харківського й Чернігівського крайових історичних архівів (вимірювалася багатьма десятками лінійних метрів справ й тисячами примірників друкованих видань) [49, с. 25–26, 34; 50, с. 26, 35; 51, с. 19, 34].

Непоправних збитків документальній спадщині земств на території України завдали події Другої світової війни. У результаті обстрілів і пожеж у приміщеннях архівних установ Дніпропетровської, Полтавської, Сумської і Чернігівської областей були майже повністю знищені фонди земських установ Катеринославської, Полтавської, Чернігівської й частково Харківської губерній, сильно постраждали земські друковані видання у складі архівних бібліотек [52, с. 11–13, 139–164, 430, 656–689, 840]. У перше повоєнне десятиріччя українські архівісти провели колосальну роботу з науково-технічного впорядкування фрагментарних залишків документальних матеріалів земств.

На сучасному етапі матеріали земського діловодства зосереджені передусім у фондах державних архівів та їх науково-довідкових бібліотек, окремі комплекси земських друкованих видань відклалися у складі зібрань державних бібліотек і музеїв України. Земська протокольна документація в тій чи іншій мірі представлена у фондах земських установ центральних і місцевих державних архівів (ЦДІАК України, ЦДАВО України, Державний архів АР Крим, 19 обласних архівів), а також КУ «Ізмаїльський архів», які разом нараховують майже 100 тис. од. зб. [16, с. 274]. Це передусім фонди міжрегіональних об'єднань земств, губернських, повітових і волосних земських (народних) управ та їх підрозділів, спеціалізованих земських установ – лікарень, народних училищ, кас дрібного кредиту тощо. Специфічні умови фондоутворення наклали свій відбиток на стан збереженості протокольної документації земських установ. У фондах архівних установ різних регіонів України вона представлена досить нерівномірно. Найбільш репрезентативні її комплекси збереглися у фондах губернських земських управ Волинської (Держархів Житомирської обл., ф. 183, 1352 од. зб. за 1904–1919 рр.), Подільської (Держархів Хмельницької обл., ф. 233, 3065 од. зб. за 1903–1920 рр.), Таврійської (Держархів АР Крим, ф. 60, 971 од. зб. за 1866–1920 рр.) і Харківської (Держархів Харківської обл., ф. 304, 3542 од. зб. за 1865–1919 рр.) губерній, а також фондах Київської (Держархів Київської обл., ф. 1239, 13303 од. зб. за 1911–1919 рр.), Ніжинської (Відділ Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині, ф. 342, 4120 од. зб. за 1851–1919 рр.) та Прилукської (Держархів Чернігівської обл., ф. 1486, 1265 од. зб. за 1865–1919 рр.) повітових земських управ. Невелика кількість копій журналів засідань земських зібрань відкладалася у фондах губернських у земських і міських справах присутствій, канцелярій губернаторів та ін. адміністративних органів, які здійснювали нагляд за діяльністю земських установ.

Складніше встановити рівень збереженості друкованих примірників журналів, протоколів, стенограм

засідань земських установ у складі бібліотечних зібрань архівів України з огляду на недосконалість їх науково-довідкового апарату. Впевнено можна лише стверджувати, що найбільший серед місцевих архівів України комплекс земських друкованих видань, у тому числі й протокольної документації, сконцентровано у довідковій бібліотеці Державного архіву Херсонської області (понад 3 тис. прим.), яка в значній мірі сформувалася на основі бібліотечного фонду Херсонського губернського земства [53, с. 27]. Значні за розміром колекції друкованої продукції земств представлені у фондах Державної наукової архівної бібліотеки у м. Києві, а також довідкових бібліотек державних архівів АР Крим, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Сумської, Харківської, Чернігівської областей.

Найменш відомою дослідникам залишається інформація про обсяги та склад комплексів земських видань у фондах державних бібліотек України, а також бібліотек інших наукових, навчальних і культурно-просвітницьких закладів через відсутність серйозних бібліографічних досліджень у цьому напрямі. Приємний виняток становить бібліографічний показник періодичних видань Чернігівщини, включаючи періодичні й продовжувані видання земств, підготовлений спільними зусиллями місцевих бібліотекарів, архівістів і музейників [54]. Серед місць зосередження найбільш помітних зібрань друкованої продукції земств можна відзначити бібліотеку «Таврика» ім. О. Х. Стевена Центрального музею Тавриди в м. Сімферополі (не менше півтисячі окремих земських видань), куди в 1922 р. за постановою КримЦВК були передані найбільші бібліотеки Таврійського губернського земства [55, с. 5], наукові бібліотеки Чернігівського державного історичного музею ім. В. В. Тарновського й Полтавського обласного краєзнавчого музею, до створення яких свого часу доклали зусиль місцеві земства, а також наукову бібліотеку Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка, якій у 2003 р. дісталися цінні бібліотечні фонди колишнього міського державного архіву.

Отже, у процесі реалізації органами земського самоврядування управлінських функцій утворився величезний масив діловодної документації, у складі якої чільне місце займали журнали, протоколи, стенограми засідань земських установ. Практика друкування земської документації створила принципово нові умови для їх розповсюдження, що, у свою чергу, визначило досить високий рівень їх збереженості в складі фондів архівів, бібліотек і музеїв України. Вагома джерельна цінність матеріалів земського діловодства, виявлення й опрацювання яких потребує неабияких зусиль у галузі архівної та бібліотечної евристики, слугує достатньою підставою для укладання відповідних довідників – анотованого реєстру фондів земських установ і бібліографічного показника земських друкованих видань.

Активне використання дослідниками земської протокольної документації в якості джерела історичної інформації зумовлює потребу здійснення її загальної джерелознавчої характеристики. Як уже

зазначалося, у практиці роботи земських установ знайшли застосування три різновиди протокольної документації – журнали, протоколи і стенограми засідань. Усі вони належали до внутрішньої управлінської документації земств. Практика їх укладання й оформлення мала своїм джерелом норми законодавства, інструктивно-методичні матеріали земських установ й діловодну традицію. Враховуючи відносну самостійність окремих земств у процесі організації управлінської діяльності, зрозумілим стає надзвичайне розмаїття варіацій форм та способів ведення земської протокольної документації.

Форма журналів і стенограм застосовувалася передусім для документування роботи керівних органів земства, а форма протоколів – у роботі дорадчих органів (постійних і тимчасових комісій, з'їздів та нарад). Однак подібного розмежування суворо не дотримувалися. Видові ознаки різних зразків протокольної документації земств нерідко змішувалися – журнали формально мало відрізнялися від протоколів, а за змістом інколи нагадували стенограми. Усі різновиди протокольної документації за своїм змістовним наповненням були здебільшого складними документами, присвяченими розгляду цілої низки питань, а за своєю внутрішньою структурою – комплексними документами, які включали до себе й інші різновиди діловодної документації. У джерельному сенсі вони становлять багатоаспектне джерело, яке містить різнопланову ретроспективну інформацію про внутрішній устрій, організацію управління, напрями діяльності земських установ.

У практиці російського діловодства журнал розглядався як *«товсякденна записка про всі дії присутственого місця або станової установи»*, а у його формулярі виділялися наступні реквізити: назва виду документа й установи, що проводить засідання, дата його проведення, список учасників з позначкою відсутніх, виклад змісту та способу вирішення заслуханих справ, підписи учасників, дати підписання журналу та виконання його рішень, а також особливі позначки у разі їх невиконання [56, с. 32–33]. В основній частині журналу виділялися три компоненти: 1) зміст ініціативного документа, який став причиною і предметом обговорення; 2) виклад думок учасників засідання; 3) формулювання колегіально ухваленого рішення.

Оформлення журналів засідань земських установ у значній мірі відповідало існуючій діловодній практиці. Найбільш важливе значення для організації роботи земських установ мали журнали засідань земського зібрання, які фіксували всі рішення розпорядчого органу земства. Як правило, тексти цих журналів супроводжувалися списками земських гласних, звітами й доповідями земських управ і їх підрозділів, відношеннями й заявами різних установ та осіб, протоколами засідань комісій і нарад, балотувальними листами, кошторисною документацією, а у разі їх опублікування – й допоміжними показниками (абетковими, предметними, хронологічними переліками розглянутих питань). Наведемо зразок журналу засідання земського зібрання:

<p>Журнал Харьковского губернского земского собрания 27 октября 1868 года В заседании губернского земского собрания 27 октября присутствовали: председатель собрания – губернский предводитель дворянства, управляющий государственными имуществами и 55 гласных, всех членов собрания 57.</p> <p>1. Читан проект журнала 25 октября. Г. З. И. Бекарюков прочел собранию отдельное мнение меньшинства членов губернского собрания по поводу постановления его по железнодорожному делу. Г. В. И. Бекарюков представил также для внесения в журнал 25 числа высказанное им мнение по этому же предмету, равно и записку, в коей он излагает причины, по которым он не подписал заявления большинства членов собрания. Определено: принять журнал 25 октября и присоединить к нему поданные гг. Бекарюковыми записки.</p> <p>2. Читан доклад комиссии по ревизии сумм, книг и отчетности губернской земской управы и отчет по осмотру ею богоугодных заведений. Доклад сей прилагается к настоящему журналу. Г. член губернской управы Коростовцев представляет собранию на замечания, сделанные ревизионною комиссиею, объяснение, которое при сем прилагается. После прений по поводу доклада ревизионной комиссии, участие в коих принимали гг. Корниенко, Чепелкин и Шидловский, г. председатель предложил собранию следующие два вопроса: 1-й вопрос: согласно ли собрание с мнением ревизионной комиссии о необходимости иметь при счетоводстве управы расчетную книгу для ведения счета недоимкам по уездам? и 2-й: принимает ли собрание заключение ревизионной комиссии, выраженное в ее докладе? Оба вопроса разрешены собранием утвердительно.</p> <p>3-4. [...]</p> <p>Подпись председателя, гласных, управляющего государственными имуществами и скрепа избранного секретарем гласного Приложения к журналу 27 октября 1868 года: Доклад ревизионной комиссии [...] Объяснения члена управы Л.И. Коростовцева [...]</p>
--

На відміну від журналів засідань державних установ, які зазвичай відзначалися лаконізмом при викладі дебатів учасників, намаганням передати їх у найбільш узагальненій формі, у журналах земських зібрань, особливо в часи становлення земського самоврядування (60-70-ті роки XIX ст.), приділялася підкреслена увага ретельній фіксації всього спектру думок земських діячів. Подібна специфіка укладання земських журналів відповідала підвищеному суспільному запиту на публічність ухвалення тих чи інших управлінських рішень у пореформену добу. Практика друкування журналів засідань земських зібрань ставала додатковим аргументом на користь більш докладного передавання змісту земських дебатів. Нерідко за повнотою відтворення ходу засідання журнали не поступалися стенографічним звітам, що викликало роздратування очільників місцевої адміністрації [32, с. 17–18]. Загалом тексти журналів засідань земських зібрань – своєрідний індикатор інтенсивності роботи конкретного земства. Д. Мордовцев з цього приводу відзначав: «У той час, коли в одній місцевості земські зібрання являють картину жвавої боротьби протидіючих сил та інтересів, де нагальні земські питання як би з-під землі виростають і вимагають невідкладного рішення, де у вирішенні їх зацікавлений і мужик, і купець, і землевласник [...], де впродовж десяти-п'ятнадцятиденної земської сесії списуються гори паперу різними заявами, протестами, окремими думками, і для цього земські діячі не сплять ночами, працюючи в

комісіях, підкомісіях, комітетах і на приватних земських зборах, – у той час в іншій місцевості земські зібрання проходять ніким не поміченими, в самих залах сесій віє глибоким громадянським сном, не лунає жодного живого слова, не чути доладної промови не тільки з вуст мужика, але й з вуст розвинутого землевласника; самий ґрунт вочевидь неспроможний народити ніяких питань, і папір залишається незайманим, несписаним, окрім тих небагатьох аркушів, на яких земські управи викладають свої до нудоти сухі, позбавлені життя, до останньої букви вражені канцелярським тифом звіти, кошториси й розкладки» [1, с. 7].

Журнали засідань земських управ не розглядалися в якості публічних документів. Зафіксовані в них рішення, як правило, не мали значного суспільного резонансу, спрямовувалися на розв'язання повсякденних і рутинних питань забезпечення нормального функціонування земського господарства, тому, зазвичай, не призначалися для друкування. Після перших спроб налагодження видання журналів засідань земських управ у другій половині 1860-х рр. більшість земських установ України остаточно відмовилися від зазначеної практики. Журнали земських управ могли бути загальними або особливими (присвячувалися розгляду тільки одного питання). Для спрощення ведення журналів з часом почали широко застосовувати типографські бланки з елементами трафаретних текстів. Наведемо зразок журналу засідання земської управи:

<p>Журнал Харьковской губернской земской управы 27 июля 1906 года Присутствовали: з. м. председателя Ю. К. Захарашевич-Капустянский, члены – В. В. Акишев, С. А. Задонский, Б. И. Каразин и находящийся в отпуске председатель управы кн. А. Д. Голицын</p> <p>Содержание статей: <u>По распорядительному отделу</u> В дополнение к журналу от 17 сего июля месяца о перераспределении заведывания некоторыми отделами в виду вступления в должность члена управы В. В. Акишева предполагается для большего удобства членов управы и</p>	<p>Решение управы: Просить члена управы П. Г. Арцыбашева при отсутствии Капустянского и Задонского заменять их по отделам страховому и оценочно-статистическому. С. А. Задонский в тех же случаях заменят Арцыбашева (дорожный, народного здравия отделы) и Каразина (экономический, ветеринарный, народного образования и оценочно-статистический), а</p>
--	--

служащих установитъ впредь порядок замены одних членов
управы другими при временномъ отсутствіи послѣднихъ.

Б. И. Каразинъ заменяетъ Задонскаго по бухгалтерскому и пенсионному
отделу. Замена члена управы Акишева по заведыванию губернской
больницей и повивальнымъ училищемъ съ родильнымъ домомъ и прочими
учреждениями возлагается, съ его на то согласія, на председателя управы
А. Д. Голицына.

Подписи председательствующаго, членов управы и скрепа секретаря управы

Специфічною формою фіксації роботи земського зібрання стала стенограма засідань. До початку ХХ ст. стенографування практично не використовувалося у діловодній практиці державних установ Російської імперії (окрім судових установ). Тому стенографічні звіти земських зібрань – ледь не єдиний зразок докладного висвітлення роботи колегіальних органів у провінції. Стенограма, являючи собою послідовне і детальне відтворення ходу засідань з дослівним передаванням усіх виступів учасників, як ніякий інший різновид протокольної документації, дозволяє відчутти атмосферу земського життя, передати думки й настрої земських діячів. У багатьох випадках лише тексти стенографічних звітів дають можливість пояснити логіку ухвалених рішень, з'ясувати позицію того чи іншого земця. Щоправда, враховуючи труднощі розшуку професійних стенографів, а також мінливість у поглядах гласних різних земств на роль стенографування в роботі зібрання, стенограми засідань губернських зібрань складалися, як правило, нерегулярно, а в роботі повітових зібрань вони взагалі мало практикувалися.

У контексті джерелознавчого дослідження земської протокольної документації важливого значення набувають проблеми оцінки достовірності вміщеної інформації, а відтак – і можливостей її повноцінного використання при вивченні культурно-господарської діяльності земств. На рівень достовірності даних протокольної документації впливали кілька факторів. Укладання первинного тексту залежало від компетентності й досвідченості секретаря (або стенографа) у справі документування інформації. Траплялися випадки ухвалення земськими зібраннями постанов про заборону друкування стенографічних звітів, оскільки *«ніхто з гласних не міг впізнати в них своїх слів»* [32, с. 10–11]. Помилки й неточності в документах нерідко фіксувалися навіть після їх офіційного затвердження. Нечіткість формулювання рішень зібрання час від часу зумовлювала неспроможність управ їх практично реалізувати [46, с. 24], а упорядників збірників постанов обтяжувала додатково евристичною роботою [57, с. I–II]. Нарікання на незрозумілість ухвал через незадовільність ведення журналів зібрання змушені були висловлювати й очільники місцевої адміністрації [31, с. 56]. Окрім викривлення змісту документації через суто технічні огріхи, існувала ймовірність її свідомої фальсифікації відповідними посадовими особами.

Особливо широкий простір для корегування тексту журналів, протоколів і стенограм засідань

відкривався в процесі їх підготовки до публікації. Законом 13 червня 1867 р. публікація документальних матеріалів земських засідань, окрім попереднього розгляду цензурними органами в загальному порядку, була обумовлена й спеціальним дозволом місцевої адміністративної влади [24, с. 898–899]. Після цензурування текстів документів їх первинний зміст міг істотно змінюватися – зникали фрагменти земських дебатов, з'являлися сторонні примітки й коментарі [40, с. 6]. Через неможливість повноцінного оприлюднення результатів роботи земських установ окремі земства навіть відмовлялися запрошувати стенографів. Тож не завжди журнали, протоколи й стенограми повною мірою відображали реальний хід засідань земських установ.

Дослідник земської протокольної документації, оцінюючи достовірність її інформації, зобов'язаний застосовувати індивідуальний підхід до кожного окремого документа. При наявності суперечностей й неточностей у протокольній документації обов'язково слід залучати інші види діловодних матеріалів земства – звіти, доповіді, кошториси та ін. Тексти опублікованих копій документів необхідно по можливості перевіряти за їх архівними оригіналами. У випадку втрати окремих документальних комплексів значну користь можуть принести опубліковані низкою земств зводи або збірники постанов земських зібрань. Користуючись джерельною інформацією зафіксованих у протокольній документації рішень, варто розуміти їх номінальний характер, адже нерідко ухвали земських зібрань і управ, й, особливо, земських дорадчих органів не вдавалося реалізувати на практиці.

Таким чином, комплекс протокольної документації, який сформувався в результаті управлінської діяльності органів земського самоврядування, належить до найбільш цінних у джерельному відношенні різновидів діловодних матеріалів земського походження. Чітке розуміння умов його формування, специфіки функціонування в земському діловодстві, а також особливостей його внутрішньої структури, змістовного наповнення, рівня достовірності зафіксованої інформації дозволяє більш відповідально поставитися до залучення журналів, протоколів, стенограм земських установ в якості історичного джерела. Без використання земської протокольної документації, яка відкладалася у фондах архівів і бібліотек України, неможливе повноцінне дослідження культурно-господарської діяльності земств в українських регіонах другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мордовцев Д. Л. Десятилетие русского земства. 1865-1875. – СПб., 1877. – II+VI+374 с.
2. Веселовский Б. Б. История земства за сорок лет. – СПб., 1911. – Т. 4. – VIII+696+104+XXIX с.
3. Гордеенко Е. С. Исторический обзор деятельности Харьковских земских учреждений. – Харьков, 1891. – Вып. 1. – 214 с.

4. Велецкий С. Н. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии, с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. – Полтава, 1894. – 144 с.
5. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1899 годы : в 3 вып. – Херсон, 1904-1906.
6. Зак Л. Исторический очерк Днепровского земства // Вестник Таврического земства. – 1904. – № 18. – С. 16–29; № 20. – С. 26–33; 1905. – № 12/13. – С. 69–78; № 14/15. – С. 64–67.
7. Щербина Ф. А. История Полтавского земства. – Полтава, 1914. – Вып. 1. – III+238 с.
8. Хижняков В. М. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет. – Москва, 1916. – I+114 с.
9. Лох матова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999. – 197 с.
10. Огієнко О. Земства Правобережної України 1904-1917 років: досвід соціально-економічної та культурно-просвітницької діяльності. – Житомир, 2006. – 144 с.
11. Редькіна О. А. Земства Лівобережної та Південної України як органи місцевого самоврядування та осередки ліберального руху в другій половині XIX – початку XX століття. – К., 2008. – 192 с.
12. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917-1920 рр. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 220 с.
13. Бакуменко Е. А. Основные источники по истории земских учреждений России второй половины XIX – начала XX ст. // Вісник Харківського державного університету. – Харків, 1998. – № 413: Історія. – Вып. 30. – С. 77–87.
14. Захарова І. В. Документи земського діловодства як джерело вивчення історії розвитку початкової народної школи в Україні // Вісник Харківської державної академії культури. – Харків, 2001. – Вып. 5. – С. 208–214.
15. Кузовова Н. М. Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя // Наукові записки / Херсонський краєзнавчий музей. – Херсон, 2005. – С. 88–100.
16. Макієнко О. А. Проблеми використання документальних матеріалів земств у дослідженнях регіональної історії України // Наукові записки: Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Т. 19. – Кн. 2. – Ч. 1. – С. 269–283.
17. Шевченко В. М. Земські окладні книги – важливе джерело вивчення стану земельної власності на Сумщині в роки Першої світової війни // Матеріали Шостої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 2005. – С. 145–147.
18. Шихов К. Л. Про деякі методологічні та методичні проблеми дослідження матеріалів земського діловодства // Джерелознавчі та історіографічні проблеми історії України. – Дніпропетровськ, 1995. – С. 198–204.
19. Шихов К. Л. Постанови Катеринославських земських зборів як джерело з історії селянства (1866-1913 гг.) // Питання аграрної історії України і Росії: Матеріали других наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. – Дніпропетровськ, 1997. – С. 87-92.
20. Шихов К. Л. Формулювання змістовної гіпотези про земську благодійницьку діяльність за тематичною класифікацією «Систематического свода постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866-1913 гг.» // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. – Вып. 9. – С. 24–32.
21. Шихов К. Л. Комп'ютерні технології і дослідження історії благочинності в Катеринославській губернії 1864-1914 рр. (створення вибірки та побудова бази даних) // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2001. – Вып. 9. – С. 33–42.
22. Шихов К. Л. Земська добродійність на Катеринославщині 1866-1913 рр. (комп'ютерні технології обробки та аналізу джерел): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Дніпропетровський нац. ун-т. – Дніпропетровськ, 2003. – 18 с.
23. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1867. – Т. XXXIX (1864 г.). – Отд. 1. – 973 с.
24. Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. – СПб., 1871. – Т. XLII (1867 г.). – Отд. 1. – 1206 с.
25. Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы с 1865 по 1883. – Харьков, 1883. – Т. 1. – VI+190+292 с.
26. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетий (с 1865 по 1882 г. вкл.). – Полтава, 1885. – Вып. 1. – XXXIII+769 с.
27. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания 1883-1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. – Чернигов, 1902. – Вып. 1. – XV+619 с.
28. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866-1913 гг. – Екатеринослав, 1914. – Т. 1 – XXX+1182 с.
29. Систематический свод постановлений Харьковского уездного земского собрания. 1865-1884. – Харьков, 1885. – VI+802 с.
30. Систематический сборник постановлений Сумского уездного земского собрания с 1865 по 1895 г. – Сумы, 1895. – V+536 с., табл.
31. Систематический сборник постановлений Александровского уездного земского собрания. 1866-1899 гг. – Александровск, 1900. – 1152+XIV с.
32. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865-1888 гг. – Одесса : Тип. «Одесских новостей», 1888. – Т. 1. – XV+VI+704 с.
33. Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания со времени открытия земских учреждений в Таврической губернии. 1866-1913 гг. – Симферополь, 1908. – Т. 1. – III+905 с.
34. Макієнко О. А. Організація діловодної служби в земських управах на території України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2010. – Вып. 5. – С. 18–22.
35. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1903 г. – Полтава, 1904. – Вып. 1. – II+108+19+175 с.
36. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1913 г. – Полтава, 1914. – Вып. 1. – II+257+182 с.
37. Отчет Житомирской уездной земской управы за 1912 г. – Житомир, 1913. – 113 с.
38. Брацлавское земство. Доклады уездной управы земскому собранию, сметы расходов и доходов, протоколы комиссий и журналы собрания. Первое очередное собрание 1911 года. – Немиров, 1911. – 194 с.
39. Доклад ревизионной комиссии Полтавскому губернскому земскому собранию 49-го очередного созыва 1913 года. – Полтава, 1913. – II+225 с.
40. Свод постановлений Елисаветградского уездного земства за 1865-1894 гг. – Елисаветград, 1895. – 13+XXI+897 с.
41. Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – СПб., 1872. – Т. 1. – XXXIII+344 с.
42. Смирнов А.И. Земский исторический музей. Опыт организации. – Ярославль, 1915. – 185 с.
43. Абрамов В. Ф. Земские архивы // Вестник архивиста. – 1998. – № 4. – С. 59–66.
44. Макієнко О. Організація архівної справи в земствах України (друга половина XIX – початок XX ст.) // Студії з архівної справи та документознавства. – К., 2010. – Т. 18. – С. 7–14.
45. Павловский И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – XVI+62 с.
46. Систематический сборник постановлений Кременчугского уездного земского собрания 1865-1899 гг. – Кременчуг, 1900. – XXVI+845 с.
47. Систематический сборник постановлений Феодосийского уездного земского собрания очередных и чрезвычайных сессий с 1867 по 1912 г. – Феодосия, 1913. – Т. 1. – XVI+696 с.
48. Макієнко О. А. Архів Херсонського губерньського земства: формування, склад, історична доля // Архіви України. – 2009. – № 6. – С. 116–127.
49. Федоренко П. Чернігівський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. – 1928. – Кн. 7. – С. 22–36.
50. Герасименко Х. Полтавський краєвий історичний архів // Архівна справа. – 1928. – Кн. 8. – С. 22-39.
51. Грибін М. Харківський краєвий історичний архів та його фонди // Архівна справа. – 1930. – Кн. 3(14). – С. 6-36.
52. Національний реєстр втрачених та переміщених архівних фондів: Архівні фонди України, втрачені в роки Другої світової війни / Держкомархів України; УНДІАСД. – К., 2007. – Кн. 1. – 1030 с.

53. Макієнко О. А. Видання земських установ у фондах Державного архіву Херсонської області // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2010. – Вип. 4. – С. 45–59.
54. Зведений каталог-довідник місцевих періодичних видань 1839-1917 рр., наявних у фондах Чернігівської ОУНБ ім. В. Г. Короленка, Чернігівського державного історичного музею ім. В. В. Тарновського (ЧДІМ), Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) / уклад. : Г. Конопацька, Н. Волкова, Л. Семенюк. – Чернігів, 2002. – 160 с.
55. Кузнецова Л., Колесникова Н. Собственное имя – «Таврика» // «Таврика»: 125 лет основания краеведческой библиотеки Крыма: Сб. ст. – Симферополь, 1998. – С. 4–6.
56. Варадинов Н. Делопроизводство: Руководство к составлению всех родов деловых бумаг и актов, по данным формам и образцам. – 2-е изд., испр. – СПб., 1873. – Ч. 1. Теоретическое делопроизводство. – IV+XV+258 с.
57. Систематический сборник постановлений Полтавского уездного земского собрания за 1865-1901 годы. – Полтава, 1902. – Т. 1. – IX+754 с.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© О. А. Макієнко, 2011

Стаття надійшла до редколегії 01.04.2011

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СЛОВЕНІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XX СТ.: КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ТА СПОГАДІВ У ЗІБРАННІ ШКОЛИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ТА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ СТУДІЙ ПРИ УНІВЕРСИТЕТІ М. ЛОНДОНА

Розглянуто документи та спогади словенських діячів політики та культури, а також біженців, у зібранні бібліотеки Університету м. Лондон, що складають комплекс джерел з історії Словенії першої половини XX ст. Проведено аналіз за змістовно-хронологічним критерієм, джерела поділені на документальну та нарративну групи, виділено періоди історії Словенії, які висвітлюються в розглянутих джерелах.

Ключові слова: джерела, історія, Словенія, документи, мемуари, політика, культура, ліберали, домобранці, біженці.

Рассмотрено документы и воспоминания словенских деятелей политики и культуры, а также беженцев, в собрании библиотеки Университета г. Лондон, составляющие комплекс источников по истории Словении первой половины XX в. Проведен анализ за содержательно-хронологическим критерием, источники разделены на документальную и нарративную группы, выделены периоды истории Словении, которые освещаются в рассмотренных источниках.

Ключевые слова: источники, история, Словения, документы, мемуары, политика, культура, либералы, домобранцы, беженцы.

The article examines a collection of the documents and memoirs of the Slovenian figures of policy and culture, and also refugees, completing the complex of the sources on history of Slovenia of the I half of XX century, which is in the library of University College of London. The content-chronologic criterion is used to analysis the documents, sources divided on documentary and narrative groups, the periods of Slovenian history, lighted up by the considered sources, are selected.

Key words: sources, history, Slovenia, documents, memoirs, policy, culture, liberals, domobranes, refugees.

Школа слов'янських і східних європейських студій (SSEES) – одна з провідних світових фахових установ і найбільший національний центр у Великобританії з вивчення Центральної, Східної і Південно-Східної Європи і Росії. Школа є одним з інститутів Університету м. Лондон, вона має п'ять міждисциплінарних дослідницьких центрів, серед яких Центр європейської політики, безпеки і інтеграції, Центр російських досліджень, Центр досліджень Південно-Східної Європи, Центр дослідження Центральної Європи, Центр компаративної економіки. Крім того, в структуру Школи входять також Лінгвістичний семінар, Група Балтійських досліджень, Група румунських і молдавських студій, Група пострадянської преси та Група російського кіно.

Школа очолює міжуніверситетський Центр східно-європейських лінгвістичних досліджень (CEELBAS). Більше 500 британських та іноземних студентів

вчаться тут на ступінь бакалавра; а також проводять дослідження біля 200 магістрантів та аспірантів.

Шкільна бібліотека є одним з провідних навчальних та дослідницьких зібрань у Великобританії для вивчення Центральної і Східної Європи та Росії. Зібрання охоплюють майже 400 000 друкованих томів, дві третини яких є у відкритому доступі, обширний архів і аудіовізуальні документи та матеріали.

Як бачимо, Школа займається практично всім спектром економічних, соціально-політичних та культурних проблем на постсоціалістичному просторі, результати її досліджень апробуються на світових конференціях, тому являються впливовим фактором у формуванні поглядів не тільки британської, але й світової науки та громадської думки щодо цих питань. Тому актуально і важливо вивчити, які саме документи і матеріали вивчаються майбутніми та діючими британськими та іншими іноземними фахівцями-слов'янознавцями, які саме періоди та проблеми

історії того чи іншого регіону представлені у зібранні, яку картину вони можуть надати з того чи іншого питання.

Метою автора є вивчити саме колекцію документальних та мемуарних видань у зібранні бібліотеки з точки зору формування представлення історії Словенії ХХ століття на тлі існуючих уявлень про соціально-політичні процеси в словенській історичній науці. Мета роботи визначає низку завдань – класифікувати опубліковані матеріали, надати їм всебічну характеристику з точки зору інформативності щодо різних етапів розвитку Словенії в період від початку Першої світової війни до кінця Другої світової війни.

У зібранні шкільної бібліотеки багато колекцій, скомплектованих за регіонально-територіальним принципом. Одна з них – «Югославія та прилеглі країни», яка у своєму вмісті має матеріали щодо історії Словенії, серед яких досить суттєве місце займають джерела із словенської історії першої половини ХХ ст.

Їх можна класифікувати на 2 групи: публікації документів та мемуари.

Опубліковані документи в колекції являють собою декілька збірок. Усі ці збірки включають в себе державні документи (королівські укази та звернення до народу, державні укази, документи з роботи парламенту, документи та звернення партій та окремих партійних діячів) і здебільшого організовані за змістом та періодом, який вони висвітлюють.

По-перше, треба назвати документи щодо встановлення югославської державності, тобто щодо вирішення словенського національного питання у двох аспектах – так званого адриатичного та каринтійського питань. Сюди ми відносимо декілька видань, і серед них тематичну збірку документів «Югославія 1918-1984» [23] та її суттєво доповнене перевидання «Югославія 1918-1988» [24], у цілому біля 3 тисяч сторінок документів, які виходили від короля, національної скупщини, політичних партій та їх діячів, також віднесемо до них і російське видання «Словения: Путь к самостоятельности» [1] під редакцією відомого слов'янознавця О. Ю. Гуськової, хоча треба відмітити, що 2/3 документів висвітлюють період Другої світової війни та повоєнні часи.

Іншими тематичними збірками, які стосуються вузьких питань словенської історії, в колекції бібліотеки є дві. Одна з них – «Документи про становлення Королівства СХС 1914-1919» [34], видана провідним хорватським науковцем Ф. Шишичем відразу після прийняття Паризьких мирних угод, досить рідкісне видання, якого немає навіть у бібліотеках сучасної Словенії. Воно містить біля 200 сербських, чорногорських, хорватських, словенських та австро-угорських документів державно-політичного характеру. Таким чином обрані й зібрані в цій книзі папери можуть надати дійсно об'єктивну картину про боротьбу «найкращих синів нашого народу» [34, с. 7] за звільнення та з'єднання.

Друга – це «Документи з Каринтійського питання» [15] – видання міністерства зовнішніх справ ФНРЮ 1948 р., коли після війни знов були поставлені питання про приналежність словенської Каринтії

Австрії; видання містить документи різних міністерств та відомств Австрії та так званої першої Югославії (міжвоєнної), які доказують словенську правоту.

Окремо треба виділити видання документів та матеріалів британського походження. У 1940 р. була лімітовано видана «Югославія. 1944» – докладний довідник Британського Адміралтейства, який був переданий у публічний доступ біля 20 років тому. Другий том довідника містить багато історично корисної статистичної інформації та дуже докладні мапи регіону. Частково інформація другого тому увійшла у зміст роботи британських учених Г. Тейлора та Р. Кернера «Югославія» (1949) [40].

Також одним з найвидатніших документальних видань, потребувавших біля 15 років кропіткої роботи відомого сербського історика, фахівця з міжнародних відносин міжвоєнного періоду, Живко Аврамовського, є «Британці про Королівство Югославію» [8–10]. Цей трьохтомник уключає в себе щорічні секретні доповіді британського посольства у Белграді своєму Міністерству закордонних справ, з 1921 до 1941 р., кожна доповідь містить найдокладнішу інформацію згідно з планом: загальний стан речей, внутрішня соціально-політична ситуація, економічна статистика, в якій окремо виділені інтереси Великобританії у Югославії, стан військових сил, головні події в міжнародних відносинах у регіоні.

Не менш цікаві документи для прояснення положення церкви у Словенії складають 2 видання: «Духовники за решетками» [18], збірка листів до єпископа від священників, які були заарештовані у Штирії на початку бойових дій на Балканах, вони надають широку картину становища у словенському католицтві того часу та соціально-політичної ситуації в Словенії взагалі; та «Церква в поліцейських архівах» [13], що містить документи поліції та церкви за період існування першої Югославії.

По-друге, треба виділити групу видань щодо партійних документів та ідейно-політичних праць політичних та культурних діячів Словенії, які представлені в колекції бібліотеки всього чотирма позиціями. Одна з них – «Антологія югослав'янської думки і народного єдинства (1390-1930)» [5], видана сербськими фахівцями, яка містить праці видатних церковних, культурних, політичних національних мислителів, здебільшого сербських та хорватських, але у тому числі і словенських; друга – фундаментальне дослідження Ф. Шишича «Югослав'янська думка: історія ідеї югослав'янського єдинства і визволення 1790-1918» [35], яке в додатках також містить окремі витримки та факсимільні сторінки для більшої ілюстративності поданого тексту.

Сюди також віднесемо вибрані твори «Про слов'янство і югославізм» [38] Йосипа Відмара (1895-1992), видатного словенського політика, критика, перекладача і есеїста, в бібліотеці Школи мають видання хорватською; у збірку увійшли найбільш відомі його роботи, в тому числі впливова – «Культурна проблема словенства», видана у період диктатури короля Олександра в 1933 р., яка закликала до словенської національної ідентичності.

Цікавою є також публікація державного архіву Республіки Словенії – це каталог відкритої виставки архівних документів «Національні соціальні програми словенців» [27] на честь 30-річчя перемоги революції та визволення і 30-річчя своєї діяльності в умовах свободи. Тут ми можемо побачити факсиміле деяких партійних документів; не можна сказати, що видання дуже інформативне, але в умовах перебування досить далеко від можливості роботи в самому Архіві, дослідники можуть використати навіть таку мінімальну можливість для своєї подальшої роботи.

Другу велику групу джерел з історії Словенії першої половини ХХ ст. являють собою мемуари. Їх ми поділяємо за змістовно-хронологічним критерієм на такі комплекси: спогади політичних діячів щодо внутрішньої ситуації в Словенії та міжнародної обстановки навколо неї роки становлення Королівства СХС, мемуари політичних в'язнів 30-40-х років ХХ ст., спогади біженців початку ХХ ст. та років Другої світової війни.

Мемуари політиків та дипломатів у зібранні бібліотеки здебільшого стосуються періоду до Першої світової війни та становлення Королівства СХС. Видатним дипломатом того часу був граф Карло Сфорца (1872-1952), італійський політик-антифашист, один з авторів Рапальського договору, він був другом і великим прихильником найвидатнішого югослав'янського сербського політика Ніколи Пашича, це можна побачити його книгах, і дві з них присутні в колекції – «П'ятдесят років війни та дипломатії на Балканах» [31], в якій описані головні факти біографії та політичної кар'єри Пашича і загальна ситуація навколо створення Королівства СХС, та «Творці сучасної Європи» [32], де Пашичу він присвятив також цілий розділ.

Тому ж періоду історії Югославії та політичній біографії другого найвидатнішого політика-творця Корфської та Майської декларацій, хорвата Анте Трумбича, присвячені дві докладні книги його британських друзів Р. В. Сетона-Ватсона (1879-1951) та Г. В. Стіда (1871-1956), які симпатизували йому, але були налаштовані проти Пашича. Їх бачення ролі Трумбича та Пашича у створенні Королівства СХС детально описано в їх спогадах. Генрі Вікем Стід був британський журналіст-міжнародник, редактор журналу «Тайме», історик, який спостерігав за подіями на Балканах протягом 30-ти років, що він описав у своїх спогадах «Скрізь 30 років, 1892-1922: особиста розповідь» [33]. Роберт Вільям Сетон-Ватсон був відомий британський політик та історик, який сам безпосередньо брав активну участь у прискоренні розвалу Австро-Угорської імперії і появи Чехословаччини й Югославії після Першої світової війни. Його сини, обидва видатні історики, фахівці з історії Італії та Росії ХІХ ст. – Хью та Кристофер, того ж періоду, – на основі мемуарів свого батька видали книгу «Створення нової Європи» [30].

Колекція містить спогади словенських політиків ліберального табору. Серед них перше видання (1906) спогадів Йосипа Вошняка (1834-1911), младословенського депутата від Штирії, який грав провідну роль у новій словенській ліберальній політиці у австрійському рейхсраті протягом 12 років, відомого

лікаря та письменника, у «Спогадах» [39] якого описано словенське народництво та діяльність усього політичного табору Словенії.

Також важливе для розуміння словенської історії з кінця ХІХ ст. до 1911 р. видання «З моїх спогадів» [36] Франа Шукле (1849-1935), теж відомого словенського політика часів Австро-Угорщини, якого тоді іменували «політичним патріархом», викладача, історика та публіциста. Його активна політична діяльність проходила на посадах депутата Кранської Словенії, потім австрійського рейхсрату та голови районної Кранської державної адміністрації до 1911 р. Найважливіша частина його книги – «Сучасники, малі та великі», в якій подані «найнаочніші картини історії» словенців [36, с. 7].

Серед них також перше видання мемуарів «Мої спогади» 1928 р. [25] Івана Хрїбара (1851-1941), видатного словенського політика, дипломата, банкіра, публіциста, пристрасного патріота, мера міста Любляни протягом 14 років. Мемуари організовані у 2 зошита та описують період 1853-1921 рр., на який приходиться його дитинство та найактивніші часи його праці заради батьківщини, коли перед Першою світовою війною він був одним з провідних представників неославізма, керівним діячем словенської Національної прогресивної партії, мером Любляни, який революційно реконструював місто після землетрусу, перетворивши його в «Балканську Венецію». Його папери дають широку та інформативну картину словенського життя тих часів.

Спогади Генрика Туми (1858-1935), відомого словенського політика, адвоката, публіциста, мовознавця та першого альпініста, під назвою «З мого життя» [37], теж у першому виданні 1937 р., охоплюють короткий період – 1876-1924 рр. Його громадсько-політична кар'єра була досить цікавою – від створення Горенської організації ліберальної партії до переходу на соціал-демократичні позиції, від відкриття для словенців нового виду спорту – альпінізму – до обґрунтування теорії автохтонного походження словенців від венетів – так званої «Венетської теорії» на основі вивчення багатьох слов'янських мов. Перша світова війна та окупація Горенської Словенії Італією примусила його до італійського громадянства, у Словенію він повернувся у 1924 р., і тому спогади обмежуються цією датою.

«Спогади» [29] Івана Регента (1884-1967) – словенського політика протилежного табору, революціонера-марксиста, активного діяча соціал-демократичної партії, публіциста, який у зв'язку із своєю політичною діяльністю емігрував із Приморської Словенії, окупованої Італією у роки Першої світової війни, спершу в Люблян, потім у Австрію, Францію, Бельгію, Радянську Росію, де викладав у Комуністичному університеті для національних меншин Заходу, а з початком Великої Вітчизняної війни очолював словенський відділ на Радіо Москва. Всі ці події та думки відображені у його книзі.

Особливу полицю в бібліотеці займають матеріали щодо організації ТІПР – «Трієст, Істра, Горіца і Рієка» – підпільної організації хорватських та словенських націоналістів, яка діяла у 1927-1941 рр. на словенсько-хорватських етнічних землях, окупованих Італією за

Рапалльським договором. Багато членів цієї організації були пов'язані з югославською і британською розвідками та добре військово підготовлені. ТІГР проводив диверсії та організовував саботаж. Італійська влада викрила організацію після бомбування редакції газети *Il Popolo di Trieste*, де загинуло 2 людини. Звинувачених судив спеціальний трибунал, четверо з них були засуджені до смертної кари, 12 інших були позбавлені волі.

З поразкою Югославії та окупацією Словенії німецькими фашистами багато тігровців вступили в партизани, інші, включаючи Альберта Рейця, неофіційного голову організації, відмовилися співпрацювати з Рухом Опору на чолі з комуністами. Тігровці передали партизанам свої схованки зброї та вибухових речовин по таємних місцях, саме ці запаси зброї стали першою зброєю партизанів, проте, Визвольний Фронт ніколи не визнавав ТІГР як антифашистську групу. Навпаки, КПЮ ліквідувала деяких відомих діячів ТІГРу – серед них Макса Рейця (брата Альберта). Одним з приводів до цього було довоєнне співробітництво ТІГРа з Орюною, воєнізованою організацією хорватських усташів, хоча цей зв'язок був зламаний, коли антифашистський рух змістився до більш широкій соціальної бази пригнобленого народу Примор'я. Після війни тігровці були витіснені з політичного і громадського життя, довгий час були під постійним наглядом спецслужб. Ці події висвітлені у листах з тюрми одного з керівників ТІГРу Зорко Єлінчича (1900-1965), які пережили три різні видання, починаючи з «Під замальованим небом» [20–22] 1994 р., і всі вони представлені в колекції бібліотеки; а також у збірці «Батьківщина, де ти?» [17], присвяченій 100-річчю народження Альберта Рейця (1899-1976), цікаво, що всі ці видання були видані не в Любляні, а в Гориці, у землі, на якій діяв ТІГР.

Велику групу мемуарів словенських емігрантів можна поділити за хронологічним принципом на дві нерівномірні частини.

З документів щодо міжвоєнного періоду колекція містить книги видатного словенця, американського політика-християнського демократа Луїса Адаміча. Адаміч емігрував до США у 1913 р., воював на Західному фронті та після Першої світової війни, у якості письменника та журналіста, повертався до батьківщини у 1932 р., де зустрічався з видатними освітянами та політиками, після повернення до США він продовжував підтримувати зв'язки з батьківщиною, підтримував АВНВЮ в роки партизанської боротьби, був на боці Тіто у його протистоянні зі Сталіним. Також Л. Адаміч плідно співпрацював з Словенською Академією науки і мистецтва, написав 5 книг, 3 із яких – «Возвращення тубільця» [4], «Моя рідня земля» [2], «Орел і коріння» [3] є у зібранні бібліотеки.

І найбагатша частина емігрантських спогадів присвячена частково міжвоєнному періоду, але здебільшого періоду Другої світової війни на словенській території, вигнанню та життю в еміграції у різних країнах світу.

У бібліотеці міститься останнє з трьох видань однієї з найтрагічніших повістей словенської діаспори

Другої світової війни, «Словенія 1945» [14], яка слідує за долею ліберальної громади в Словенії, у тому числі членів внутрішньої поліції – так званих «домобранців», схоплених у вирі війни і проблемах повоєнного поселення. Не всі вони були військовими; один з авторів, Янез Корнелліс, наприклад, був простим фельдшером. Тисячі були повернені на батьківщину зустріти смерть та тюрму в руках своїх військових ворогів, прибічників Тіто. Автори присвятили більше половини століття дослідженню словенських емігрантських громад у всьому світі, щоб висвітлити історії восьми головних характерів. Щоденник одного з них, Франца Пернішека, «Мій біженський щоденник: 1945-1949» [28] пізніше був виданий і теж є в колекції бібліотеки. Пернішек служив у секретаріаті Союзу «Орла» (просвітно-спортивної організації) в Любляні, був членом Національного комітету Католицької Акції, у часи війни – викладачем та публіцистом; був примушений бігти у австрійську Каринтію і потім в Аргентину. Ще один цивільний біженець, викладач класичної філології та стенографії, Іван Доленець (1884-1971), змушений бігти за кордон тільки з-за своїх християнсько-демократичних поглядів, теж залишив спогади, «Моє зростання» [16], видані в Аргентині, вони серед іншого містять історію словенського молодіжного руху.

Також у колекції є спогади «Моє домобранство та вигнання» [19] 2000 р. інших домобранців – Мар'яна Айлеця (1926-), чий повоєнний шлях пролягав теж через Каринтію у Аргентину, та мемуари Антона Жакеля (1907-2006) «Біг у невідоме» [41], які автор писав на есперанто заради збереження інформації. До них примикає книга 2003 р. «Між свободою та червоною зіркою» [26] Душана Лайовця (1925-), біженця в Австралію. Його мемуари відрізняються тим, що мають за додаток список членів Удби – югославської тайної поліції, подібної радянському НКВД.

Колекцію замикають спогади двох біженців, які стали відомими фахівцями за кордоном та шанованими словенцями у себе на батьківщині. По-перше, це 2 книги професора економіки Янеза (Джона) Арнежа (1923-) «Словенія у європейських ділах» [6], результат півстолітнього збору матеріалу щодо словенських емігрантів, та «Словенська печать у біженських таборах в Австрії 1945-1949» [7]. По-друге, це «Мемуари югославського ліберала» [12], або «Ліберальні сили в Югославії ХХ ст.» [11] – обидва видання, словенське та американське, спогадів Ладіслава Бевця, цивільного інженера та активного діяча руху «Сокіл» (воєнізованої організації) та Югославської націоналістичної партії, описують його життя від раннього дитинства, залучення в «Сокіл», опір нацистам під керівництвом генерала Д. Михайловича, еміграцію до Каліфорнії та роботу в словенських ліберальних емігрантських кругах, що оточують Словенську демократичну партію.

На основі проведеного дослідження можна зробити наступні висновки. Університетська колекція джерел з історії Словенії першої половини ХХ ст. поділяється на документальну та наративну групи та за хронологічно-змістовним критерієм на спогади

періодів довкола Першої світової війни, міжвоєнних часів, періоду Другої світової війни. З однієї сторони, зміст матеріалів має високу інформативність, але, з

другої, має здебільшого антикомуністичну направленість та дозволяє поглянути на словенську історію досліджуваного періоду досить однобічно.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Словения: Путь к самостоятельности. Документы / [под ред. Е. Ю. Гуськовой]. – М. : Индрик, 2001. – 548 с.
2. Adamič L. My native land. – N.Y. ; London : Harper&Brothers, 1943. – 507 p.
3. Adamič L. The eagle and the roots / by Louis Adamic. – Garden City (N.Y.): Doubleday & Co., 1952. – 531 str.
4. Adamič L. The native's return : an American immigrant visits Yugoslavia and discovers his old country. – New York ; London : Harper&Brothers, 1934. – 357 p.
5. Antologija jugoslovenske misli i narodnog jedinstva : (1390-1930) / Viktor Novak. – Beograd : Državna štamparija, 1930. – 931 str.
6. Arnez J. A. Slovenia in european affairs. Reflections on Slovenian political history. – N.Y. : League of CSA ; Celovec-Klafenfurt printed, 1958. – 204 p.
7. Arnez J. A. Slovenski tisk v begunskih taboriščih v Avstriji 1945-1949. – Ljubljana ; Washington : Studia Slovenica, 1999. – 350 p.
8. Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: 1921-1938. – Knjiga I (1921-1930). – Beograd : Arhiv Jugoslavije ; Zagreb : Globus, 1986. – 709 s.
9. Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji: 1921-1938. – Knjiga II (1931-1938). – Beograd : Arhiv Jugoslavije ; Zagreb : Globus, 1986. – 716 s.
10. Avramovski Ž. Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. – Knjiga III (1939-1941). – Beograd : Arhiv Jugoslavije, Jugoslovenska knjiga, 1996. – 840 s.
11. Bevc L. Liberal forces in 20-th century Yugoslavia: memoirs of Ladislav Bevc. – N.Y. ; Oxford : Peter Lang, 2007. – 374 p.
12. Bevc L. Memoirs of a Yugoslav liberal. – Lj : Založništvo Jutro, 2006. – 369 p.
13. Bizilj L. Cerkev v policijskih arhivih. – Ljubljana : Samozaložba, 1991. – 165 p.
14. Corsellis J., Ferrar M. Slovenia 1945: Memories of Death and Survival after World War II. – London-N.Y. : I.B.Tauris, 2005. – 276 p.
15. Documents on the Carinthian question. – Beograd : Ministry for foreign affairs of the FPRY, 1948. – 215 str.
16. Dolenec I. Moja rast. – Buenos Aires : Slovenska kulturna akcija, 1973. – 244 str.
17. Domovina, kje si?: Zbornik ob stoletnici rojstva Alberta Rejca (1899-1976). – Gorica : Goriška Mohorjeva družba, 1998. – 284 str.
18. Duhovniki za rešetkami : poročila škofu o poletih 1914 na Spodnjem Štajerskem aretiranih duhovnikih. – Ljubljana : Arhivsko društvo Slovenije, 2006. – 142 str.
19. Eiletz M. Moje domobranstvo in pregnanstvo / Marijan Eiletz. – Celje : Mohorjeva družba, 2000. – 254 str.
20. Jelinčič Z. Pod rdečim svinčnikom: pisma Zorka Jelinčiča iz ječe / Ed. Rovšček Yarko. – Gorica : Sklad Dorče Sardoč, 2005. – 309 p.
21. Jelinčič Z. Pod svinčenim nebom: spomini tigrovskega voditelja. – Gorica : Goriška mohorjeva družba, 1994. – 248 p.
22. Jelinčič Zorko – nad prezrtjem in mitom. – Gorica : Dorče Sardoč, 2000. – 309 p.
23. Jugoslavija 1918-1984. Tematska zbirka dokumenata / Ed. Zečevič Momčilo, Petranovič Branko. – 2. izd. – Beograd : Rad, 1985. – 1144 s.
24. Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata / Ed. Zečevič Momčilo, Petranovič Branko. – 2. izd. – Beograd : Rad, 1988. – 1445 s.
25. Hribar I. Moji spomini / Ivan Hribar. – 4 zv. – Ljubljana : [s. n.], 1929-1933.
26. Lajovic D. S. Med svobodo in rdečo zvezdo. – Ljubljana : Obzorja, 2003. – 347 p.
27. Nacionalni socialni programi pri Slovencih: razstava Arhiva SR Slovenije / Ed. Kos J., Umek E. – Lj. : Arhiv SR Slovenije, 1975. – 91 p.
28. Pemišek F. Moj begunski dnevnik: 1945-1949. – Ljubljana : Studia Slovenica, 2007. – 245 p.
29. Regent I. Spomini. – Ljubljana : Cankarjeva založba, 1967. – 343 s.
30. Seton-Watson H., Seton-Watson C. The making of a new Europe: R.W.Seton-Watson and the last years of Austria-Hungary. – Seattle : Un-ty of Washington Press, 1981. – 458 p.
31. Sforza C. Fifty years of war and diplomacy in the Balkans: Pashich and the Union of the Yugoslavs. – N.Y. : Columbia University Press, 1940.
32. Sforza C. Makers of Modern Europe. Portraits and personal impressions and recollections, etc. – Indianapolis : Bobbs-Merrill Co., 1930. – 420 p.
33. Steed H. W. Through thirty years, 1892-1922: A personal Narrative. – 2 vols. – London : William Heinemann, 1924.
34. Šišić F. Documenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914-1919. – Zagreb: Matice Hrvatske, 1920. – 329 s.
35. Šišić F. Jugoslovenska misao: istorija ideje jugoslovenskog narodnog ujedinjenja od 1790-1918. – Beograd : Balkanski institut, 1937. – 279 str.
36. Šuklje F. Iz mojih spominov. – Ljubljani : Jugoslovenska knjigarna, 1929.
37. Tuma H. Iz mojega življenja : spomini, misli in izpovedi / Henrik Tuma ; [izdajo uredil in dopolnil Branko Marušič]. – Ljubljana : Tuma, 1997. – 508 str.
38. Vidmar J. O slovenstvu i jugoslavenstvu. – Zagreb : Globus, 1986. – 493 p.
39. Vošnjak, Josip. Spomini. – 2 zv. – Ljubljana : Slovenska Matica, 1905-1906.
40. Yugoslavia / chapters by Griffith Taylor ; edited by Robert J. Kemer. – Berkeley ; Los Angeles : University of California press, 1949. – 558 p.
41. Žakelj A. Beg v neznanu : zapiski 1945-1949 / Anton Žakelj. – Ljubljana : Studia slovenica, 2008. – 246 str.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
 Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

ВНЕСОК ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК АРХІВНОЇ СПРАВИ ПОРЕФОРМЕНОГО ПЕРІОДУ

Досліджено внесок в становлення та розвиток архівної справи представників дворянства Лівобережної України пореформеного періоду. Проаналізовано та окреслено основні віхи діяльності вихідців з чернігівського та полтавського губернського дворянства в різнопланових статистичних та архівних комісіях, установах та історико-дослідних товариствах.

Ключові слова: дворянство, архів, статистика, історичний документ.

Исследован вклад в становление и развитие архивного дела представителей дворянства Левобережной Украины пореформенного периода. Проанализированы и обозначены основные вехи деятельности выходцев из черниговского и полтавского губернского дворянства в различных статистических и архивных комиссиях, учреждениях и историко-исследовательских обществах.

Ключевые слова: дворянство, архив, статистика, исторический документ.

The contribution to the establishment and development of archives predstantykv nobility left-bank Ukraine post-reform period. Analysis and basic services are also highlights people from Chernihiv and Poltava provincial nobility in rznopalnovykh statistical and archival commissions, institutions, and historical research companies.

Key words: nobility, archive, statistics, historical document.

Древня сіверська земля здавна славилася своїми відомими уродженцями, які внесли досить помітний вклад у розвиток суспільно-політичних та культурно-освітніх процесів, що відбувалися на Україні та за її межами протягом різних часових відрізків. Свого часу з вуст прогресивних представників українського народу не сходило ім'я відомого мореплавця Ю. Ф. Лисянського (1773-1837) та ушлявленого генерала Вітчизняної війни 1812 р. графа М. А. Милорадовича, а прихильники української культури були зачаровані віртуозною грою кобзаря О. М. Вересая (1803-1890) та неперевершеною театральною майстерністю примадонни театральної сцени М. К. Заньковецької (1860-1934).

Дворянство Лівобережної України внесло помітний вклад і в розвиток архівної справи пореформеного періоду. Так, Юзефович Михайло Володимирович (1802-1889), вийшовши у 1856 р. у відставку в чині дійсного статського радника, зайняв місце Голови київської комісії для розгляду давніх актів, яка була створена за його активної участі в 1843 р. З цього часу головна його діяльність зосередилася в археологічній комісії, де він постійно розбирав різні старовинні документи, редагував їх і спостерігав за їх виданням. При його безпосередній участі вийшли у світ кілька десятків томів праць цієї комісії. Статті Юзефовича друкувалися в різних виданнях, у тому числі у «Вестнике Юго-Западной и Западной России» [1, с. 89–90].

З друкваних праць М. В. Юзефовича на увагу дослідників історії розвитку та становлення архівної справи заслуговують «Объяснение от председателя Киевской Комиссии для разбора древних актов» (Основа, 1861 г., № 3), «Заметки по университетскому вопросу» (Вестник Юго-Западной и Западной России, 1862 г., № 1, отд. IV), «Некоторые соображения о лучшей организации деятельности археографических комиссий» (Труды 3-го Археологического съезда. Киев, 1878 г., т. I).

Відомий представник полтавського дворянства, археолог та історик мистецтва Філімонов Георгій Дмитрович (1828-1898) навчався на історико-філологічному відділенні Московського університету. В 1856 р. він був прикомандирований до московської Збройової палати, а через 2 роки був визначений у ту ж палату завідувачем її архівом і канцелярією. А у 1864 р. Георгій Дмитрович разом із своїми однодумцями заснував «Общество любителей древнерусского искусства» [2].

Виходець з дворянських родів Чернігівської губернії Домонтович Михайло Олексійович (1830-1902) зарекомендував себе здібним військовим діячем та дослідником української старовини. У 1858 р. він закінчив Імператорську військову академію [2], а за складання опису Чернігівської губернії був прийнятий у дійсні члени Російського географічного товариства [4].

У 1876 р. Михайла Олексійовича було призначено управляючим канцелярією головнокомандуючого

Дунайською армією. А 8 листопада 1881 р. він увійшов до складу військово-навчального комітету та отримав посаду голови військово-історичної комісії по опису російсько-турецької війни 1877-1878 рр. [5].

Свій внесок у розвиток архівної справи залишив і Лазаревський Олександр Матвійович (1834-1907), відомий дослідник української старовини, випускник історико-філологічного факультету Петербурзького університету. Свого часу він мав доступ до бібліотеки графа А. С. Уварові, займався складанням каталогу її рукописного фонду [6]. А перебуваючи в м. Чернігові, він вивчав та систематизував матеріали архіву генеральної військової канцелярії та казенної палати [7].

Велике зусилля в становленні архівної справи вніс й Милорадович Григорій Олександрович (1834-1905) – генерал-лейтенант, сенатор, історик. У 1890-1896 рр. обирався Чернігівським губернським предводителем дворянства. Крім численних офіційних посад, вів широку громадську і благодійну діяльність – був почесним членом чернігівського статистичного комітету, головою Чернігівської губернської вченої архівної комісії, а з січня 1898 р. ввійшов до числа членів правління Російського Генеалогічного товариства.

Активно займаючись історичними дослідженнями та маючи доступ до архівних матеріалів тогочасних установ, Г. О. Милорадович надрукував ряд унікальних книг, довідників і статей з історії та генеалогії, серед яких виділяються фундаментальні довідники «Список лиц свиты их величеств с царствования императора Петра I по 1886 год» (Київ, 1886, последующие дополненные издания: Чернигов, 1891; Чернигов, 1895; СПб., 1902), «Списки губернских предводителей дворянств Российской империи. 1785-1895» (Чернигов, 1895), «О роде дворян и графа Милорадович» (Київ, 1871), «О роде дворян Полуботок» (Київ, 1870), історичну працю «Любеч, родина преподобного Антония Печерского» (М., 1871) та ін.

Свій слід у розвиток архівної справи вніс й Самоквасов Дмитро Якович (1843-1911). В 1868 р. він закінчив юридичний факультет Петербурзького університету. Займав посади професора історії російського права у Варшавському (1873-1892) і в Московському (1894-1911) університетах, викладав також у Московському імператорському ліцеї, читав відкриті лекції по археології та історії. У 1892-1911 рр. був директором Московського архіву міністерства юстиції (ММІЮ). Член і активний діяч цілого ряду учених товариств та організацій, багатьох губернських вчених архівних комісій, уключаючи Курську). Делегат III-XIV всеросійських Археологічних з'їздів, учасник Антропологічної (Москва, 1879) і Всесвітньої (Париж, 1878) виставок.

Значний унесок Д. Я. Самоквасов вніс у теорію і практику архівної справи. На середині свого життєвого шляху він очолив одне з найбільших у країні сховищ давніх актів – Московський архів міністерства юстиції. Сюди надійшли документи вищих і місцевих установ Великого Князівства Литовського, Московської держави XIV – XVII ст. та Російської імперії XVIII – XIX ст. (понад 2,5 мільйона справ) [8].

Висунутий ним на початку XX ст. проект реформи архівної служби в Росії на засадах загальнодержавної

централізації випередив свій час. Його основні ідеї виявилися реалізовані тільки після революції в новому законі про архівний фонд Російської Федерації.

Будучи керівником ММІЮ, Дмитро Якович намагався активізувати роботу по систематизації його матеріалів та створенні довідкового апарату. Результати цих титанічних зусиль були оформлені у 8 томах «Опису документів і паперів ММІЮ».

Невтомний дослідник української старовини та всесвітньовідомий статистик Русов Олександр Олександрович (1847-1915) у 1868 р. закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. З 1876 р. він проводив статистичні дослідження в Чернігівській, Херсонській, Полтавській губерніях, Києві і Харкові, входив до складу культурно-просвітницьких товариств Одеси, Єлизаветграда, Херсона, Харкова, Чернігова, Петербурга, Києва, Полтави.

Протягом 1885-1886 рр. він, як секретар губернської земської управи, зміг залучити до статистичної роботи багатьох українських діячів. Серед них А. М. Грабенко, Т. А. Василевский, Б. Д. Грінченко, Л. В. Падалка та ін. Проживаючи у Петербурзі (вересень 1902 – вересень 1908 рр.), Олександр Олександрович очолював статистичний відділ страхової компанії «Надія».

Відомий архівіст Левицький Орест Іванович (1848-1922) закінчив Полтавське духовне училище і семінарію (1859-1869), навчався на юридичному та історико-філологічному факультеті Київського університету (1870-1874). Був учнем В. Б. Антоновича. У 1874-1921 рр. займав посаду відповідального секретаря Тимчасової комісії для розгляду давніх актів та був її першим історіографом. Також був заступник керівника Центрального архіву в м. Києві (1879-1887).

Значні досягнення вченого зафіксовані і в області археографії. З іменем Ореста Івановича пов'язані перші наукові видання літописів, історичних творів, актових матеріалів «Архіву Південно-Західної Росії» з ґрунтовними вступними статтями, текстологічними примітками і науковими коментарями.

Представник полтавського дворянства Яковенко Валентин Іванович (1859-1915) був відомим літератором та земським статистиком. До статистичних робіт був залучений з 1880 р. при дослідженні московських фабрик і заводів. У 1893 р. був запрошений завідувати статистичними роботами смоленського губернського земства. З 1894 до 1901 рр. завідував статистичними роботами Санкт-Петербурзького губернського земства. За цей час під його керівництвом вийшов «Збірник матеріалів з початкової народної освіти», історичний нарис «Жебраки Санкт-Петербурзької губернії» та ін.

До когорти відомих представників сіверського краю належить і постать генерал-лейтенанта Баїова О. К. (1871-1935), видатного дослідника історії військової майстерності, людини, якій за своє життя довелося відчувати як задоволення від злетів своєї науково-викладацької кар'єри, так і перенести всі незгоди перебування на арені військових баталій часів Першої світової війни й життя в еміграції.

Олексій Костянтинович Баїов народився 8 (за новим стилем – 20) лютого 1871 р. в сім'ї підполковника (майбутнього генерал-майора) Баїова Костянтина

Олексійовича (1839-1903), вихованця Полтавського кадетського корпусу (1856) та випускника курсу Миколаївської академії генерального штабу (1862) [9, с. 23]. Отримавши початкову освіту в домашніх умовах, майбутній дослідник військової історії продовжив своє навчання та опанування різнопланових наук у Володимиро-Київському кадетському корпусі, з якого у 1886 р. був переведений до 2-го Костянтинівського військового училища (м. Санкт-Петербург), курс наук в якому він закінчив у 1890 р.

Керівництво академії на чолі з генерал-лейтенантом В. Г. Глазовим [10] пам'ятало про здібного свого випускника, і в 1902 р. його, армійського підполковника, було призначено керівником підрозділу, який відав організаційними питаннями підготовки слухачів-армійських офіцерів. А через 2 роки він отримав посаду керівника справами академії, яку на той час очолював генерал М. П. Михневич. Таким чином молодий дослідник військової історії отримав доступ до унікальних документів, інформацію з яких він використав під час написання своїх майбутніх історичних розвідок.

Досвід щодо написання дослідницьких робіт з військової історії в значній мірі допоміг Олексію

Костянтинівичу бути активним і діяльним членом військово-історичної комісії із написання історії російсько-японської війни, яка працювала в 1906-1910 рр. Результатом роботи комісії була підготовка та друк фундаментального дослідження «Русско-японская война 1904-1905 гг.», виданого в 9 томах (16 книгах) [10].

У 1909 р. під керівництвом Олексія Костянтинівича були видані два томи архівних документів, які відносилися до Полтавського періоду Північної війни за активним сприянням Імператорського Російського військово-історичного товариства [11].

З розвалом фронту генерал-лейтенант Олексій Баїов повернувся до Петрограду й з 16 грудня 1917 р. зайняв посаду професора Миколаївської Академії генерального штабу, яку на той час очолював генерал-майор О. І. Андогський [12]. Одночасно продовжувалася й наукова діяльність Олексія Костянтинівича. Саме він очолив Комісію по приведенню в порядок історичного архіву та працював над поповненням колекцій Артилерійського та Інженерного музеїв столиці [13].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Языков Д. Д. Обзор жизни и трудов покойных русских писателей, вып. IX, стр. 89–90.
2. Археологические известия и заметки. – 1898. – № 11–12.
3. Глиноецкий Н. П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба. – СПб., 1882. – 698 с. разд. паг; 14 л. портр.
4. Черниговская губерния: [Описание] / [Сост. Ген. штаба подполк. М. Домонтович, д. чл. Рус. геогр. о-ва]. – СПб.: Тип. Ф. Персона, 1865. – 737 с. разд. паг., 19 л. табл., карт.; 26 см. – (Материалы для географии и статистики России, собр. офицерами Ген. штаба).
5. Обзор русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. – СПб., 1900; Описание русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове и Особое прибавление. Т. 1-9. – СПб., 1901-1913.
6. Багалей Д. И. Новый историк Малороссии. – СПб., 1891.
7. Сулиминский архив (Киев, 1884); Мотыжинский архив (Киев, 1890).
8. Щавелёв С. П. Историк Русской земли (жизнь и труды Д. Я. Самоквасова). – Курск: Изд-во Курского медицинского университета, 1998. – 282 с.
9. Павловский И. Ф. Исторический очерк Петровского Полтавского Кадетского Корпуса (1840-1890). – Полтава, 1890.
10. Всестороннее изучение русско-японской войны началось только после ее окончания специальным органом – Военно-исторической комиссией по описанию русско-японской войны 1904-1905 гг., учрежденной в сентябре 1906 г. при Главном управлении Генерального штаба под председательством генерал-майора В. И. Ромейко-Гурко. Всего над описанием войны трудились 35 человек. За четыре года было изучено 12 тыс. документов. Итогом работы явилось создание труда «Русско-японская война 1904-1905 гг.», изданного в 9 томах (16 книгах).
11. Документы Северной войны. Полтавский период. Вып. I. – СПб., 1909.
12. Андогский А. И. (1876-1931), генерал-майор, выпускник Николаевской академии Генерального штаба (1905). Начальник академии Генерального штаба (1917-1922). Был одним из организаторов общества ревнителей военных знаний и его секретарем. С 1923 г. жил в Харбине, где много работал по военным вопросам, читал лекции и писал статьи. Как крупный специалист по стратегии был приглашен для чтения лекций к японскому наследному принцу. Автор работ по военно-политическим вопросам.
13. Артиллерийский музей Санкт-Петербурга основан в 1756 г. С 1868 г. он располагается в здании бывшего Арсенала. До 1965 г. назывался Артиллерийским историческим музеем.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВ У ДОСЛІДЖЕННІ ІСТОРІЇ СУДНОБУДУВАННЯ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Привернуто увагу до державних архівних установ, що зберігають документи з історії суднобудування. Зроблено спробу виділити найбільш перспективні для майбутніх дослідників фонди та систематизувати накопичений у них документальний матеріал за предметно-тематичним спрямуванням.

Ключові слова: суднобудування, державні архіви, документи фондів, класифікація джерел.

Обращено внимание на государственные архивные учреждения, которые сохраняют документы по истории судостроения. Сделана попытка выделить наиболее перспективные для будущих исследователей фонды и систематизировать накопленный в них документальный материал по предметно-тематической направленности.

Ключевые слова: судостроение, государственные архивы, документы фондов, классификация источников.

The article draws attention to the state archival institutions, which retain the documents about the history of shipbuilding. Was made an attempt to identify the most promising for the future researchers funds and to systematize accumulated there documentary material on the subject-thematic focus.

Key words: shipbuilding, State Archives, funds documents, classification of sources.

У наш час дослідження історії суднобудування може відбуватися лише з орієнтацією на новітні підходи аналізу джерельного масиву. Документальне підґрунтя дозволяє комплексно дослідити тему за умови того, що джерела мають доповнювати одне одного, створюючи науково-інформаційний простір для осмислення проблеми у відповідності з динамікою історичного процесу в Україні. Сучасні дослідники залучають історіографічні напрацювання та джерельні матеріали [1]. Автор представленої розвідки вважає, що пріоритет повинен надаватися неопублікованим джерелам, і тому фокусує увагу на документах архівосховищ.

Значна кількість джерел з історії суднобудування міститься в архівах України. Передусім джерела зібрані у Центральному державному історичному архіві України (м. Києва). Серед фондів, що викликають безумовний науковий інтерес і потребують подальшої розробки наступні. Департамент корабельних лісів Морського міністерства м. Києва; Правління товариства пароплавства по Дніпру та його притоках і Другого пароплавного товариства (м. Київ); Канцелярія Миколаївського військового губернатора; Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії Міністерства торгівлі і промисловості м. Києва; Південне районне охоронне відділення; Київське губернське жандармське управління [2]. Документи названих фондів за змістовним навантаженням дозволяють виокремити певні аспекти забезпечення

верфей в епоху вітрильного суднобудування головним конструкційним матеріалом – корабельним лісом та визначити складності вирішення цієї проблеми в Україні. Договори, звіти, угоди з питань судноплавства відтворюють перші кроки приватнопідприємницьких кіл на шляху утворення пароплавних товариств із залученням передових для свого часу транспортних засобів. На підставі аналізу звітів карально-охоронних органів стає можливим з'ясування соціальних конфліктів на підприємствах Півдня у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. та наявність певної протидії місцевого середовища щодо проникнення у галузь іноземного капіталу. За аналізом київського архіву потрібно визнати, що за змістовним навантаженням більшість його фондів фрагментарні, і відповідно, представлені в них документи не дозволяють простежити зазначені проблеми у динаміці.

Вагома частина документів збережена в державному архіві Миколаївської області. Згідно з хронологією історії розвитку галузі, до наукового обігу потрібно залучати документи таких фондів, як Миколаївська міська управа; Миколаївська міська дума; Канцелярія Миколаївського градоначальника; Управління Чорноморських адміралтейських поселень; Канцелярія Миколаївського військового губернатора (ф. 230 вважається одним з найбільш інформативних і особливо цінних). Він містить архівні матеріали не лише миколаївського, а й севастопольського походження [3].

У миколаївському архіві більшість документів, що зберігається, стосується історії суднобудування кінця XIX – початку XX ст. та пов'язана з діяльністю заводів «Наваль» і «Россуд»: урядові розпорядження, протоколи засідань правлінь, контракти, технічні умови, звіти про хід будівництва суден, листування про поставку заводам різних механізмів і електрообладнання [4]. Фонди архіву дозволяють відтворити не тільки виробничий поступ підприємств, а й зрозуміти військово-політичні пріоритети кораблебудування того часу в Російській імперії.

Джерельне коло миколаївського архіву доповнюють документи особистих фондів дослідників-краєзнавців А. Л. Журавля і Ю. С. Крючкова [5]. Саме вони у другій половині XX ст. успішно вивчали історію вітрильного суднобудування у провідному центрі України – Миколаєві. Вказана проблематика отримала відображення у документах фонду засновника музею суднобудівного заводу ім. 61 комунара А. Л. Журавля [6]. Його архівним справам притаманний своєрідний сплав першоджерельного та мемуарного матеріалу, хоча в концептуальному плані перевага надавалася радянським традиціям сприйняття історичного минулого.

Найбільш плідним дослідником історії вітрильників став доктор технічних наук, професор Ю. Крючков, який майже 50 років свого життя присвятив розвідкам цієї тематики. Його оригінальна концепція представлена книгами [7], що в більшості дослідницького матеріалу зберігаються в особистому фонді місцевого архіву. Цілісність концепції вченого полягає у висновку: місто створювалось як верф військового флоту, успіхи якої забезпечили в майбутньому становлення і розвиток усіх сфер життєдіяльності Миколаєва. Реалізацію суднобудівних програм Ю. Крючков тісно пов'язує з діяльністю «батьків – засновників міста», видатних історичних особистостей.

Матеріали, що містяться у фондах обласних державних архівів Півдня України, дозволяють сфокусуватися на всіх напрямках суднобудування. Назвемо найбільш вагомий фонд державних архівів – Одеської області: Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора; Канцелярія одеського градоначальника; Головний статистичний комітет Новоросійського краю; Особистий фонд: Скальковський Аполлон Олександрович [8]; Херсонської області: Управління робіт Херсонського торговельного порту Міністерства торгівлі та промисловості (1907-1917 рр.); Херсонський підрайонний комітет Всеросійської професіональної спілки робітників металургів м. Херсон; Херсонська філія Миколаївського державного історичного архіву; Вадон Борис Євгенович (колекція документів краєзнавців Херсонщини) [9]; державного архіву м. Севастополя: Благочинний церков Севастопольського округу; Канцелярія Севастопольського градоначальника [10].

У Севастопольському міському архіві створено колекцію мікрофільмів, до якої увійшли документи, відзняті: в Російському державному архіві давніх актів, Російському державному військово-історичному архіві, Російському державному історичному архіві,

Російському державному архіві Військово-морського флоту (м. Москва, Санкт-Петербург). Джерельні матеріали, що були опрацьовані в названих архівах, севастопольські архівісти систематизували за такою тематикою, як «Документи з історії міста Севастополя» (колекція мікрофільмів № 1) та «Канцелярія Севастопольського градоначальника» (колекція мікрофільмів № 3). Частина документів колекції мікрофільмів стосується початку створення Чорноморського військового флоту та історії Севастополя як його бази. Наводяться в колекції документи про значення суднобудівної галузі у розвитку ремісничо-промислового потенціалу міста.

Важлива частина документів з історії суднобудування в Україні зосереджена в архівосховищах Російської Федерації. У Російському державному архіві давніх актів (м. Москва) найбільш змістовними для дослідників будуть фонди: Секретні пакети; Кабінет Катерини II та його продовження; Справи Морського відомства; Воронцови; Російське історичне товариство [11]. Вивчення документів названих фондів дозволяє відтворити становлення та перші етапи розвитку вітрильного суднобудування і флоту в Чорноморському регіоні.

У Російському державному військово-історичному архіві (м. Москва) документи з історії кораблебудування України кінця XVIII – першої половини XIX ст. концентруються в наступних фондах: Потьомкін-Таврійський Григорій Олександрович; Колекція військово-вченого архіву (ВВА) [12]. У названих фондах збережено матеріали, що становлять неабияку цінність для вивчення політичних, соціально-економічних умов виникнення суднобудівних осередків на Півдні. Перш за все – Всепідданіші звіти, журнали іменних наказів, рапорти і доповіді, листи відомих осіб. Окремі з них опубліковано, проте поза увагою науковців залишилася частина матеріалів з історії суднобудування.

Вагомий за чисельністю та змістовою цінністю матеріал накопичено в Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург). Назвемо тільки деякі, на наш погляд, найбільш значущі фонди: Міністерство торгівлі та промисловості. Гірський департамент; Міністерство торгівлі та промисловості. Відділи торговельного мореплавання і торговельних портів; Міністерства шляхів сполучення. Експедиція водних комунікацій; Фонд Ради Міністрів. Рада Міністрів; Міністерство внутрішніх справ. Департамент загальних справ [13]. Ці фонди містять матеріали, що дозволяють дослідити стан та специфіку цивільного суднобудування на Півдні України в XIX на початку XX ст.

Унікальною архівною установою за кількістю накопиченого матеріалу потрібно визнати Російський державний архів Військово-морського флоту, де компактно зібрані документи, що відображають всі напрями формування та розвитку суднобудування в Україні. У його фондах відклалися документи, на підставі яких можливий аналіз суднобудівної політики владних структур, організації роботи верфей, будови суден, стану суднобудівних осередків загалом [14].

Документи фондів архіву містять інформацію не лише про процес реалізації суднобудівних програм, а й дозволяють конкретизувати події з історії галузі на підставі персоніфікації за постатями та «долею» кораблів і цивільних суден (наприклад, ф. 26: Шестков Іван Олексійович (1820-1888 рр.); ф. 78: «Новгород», поповка Чорноморського флоту (1874-1903 рр.) та ін.).

У процесі роботи над темою дослідники мають можливість опрацювати документи, відібрані у фондах Російської Національної бібліотеки (РНБ, Санкт-Петербург), зокрема ті, що зберігаються у відділі рукописів. Окрім того, використати матеріали відділу картографії РНБ [15].

Весь джерельний матеріал архівного зберігання за цільовим призначенням й особливостями змісту має певну специфіку, що дозволяє поділити його на такі групи як:

- матеріали офіційних установ, відповідальних за стан суднобудування, постанови, накази, циркуляри; організаційно-розпорядчі документи Морського міністерства;
- розпорядження головного командира Чорноморського флоту і портів; листування з управлінськими структурами Морського відомства; підсумкові та поточні звіти;
- рапорти, доповідні, пояснювальні записки, звіти установ, відповідальних за комплектування, постачання обладнання адміралтейств;
- кошториси, відомості, таблиці щодо конструкції

суден, креслення;

- документи галузевих управлінь та їх установ на місцях, відповідальних за цивільне суднобудування;
- матеріали приватних суднобудівних заводів – листування з Морським міністерством; контракти на спорудження кораблів, постачання обладнання та графіки побудови суден; оперативна інформація.

Резюмуючи викладений матеріал, доцільно зробити такий загальний висновок. У процесі аналізу архівних джерел, автор мав можливість порівняти кількісний та якісний склад справ архівосховищ в Україні та Росії. Потрібно визнати, що пріоритет у науково-інформаційній значимості збережених документів з проблем історії суднобудування в Україні належить фондам Російського державного архіву Військово-Морського флоту (Санкт-Петербург). У 20–30-ті роки ХХ ст. фонди цього архіву поповнилися за рахунок 23 371 справи, переданої з державного архіву Миколаївської області [16]. Отже, в процесі дослідницького опрацювання джерел, з'ясування наукової цінності документів та ступеня об'єктивності вміщених у них відомостей українські дослідники змушені стикатися зі значними труднощами, пов'язаними з збереженням документів у архівах іншої держави. Водночас сутнісне сприйняття джерельного матеріалу з історії суднобудування як однієї з найдавніших галузей промисловості України дозволяє розраховувати на створення об'єктивної картини його поступу протягом століть.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Мальярчук А. А. Верфь на Ингуле / А. А. Мальярчук. – Ленинград : Судостроение, 1989. – 405 с.; Корабельная летопись. Севастопольский морской завод / [В. В. Виноградов, Т. А. Гаврилова, Н. Е. Голубев и др.]; ред. А. А. Череватый. – Севастополь : Арт-принт, 2003. – 534 с.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 268: Південне районне охоронне відділення; ф. 274: Київське губернське жандармське управління; ф. 356: Канцелярія Миколаївського військового губернатора; ф. 574: Канцелярія старшого фабричного інспектора Київської губернії Міністерства торгівлі і промисловості м. Києва; ф. 970: Начальник відділу корабельних лісів у західних губерніях. Департамент корабельних лісів Морського міністерства м. Києва; ф. 1424: Правління товариства пароплавання по Дніпру та його притоках і Другого пароплавного товариства (м. Київ).
3. Державний архів Миколаївської області, ф. 216: Миколаївська міська управа, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1870-1920); ф. 222: Миколаївська міська дума, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1797-1920); ф. 230: Канцелярія Миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1805-1901).
4. Там само, ф. 297: Миколаївський суднобудівний завод «Наваль» Бельгійського акціонерного товариства, м. Миколаїв, Херсонського повіту Херсонської губернії; ф. 300: Миколаївський суднобудівний завод Російського суднобудівного товариства «Россуд», м. Миколаїв Херсонського повіту Херсонської губернії (1909-1919).
5. Там само, ф. Р-3020: Особистий фонд Журавля Акіма Лазаровича; ф. Р-5858: Особистий фонд Крючкова Юрія Семеновича.
6. Журавель А. Л. Верфи на Ингуле – 180 лет (завод им. 61 коммунара) / А. Л. Журавель // Судостроение. – 1963. – № 12. – С. 72-75; Его же. Первый корабль революции / А. Л. Журавель // Судостроение. – 1970. – № 11. – С. 52-53.
7. Крючков Ю. С. Алексей Самуилович Грейг / Ю. С. Крючков. – М. : Наука, 1984. – 104 с.; Его же. Корабль и эстетика / Ю. С. Крючков. – Николаев : el Talisman, 2007. – 172 с.; Его же. Подводные лодки и их создатели. 1900-2000 гг.: Драмы людей, кораблей и идей / Ю. С. Крючков. – Николаев : ИИП «Степь-инфо», 2007. – 256 с.
8. Державний архів Одеської області, ф. 1: Управління Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора; ф. 2: Канцелярія одеського градоначальника; ф. 3: Головний статистичний комітет Новоросійського краю; ф. 147: Особистий фонд. Скальковський Аполлон Олександрович.
9. Державний архів Херсонської області, ф. 180: Управління робіт Херсонського торговельного порту Міністерства торгівлі та промисловості (1907-1917); ф. Р-629: Херсонський підрайонний комітет Всеросійської професійної спілки робітників металургів м. Херсон, Херсонської губернії з 1921 р., Миколаївської губернії, з 1922 р. Одеської губернії, з 1923 р. Херсонського округу (1919-1930); ф. Р-735: Херсонська філія Миколаївського державного історичного архіву; ф. Р-4009: Колекція документів красназців Херсонщини (1894-1998), оп. 6: Вадон Борис Євгенівич – красназець (1911-1996).
10. Державний архів міста Севастополя, ф. 4: Благочинний церков Севастопольського округу; ф. 15: Канцелярія Севастопольського градоначальника.
11. Російський державний архів давніх актів, ф. 1: Секретні пакети; ф. 10: Кабінет Катерини II та його продовження; ф. 21: Справи Морського відомства; ф. 1261: Воронцови; ф. 1292: Російське історичне товариство.
12. Російський державний військово-історичний архів. ф. 52 – Потьомкін-Таврійський Григорій Олександрович; ф. 846 – Колекція військово-вченого архіву (ВВА).
13. Російський державний історичний архів, ф. 37: Міністерство торгівлі та промисловості. Гірський департамент; ф. 95: Міністерство торгівлі та промисловості. Відділи торговельного мореплавання і торговельних портів; ф. 159: Міністерства шляхів сполучення.

- Експедиція водних комунікацій; ф. 1276: Фонд Ради Міністрів. Рада Міністрів; ф. 1284: Міністерство внутрішніх справ. Департамент загальних справ.
14. Російський державний архів військово-морського флоту, ф. 166: Департамент Морського міністерства. С.-Петербург (1803-1828); ф. 172: Канцелярія Віце-президента Адміралтейств-колегії генерал-фельдмаршала І. Г. Чернишова. С.-Петербург (?-1797); ф. 197: Канцелярія князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського по управлінню Чорноморським флотом (1778-1801); ф. 198: Канцелярія Віце-президента Адміралтейств-колегії адмірала Г. Г. Кушелева. С.-Петербург (?-1801) (1787-1801); ф. 227: Височайші повеління, рескрипти і укази (колекція) (1725-1917); ф. 243: Управління Головного командира Чорноморського флоту й портів Чорного моря. Миколаїв (1785-1908) (1783-1910); ф. 245: Чорноморське Адміралтейське правління. Херсон. Миколаїв (1785-1798); ф. 410: Канцелярія Морського міністерства. Петроград (1836-1918); ф. 1047: Виконавча експедиція при управлінні Чорноморським департаментом (1808-1831); ф. 167: Всепідданіші звіти по флоту й Морському відомству (колекція) (1829-1916); ф. 409: Управління Морською будівельною частиною. Москва (1911-1918); ф. 417: Головний Морський штаб (ГМШ). Петроград (1884-1918); ф. 418: Морський Генеральний штаб. Петроград (1906-1918); ф. 427: Головне управління кораблебудування і постачання Морського міністерства. Санкт-Петербург (1885-1911).
  15. Российская национальная библиотека, ф. 342: Картографічні матеріали; Ф. 417: Лазарев М. П.; ф. 550: Загальне зібрання рукописної книги; ф. 856: Шестаков І. О.
  16. Миколаївський обласний державний архів. Путівник / [Блябліна В. В., Галдіна Г. С., Кравченко М. О.] ; під ред. Ш. С. Людкевського. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 256-258.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Н. О. Рижева, 2011

Стаття надійшла до редколегії 30.03.2011

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПІВНІЧНОЇ БУКОВИНИ І ХОТИНЩИНИ У 1918-1940 РР.

Охарактеризовано джерельну базу дослідження проблем соціально-економічного розвитку Північної Буковини і Хотинщини в міжвоєнний період. Проаналізовано численні матеріали справ Державного архіву Чернівецької області та Національного архіву Румунії (Дирекція Сучава), збірники документів, законодавчих актів, статuti й офіційні звіти різноманітних установ, статистичні збірники, спогади сучасників, які відображують становище населення і функціонування економіки регіону в 1918-1940 рр.

Ключові слова: Північна Буковина, Хотинщина, становище населення, сільське господарство, аграрна реформа, промисловість, ремесла, транспорт, торгівля, банки.

Охарактеризовано источники исследования проблем социально-экономического развития Северной Буковины и Хотинщины в междувоенный период. Проанализировано большое количество дел Государственного архива Черновицкой области и Национального архива Румынии (Дирекция Сучава), сборники документов, закон ода-тельных актов, уставы и официальные отчеты различных учреждений, статистические сборники, воспоминания современников, которые отображают состояние населения и функционирование экономики региона в 1918-1940 гг.

Ключевые слова: Северная Буковина, Хотинщина, состояние населения, сельское хозяйство, аграрная реформа, промышленность, ремесла, транспорт, торговля, банки.

In the article the sources' base of investigation of problems of the social-economic development of Northern Bukovyna and Hotyn region in the interwar period is characterized. The author analyzed a lot of dossiers of the State archives of Chernivtsi region and National archives of Romania (Direction Suchava), collected documents and legislative acts, statutes and official reports of different establishments, statistical collections, remembrances of contemporaries, which reflect the state of population and function of regional economy in 1918-1940.

Key words: Northern Bukovyna, Hotyn region, the state of population, agriculture, agrarian reform, industry, handicrafts, transport, trade, banks.

Історії Північної Буковини й Хотинщини міжвоєнного періоду присвячено чимало наукових праць. Серед них найбільш значущими є: «Буковина, її минуле і сучасне. Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини» [1], «Буковина: її минуле і сучасне» [2], «Північна Буковина, її минуле і сучасне» [3], «Нариси з історії Північної Буковини» [4], «Буковина: історичний нарис» [5] та «Хотинщина: Історичний нарис» [6]. Окремі аспекти життя населення краю в період перебування під владою Румунії відображено у працях С. Кобилянського [7], В. Малинського [8], І. Піддубного [9], А. Юрченка [10]. Є також ряд публікацій, присвячених здебільшого питанням національно-культурного, суспільно-політичного характеру тощо [11; 12; 13]. Проте цілісна історія соціально-економічного розвитку Північної Буковини і Хотинщини у 1918-1940 рр. не знайшла ще належного комплексного висвітлення в історіографії. Досі недостатньо дослідженими залишаються соціальний та національний склад населення, суспільні

відносини, система медико-санітарного забезпечення, проблеми функціонування аграрного сектора, промисловості, транспорту, банківської справи і торгівлі краю в роки його окупації королівською Румунією. Лише завдяки залученню нових матеріалів, у першу чергу документів вітчизняних і закордонних архівів, можна ліквідувати наявну прогалину. Тому, провівши певну пошукову роботу, автор ставить на меті охарактеризувати комплекс джерел, що відображають становище населення і господарства краю у міжвоєнний період.

Джерела для вивчення проблем соціально-економічного розвитку Північної Буковини і Хотинщини у 1918-1940 рр. доцільно поділити на кілька категорій: неопубліковані (матеріали українських та зарубіжних архівів) та опубліковані (збірники документів і матеріалів, збірники законодавчих актів, статuti і офіційні звіти різноманітних установ, статистичні збірники, спогади сучасників).

Архівну джерельну базу складають документи Державного архіву Чернівецької області (далі – ДАЧО) і Національного архіву Румунії (Дирекція Сучава). Найбільший пласт джерельної інформації про соціально-економічний розвиток Північної Буковини і Хотинщини у 1918-19140 рр. зберігається в ДАЧО, причому ряд документів автором використано вперше.

Весь обсяг архівних справ можна класифікувати таким чином:

- фонди установ державної влади, управління та місцевого самоврядування, що містять матеріали практично з усіх проблем соціально-економічного розвитку краю у міжвоєнний період;

- фонди закладів охорони здоров'я, праці та соціального забезпечення;

- фонди організацій, що займалися розвитком аграрного сектора;

- фонди торговельних і промислових підприємств, установ, товариств;

- фонди організацій шляхів сполучення;

- фонди банків і фінансових інституцій.

Провідне значення мають справи з фондів управлінських структур, адже їхня діяльність так чи інакше була пов'язана з усіма аспектами життя регіону. Так, у фонді 6 «Бюро президії міністра-делегата Буковини, м. Чернівці», міститься постанова міністра-делегата від 21 лютого 1919 р. про проведення перепису населення Буковини [14, арк. 1–2], матеріали про повстання 113 полку у Чернівцях [14, арк. 1–2], епідемічні захворювання, важке становище населення в містах Буковини у зв'язку з відсутністю продуктів харчування. Чимало справ характеризують розвиток транспортної інфраструктури регіону [16, арк. 1–4].

У фонді 12 «Секретаріат міністерства внутрішніх справ Буковини, м. Чернівці» зберігаються справи, що свідчать про незадоволення ряду комун (громад) проведенням аграрної реформи, роз'яснюють компетенції головних агрономів повітів, відображають причини запровадження і розміри додаткових податків з населення для покриття видатків місцевих бюджетів. Значну частину справ фонду займають повідомлення про затвердження статутів аграрних товариств, фабрик, комерційних структур або банків. Серед них «Справа про затвердження статутів товариств єврейських промисловців та ремісників Буковини в м. Чернівці» [17], «Справа про затвердження статуту товариства з розвитку садівництва і городництва у Чернівцях» [18], «Справа про затвердження статутів товариства румунських ремісників та комерсантів м. Чернівці» [19], «Справа про реєстрацію акціонерного товариства хімічної промисловості в м. Чернівці» [20], які дають можливість встановити точні дати їх появи, сферу діяльності, роль та місце в господарській структурі регіону.

Відомості про правила торгівлі, різноманітні санітарно-гігієнічні норми, яких повинні дотримуватися комерсанти [21; 22], а також стосовно цін на певні продукти харчування [23] віднайдено у фонді 13 «Другого міністерського Директорату Буковини, м. Чернівці».

Значний інтерес становить фонд 14 «Генеральний окружний адміністративний інспекторат Буковини м. Чернівці», зокрема справа «Звіти про адміністративне, економічне, санітарне становище і стан культури комун Буковини на 1 листопада 1932 р.» [24], що дала змогу суттєво поглибити наші уявлення про стан сільського господарства, промисловості та ремесел краю. А справа «Повідомлення коменданта аеропорту в м. Чернівці про відкриття нового аеропорту в місті і про приземлення літака по маршруту: Данціг-Львів-Чернівці-Салоніки» [25] дає змогу заповнити прогалини з історії авіаційного транспорту на Буковині. Частина відомостей фонду стосується роботи фіскальної системи, а саме видів податків, порядку їх збору тощо.

З 1938 до 1940 р. Чернівецький, Сторожинецький і Хотинський повіти ввійшли до складу новоутвореної територіально-адміністративної одиниці – округу Сучава, на чолі якого став намісник, призначений королем Румунії. Будучи представником центральної влади, він видав адміністрацією, фінансами, медичною та гігієнічною службою, питаннями сільського господарства та ін. Тому фонд 26 «Королівський намісник округу Сучава у м. Чернівці» теж став одним з базових для пошуку матеріалів. З нього можна почерпнути відомості щодо робіт в галузі сільського господарства, соціального забезпечення, санітарної діяльності, ремонту мостів, комунальних, повітових і шосейних доріг [26].

До фонду 37 «Окружне статистичне управління Буковини» увійшли справи про роботу провідної організації у краї, що займалася збором та обробкою всіх демографічних даних та відомостей про стан економіки з 1920 до 1940 рр. Тут вміщено досить ґрунтовні матеріали про шкоду, завдану під час бойових дій Першої світової війни і, звичайно, різнопланові статистичні дані про стан аграрного сектора, транспорту тощо [27].

Маловідомі свідчення виявлено у справі «Матеріали про надання матеріальної допомоги колоністам Північної Буковини, які поселилися між Прутом і Дністром (заяви, списки та інші матеріали)» [28], що міститься у фонді «Чернівецького управління вищого комісаріату Ради міністрів Румунії у справах Бессарабії та Буковини» (ф. 465).

Фонд 1240 «Державний міністр у справах Буковини» багатий на документи, що відображають перебіг робіт, скарги про зловживання членів комісій з проведення аграрної реформи [29; 30].

Переважно однотипними, але водночас взаємодоповнючими є документи фондів префектури Чернівецького (ф. 15), Кіцманського (ф. 16), Заставнівського (ф. 18) та Хотинського (ф. 19) повітів. Частина справ хоч і дублює матеріали інших установ щодо забезпеченості населення продуктами харчування, податкових зборів, рівня промислового розвитку та ремесел, проте це дає можливість ще раз переконатися в достовірності виявленої інформації. Разом з тим ряд справ дають змогу глибше дослідити роботу корчм, ринків, дотримання правил торгівлі алкогольними напоями, заходи місцевої влади щодо боротьби зі спекуляцією продуктами харчування і контрабандною торгівлею.

Із комплексу справ, що стосуються закладів охорони здоров'я, праці та соціального забезпечення, варто відзначити фонд 286 «Генеральний санітарний інспекторат Буковини, м. Чернівці», який містить матеріали стосовно боротьби з епідеміями у прикордонних населених пунктах, діяльності лікувальних закладів, приватної медичної практики, аптекарської мережі та ін. Важливим для дослідження документом є «Угода між Румунією та Польщею про надання взаємної допомоги в боротьбі з епідемічними захворюваннями, укладена у Варшаві 20 грудня 1922 року» [31].

При дослідженні сільського господарства Північної Буковини і Хотинщини у складі королівської Румунії (окрім справ про стан галузі, що містилися у фондах установ управління та самоврядування) значний матеріал можна взяти із фондів організацій, що займалися розвитком аграрного сектора. Серед них документи «Чернівецької окружної земельної ради» (ф. 293), «Відділу центрального управління кооперації та наділення землею м. Чернівці» (ф. 687), Хотинської повітової земельної палати (ф. 854). Оскільки в історіографії (як радянській, так і закордонній) питання аграрної реформи висвітлене переважно на основі нормативно-правової бази, в той час як аналіз реалізації на практиці процедур відчуження та наділення землею практично відсутній, то розгляд справ [32; 33], у яких подаються рішення аграрних комісій, плани, акти, списки та інші матеріали про наділення мешканців земельними ділянками, є важливим аспектом нашого дослідження. Ряд документів уключають місячні статистичні звіти про стан сільського господарства, відомості про середню врожайність сільськогосподарських культур, рапорти про ринкові ціни на сільськогосподарські продукти [34]. Фонд 343 «Крайовий банк Буковини, м. Чернівці», на перший погляд, не має відношення до аграрного сектора, але, так як дана установа займалася фінансовими аспектами селянської реформи, то тут, крім документів, що відображають розвиток банківської справи у краї, збережено ще й чимало справ про операції із землею [35].

Через те, що багато структур, які координували роботу торговельної та промислової галузей регіону були спільними, доцільно виділити групу архівних фондів, де зібрані справи про обидва напрямки господарської діяльності у краї. У фондах «Секретаріату міністерства торгівлі, промисловості та соціального забезпечення на Буковині» (ф. 310), «Чернівецького окружного інспекторату промисловості» (ф. 311), «Чернівецького окружного інспекторату торгівлі» (ф. 312) подаються переважно паспорти, формулярні анкети фабрик і торгових фірм, статистичні звіти про їх роботу, а також дані про ярмарки і тижневі базари у краї [36; 37; 38].

З фондів організацій шляхів сполучення виділимо фонд 242 «П'ятий дорожній інспекторат», де є інформація про стан транспортної сітки, проведення робіт з її реконструкції [39].

Фонди банків і фінансових інституцій, представлені досить широко. Це матеріали «Чернівецького повітового фінансового управління» (ф. 270), значної частини банків, що працювали у краї в міжвоєнний

період «Чернівецької філії румунського акціонерного банківського товариства в м. Бухаресті «Банка Роминяске» (ф. 344), «Чернівецької філії англо-австрійського банку» (ф. 345), «Чернівецької філії акціонерного банківського кредитного товариства «Банка Басарабіей» м. Кишинів» (ф. 347), «Чернівецької філії акціонерного банківського товариства «Банка де кредит ромин» (ф. 738), «Акціонерного банківського товариства «Банка де Норд» (ф. 769), «Акціонерного банківського товариства «Банка де Ест», м. Чернівці (ф. 773), «Акціонерного кредитного товариства торгівлі та промисловості» (ф. 774) та ін. В даному переліку фондів вміщено підбір документації про філії банків, їх клієнтів, різновиди фінансових операцій, а також річні фінансові звіти [40; 41].

Справи з Національного архіву Румунії (Дирекція Сучава) охоплюють фонд 10 «Адміністрація Релігійного православного фонду Буковини», який дає змогу доповнити відомості про комерційну діяльність даної структури. Показовою є справа про відчуження у Релігійного фонду угідь у зв'язку із земельною реформою [42, арк. 2, 7, 9], яка свідчить про її незавершеність навіть наприкінці румунського правління. Фонди 735 та 740 знайомлять нас із навчальними закладами комерційного спрямування, які діяли у Чернівцях [43; 44].

Для виявлення різнопланових матеріалів автор намагався використовувати збірники документів, які були видані в різних країнах у різний час. Проаналізуємо найбільш цінні з них.

Серед фундаментальних видань, опублікованих у СРСР, необхідно виділити збірник документів і матеріалів «Боротьба трудящих Буковини за соціальне й національне визволення і воз'єднання з УРСР. 1917-1941.» [45]. У ньому міститься ряд важливих документів, що яскраво засвідчують бажання більшості населення краю приєднатися до УНР і засуджують посягання Румунії на споконвічні українські землі Буковини, характеризують соціальні рухи.

У 1966 р. в Бухаресті видано збірник «Документи з історії робітничого руху в Румунії. 1916-1921» [46], звідки можна почерпнути низку важливих даних, що стосуються страйків робітників у Чернівцях у перші роки румунського правління.

Заслугує на увагу і двотомне видання «Радянсько-румунські відносини 1917-1941. Документи і матеріали» [47; 48], що було підготовлене до друку спільними зусиллями міністерств закордонних справ Російської Федерації та Румунії. Адже у них відображено не лише дипломатичні стосунки двох держав, а й подаються цінні відомості стосовно етнічного складу населення та аграрної політики Румунії в краї.

Багато матеріалів міститься в збірнику «Румунія у 1918-1940. Документи і матеріали» [49], укладач якого відомий румунський історик І. Скурту. Попри порівняно невеликий обсяг йому вдалося відобразити дуже важливі рішення, ухвалені румунською владою стосовно Буковини та Бессарабії, зокрема щодо уніфікації різноманітних аспектів соціальної сфери та господарства відповідно до інших регіонів країни.

За порівняно нетривалий період існування незалежної України вже видано декілька цікавих

збірників документів, які містять інформацію з досліджуваної теми. Зокрема, це збірник «Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток» [50], де міститься чимало фактів про становище населення, розвиток торгівлі тощо. У книзі «Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918-1944 рр. Погляд дипломатів» [51], де вміщені документи дипломатичних установ Австрії, Німеччини, Польщі, Чехословаччини, Франції та Швейцарії, які працювали в Чернівцях у міжвоєнний період. У них яскраво описується Петрівський ярмарок, подана характеристика національного складу та становища населення регіону, а ряд фактів доповнює наші уявлення про зміст та форми румунізаторської політики.

Наступний пласт опублікованих джерел становлять збірники законодавчих актів, що були видані в досліджуваний період у Румунії і мали стосунок до історії краю. Найбільш фундаментальним зібранням нормативних документів, яким послуговувався автор, був багатотомник «Загальний кодекс Румунії» [52; 53; 54] (упорядник К. Гаманджіу). У частинах, що охоплюють міжвоєнний період, міститься практично вся правова база, яка регламентувала найрізноманітніші сторони життя і діяльності населення краю. При вивченні сільського господарства Північної Буковини і Хотинщини цінні дані вдалося знайти в колекції нормативно-правових актів Г. Алексіану «Аграрні закони. 1917-1936» [55]. Щодо вивчення територіально-адміністративного поділу досліджуваного регіону, то варто згадати видання «Адміністративний поділ приєднаних територій по повітах, волостях, нотаріатах і комунах» [56].

До опублікованих документів можна віднести і статути фінансових інституцій та промислових підприємств [57; 58], в яких, окрім точної дати заснування, міститься чимало відомостей про мету, основні форми та напрями роботи тощо. Допоміжну роль при написанні дисертації відігравали такі важливі друковані джерела, як стенографічні звіти загальних зборів акціонерів банків і фабрик [59], які дають нам свідчення «з перших вуст» про рішення, прийняті там, а також про поточний стан організацій.

Значна інформація про функціонування економіки Північної Буковини і Хотинщини в міжвоєнний період сконцентрована у щорічних звітах торгово-промислової палати м. Чернівці, зокрема за 1930 [60], 1931 [61], 1933 [62], 1935 [63], 1936 [64], 1938 [65] рр. Ці матеріали відображають стан основних галузей промисловості, внутрішню та зовнішню торгівлю регіону, з особливим акцентом на експортно-імпортних операціях з країнами Європи, Азії та Америки.

Ключовим джерелом до вивчення міжвоєнної соціально-економічної історії Північної Буковини і

Хотинщини є статистичні збірники. У першу чергу це матеріали переписів на Буковині та в Бессарабії [66; 67], що були проведені на початку румунського правління. Тут подано кількісні демографічні показники, а також основні економічні параметри населених пунктів, які стали свого роду «відправною точкою» нашого дослідження. По-друге, це випуски «Статистичного румунського щорічника» [68–80], у соціальних блоках яких містяться цифрові дані про кількість та приріст населення, загальне співвідношення сільських і міських жителів, рівень писемності, а в економічних – матеріали про аграрний сектор, індустрію, ремесла, транспорт, торгівлю, сферу обслуговування і банківську систему.

Спогади сучасників містять багато різнопланових описів минулого краю у міжвоєнний період. Одними з найцінніших для істориків є роботи письменника П. Деманта [82] (псевдонім В. Крессе), дитинство і юність якого пройшли на території краю (здебільшого у Чернівцях) саме в роки правління румунської адміністрації. Слід звернути увагу на те, що ця автобіографічна повість сьогодні ще порівняно мало залучена дослідниками історії Буковини до наукового обігу (опублікована лише 2008 р.), але в майбутньому нею частіше будуть послуговуватися, оскільки насиченість точними фактами, жвавість та лаконічність викладу дають реалістичну картину епохи. Мемуари П. Деманта містять конкретні приклади з функціонування торгівлі, промисловості і сільського господарства.

Не можна оминати і спогади Г. Грігоровіча [83], Д. Дорошенка [84] та І. Карбулицького [85], які теж дозволяють чіткіше відобразити становище населення напередодні і після приєднання Північної Буковини і Північної Бессарабії до Румунії. Неординарні факти повідомляються і у мемуарах Ш. Рознера [86] (буковинця, який емігрував у Францію).

Отже, виявлені і проаналізовані друковані джерела та архівні матеріали, дають широкі можливості для детального розкриття маловідомих та дискусійних сторінок соціально-економічної історії Північної Буковини і Хотинщини в складі королівської Румунії в зазначений період. Найціннішим джерелом, безперечно, є архівні документи, що зберігаються у Державному архіві Чернівецької області і Сучавській Дирекції Національного архіву Румунії. Адже відомості, що містяться в їх справах стосуються практично всіх аспектів соціально-економічного розвитку краю у 1918-1940 рр. Проте для проведення об'єктивного дослідження, не потрібно оминати і опубліковані матеріали, що потрапили до збірників документів, законодавчих актів, вміщені у статутах та офіційних звітах різноманітних установ, статистичних збірниках, спогадах сучасників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Піддубний Г. Буковина, її минуле і сучасне. Суспільно-політичний нарис із малюнками і мапою Буковини / Г. Піддубний. – Харків, 1928. – 256 с.
2. Квітковський Д. Буковина: її минуле і сучасне / Д. Квітковський, Т. Бриндзан, А. Жуковський. – Париж-Філадельфія-Дітройт : Зелена Буковина, 1956. – 965 с.
3. Курило В. Північна Буковина, її минуле і сучасне / В. Курило, М. Ліщенко, О. Романець. – Ужгород : Карпати, 1969. – 247 с.

4. Ботушанський В. М. Нариси з історії Північної Буковини / В. М. Ботушанський, А. М. Глуговський, І. А. Гриценко. – К. : Наукова думка, 1980. – 339 с.
5. Буковина: історичний нарис / [В. М. Ботушанський, О. В. Добржанський, Ю. І. Макар та ін.]. – Чернівці : Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
6. Добржанський О. Хотинщина: Історичний нарис / О. Добржанський, Ю. Макар, О. Масан. – Чернівці : Молодий буковинець, 2002. – 464 с.
7. Кобиляньський С. Д. З історії проведення аграрної реформи на Північній Буковині під час окупації краю буржуазно-поміщицькою Румунією / С. Д. Кобиляньський // Минуле і сучасне Північної Буковини. – К. : Наукова думка, 1972. – Вип. 1. – С. 40–51.
8. Малинський В. Аграрна реформа 1918-1924 гг. в Бессарабии / В. Малинский. – Кишинев, 1949. – 144 с.
9. Піддубний І. А. Історія авіації на Буковині (1910-1945) / І. А. Піддубний. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – 99 с.
10. Юрченко А. Хотинское восстание (К истории борьбы крестьян северной Бессарабии против австро-венгерских и румынских оккупантов в 1918-1919 гг.) / А. Юрченко. – К. : Политиздат Украины, 1948. – 142 с.
11. Буркут І. Г. Політичні процеси: історія, міфи, реальність (погляд з регіону) / І. Г. Буркут. – Чернівці : Прут, 2005. – 572 с.
12. Кройтор В. Політика національної асиміляції українців у Румунії на початку 20-х рр. ХХ ст. / В. Кройтор // Галичина. – № 7. – 2001. – С. 163–169.
13. Піддубний І. Політичне життя українців Північної Буковини у перше міжвоєнне десятиліття (1918-1928 рр.) / І. А. Піддубний // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 128–141.
14. Постанова Міністра-делегата від 21 лютого 1919 р. про проведення перепису населення Буковини // ДАЧО, ф. 6, оп. 1, спр. 76. – 2 арк.
15. Листування з автотранспортною секцією адміністрації Буковини про відкриття школи водіїв у м. Чернівці // ДАЧО, ф. 6, оп. 1, спр. 464. – 3 арк.
16. Листування з секретаріатом громадських робіт про необхідність проведення ремонту мостів і шосейних доріг на території Буковини // ДАЧО, ф. 6, оп. 1, спр. 465. – 4 арк.
17. Справа про затвердження статутів товариств єврейських промисловців та ремісників Буковини в м. Чернівці // ДАЧО, ф. 12, оп. 1, спр. 5021. – 74 арк.
18. Справа про затвердження статуту товариства з розвитку садівництва і городництва у Чернівцях // ДАЧО, ф. 12, оп. 1, спр. 5013. – 32 арк.
19. Справа про затвердження статутів товариства румунських ремісників та комерсантів м. Чернівці // ДАЧО, ф. 12, оп. 1, спр. 5022. – 54 арк.
20. Справа про реєстрацію акціонерного товариства хімічної промисловості в м. Чернівці // ДАЧО, ф. 12, оп. 1, спр. 5024. – 10 арк.
21. Відомості про перевірку санітарного стану бакалійних магазинів та корчм у повітах за серпень 1930 р. // ДАЧО, ф. 13, оп. 2, спр. 136. – 45 арк.
22. Місячні та зведений статистичний звіт про діяльність санітарно-гігієнічної лабораторії в м. Чернівці за 1930 р. // ДАЧО, ф. 13, оп. 2, спр. 133. – 7 арк.
23. Рапорти префектів і примарів про ціни на хлібні вироби // ДАЧО, ф. 13, оп. 2, спр. 47. – 72 арк.
24. Звіти про адміністративне, економічне, санітарне становище і стан культури комун Буковини на 1 листопада 1932 р. // ДАЧО, ф. 14, оп. 2, спр. 253. – 204 арк.
25. Повідомлення коменданта аеропорту в м. Чернівці про відкриття нового аеропорту в місті і про приземлення літака по маршруту: Данціг-Львів-Чернівці-Салоніки // ДАЧО, ф. 14, оп. 2, спр. 11. – 1 арк.
26. Програма робіт префектур Сучавського округу в галузі сільського господарства, соціального забезпечення, санітарної діяльності та ін. і пояснювальні записки до них // ДАЧО, ф. 26, оп. 1, спр. 445. – 25 арк.
27. Статистичні відомості Дирекції по відновленню господарства у м. Чернівці, про завдану шкоду комунам Чернівецького повіту під час бойових дій Першої світової війни // ДАЧО, ф. 37, оп. 1, спр. 41. – 1 арк.
28. Матеріали про надання матеріальної допомоги колоністам Північної Буковини, які поселилися між Прутом і Дністром (заяви, списки та інші матеріали) // ДАЧО, ф. 465, оп. 1, спр. 5. – 74 арк.
29. Доповідь про перебіг робіт з аграрної реформи на Буковині // ДАЧО, ф. 1240, оп. 1, спр. 201. – 4 арк.
30. Скарга мешканців комуни Вовчинець Серетського повіту про зловживання членів комісії по проведенню аграрної реформи в комуні // ДАЧО, ф. 1240, оп. 1, спр. 227. – 5 арк.
31. Угода між Румунією та Польщею про надання взаємної допомоги в боротьбі з епідемічними захворюваннями, укладена у Варшаві 20 грудня 1922 року // ДАЧО, ф. 286, оп. 1, спр. 28. – 22 арк.
32. Списки мешканців комуни Магала, які отримали земельні ділянки // ДАЧО, ф. 293, оп. 1. – Спр. 12. – 34 арк.
33. Справа про відчуження земельних ділянок, які належали поміщику Фішеру Марку // ДАЧО, ф. 293, оп. 1, спр. 11. – 111 арк.
34. Місячні статистичні звіти про становище сільського господарства по Хотинському повіту. Відомості про середню врожайність сільськогосподарських культур по комунах повіту. Рапорти Хотинського повітового земельного відділу про ринкові ціни на сільськогосподарські продукти // ДАЧО, ф. 854, оп. 1, спр. 578. – 142 арк.
35. Справа про експропріацію земельних ділянок, що належать поміщику комуни Іспас Фішеру Марку // ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр. 5. – 177 арк.
36. Статистичний звіт про діяльність трикотажної фабрики «Агатштейн Герман» в м. Чернівці // ДАЧО, ф. 311, оп. 1, спр. 22. – 4 арк.
37. Відомості про стан ярмарку 9 травня 1931 р. // ДАЧО, ф. 312, оп. 1, спр. 39. – 2 арк.
38. Паспорти промислових фірм Буковини // ДАЧО, ф. 312, оп. 1, спр. 27. – 49 арк.
39. Справа про проведення робіт з реконструкції мостів і шосейних доріг на території Чернівецького повіту // ДАЧО, ф. 242, оп. 1, спр. 32. – 254 арк.
40. Фінансовий звіт і аналіз балансу за 1938 рік // ДАЧО, ф. 344, оп. 2, спр. 219. – 93 арк.
41. Протокол і свідчення про перетворення крайового банку м. Чернівці в акціонерне товариство // ДАЧО, ф. 343, оп. 1, спр. 81. – 5 арк.
42. Corespondență și ordonanțe ale Judecătoriei mixta Cernăuți privind achitarea sumei de 678.600 lei Fondului bisericesc pentru moșia de 361 ha din comuna Mămăești expropriată // F. 10. – Inv. 35. – D. 28. – 17 p.
43. Cotoare de absolvire // F. 740. – Inv. 492. – D. 1. – 50 p.
44. Cotoare de absolvire // F. 735. – Inv. 494. – D. 1. – 25 p.
45. Борьба трудящихся Буковины за социальное и национальное освобождение и возз'еднания з УРСР. 1917-1941. Документы и материалы. До 40-річчя Комуністичної Партії України. – Чернівці : Облвидав, 1958. – 450 с.
46. Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1916-1921. – București, 1966. – 789 p.
47. Советско-румынские отношения 1917-1941. Документы и материалы : в 2 т. – Т. I : 1917-1934. – М. : Международные отношения, 2000. – 456 с.
48. Советско-румынские отношения 1917-1941. Документы и материалы: В 2 т. – Т. II: 1935-1941. – М. : Международные отношения, 2000. – 544 с.
49. România între anii 1918-1940. Documente și materiale / [complet. I. Scurtu]. – București : Editura Universității, 2001. – 168 p.
50. Буковина 1918-1940 рр.: зовнішні впливи та внутрішній розвиток (Матеріали і документи) / [упоряд. та ред. С. Д. Осачук]. – Чернівці : Зелена Буковина, 2005. – 328 с.
51. Буковина: національні рухи та соціально-політичні процеси 1918-1944 рр. Погляд дипломатів (Документи) / [упоряд. та наук. ред. В. М. Запольський, С. Д. Осачук]. – Чернівці : Зелена Буковина, 2007. – 228 с.
52. Codul General al României. Legi noi de unificare. 1919-1922 / [complet. C. Hamangiu]. – Vol. 9. – București. – 1288 p.
53. Codul General al României. Legi noi de unificare. 1922-1926 / [complet. C. Hamangiu]. – Vol. 11–12. – București. – 1223 p.
54. Codul General al României. Legi noi de unificare. 1926-1929 / [complet. C. Hamangiu]. – Vol. 15–16. – București. – 1318 p.
55. Legile agrare. 1917-1936 / [complet. G. Alexianu]. – București : Editura Librăriei «Universala» Alcalay & Co. – 230 p.
56. Împărțirea administrativă a teritoriilor alipite pe județe, plăși, voloste, notariate și commune. – București : Imprimeria Statului. – 1921. – 88 p.

57. Statute. Banca de Est. – București: Institutul de arte grafice «Eminescu» S. A., 1926. – 24 p.
58. Statute. Soc. de credit pentru comerț și industrie. – București : Stabiliment de arte grafice Taranu & Co, 1925. – 24 p.
59. Banca «Producatorul agricol» S. A. Cernăuți. Darea de seamă a Consiliul de Administrație și Raportul Consiliului de cenzori către a III-a Adunare generală ordinară ținută pe ziua de 29 martie 1926. – Cernăuți : Glasul Bucovinei, 1926. – 12 p.
60. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1930. – Cernăuți : Tipografia «Mercur», 1931. – 28 p.
61. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1931. – Cernăuți : Glasul Bucovinei, 1932. – 31 p.
62. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1933. – Cernăuți : Tipografia Mitropolitul Silvestru, 1934. – 36 p.
63. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1935. – Cernăuți : Institutul de Arte grafice și Editură «Mercur», 1936. – 45 p.
64. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1936. – Cernăuți : Tipografia Universității Cernăuți, 1937. – 45 p.
65. Raport despre mersul Comerțului și Industriei în circumscripția Camerei de Comerț și de Industrie Cernăuți pe anul 1938. – Cernăuți: Tipografia Jeremia Opișeanu, 1939. – 35 p.
66. Dicționarul statistic al Basarabiei. – Chișinău, 1923. – 670 p.
67. Dicționarul Statistic al Bucovinei. Intocmit pe baza rezultatelor recesământului populației din 28 februarie 1919. – București: Tipografia «Gutenberg» Societate Anonimă, 1922. – 211 p.
68. Anuarul statistic al Romaniei 1922. – București : Tipografia Curții Regale, 1923. – 311 p.
69. Anuarul statistic al Romaniei 1923. – București : Tipografia Curții Regale, 1924. – 274 p.
70. Anuarul statistic al Romaniei 1924. – București : Tipografia Curții Regale, 1925. – 282 p.
71. Anuarul statistic al României 1926. – București : Tipografia Curții Regale, 1927. – 471 p.
72. Anuarul statistic al României 1927. – București : Tipografia Curții Regale, 1928. – 471 p.
73. Anuarul statistic al României 1928. – București : Institutul de Arte Grafice „Eminescu» S. A., 1929. – 533 p.
74. Anuarul statistic al României 1929. – București : Tipografia Curții Regale, 1930. – 497 p.
75. Anuarul statistic al României 1930. – București : Imprimeria Națională, 1932. – 392 p.
76. Anuarul statistic al României 1931 și 1932. – București : Imprimeria Națională, 1933. – 399 p.
77. Anuarul statistic al României 1933. – București : Imprimeria Națională, 1934. – 386 p.
78. Anuarul statistic al României 1934. – București : Tipografia Curții Regale F. Göbl fii S. A., 1935. – 495 p.
79. Anuarul statistic al României 1935 și 1936. – București : Imprimeria Națională, 1937. – 421 p.
80. Anuarul statistic al României 1937 și 1938. – București : Imprimeria Națională, 1939. – 713 p.
81. Anuarul statistic al României 1939 și 1940. – București : Imprimeria Națională, 1940. – 762 p.
82. Кресс В. Моя первая жизнь: Невыдуманная повесть / В. Кресс. – Черновцы : Зелена Буковина, 2008. – 296 с.
83. Грігоровіч Г. Буковинське селянство в ярмі (уринок) // Бажаємо до України! / О. В. Добрянський, В. П. Старик. – Одеса : Маяк, 2008. – С. 1145–1163.
84. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле / Д. Дорошенко. – Ч. 4. – Львів : Червона калина, 1923. – 125 с.
85. Карбулицький І. Мої спомини (уринок про 1919-1923 рр.) // Бажаємо до України! / О. В. Добрянський, В. П. Старик. – Одеса : Маяк, 2008. – С. 1123–1145.
86. Rosner C. Emancipation. Etes-vous (assi) de Czernowitz? / C. Rosner. – Les Editions CZ, 2007. – 199 p.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
 Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

ФОНДИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОЇ ДЕРЖАВИ

Уперше досліджено джерельну базу Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України під кутом зору її нового прочитання стосовно російсько-українських відносин з метою творення справді наукової концепції історії взаємовідносин Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки і Української Соціалістичної Радянської Республіки. Використано фонди Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Ради Народних Комісарів та Постійного представництва УСРР при уряді СРСР, що є найбільш репрезентативними з означеної проблеми.

Ключові слова: російсько-українські відносини, архівні фонди, договірні відносини, проблема кордонів, переселенська політика.

Впервые исследованы документальные материалы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины с точки зрения ее нового прочтения относительно российско-украинских отношений в целях создания подлинно научной концепции истории взаимоотношений Российской Социалистической Федеративной Советской Республики и Украинской Социалистической Советской Республики. Используются фонды Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета, Совета Народных Комиссаров и Постоянного представительства УСРР при правительстве СССР, являющиеся наиболее репрезентативными в данной проблеме.

Ключевые слова: российско-украинские отношения, архивные фонды, договорные отношения, проблема границ, переселенческая политика.

The analysis source base of the Central State Archive of higher authorities of Ukraine and the angle of her new reading on the Russian-Ukrainian relations to creating a truly scientific conception of the history of relations between the Russian Socialist Federal Soviet Republic and the Ukrainian Soviet Socialist Republic. Funds are used Ukrainian Central Executive Committee, the Council of People's Commissars of USSR and the Permanent Mission of the Soviet government that is most representative of the abovementioned problem.

Key words: Russian-Ukrainian relations, archival funds, contractual relationship, the issue of borders, immigration policy.

Проблема історичних взаємовідносин Росії і України багато в чому являється болючим місцем у сучасному погляді один на одного двох близьких народів. Стійкі стереотипи, міфи, що склалися тривалий час, спроби розділити часом спільне минуле або поєднати непоєднуване, політизація поглядів на історію, різні світогляди – все це відобразилося не тільки на масовій свідомості, але і наукових дослідженнях у наших країнах.

Запорукою об'єктивності висновків будь-якого історичного дослідження є детальне вивчення його джерельної бази, опрацювання її архівної складової. Це висуває й дещо інші вимоги до джерельної бази досліджень, диктує необхідність залучення нових

джерел, нового прочитання тих, які вважалися основоположними, зміни способів роботи з ними. Стосується це також переоцінки окремих типів і видів джерел для дослідницької практики історика.

Створення справді наукової концепції історії взаємовідносин РСФРР і УСРР, яка є невід'ємною складовою як історії Російської Федерації, так і історії України, неможливе без усебічного вивчення джерел. Саме від історичних джерел, їх повноти і достовірності, репрезентативності, інформативності і значимості, об'єктивності опрацювання, наукової критики і методів використання переважно залежить якість і ефективність історичних досліджень у цілому.

Метою даної статті є аналіз місця архівних джерел Центрального державного архіву вищих органів влади і управління у вивченні проблеми становлення російсько-українських відносин у 20-х роках ХХ ст. Принципово важливою умовою створення повноцінного історичного дослідження є використання репрезентативної бази, яка відображає основні інформативні властивості масиву джерел із проблематики і за інформативним потенціалом відкриває можливості для повнокровного відтворення відповідного фрагмента минулого.

Архівні фонди – це історично створена і постійно наповнювана сукупність архівних документів, що відображають матеріальне і духовне життя суспільства, мають історичне, наукове, соціальне, економічне, політичне, культурне значення, являються невід’ємною частиною історико-культурної спадщини народів. Вони становлять інформаційний ресурс, тому підлягають постійному зберіганню у відповідності із законодавством. Найбільшим архівосховищем з історії України ХХ ст. є Центральний державний архів вищих органів влади й управління України (м. Київ). Забезпечуючи довічне збереження і використання документів Архівного фонду України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління України в м. Києві сприяє укріпленню державності, формуванню громадянського суспільства, становленню правової держави, формуванню демократичних поглядів, вихованню українців у душі громадянськості, патріотизму, толерантності.

У фондах ЦДАВО України широко представлено документальні свідчення діяльності різних владних структур, що функціонували на теренах Росії та України бурхливого ХХ століття.

Важливе місце серед джерельної бази дослідження посідає фонд Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ф. 1). в якому зосереджені стенографічні звіти Всеукраїнських засідань ВУЦВК, статистичні відомості про партійний склад членів ВУЦВК, склад делегатів Всеукраїнських з’їздів. Уважне вивчення та аналіз цих документів дозволяє вияснити механізм об’єднання радянської України з радянською Росією.

ВУЦВК – вищий державний орган радянської влади в Україні, створений на І з’їзді Рад України 12 грудня 1917 р. в м. Харкові. На з’їзді було оголошено про створення Української Радянської республіки, оголосив Ради єдиними повноважними органами влади в ній [1].

ЦВК Рад України першого скликання 17 грудня 1917 р. сформував Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, який називався Народним Секретаріатом Української Робітничо-Селянської республіки [2].

У зв’язку з німецькою окупацією і захопленням Києва 1 березня 1918 р. ЦВК України змушений був виїхати спочатку в Полтаву, потім до Катеринослава, де з 17 до 19 березня 1918 р. відбувся ІІ Всеукраїнський з’їзд Рад.

На спільній сесії ЦВК України з Народним секретаріатом 18 квітня 1918 р. в м. Таганрозі було ухвалено реорганізувати центральні органи державної

влади України в Бюро для керівництва партизанською боротьбою проти окупантів, так звана «дев’ятка».

9 липня 1918 р. на І з’їзді КП(б)У був створений Центральний військово-революційний комітет, який замінив «дев’ятку».

У другому фонді сконцентровані матеріали про політичний та економічний стан у губерніях України, листування Раднаркому з головою Ради Праці та Оборони В. Леніним, протоколи засідань Раднаркому та Малоого Раднаркому УСРР, документи про організацію товарообігу між УСРР та РСФРР, протоколи засідань Комісії щодо опрацювання договору про утворення СРСР тощо.

28 листопада 1918 р. в м. Курську російськими більшовиками для України був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд, у зв’язку з чим ЦВК склав свої повноваження. Керівництво просуванням радянської влади на територію України і очолив цей уряд [3].

Після звільнення Харкова і значної частини території України в січні 1919 р. радянський уряд України знову переїхав до Харкова.

З 6 до 10 березня 1919 р. в м. Харків відбувся ІІІ Всеукраїнський з’їзд Рад, який і обрав верховним органом радянської влади в Україні ВУЦВК і затвердив першу Конституцію УСРР. У березні 1919 р. ВУЦВК переїхав до Києва, але уже в серпні, в зв’язку з наступом Денікіна, змушений був евакуюватися спочатку до Чернігова, а потім до Москви.

Для боротьби з Денікіним 11 грудня 1919 р. ВУЦВК і РНК УСРР був створений Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком). Після ліквідації денікінського режиму в Україні 16 лютого 1920 р. ЦВК і РНК УСРР відновили свою діяльність. Всеукрревком склав свої повноваження.

Опрацювання матеріалів фондів ЦДАВОУ приводить до висновку, що українська політика Москви впродовж 1919-1920 рр. характеризувалася двома принциповими моментами: по-перше, фактичним підпорядкуванням російським владним структурам усіх найважливіших сфер життєдіяльності українського суспільства; по-друге, відсутністю при цьому будь-якої послідовної законодавчої системи.

Підписанням 28 грудня 1920 р. у Москві «Союзного робітничо-селянського договору між РСФРР і УСРР», власне, започатковано новий період міждержавних відносин Росії з радянськими республіками – добу договірних відносин. У документі визнавалася незалежність і суверенність обох сторін, але вказувалося на необхідності оборони, а також в інтересах їх господарського будівництва згуртувати свої сили шляхом укладення союзу. РСФРР і УСРР уважали за потрібне оголосити, що всі обопільні зобов’язання, які вони надалі прийматимуть щодо інших держав, можуть обумовлюватися лише спільністю інтересів робітників і селян радянських республік.

30 грудня 1922 р. на І Всесоюзному з’їзді Рад було прийнято рішення про створення Союзу РСР. У зв’язку з утворенням СРСР частина прав і функцій державних органів влади України перейшла до відання органів влади СРСР. Утворення СРСР обумовило необхідність видання ряду конституційних актів,

що визначили правовий стан і функції вищих органів державної влади Української СРР. Одним із таких актів було «Положення про РНК УСРР», прийняте III сесією ВУЦВК 8 скликання 12 жовтня 1924 р. [4].

У «Положенні» відзначалося, що РНК УСРР утворювалася ВУЦВК і була його розпорядчим і виконавчим органом. Народні комісаріати були поділені на три категорії: загальносоюзні, союзно-республіканські і республіканські. У зв'язку з цим був уведений розподіл членів РНК на членів з ухвальним і дорадчим голосом [5].

Положення докладно визначало взаємовідносини РНК з уповноваженими союзних наркоматів. Уповноважені загальносоюзних наркоматів, виходячи із законодавства СРСР по відповідних галузях управління, видавали накази, розпорядження, інструкції та положення, обов'язкові до виконання для підвідомчих їм органів управління УСРР. Уповноважені були підзвітні у своїй діяльності Раднаркому УСРР. УСРР користувалася правом відводу тієї чи іншої особи, призначеної на посаду загальносоюзного наркомату.

«Положення» значно змінювало компетенцію РНК. РНК УСРР мала право розв'язувати суперечності, які виникали між наркоматами УСРР і губвиконкоматами, наркоматами УСРР і уповноваженими наркоматів СРСР з питань, які були в компетенції УСРР, здійснювали загальний нагляд за діяльністю уповноважених наркоматів, керували їх діяльністю в межах, передбачених загальносоюзним законодавством і розглядала звіти про їх діяльність.

Поряд з цим, за новим «Положенням» в компетенції РНК УСРР було включено ряд питань, які впливали головним чином, з факту федеративних взаємовідносин між органами Союзу РСР і Української СРР, а саме: попередній розгляд і висновки щодо проектів декретів, постанов і кодексів, що підлягали затвердженню верховними органами Союзу РСР; попередній розгляд проектів кошторисів органів наркоматів СРСР, що діяли на території УСРР та ін. Така участь РНК УСРР у загальносоюзному законодавстві створювала практичну можливість органам СРСР урахувати і відобразити в загальносоюзних нормативних актах інтереси союзних республік.

Після створення СРСР і прийняття першої союзної Конституції 2 лютого 1924 р., коли визначилися три категорії наркоматів, сталися зміни в становищі народних комісаріатів Української СРР: уповноважених загальносоюзних (злитих) наркоматів, які входили тільки до складу уряду СРСР було п'ять: військових справ, зовнішньої торгівлі, закордонних справ, пошти та телеграфу, шляхів сполучення; союзно-республіканських наркоматів, що були і в складі уряду СРСР, і в складі урядів союзних республік і підлягали об'єднаному наркомату Союзу і Раднаркому союзної республіки, було також п'ять: ВРНГ, наркомати фінансів, праці, робітничо-селянської інспекції, зовнішньої торгівлі. Республіканських наркоматів, які були тільки в складі уряду УСРР, було шість: внутрішніх справ, земельних справ, юстиції, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення.

Загальносоюзні наркомати здійснювали управління ввіреною їм галуззю або самі безпосередньо, або через своїх уповноважених. Уповноважені загально-

союзних наркоматів були підконтрольні Раднаркому союзної республіки.

Союзно-республіканські наркомати керували ввіреною їм галуззю державного управління через однойменні наркомати союзної республіки, отримували обов'язкові для них директиви чи вказівки.

Велике значення у вивченні особливостей відносин між РСФФР і УСРР має питання врегулювання кордонів УСРР, яке вперше постало у 1920 р. через масове надходження клопотань від населення окремих адміністративних одиниць Курської губернії РСФФР про включення їх території до складу УСРР з міркувань етнічних і адміністративних. Надходження таких клопотань тривало аж до 1924 р. Мали місце і клопотання від представників кооперативних організацій Курської губернії, які підтверджували необхідність змін нині існуючих кордонів через зв'язок низових кооперативних товариств з великими промисловими центрами України [6].

Наданий до ЦВК СРСР українським урядом проект врегулювання державних кордонів УСРР, в основу якого лягли клопотання населення, був побудований на етнографічному принципі, як основному, коректованому тими чи іншими господарськими передумовами, а також моментом врегулювання задля зручності адміністрування. Визначення та встановлення кордонів – складний і відповідальний процес. Недбале ставлення до нього так само, як й ігнорування його окремих етапів, могло призвести згодом до непорозумінь і затяжних територіальних суперечок. Ці питання стало можливим дослідити за архівними матеріалами про встановлення меж між РСФФР, УСРР і БСРР [7], матеріалами про врегулювання кордонів між РСФФР і УСРР [8], справами про врегулювання державного кордону між УСРР і Північно-Кавказьким краєм. У фонді представлені стенограма і протоколи засідань паритетної комісії, утвореної постановою президії ЦВК СРСР від 16 жовтня 1925 р. по практичному здійсненню робіт, пов'язаних з врегулюванням кордонів УСРР та РСФФР, а також характеристика території та прийомо-здаточні акти на передачу території з РСФФР до УСРР.

Важливу групу документів у фонді становлять листування з Уповноваженим Наркомпраці РСФФР при Раднаркомі УСРР і Всеукраїнським комітетом по загальній трудовій повинності про порядок розподілу робочої сили і відкомандирування співробітників для роботи у ВУЦВК [9], журнали міжвідомчої наради при Уповноваженому Нарком фінансів РРФСР при Раднаркомі, листування з уповноваженим Наркомфіна про відкриття кредитів по кошторису ВУЦВК [10].

Науковий підхід до фіксації якомога ширшої джерельної бази та комплексного аналізу і класифікації різних груп виявлених архівних документів дозволяє більш глибоко та повноцінно розкрити питання переселенської політики. Тогочасна система влади у Радянському Союзі передбачала повне підпорядкування республіканських органів влади союзному центру, який, врешті-решт, і вирішував такі, зокрема, питання, як розселення «зайвих» людей на визначених центральними органами влади місцях. У 1925-1926 роках Україні Москвою було вперше

призначено так звані наряди переселення на землі союзного переселенського фонду. Головним завданням переселенських заходів ставилося заселення Далекого Сходу з островами Сахалін і Камчатка, Сибіру з прилеглими до нього ділянками Уральської області і Карело-Мурманського краю. Одночасно ставилося завдання вивчення і обстеження Якутської АСРР для з'ясування можливостей її заселення. Мали бути використані також малозаселені землі в районах Північно-Кавказького краю, Кримської АСРР, Поволжя і південної частини Уралу, із збереженням у них земель для спеціальних загальнодержавних потреб (конярство, вівчарство та ін.) [11].

Виконуючи «наряд» з Москви, республіканські органи влади відправили на запропоновані землі ходоків від 13 117 сімей. Проте через низьку якість земельних ділянок більшість селян (57 %) відмовилися від закріплення за собою відповідних сільськогосподарських угідь. Окрім низької якості землі, були й інші причини, що не дозволяли забезпечити бажані для тогочасної влади масштаби переселення.

Важливе значення у визначенні характеру російсько-українських відносин на шляху до створення тоталітарної держави відіграють матеріали Постійного представництва УСРР при уряді СРСР, що сконцентровані у третьому фонді ЦДАВО України.

Відповідно до Союзного договору між РСФРР і УСРР у грудні 1920 р. було створено Повноважне представництво УСРР у РСФРР – орган радянської України, на який покладалося здійснення систематичних зв'язків та обміну інформацією між двома республіками в оборонній, господарській та інших галузях.

Спочатку існувало два представницькі органи УСРР в РСФРР: Українська дипломатична місія, а з 23 жовтня 1921 р. – Повноважне представництво УСРР у РСФРР і Повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР, засноване 14 вересня 1921 р.

Функції, виконувані Повноважним представництвом УСРР у РСФРР зводилися до наступного: участь у вирішенні питань взаємовідносин УСРР і РСФРР та з іншими радянськими республіками, проведення при особистій участі Повноважного представника в центральних законодавчих і відомчих органах різноманітних клопотань і питань, які порушувалися українськими державними органами; участь у законодавчій роботі при проведенні загальносоюзного значення, розгляд загальносоюзних фінансових питань. інформування уряду УСРР і запити в представництва в урядові і відомчі органи УСРР для інформування Повпредства.

Повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при уряді РСФРР було створено з метою погодження господарських планів УСРР і РСФРР і врегулювання господарських відносин між наркоматами вищезазначених республік.

У 1922 р. Повноважне представництво УСРР у справах господарського будівництва при Робітничо-селянському уряді РСФРР було об'єднане з Повноважним представництвом УСРР у РСФРР, а в січні 1924 р. посада Повноважного представника

УСРР у справах господарського будівництва була скасована і справи були передані Постійному представництву УСРР при уряді СРСР.

Повноважне представництво УСРР було складовою робочою частиною союзних органів, через яке проходили всі проекти і заходи уряду, що мали загальносоюзне значення або безпосередньо стосувалися України. Апарат Повпредства поділявся на шість відділів секретаріату, дипломатична частина, планове бюро, інформаційне бюро та управління справами Повпредства.

Зі створенням Союзу Радянських Соціалістичних республік, Повпредство УСРР у РСФРР було реорганізоване в Представництво при уряді СРСР.

У 1923 р. були проведені зміни в апараті Представництва УСРР при уряді СРСР. Апарат представництва поділявся тепер на п'ять відділів: юридичне бюро, інформаційний відділ та управління справами.

Згідно з «Положенням про Постійне представництво УСРР при уряді СРСР», затвердженого 2 січня 1924 р. постановою ВУЦВК і РНК УСРР, Представництво УСРР при уряді СРСР було реорганізоване і перейменоване.

14 лютого 1925 р. згідно з постановою РНК УСРР «Про штати Постійного представництва УСРР в уряді СРСР» сталися зміни в організаційно-структурній будові апарату Представництва.

До складу апарату цього органу ввійшли уповноважені за окремими галузями господарства та управління. Апарат Постпредства за постановою РНК УСРР від 14 лютого 1925 р. набрав такого вигляду: на чолі – Постійний представник і два заступника Постпреда з визначеними вже функціями і три відділи – економічно-правове бюро, секретаріат і адміністративно-господарська частина [12].

У 1931 р. Постійне представництво УСРР при уряді СРСР було перетворено на Постпредство РНК УСРР при РНК СРСР.

Фонд 3 ЦДАВО складається із 6 описів (1923-1929 рр.), що налічують близько 6,5 тис. одиниць зберігання. У ньому на постійне зберігання залишені такі документи: постанови, проекти постанов, протоколи засідань вищих урядових і партійних органів з питань законодавчої, податкової, митної і фінансової політики, промисловості, сільського господарства, торгівлі, культурного будівництва. Особливе значення для розкриття нашої теми мають накази, розпорядження, положення, інструкції про організацію і роботу Постійного представництва УСРР при уряді СРСР та його відділів, взаємозв'язок його з представниками наркоматів і установ УСРР у Москві; плани, звіти, доповідні записки. інформаційні повідомлення, договори з різними установами і особами, листування з вищими партійними і державними органами СРСР, РСФРР і УСРР [13].

Отже, джерельна база російсько-українських відносин зазначеного періоду репрезентована документами вищих органів влади і управління РСФРР і УСРР, установ, підприємств і організацій республіканського рівня, наукових установ, профспілок, громадських об'єднань, релігійних конфесій, в яких відображено державно-політичне, соціально-економічне, культурне

життя українського суспільства, міжнародні зв'язки. Використання та детальне вивчення документів ЦДАВОУ дає можливість вивчити характер та принципи відносин між РСФРР і УСРР від формування їх

між суб'єктами бувшої Російської імперії як міждержавних до повного злиття в подальшому в унітарне де-факто, але федеративне де-юре, утворення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Центральний державний архів вищих органів влади і управління (м. Київ), ф. 1, оп. 1.
2. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1.
3. ЦДАВОУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1. – 29 арк.
4. ЦДАВОУ, ф. 3, оп. 1, спр. 162. – 11 арк.
5. ЦДАВОУ, ф. 3, оп. 1, спр. 59. – 49 арк.
6. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 1809. – 102 арк.
7. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 1807. – 71 арк.
8. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 1808. – 139 арк.
9. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 313. – 56 арк.
10. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 717. – 321 арк.
11. ЦДАВОУ, ф. 1, оп. 2, спр. 2630. – 317 арк.
12. ЦДАВОУ, ф. 3, оп. 1, спр. – 16 арк.
13. ЦДАВОУ, ф. 3, оп. 1.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© В. В. Сокирська, 2011

Стаття надійшла до редколегії 30.03.2011

ОСОБЛИВОСТІ ДОКУМЕНТІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ З ФОНДІВ ЦДІАУ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ У СЕЛАХ УКРАЇНИ (1907-1914 РР.)

Розкрита специфіка документів правоохоронних органів, що зберігаються у фондах ЦДІАУ. Вказано на необхідність їх ретельного аналізу та співставлення з іншими джерелами.

Ключові слова: агентурні свідчення, архівні документи, губернські жандармські управління, джерела, соціалісти-революціонери.

Раскрыта специфика документов правоохранительных органов, хранящихся в фондах ЦГИАУ. Указано на необходимость их тщательного анализа и сопоставления с другими источниками.

Ключевые слова: агентурные сведения, архивные документы, губернские жандармские управления, источники, социалисты-революционеры.

The article highlights the specific character of law machinery documents, which are kept in the funds of CSASU. In points at the necessity of their thorough analyses and comparison with other documents.

Key words: agential information, archival documents, provincial governments of gendarmerie, sources, revolutionary socialists.

Вивчення джерелознавчої бази даного революційного та національно-визвольного рухів в Україні на початку ХХ століття завжди було в центрі уваги дослідників [наприклад: 2, с. 200–219]. Однак, на наш погляд, її особливості ще не досить детально розкриті в історичній літературі. Зокрема, це стосується великого масиву документів правоохоронних органів Російської імперії, що діяли на території України і які зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІАУ). Особливе місце посідають документи органів політичного розшуку. Донесення губернаторів, жандармських управлінь, доповідні записки приставів, урядників, рапорти прокурорів окружних судів відображали та узагальнювали інформацію про виступи проти існуючого ладу. Відповідь на питання про те, звідки жандармські органи брали інформацію про опозиційний рух свого часу, дав відомий жандармський генерал О. І. Спіридович. Зокрема він писав: «Агентурні свідчення, дані зовнішнього спостереження та перлюстрація були трьома головними джерелами поінформованості політичної поліції». Далі він продовжував: «Після обшуків і арештів дані ці поповнювалися їх результатами та свідченнями арештованих. Шляхом співставлення всіх цих даних, шляхом додаткових установок і з'ясування відтворювалася повна картина роботи окремих революційних діячів і їх організацій» [4, с. 61].

З цим погоджувалися і радянські вчені. Наприклад, відомий джерелознавець М. А. Варшавчик з цього приводу писав: «Російська жандармерія мала один з найрозгалуженіших і найдосконаліших у світі розшукових апаратів. Свідчення про революційних рух здобувалися шляхом спостереження..., через агентів-провокаторів..., шляхом перлюстрації (таємний перегляд поштової кореспонденції), в результаті обшуків і допитів. Дані філерів, перлюстрації та агентів-інформаторів у судових дізнаннях не фігурували і знаходилися лише в судових справах» [1, с. 212].

Виходячи з архівних джерел, висхідною точкою в діяльності жандармських органів щодо революційного руху виступали агентурні свідчення. Саме вони давали привід для подальшої «розробки» тих чи інших осіб. Звіти ГЖУ свідчать, що протягом 1907-1914 рр. практично кожне управління мало в середньому від одного до трьох-чотирьох (а інколи – більше десятка) агентів. Виключення становили селянські братства, де провокація зустрічалася дуже рідко. У селах, де «братчиків» знали мало не поіменно, на прямий донос мало хто відважувався, навіть з відкритих контрреволюціонерів, прекрасно усвідомлюючи реакцію односельчан (хоча інколи подібні випадки траплялися). Провали братств, а особливо значні, були рідкісним явищем і відбувалися, як правило, через доноси ззовні, а не з

середовища їх членів. «Відверті свідчення» почалися після арештів, під час слідства.

У цьому відношенні, показовим є рапорт від 5 лютого 1908 р. волосного старшини, направлений на ім'я дільничного мирового посередника. У ньому повідомлялося про наявність у с. Лисянка, Звенигородського повіту, Київської губернії селянського братства Партії соціалістів-революціонерів (ПСР). Старшина повідомляв, що про його існування відомо всім місцевим жителям, але вони бояться заявляти про це *«під страхом смертної кари»*. Сам же старшина повідомив про це, виходячи зі *«службового обов'язку»*, і наостанок просив зберегти його прізвище в таємниці, оскільки від цього *«життя моє і майно в небезпеці»* [8, арк. 2, 3].

Жандармська агентура, як правило, поділялася на дві категорії: «штучники»-особи, що нерегулярно, час від часу подавали певну інформацію про антиурядові кола та отримували за це грошову винагороду; секретні співробітники – люди, які регулярно подавали свідчення і отримували за це щомісячне жалування. Фактично, друга категорія агентів перебувала на утримання жандармських органів. Цих останніх той же О. І. Спіридович характеризував так: *«Вони видавали своїх близьких жандармерії, служачи для неї шпигунами, і звалися у політичній поліції «співробітниками», у своїх же йшли під ім'ям «провокаторів»* [4, с. 44].

Виходячи з цих свідчень, можна було б стверджувати, що саме агентурні свідчення були найбільш достовірним джерелом інформації, оскільки були отримані з перших рук, від людей, які входили в революційні організації або ж були близькі до них. Аналіз архівних матеріалів свідчить про інше. Насправді слабку достовірність і необхідність перевірки агентурних даних прекрасно усвідомлювали жандармські чиновники. Специфіка агентурної роботи призводила до того, що співробітники часто подавали інформацію, яка в майбутньому не знаходила підтвердження з різних причин: слабка поінформованість агентів, суворя конспірація серед членів революційних організацій і т. д. Однак часто співробітники, «штучники» і навіть пересічні піддані імперії, переслідуючи свої власні цілі, давали завідомо неправдиві свідчення. Саме ці обставини змушують дослідників дуже ретельно ставитися до агентурної інформації і ретельно її перевіряти.

За свідченнями, отриманими жандармами, в м. Волочиськ, Старокостянтинівського повіту, Волинської губернії, 22 квітня 1908 р. на базарі перед селянами (25-30 осіб) селянин П. Гуменюк читав брошури і прокламації. У них мова йшла про відмову від сплати податків і необхідність повалення самодержавства [11, арк. 355]. Начальник Волинського ГЖУ 8 вересня 1908 р. доповідав начальнику Південно-Західного охоронного відділення з цього приводу наступне: селянин П. Гуменюк, 55 років, ніяких антиурядових акцій не здійснював і відповідно ніяких антиурядових прокламацій привселюдно не читав. Це обвинувачення висунув проти нього Ф. Нахилко, який ворогував з П. Гуменюком через розподіл землі [17, арк. 46].

У жандармських фондах ЦДІАУ існує масив документів, на підставі яких важко не лише зробити конкретні висновки, а й навіть вірогідні припущення. Головна причина – дуже суперечливий характер інформації. Наприклад, допоміжний співробітник «Соколов» дав свідчення (листопад 1910 р.) про те, що учитель містечка Катеринополя, що на Київщині, Д. Ковбасюк очолює роботу за організації селянських братств ПСР. У свою чергу, співробітник «Олександрович» дав інші свідчення: вчитель Д. Ковбасюк *«малодіяльний, не користується авторитетом серед селян, бо любить вишивати»*. У 1913 р. жандармський унтер-офіцер цікавився особою Д. Ковбасюка, який на той час вчителював у с. Новосильці неподалік від Катеринополя. За словами місцевого священика, до якого звертався жандарм, *«не може бути вчителя вірцевого у всіх відношеннях: тверезий, релігійний і в політичному відношенні абсолютно благонадійний»* [9, арк. 67, 81; 10, арк. 51].

При наданні неправдивих свідчень агентами чи пересічними підданими імперії, головною рушійною силою виступало прагнення особистої наживи. Це можна прослідкувати на основі значної кількості архівних матеріалів. Простий обиватель за правдиві свідчення отримував одноразову грошову винагороду. Проте траплялися і відверті авантюристи. На початку листопада 1908 р. житель містечка Вознесенська, Херсонської губернії Д. Ярошенко розповів помічнику пристава про те, що в містечку Богомолі, Балтського повіту, Подільської губернії існує революційна селянська спілка, члени якої влаштовують сходки і зібрання. За словами жандармів, Д. Ярошенко – колишній унтер-офіцер, герой оборони Порт-Артура, *«пройнятий обов'язком присяги», «людина літня»*, тому навряд чи міг би давати неправдиві свідчення. Йому повірили і 28 серпня 1909 р. в м. Богомолі було проведено 41 обшук і заарештували 18 осіб. Усі вони виявилися літніми людьми, багатодітними господарями. На допитах в один голос заявляли, що ні на яких сходках не були і взагалі не розуміють, за що заарештовані. У результаті проведеного на місці розслідування не було отримано жодних свідчень про знайомства і зв'язки звинувачених між собою, не кажучи вже про так званий союз селян-революціонерів. Цікаво, що один з *«учасників сходки»* І. Ковтун виявився сімдесятидворічним дідом, людиною дуже хворою, якого на допит привели під руки, бо самостійно пересуватися він не міг. Зрозуміло, до відповідальності нікого не притягнули. При повторному допиті Д. Ярошенко змінив свої попередні свідчення і зізнався: його знайомий, колишній пристав, обмовився, що, якщо мовляв дізнатися про таємні революційні спілки і *«донести начальству, то можна отримати добрі гроші»* [6, арк. 38–38 зв., 42, 45, 46–46 зв.]. Саме це і підштовхнуло Д. Ярошенка надати неправдиву інформацію.

Агенти охоранки знаходились на грошовому утриманні жандармських управлінь. При цьому розміри оплати залежали від кількості та якості поданої інформації. Якщо агент подавав неправдиві дані і це ставало відомо жандармам, то від його послуг відмовлялися. У цих умовах секретні співро-

бітники з різних причин, не маючи змоги подавати достовірні дані, часто відверто брехали, обмовляючи ні в чому не винних людей, аби лише зробити тривалішим співробітництво з жандармами з метою отримання грошового утримання.

Таке становище серйозно стурбувало Департамент поліції, адже на утримання агентури виділялися значні кошти, а віддача була мінімальна. 9 листопада 1909 р. Департамент надіслав запит на ім'я начальника Київського охоронного відділення з проханням доповісти чим він може пояснити таку ситуацію. П'ять (!) разів (18 березня, 25 квітня, 19 травня, 16 липня, 4 вересня) Департамент просив прискорити відповідь на запит від 9 лютого 1909 р. [16]. Подібні проблеми з агентурою були притаманні не лише Київському охоронному відділенню. Таке становище спостерігалось і в інших районах імперії. Воно змусило керівництво Департаменту поліції 4 березня 1909 р. розіслати таємний циркуляр начальникам районних охоронних відділень. У ньому зокрема вказувалося, що *«значна частина секретної агентури ... залишається неперевіреною»* і часто *«абсолютно не відповідає своєму призначенню як за моральними якостями, так і за ступенем її обізнаності»*. Це серйозне упущення в роботі районних охоронних відділень, бо втягують Департамент поліції у *«значні непродуктивні розходи»* і відволікають розшукові сили на розслідування *«нісенітних повідомлень непоінформованої агентури»*. У зв'язку з цим пропонувалося з 20 березня до 20 червня 1909 р. провести перевірку секретних і допоміжних співробітників, а осіб, які *«не відповідають своєму призначенню»*, звільнити зі служби [5, арк. 1].

Отже, агентурні свідчення є важливим джерелом з історії соціал-революційного руху в Україні, як і революційного руху в цілому, однак ставитися до них потрібно дуже обережно, порівнюючи з іншими джерелами.

Особливим джерелом, якому слід приділити особливу увагу, були огляди революційного та громадського руху, що регулярно подавалися начальниками ГЖУ. Цінність їх полягає, перш за все, в тому, що вони містять інформацію про події двох-п'яти, а інколи й більшої давнини, які навіть у жандармів не викликали жодного сумніву в їх реальності. У цьому контексті є цікавим огляд про діяльність революційних організацій помічника начальника Чернігівського ГЖУ в Ніжинському повіті від 1 квітня 1914 р. У ньому стверджувалося, що члени злочинних організацій зовсім відійшли від партій і зв'язків з ними не підтримують. Партійні питання, що розглядаються за кордоном *«проходять непоміченими і навіть колишні партійні (діячі – С.С.) на них не реагують»*. Далі подавався детальний огляд революційного і, зокрема соціал-революційного руху в Ніжинському повіті, починаючи з 1905 р. [22, арк. 4, 8, 9–10].

Важливе місце в діяльності жандармських органів посідав збір і аналіз видань революційних організацій і груп, зокрема й ПСР. При деяких охоронних відділеннях, як і при Департаменті поліції, існували навіть спеціальні бібліотеки нелегальної літератури, переважно листівок, газет, брошур [3, с. 292]. У

ЦДІАУ є окремий фонд 838 – колекція листівок. Листівки й газети часто містяться в окремих слідчих справах як речовий доказ. [Наприклад: 7, арк. 116, 119, 121, 156; 13, арк. 198, 199; 14, арк. 25–27]. Нелегальні видання служили об'єктом прискіпливого аналізу. Саме вони часто могли дати відповідь на питання про те, де, коли, як і, головне, хто випустив те чи інше видання. Це значно змінювало коло пошуків. Важливе значення мали атрибути листівок місцевих організацій: підпис або інколи наявність відбитку печатки, згадка про друкарню, тираж.

Правда, часто діяльність місцевих організацій у цей період обмежувалася лише виданням листівок або листуванням з вищими партійними організаціями. Наприклад, центральний друкований орган ПСР газета *«Знамя труда»* (1911 р., № 36) у рубриці *«З партії»* помістила повідомлення з Полтави про те, що місцева партійна організація обговорила питання щодо виборів до Державної думи. Думки поділилися і тому газета вмістила позицію *«більшості»* (7 осіб) і *«меншості»* (2 особи). Пізніше, як доповідав начальник Київського охоронного відділення (12 серпня 1911 р.), ніяких зборів соціалістів-революціонерів щодо обговорення питання про вибори в Думу не було. Просто один з членів групи опитав своїх колег з цього приводу. Так і з'явилися позиції *«більшості»* й *«меншості»*. Члени групи активної діяльності не проявляли, печатки, друкарні не мали, нелегальних видань не випускали. Вони інколи збиралися в приміщенні редакції місцевої газети *«Полтавская речь»*, де *«всі співробітничали»* [20, арк. 13–14, 18]. У цьому відношенні цінність жандармських документів полягає в тому, що вони уточнювали інформацію, яка надходила з революційних джерел.

Значну увагу жандарми приділяли перлюстрації (перевірці) (від латинського *perlustro* – оглядати) поштової кореспонденції членів ПСР або осіб, що підозрювалися в антиурядовій діяльності. Завдяки перлюстрації уряд намагався з'ясувати політичні настрої в країні, попередити можливість заворушень, вести спостереження за настроями у вищих сферах. Інформація добута таким чином змальовувала також положення соціал-революційних організацій, психологічний стан їх членів, настрої селянства тощо. Як свого часу жандарми, так і сучасні дослідники мають змогу ознайомитися з внутрішнім світом революціонерів, оточуючого середовище, проаналізувати мотивацію їх дій і вчинків.

Ось, наприклад, як характеризувала настрої Одеських есерів авторка листа, що був адресований до Варшави 7 червня 1907 р.: *«Після розгону Думи у всіх тут настроїв пригнічений, похмурий, а у декого напружений. Жахливі провали. Працівників нема, робота загальмувалась...»*. І далі: *«Коли вже можна сподіватися на народну, більш активну, відповідь на всю гидоту уряду? (...) Усюди жахливі арешти по містах, а ще більше по селах»*. Та ж авторка 7 листопада 1907 р. повідомляла тому ж адресатові: *«Всюди майже в містах організації слабкі, грошей нема... Але тепер робота потроху налагоджується, настроїв зростає. У селах робота добра, селяни заворушилися – бувають на виборах (у III Думу – С.С.) лише за наказом начальства»* [21, арк. 34, 100].

У листі, відправленому з Полтави 15 червня 1907 р., член ПСР Б. Коган так описував свої враження: «Кілька тижнів тому у нас були організаційні збори, на яких обирали комітет. Збори були суцільним неподобством. (...) Я переконався, що робота ... партії це суцільне товчення води, і що ми нікому ніякої користі не принесемо. Хороших людей у нас в партії дуже мало...» [19, арк. 123, 136, 137].

З вищенаведеного матеріалу можна зробити кілька висновків. По-перше, агентурні свідчення є важливим джерелом з історії суспільно-політичного, зокрема соціал-революційного руху в Україні. Їх цінність полягає в тому, що вони були отримані від осіб, які безпосередньо працювали в соціал-революційних організаціях або мали інформацію про діяльність їх членів. Однак, агентурні дані містять серйозну небезпеку для істориків. Справа в тому, що часто несвідомо, а інколи й свідомо секретні співробітники подавали невірні (брехливі) свідчення. Тому до даних поліцейських документів необхідно ставитись дуже обережно, ретельно зіставляючи їх з іншими

джерелами [1, с. 212]. По-друге, секретні циркуляри Департаменту поліції є дуже важливим історичним джерелом, оскільки вони містять результати аналізів інформації з різних куточків імперії, що давало можливість відтворити достатньо вірогідну картину суспільно-політичної ситуації в країні. По-третє, одним з провідних джерел стосовно діяльності опозиційних організацій, у тому числі й ПСР, була їх друкарська діяльність у вигляді листівок, газет, брошур і т.д. Жандармські справи, що містять примірники подібної літератури, дають змогу визначити коли, де, в якій кількості, а інколи й хто віддрукував те чи інше видання. Четверте. Перлюстрація особистої кореспонденції членів ПСР або осіб, наближених до партії, дає безцінну інформацію про загальний політичний фон, становище в партійних організаціях, психологічний стан і політичну позицію їх членів.

Таким чином, жандармські документи є одним з найголовніших історичних джерел щодо вивчення суспільно-політичного, зокрема соціал-революційного руху в Україні в зазначений період.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС / М. А. Варшавчик. – М., 1989.
2. Историография истории Украинской ССР. – К., 1987.
3. Перегудова З. И. Политический сыск в России. (1880-1917 гг.) / З. И. Перегудова. – М., 2000.
4. Спиридович А. Записки жандарма / А. Спиридович. – М., 1991.
5. Центральний державний історичний архів України, ф. 268, оп. 2, спр. 87.
6. Там само, ф. 268, оп. 1, спр. 320.
7. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2165.
8. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2282.
9. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2748.
10. Там само, ф. 274, оп. 1, спр. 2963.
11. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 18.
12. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 19.
13. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 25.
14. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 84.
15. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 111.
16. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 112–116.
17. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 116.
18. Там само, ф. 276, оп. 1, спр. 173.
19. Там само, ф. 321, оп. 1, спр. 34.
20. Там само, ф. 321, оп. 1, спр. 125.
21. Там само, ф. 428, оп. 1, спр. 214.
22. Там само, ф. 1439, оп. 1, спр. 1546.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

УКРАЇНЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА 1960-1970-Х РОКІВ НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ В. САРБЕЯ

Розглянуто основні тенденції розвитку української історичної науки у 1960–1970-х рр. в контексті соціогуманітарного середовища. Особливу увагу звернуто на контролюючі впливи владно-партійних структур, що зумовлювали специфіку історичних праць, формування історичних концепцій, репресивні заходи проти тих науковців, що вийшли в своїх публікаціях за межі дозволеного. Предметом аналізу є ситуація, яка виникла у зв'язку із захистом В. Сарбеем докторської дисертації, що була присвячена вивченню наукової спадщини українських вчених ХІХ ст.

Ключові слова: українська історична наука, історіографічна ситуація, наукові праці, В. Сарбей.

Рассмотрено основные тенденции развития украинской исторической науки в 1960–1970-х гг. в контексте социогуманитарной среды. Особенное внимание уделено контролирующим влияниям партийных структур, которые predetermined специфику исторических работ, формирование исторических концепций, репрессивные меры против тех ученых, которые в своих публикациях вышли за пределы дозволенного. Предметом анализа явилась ситуация, которая возникла в связи с защитой В. Сарбеем докторской диссертации, посвященной изучению научного наследия украинских ученых ХІХ в.

Ключевые слова: украинская историческая наука, историографическая ситуация, научные труды, В. Сарбей.

Basic tendency of development of Ukrainian historical science in 1970–1960th in the context of sociohumanities surroundings of situation are shown in a given article. The special attention applies to supervisory influences power-holding-party structures, which predetermined the specific of historical scientific work, predetermined the forming of historical conceptions, the repressive measures against those research worker which had gone of outside of allowed. The object of analysis is a situation, which had arisen up in connection with defence of V. Sarbey doctoral thesis, which devoted the study of scientific inheritance of the Ukrainian scientists of nineteenth century.

Key words: Ukrainian historical science, historiographical situation, scientific works, V. Sarbey.

Українська історична наука 1960–1970-х років досить неоднозначна та специфічна, розвивалася під впливом лібералізації в соціогуманітарній сфері у період «хрущовської відлиги» та посилення ідеологічного тиску після приходу до влади Л. Брежнєва. Дослідники відзначають, що історіографічну ситуацію в Україні в цей час зумовлював прес тоталітаризму, ідеологізації та відходу від правди, вихолощування з історичних досліджень національно-патріотичних мотивів [7, с. 127], характерною тенденцією в працях радянських істориків нерадянських національностей була помірна дерусифікація та денационалізація [29, с. 59]. Українська історична наука штучно вмонтовувалася в загальноросійську схему історії історичної думки. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного, культурного та соціально-політичного життя Росії й

України і т. п. [1, с. 7]. Ідеї та концепції, що суперечили офіційним візіям з'являлися з суб'єктивних причин (уміла «гра» авторів з цензурою, недогляд цензорів) або через непевність політичної кон'юнктури друкувались, але потім одразу потрапляли під ідеологічний обстріл оскільки загрожували монополю існуючим істинам [29, с. 60].

Разом із тим позитивні зміни і тенденції в українській історичній науці, що мали місце в другій половині 1950-1960-х рр. були пов'язані із директивними для радянських істориків «Тезами про 300-річчя возз'єднання України з Росією» (1954). У цьому документі містилися натяки на історичну самобутність українського народу (зокрема, декларовано прогресивну роль Запорозької Січі), вказувалося на «політику жорсткого національно-колоніального гноблення неруських народів», яку проводив царизм

(ліквідація місцевого самоврядування, присікання прагнення до створення української державності, політика русифікації, перешкоджання розвитку української мови та культури). Важливою для поглиблення українознавчих студій стала стаття у журналі «Вопросы истории», де наголошувалося на необхідності уважно вивчити всю спадщину отриману радянськими істориками, які *«не повинні ігнорувати праці таких істориків-професіоналів, як Костомаров, Максимович, Антонович, Лазаревський, Багалій, О. Єфименко...»* [29, с. 61]. Надзвичайно посилювалися сприятливі для української історичної науки тенденції у зв'язку із політичним курсом Петра Шелеста, який підтримував низку проектів та починань, пов'язаних із дослідженням і популяризацією української минушини [29, с. 62].

Ситуація кардинально змінилася у зв'язку із заміною П. Шелеста В. Щербицьким. Зокрема, в Інституті встановився, як зауважують науковці, важкий морально-психологічний мікроклімат, зумовлений загальними суспільними причинами в республіці, так званою «маланчуковщиною», відпливом або звільненням висококваліфікованих кадрів, існуванням «клану довірених осіб директора» тощо. Подібна ситуація, що тривала від початку 1970-х рр. до 1978 р., не надавала наснаги для творчої роботи [5, с. 14], це повною мірою відображалось на працях та на діяльності тогочасних істориків. Процеси, що відбувалися в цілому, можна розглянути на прикладі підготовки та захисту докторської дисертації Віталієм Сарбеєм.

У доробку кожного вченого особливе місце займає дослідження, що здійснювалося в докторській дисертації. Зазвичай, проблематика цієї праці розкриває пріоритети, інтереси, погляди, подекуди світогляд автора на певному етапі професійної діяльності. Нерідко у докторських дисертаціях оформлюються результати довготривалих досліджень, зроблені висновки є внеском у розвиток науки. Подібна ситуація склалася у Віталія Сарбея. Розробка проблематики докторського дослідження відбувалася тривалий час, про що свідчить близько двохсот публікацій. Тема докторського дослідження В. Сарбея – «Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України» – викликана суспільно-політичними умовами та ситуацією, що склалася в історичній науці. Вивчення цього періоду ускладнювалося низкою факторів. Зокрема тим, що у радянській історіографії концепція історії XIX ст. («період історії капіталізму») пояснювала необхідність революційної боротьби, неминучість «соціалістичної революції», побудови СРСР як держави тощо. Існувала схема, котру мали наслідувати дослідники при висвітленні даного періоду, що ґрунтувалася, передусім, на працях В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса. Вивчення ж історії XIX – початку XX ст. в українських землях було ще складнішим. Положення праць більшості українських істориків XIX ст. визнавалися націоналістичними, тому розгляд їхньої спадщини необхідно було супроводжувати численними критичними зауваженнями. Важливо, що посилання на К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна (зокрема твердження останнього, що *«з кожної національної культури ... необхідно взяти*

лише її демократичні та соціалістичні елементи...» [20, с. 74]) давало можливість (хоча й в обмеженому варіанті) висвітлювати праці М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Єфименко, О. Лазаревського, О. Левицького, М. Зібера, С. Подолинського, М. Павлика, М. Максимовича, І. Лучицького та ін.

У кінці 1970 р. докторську дисертацію В. Сарбея розглянули на засіданні відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР. Отримавши зауваження щодо змісту роботи від колег [23, арк. 108], але найголовніше за наполяганням дирекції Інституту історії, науковець змушений був переробити текст [23, арк. 108] та перевидати другий варіант автореферату [20]. Під час публічного захисту докторської дисертації В. Сарбея найбільш критичним був виступ П. Шморгуна. Переважну частину його відгуку склали критичні зауваження, більшість з них стосувалися оцінок М. Зібера, С. Подолинського, І. Франка, О. Лоли, А. Луначарського, П. Тучапського, Я. Ляховського та ін. [23, арк. 203–205]. П. Шморгун наголошував, що В. Сарбей, намагаючись перебороти *«нерцію тих часів, коли після подолання ... антинаукової теорії «українського марксизму» ... крен робився на викриття антимарксистських помилок у світогляді діячів...»* [23, арк. 95], удався до інших крайнощів – почав *«підтягувати М. Зібера, С. Подолинського, І. Франка до марксизму»* [23, арк. 96]. Звучали також зауваження про необ'єктивне ставлення дослідника до М. Драгоманова: *«Там, де говориться про позитивну оцінку Драгоманова – це дається розгорнуто, негативні же характеристики подаються скоромовкою»* [23, арк. 222], переоцінку М. Зібера [23, арк. 94, 224].

Отже, дослідження історичної спадщини українських діячів XIX – початку XX ст. було досить складним, викликало чимало критичних зауважень. Різного роду застереження, які наводив В. Сарбей (що той чи інший діяч припускався суперечливих марксизму положень [23, арк. 226], обмовки: *«не став послідовним марксистом», «стаття марксистом до кінця не зміг», «не став марксистом»* [23, арк. 95]), все одно сприймалися як недостатні та неповні. Втім окремі науковці підтримували його позицію щодо ряду діячів (дисертант *«виступає проти навішування ... «ярликів», що принижують суспільно-наукове значення видатних діячів культури дожовтневого періоду»* [13]).

Незважаючи на зауваження, всі опоненти та рецензенти були одностайними у загальному позитивному висновку, було ухвалено присудити В. Сарбею вчений ступінь доктора історичних наук [14, арк. 157; 23, арк. 231]. Проте присудження ступеня затягнулося ще на чотири роки, до 22 жовтня 1976 р. [14, арк. 88]. Важливо з'ясувати, чому між захистом В. Сарбея та присудженням йому відповідного ступеня пройшло стільки часу. Так, через півроку після захисту, в 1972 р., була опублікована монографія В. Сарбея «В. І. Ленін і дожовтнева історіографія України» (К., 1972), що за змістом та структурою відповідала другій частині докторської дисертації. Рецензії І. Корнейчика та І. Шермана [10], А. Санцевича та С. Гутянського [18], С. Шевченка [26] на цю роботу носили в цілому позитивний характер [17, арк. 3]. Найбільше критики

містила рецензія П. Шморгуна, який власне повторив зауваження, висловлені ним під час виступу опонентом [28].

Після майже дворічного вивчення докторської дисертації В. Сарбея, 9 січня 1974 р. експертна комісія ВАКу винесла рішення про присудження йому докторського ступеня. Щоправда, рецензент ВАКу зробив деякі зауваження, що потребували уточнення та виправлення окремих місць дисертації. В. Сарбей висловив готовність замінити окремі сторінки [17, арк. 3]. Проте на пленарному засіданні ВАКу його справу не розглянули. У зв'язку з рецензією М. Лещенка на монографію В. Сарбея (з'явилася в січні 1974 р.), експертна комісія прийняла рішення послати дисертацію на додаткове рецензування [17, арк. 3]. Вдруге, 26 лютого 1974 р., на засіданні експертної комісії розглядалася докторська дисертація В. Сарбея. Її знову оцінка рецензента була цілком позитивною. Зауваження стосувалися, головним чином, оцінок творчого спадку М. Костомарова. Рецензент указував, що М. Костомаров користувався «відверто націоналістичною тенденцією підходу до історії», тому неможливо вважати його прогресивним, відносити його до демократичного напрямку. Висновки щодо постаті М. Костомарова назвав найбільш невдалими та недопрацьованими [16, арк. 1–2]. У відповіді В. Сарбей відстоював власні оцінки М. Костомарова, пояснював, що аналізував твори М. Костомарова, які заслуговують кращих характеристик, ніж весь його доробок у цілому [15, арк. 5].

Рецензія М. Лещенка, яка спричинила повторний перегляд докторської дисертації В. Сарбея, містила різко негативну критику монографії дослідника. Сама назва рецензії «Неуклонно придерживается ленинской методологии в историческом исследовании» [11] звучала вже як звинувачення – радянський науковець, свідомо чи не свідомо, порушив принципи ленинської методології історичного дослідження. Викладені на початку рецензії позитивні елементи роботи (наявність великого фактичного матеріалу, ґрунтовність джерельної бази, оригінальність висвітлення низки слабо розроблених питань [11, с. 89] тощо) повністю перекреслювалися серйозними звинуваченнями у допущенні автором методологічних помилок, порушенні принципів історичного дослідження. М. Лещенко, власне, повторив більшість зауважень попередників, але виклав їх у категоричній, осудливій формі. Особливо він наголошував, що надміру велике місце відведено розгляду «ліберально-буржуазної спадщини дожовтневої історіографії», оцінки історичних концепцій її представників (М. Костомарова, М. Драгоманова) містять перебільшення, помилкові твердження, недоліки, допускається ідеалізація [11, с. 91–92].

В. Сарбей був обурений змістом рецензії [17, арк. 3], зауважував, що М. Лещенко жодного разу під час обговорення, протягом багатьох років рукопису дисертації, монографії в колективі Інституту історії критичних зауважень не робив [17, арк. 3]. Історика в цій ситуації підтримала М. Нечкіна, написавши відповідь на рецензію М. Лещенка. Дослідниця назвала зроблені зауваження необґрунтованими та

суперечливими, оскільки в цілому тема праці трактована формально, нових ідей, зауважень немає. Докори про переоцінку, недостатню критичність автора щодо М. Костомарова, М. Драгоманова називала суперечливими, бо всі наведені В. Сарбеєм оцінки відповідали загальноприйнятим у літературі [2, арк. 2].

З огляду на повну незгоду з рецензією М. Лещенка, В. Сарбей зробив її критичний розбір (на тридцяти аркушах) та направив секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку. Зауваживши, що кожна рецензія має бути конструктивною, зосереджуватися на об'єктивній та принциповій критиці [13, арк. 29], наголосив, що цим характеристикам зовсім не відповідає публікація М. Лещенка. На його думку, рецензія не подає правильного уявлення про книгу, спотворює її зміст недобросовісною, упередженою, фальсифікаторською методикою викладу матеріалу [13, с. 15–28]. За вказівкою В. Маланчука, група вчених у складі Ф. Лося, М. Рубача, А. Санцевича, Г. Сергієнка, ознайомившись із листом В. Сарбея, у травні 1974 р. підготували свій висновок [6, арк. 8]. Вчені позитивно оцінили монографію В. Сарбея, хоча й звернули увагу на недоліки (перебільшення в оцінках М. Драгоманова, М. Костомарова тощо) [6, арк. 2–3]. Найголовніше, у висновку вони зазначили, що М. Лещенко, виклавши деякі переваги монографії [6, арк. 3], перебільшив її недоліки, вказали на низку безпідставних критичних зауважень, коли рецензент вийшов за межі дослідження [6, арк. 4]. Науковці погодились із В. Сарбеєм, що рецензент використовував неприйнятні методи [6, арк. 6], необґрунтовані докори, й з іншими зауваженнями, висловленими у листі [6, арк. 7].

Лише 22 жовтня 1976 р. ВАК при Раді Міністрів СРСР присудив В. Сарбею вчений ступінь доктора історичних наук [14, арк. 88]. Цікаво відзначити, що після того як вийшла рецензія М. Лещенка та продовжилися «ідеологічні перевірки» монографії В. Сарбея, не всі науковці, що одразу позитивно оцінили цю працю, лишилися на своїй позиції. Наприклад С. Гутянський «перелякавшись за долю своєї ... кар'єри і ортодоксальну партійну репутацію, став усіляко відхрещуватись від цього ... вчинку...» [19, с. 17]. Натомість були й ті, хто не змінив думки під компартійним тиском, зокрема А. Санцевич, М. Ковальський та Д. Пойда. Двоє останніх істориків мали «неприємності» через те, що не відмовились від свого позитивного відгуку на докторську дисертацію В. Сарбея, зазначає Ю. Мицик [12, с. 9].

Ситуацію, яка виникла із затвердженням докторської дисертації В. Сарбея, І. Колесник назвала типовим явищем в умовах функціонування механізму примусу та стримування талановитих, неординарних особистостей, панування кар'єристів і посередностей-бюрократів від науки. Вона перерахувала прізвища вчених, які мали проблеми із захистом докторської дисертації – Ф. Шевченко, О. Касименко, М. Марченко, М. Брайчевський, В. Сарбей [9, с. 187].

Окремі дослідники вважають, що В. Сарбей потрапив до числа науковців-гуманітаріїв, які зазнали переслідувань після звільнення у травні 1972 р. від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста.

Історики висловлюють думку, що політична лінія П. Шелеста базувалася на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній та республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським та антицентралізаторським [25, с. 138]. Водночас у його діях було і те, що (за московськими критеріями) протрактували як «*прояви націоналізму*» [25, с. 139]. У період з середини 1960–початку 1970-х рр., у зв'язку із відсуненням на майбутнє реалізації планів «злиття націй», створення «радянського народу», у владі та працях науковців УРСР існували тенденції підкреслення елементів самобутності, повноцінності української історичної спадщини, історичних традицій та особливостей Компартії України, робилися спроби продовжити курс на викриття «культу особи Сталіна», реабілітацію жертв сталінізму [30, с. 159]. Отже, П. Шелест, був репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загально радянському суверенітеті, й тому на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської лінії та політики русифікації його діяльність можна було визнати «небезпечною» [24, с. 121]. Змінивши П. Шелеста, В. Щербиський практично до початку 1980-х рр. займався виправленням помилок попередника. Наголос ставився на необхідності зміцнення дружби, інтернаціональної єдності всіх націй і народів СРСР, боротьби проти проявів націоналізму [24, с. 123].

Розглядаючи 1970-ті рр. в Україні, Г. Касьянов відзначив, що писати про національну історію, культуру, досліджувати проблеми національного буття стало небезпечно. У галузі літературно-мистецької творчості повторювалася ситуація часів «ждановщини». Щоб активізувати процеси «творчих пошуків» літераторів та митців у потрібних напрямках, пропонувалися такі заходи, як проведення днів братніх культур у різних областях України, днів радянської літератури, реалізація настанов Л. Брежнєва, «кадрове зміцнення» творчих спілок тощо. Подібні процеси, наголошував Г. Касьянов, відбувалися в усіх сферах інтелектуального і культурного життя, в тому числі – в суспільствознавстві, яке знову опинилося на передовій лінії «ідеологічного фронту». На республіканському активі ідеологічних працівників у березні 1973 р. В. Маланчук сформулював завдання для суспільствознавців: «*Увага вчених повинна бути спрямована не на культивування національної свідомості і національного характеру, а на наукову розробку таких нових соціально-психологічних категорій, як, скажімо, загально-національна гордість радянських людей*». Відповідно зроста чутливість ідеологічних наглядців до будь-якого, навіть найменшого, відходу від цих настанов [8, с. 138]. Досить було не проявити належної старанності у боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом», щоб відразу ж наразитися на «організаційні висновки». Г. Касьянов уважає, що за подібні «гріхи» був усунутий у березні 1973 р. від керівництва відділом історіографії Інституту історії Р. Симоненко, виникли проблеми з дисертацією В. Сарбея, відрахували з аспірантури Інституту М. Мельника [8, с. 138].

І цей список постраждалих можна продовжити. З посади головного редактора УІЖу, директора Інституту археології АН УРСР було усунуто Ф. Шевченка. О. Апанович, О. Компан, Я. Дзири, Ю. Брайчевському заборонили друкуватися [4, с. 17], останніх три історики, а також В. Кук, позбулися й права працевлаштування [21, с. 51]. О. Апанович, М. Дмитрієнко, Є. Скляренко, І. Шовкопляс змушені були піти на роботу до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР [21, с. 50]. Знищувалися наклади окремих праць, наприклад, з п'ятого випуску «Історіографічні дослідження в Українській РСР» вилучено статті Ф. Шевченка, О. Апанович, Я. Дзири, з шостого – публікацію К. Гуслистого «Історичний розвиток української нації», а згодом випуск був майже повністю вилучений і знищений, тоді ж був вилучений другий випуск «Середніх віків на Україні», а також припинено видання інших спеціалізованих збірників [1, с. 9].

Варто згадати й те, що В. Сарбей у співавторстві із Ф. Шевченком опублікував схвальну рецензію на книгу «Україно наша Радянська», що вийшла за авторством П. Шелеста. Їхні оцінки та твердження добре демонстрували, що вони поділяють висловлені в цій книзі П. Шелеста захоплення й гордість за спільну Батьківщину. Історики, на прикладах з матеріалів книги, підкреслювали, що сучасна українська культура має давні традиції, особливості визвольної боротьби (українське козацтво, Запорозька Січ із демократичним устроєм тощо) [27, с. 159], перераховували і порівнювали досягнення України з іншими республіками СРСР, країнами Європи. Зрозуміло, що рецензія Ф. Шевченка та В. Сарбея містила тези, що автор поєднав «*високу патріотичну гордість за свій народ*» із почуттями поваги й любові до інших, «*при кожній нагоді підкреслює ... значення ленінської дружби народів Радянського Союзу, «віковічної дружби українського народу із великим російським...»*» [27, с. 158]. Проте, їхня думка повністю розійшлася із точкою зору партійних ідеологів. Вони звернули особливу увагу саме на ті аспекти, що згодом активно критикувалися. П. Шелеста гостро звинувачували у «ідеологічних помилках», особливо за «ідеалізацію» минулого України та обстоювання самобутності УРСР. Можливо, що ця позитивна, цілком схвальна, рецензія книги, весь наклад котрої також вилучався, спрацювала не на користь В. Сарбея. Як зазначав В. Волковинський, над докторською дисертацією В. Сарбея нависла загроза. Врятувала науковця позитивна та висока оцінка його праці відомими вченими з різних республік СРСР [3]. Результатом ситуації, що склалася після захисту дисертації, стало, як зазначав сам В. Сарбей, те, що його статті почали рідше друкувати, інколи не розглядалися редколегіями, публікації виходили під псевдонімами [22, с. 7]. Наприклад, серед таких статей В. Сарбей називав допис про І. Гуржія, створений разом із А. Санцевичем, коли псевдонім йому нав'язувала редакція [19, с. 17].

Отже, таким чином, за «методологічні помилки» представники керівництва Інституту примусили вченого на рік відкласти захист докторської дисертації (з 1971 р. на 1972 р.) а затвердження його

наукового ступеня доктора історичних наук ВАК СРСР «розтягнулося» більше ніж на чотири роки напруженого очікування (22 жовтня 1976 р.). До речі, подібні випадки затримання затвердження наукового ступеня доктора історичних наук на декілька років, особливо з дожовтневої тематики, в Інституті історії іноді траплялися [5, с. 13]. Тільки з приходом нового керівника установи Ю. Кондуфора ситуація почала змінюватися на краще. Безпосередньо це стосувалося й В. Сарбея, який із 1979 р. був призначений завідувачем відділу історії капіталізму [5, с. 14].

Цей період у житті історика був особливо складним. З точки зору сьогодення, докторська дисертація В. Сарбея, як і монографія, видана на її основі, містили багато ідеологічних штампів, кон'юнктурних положень. Інакше і не могло бути, якби його праця вийшла за межі дозволеного, ніщо не врятувало б дослідника. Почасти його докторська дисертація стала даниною часу, була подібною до інших праць такої тематики. Сама назва роботи пов'язана із загальною політичною ситуацією,

закономірностями розвитку сфери науки в умовах жорсткого контролю. Займатися проблемами історіографії XIX ст. в іншому ракурсі було складно. Обов'язковими були відступи, що розгляд проблем історії України відбувається «як частини єдиної цілісної марксистсько-ленінської історичної концепції» [20, с. 8], посилання на цитати «основоположників». Утім, незважаючи на все це, В. Сарбей зазнав суворой критики та проблем. Науковцю закидали, що він перебільшував значення історичних концепцій представників дорадянської історіографії, їх внесок у розвиток суспільно-політичної думки, у визвольний рух дореволюційної Росії й України [23]. Приклад В. Сарбея добре демонструє ситуації, що створювали для науковців, які у своїх роботах виходили за межі дозволеного, висвітлює умови, в яких змушені були працювати українські історики радянської доби. Чотири роки і майже п'ять місяців після вдалого захисту докторської дисертації В. Сарбей був змушений очікувати та й виборювати присудження вже здобутого ступеня доктора історичних наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. «Історіографічні дослідження в Українській РСР» у контексті культурної та пізнавальної ситуації кінця 1960-х – початку 1970-х років // Історіографічні дослідження в Україні. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 2. – С. 6–10.
2. Академик М. В. Нечкина «О книге В. Г. Сарбея «В. И. Ленин и дооктябрьское наследие историографии Украины» /на укр. яз./ «Изд-во «Наукова думка». – К., 1972. – Архів В. Г. Сарбея. – К. – апрель 1974 г. – 3 л.
3. Волковинський В. Віталій Григорович Сарбей / В. Волковинський // Історія України. – 1999. – травень. – С. 6–7.
4. Волковинський В. М. Грані особистості Віталія Сарбея / В. Волковинський // Історіографічні дослідження в Україні: наук. зб. – К., 1999. – Вип. 9. – С. 13–32.
5. Гуржій О. І. В. Г. Сарбей та І. О. Гуржій: маловідомі факти взаємин / О. І. Гуржій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 15. – С. 12–15.
6. Заключение по результатам рассмотрения книги В. Г. Сарбея «В. И. Ленин и дооктябрьское наследие историографии Украины» (К., 1972), рецензии Н. Н. Лещенко «Неуклонно придерживается ленинской методологии в историческом исследовании» («Коммунист Украины», 1974, № 1), возражений и объяснений автора книги. – Архів В. Г. Сарбея. – К. – май 1974 г. – 8 л.
7. Калакура Я. С. Відродження традицій української національної історіографії / Я. С. Калакура // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15-17 листопада 1995 р.). – Харків : Авеста, 1995. – С. 125–130.
8. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1995. – 224 с.
9. Колесник І. І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика / І. І. Колесник // Український історичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 178–192.
10. Корнейчик І. І. [Рецензія] / І. І. Корнейчик, І. Л. Шерман // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 145-146. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К. : Наукова думка, 1972. – 286 с.
11. Лещенко М. Н. Неуклонно руководствоваться ленинской методологией в историческом исследовании [Рецензія] / М. Н. Лещенко // Коммунист Украины. – 1974. – № 1. – С. 89-92. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К. : Наукова думка, 1972. – 286 с.
12. Мицик Ю. А. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження) / Ю. А. Мицик // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип. 3/4. Т. 6/7. – С. 6–14.
13. О рецензии М. Н. Лещенко, опубликованной в журнале «Коммунист Украины» (1971, № 1). – Архів В. Г. Сарбея. – К. – 30 л.
14. Особова справа Сарбея В. Г. – Київ. – НАН України. Інститут історії України. – Відділ кадрів. – 278 арк.
15. Ответ В. Г. Сарбея на отзыв ВАК'овского рецензента о докторской диссертации «Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины». – Архів В. Г. Сарбея. – К. – февраль 1974 г. – 6 л.
16. Отзыв на автореферат диссертации В. Г. Сарбея «Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины», представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук рецензента ВАКа. – Архів В. Г. Сарбея. – К. – февраль 1974 г. – 2 л.
17. Письмо председателю Высшей Аттестационной комиссии Совета Министров СССР доктору физико-математических наук, профессору В. Г. Кириллову-Угрюмову. – Архів В. Г. Сарбея. – К. – 5 л.
18. Санцевич А. В. [Рецензія] / А. В. Санцевич, С. К. Гутянський // Вісник Академії наук Української РСР. – 1973. – № 2. – С. 104-106. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К. : Наукова думка, 1972. – 287 с.
19. Сарбей В. Слово доброї пам'яті про людину і вченого / Віталій Сарбей // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірка наук. праць та спогадів. – К., 1999. – Число 3. – С. 5–23.
20. Сарбей В. Г. Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. ист. наук / В. Г. Сарбей. – К., 1972. – 77 с.
21. Сарбей В. Г. Перерваний політ або цілком суб'єктивні меморії з нагоди 75-річного ювілею Є. М. Склярєнка / В. Г. Сарбей // Життя триває... – К. : Рідний край, 1999. – С. 46–52.
22. Сарбей Віталій Григорович (1928-1999): бібліографічний покажчик / під ред. В. А. Смоля. – К. : Інститут історії України НАН України, 1999. – 104 с.
23. Справа про захист докторської дисертації В. Сарбея. – Архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, спр.845. – 344 арк.
24. Шаповал Ю. І. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 118–129.

25. Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ ст. / Ю. І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 134–149.
26. Шевченко С. М. [Рецензія] / С. М. Шевченко // Радянська школа. – 1973. – № 4. – С. 102–103. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
27. Шевченко Ф. [Рецензія] Синтез сучасності / Федір Шевченко, Віталій Сарбей // Вітчизна. – 1971. – № 7. – С. 158–163. – Рец. на кн.: П. Ю. Шелест Україна наша Радянська. – К.: Політвидав України, 1970.
28. Шморгун П. М. [Рецензія] / П. М. Шморгун // Український історичний журнал. – 1973. – № 3. – С. 147–148. – Рец. на кн.: В. Г. Сарбей В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
29. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-их – початку 1970-их років / Віталій Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип. 18. – С. 59–98.
30. Яремчук В. П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» / В. П. Яремчук // Український історичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 149–162.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© А. І. Ткачук, 2011

Стаття надійшла до редколегії 30.03.2011

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ СЕРБІЇ 1878-1918 РР.

Розглянуто періодичні видання України останньої чверті XIX – початку XX ст. як джерело вивчення політичної історії Сербії 1878-1918 рр. Уперше зроблено спробу встановити обсяг виявлених матеріалів у київських, одеських, харківських й інших провінційних газетах, з'ясувати їхню значущість для висвітлення внутрішньо- і зовнішньополітичних процесів у сербській державі та проаналізувати вплив газетних публікацій на формування ставлення до них української громадськості.

Ключові слова: періодика України, історичне джерело, політична історія, Сербія, публіцистика, кореспондент.

Рассмотрены периодические издания Украины последней четверти XIX – начала XX в. как источник изучения политической истории Сербии 1878-1918 гг. Впервые сделано попытку установить объем обнаруженных материалов в киевских, одесских, харьковских и других провинциальных газетах, выяснить их значимость для освещения внутренне- и внешнеполитических процессов в сербском государстве и проанализировать влияние газетных публикаций на формирование отношения к ним украинской общественности.

Ключевые слова: периодика Украины, исторический источник, политическая история, Сербия, публицистика, корреспондент.

The paper deals with the Ukrainian periodicals of the late 19th – the beginning of the 20th century seen as the source for the research of 1878-1918 Serbian political history. The author attempts to define the amount of the referred information in the Kiev, Odessa, Kharkov and other provincial newspapers, to find out its importance in what concerns domestic and foreign political processes within Serbia and to analyze the influence of the newspaper articles on the Ukrainian public opinion formation.

Key words: Ukrainian periodicals, historical source, political history, Serbia, political journalism, reporter.

Періодичні видання є незамінним джерелом при вивченні історичних подій останньої чверті XIX – початку XX ст. на Балканах. Внутрішньополітичне становище балканських держав, загострення відносин між ними та боротьба європейських країн за вплив у регіоні завжди привертала увагу світового співтовариства. Українська громадськість через повідомлення газет також прагнула яконайбільше дізнатися про долю слов'янських народів на Балканському півострові, особливо сербів, яким активно допомагала під час сербсько-турецьких війн 1876-1878 рр. Актуальні питання не лише політики, але й економіки, культури знаходили відображення в тогочасній пресі. Цим пояснюється велика увага науковців до такого історичного джерела як періодика, що дає можливість всебічно розкрити життя сербського суспільства та об'єктивно відобразити події минулого.

В історіографії періодичні видання України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878-1918 рр. стали об'єктом не багатьох наукових праць. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення

у роботах учених: О. В. Павлюченко [1; 2], С. І. Шевченко [3], І. А. Глічов [4], В. В. Піскіжова [5], А. О. Копилов, А. А. Заводовський [6] та інших. Так, О. В. Павлюченко на основі архівних матеріалів та періодичних видань Росії, України і Сербії розглядав діяльність урядів Сербії, характеризував російсько-сербські дипломатичні відносини у динаміці, зупинявся на наукових, культурних зв'язках двох народів [1;2]. Дослідником публіцистичного доробку Л. Троцького, воєнного кореспондента на Балканах 1912-1913 рр. газети «Киевская мысль», був І. Глічов [4]. Однак він використав лише незначну частину статей, надісланих до редакції з фронтів війни. Періодичні видання України як джерело дослідження політичної історії Сербії 1878-1918 рр. у працях вказаних учених залучалися в межах поставлених авторами наукових завдань, комплексного аналізу проблеми немає. У зв'язку з цим автор робить спробу встановити обсяг матеріалів, присвячених подіям у сербській державі останньої чверті XIX – початку XX ст., та з'ясувати значущість виявлених публікацій для висвітлення

політичних процесів у Сербії й розкриття ставлення до них української громадськості.

Значна кількість періодичних видань України, у яких висвітлювалася політична історія Сербії 1878-1918 рр., знаходиться у фондах Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського, Державної наукової архівної бібліотеки (м. Київ), Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) та державних архівів областей. Слід відмітити, що стан збереження окремих газет не завжди дозволяє відтворити інформацію, надруковану на її шпальтах.

Особливе місце серед періодики України другої половини XIX – початку XX ст. посідають київські газети, зокрема, «Киевлянин» (1864-1919), публікації якого найбільш динамічно висвітлювали політичні процеси в сербському суспільстві та заслуговують на особливу увагу. Щоденна літературна та політична газета «Киевлянин» виходила у місті Києві й коштувала у 1888 році 7 копійок [7, с. 1]. З 1879 року її редактором став професор Київського університету Д. І. Піхно [8, с. 452]. За своїм спрямуванням видання вважалося монархічним, що підтверджували його окремі редакційні статті. Фактологічна інформація з Балканського півострова переважно подавалася у рубриках «Телеграми», «Закордонні вісті», «Останні вісті». Під час резонансних подій на Балканському півострові газета розміщувала спеціальні підрубрики: «Події з Балканського півострова» [9, с. 2], «Становище справ у Сербії» [10, с. 2], «Державний переворот у Сербії» [11, с. 2], «Австрійсько-сербський конфлікт» [12, с. 2]. На її шпальтах друкувалися офіційні документи, розкривалися причини загострення внутрішньополітичного становища, зміни державного ладу, думки окремих політичних лідерів, зовнішня політика сербських королів, позиції європейських держав та Росії щодо державотворчих процесів у Сербії, російсько-сербські відносини тощо. Зокрема, газета «Киевлянин» у статті «Питання про сербську конституцію» розкривала ставлення партій до зміни державного ладу Сербії у травні 1894 році та скасування прогресивної Конституції 1888 року. Опозиція виступила однозначно проти повернення до Конституції 1869 року, котра значно збільшувала обсяг повноважень короля. Правляча партія напередніків запевняла, що жоден з існуючих варіантів конституцій Сербії не відповідали сучасним вимогам сербського суспільства. Тому вони передбачали вироблення зовсім іншого основного закону держави, але лише за умови усунення опору опозиції чинній владі [13, с. 3]. Отже, аналіз виявлених публікацій газети «Киевлянин» дає можливість прослідкувати процес становлення державності незалежної Сербії 1878-1918 рр. та показати ставлення до нього європейської й української громадськості.

У зв'язку з обмеженням свободи слова у другій половині XIX ст. у Російській імперії, зокрема й в Україні, діяла ціла низка нормативних актів, які регламентували питання друку періодичних видань. Це негативно відбилося на розвитку видавничої справи. Зокрема, у 80-90-х роках XIX ст. скорочується перелік газет, які виходили на території України, та інформували про події з-за кордону. Такий стан справ ускладнює дослідження матеріалів преси за цей період.

Серед київських газет 80-х років XIX ст. слід відмітити газету «Заря», котра виходила протягом 1880-1886 рр. Редактором-видавцем газети був М. І. Кулішер, публіцист, історик, етнограф, юрист та громадський діяч [14, с. 2]. Газета оперативно інформувала українську громадськість про детальний перебіг збройного конфлікту на Балканах 1885 року в рубриці «Сербсько-болгарська війна» [15, с. 2]. У статті «Становище справ на Балканах» автор, який залишився невідомим, розмірковував над політикою європейських держав після війни. Австрія змушена була рятувати від нищівних умов миру підконтрольну їй Сербію. Росія прагнула зберегти свої прерогативи у Болгарії. Кореспондент уважав, що їхня дипломатія все більше розходилася у своїх поглядах на східне питання. «Як видно з сербсько-болгарського конфлікту, – акцентував він, – мова йшла не про примирення балканських народів, а про перерозподіл впливу на Балканах» [16, с. 3].

У 1887 році почала видаватися щоденна літературно-політична та економічна газета «Киевское слово» (1886-1905). На її сторінках розміщувалися статті про історію, культуру та самобутність сербського народу [17, с. 2]. Ці матеріали є цінним джерелом при вивченні розвитку сербсько-українських відносин. Травневий переворот 1903 року в Сербії, який своєю жорстокістю вразив світову громадськість, став об'єктом багатьох статей газети «Киевское слово» у рубриці «До подій у Сербії» [18, с. 2]. У публікаціях відображалися не лише факти, а й давалася оцінка тогочасних подій.

До процесу висвітлення політичної історії Сербії з 1899 року долучилося періодичне видання «Киевская газета» (1899-1905), яке не залишилося осторонь резонансних подій у Сербії. Газета активно коментувала зміни конституційного ладу сербської держави 1901 року [19, с. 3] та травневий переворот 1903 року [20, с. 1]. Питання престолонаслідування, яке гостро постало на початку XX ст. в Сербії, активно коментувалося у цій газеті [21, с. 3]. Зокрема, вона інформувала українське суспільство про травневий переворот 1903 року, аналізувала політичну ситуацію та намагалися з'ясувати причини кривавої розправи. Слід зазначити, що детальна характеристика та оцінка подій кореспондентами «Киевской газеты» давала можливість українському читачеві формувати власне ставлення до перевороту 29 травня 1903 року в Сербії.

У зв'язку з послабленням цензури у 1905 році у Російській імперії були створені більш сприятливі умови для розвитку преси в Україні. Серед періодичних видань цього часу слід виокремити газету «Киевская мысль» (1906-1918). Вона оперативно інформувала про події Балканської війни 1912-1913 рр., бо її воєнні кореспонденти працювали безпосередньо на фронтах бойових дій. Перша світова війна та роль Сербії у її розв'язанні стали об'єктом постійних повідомлень з Балкан у цій газеті. Вагомими для відтворення процесу становлення сербської державності на початку XX ст. були матеріали Л. Троцького про найвпливовіших політичних діячів Сербії: Н. Пашича, Л. Пачу, С. Новаковича, С. Протича, М. Драшковича.

Окремий блок преси України останньої чверті XIX – початку XX ст. складають одеські періодичні видання «Одесский вестник» (1827-1893), «Новороссийский телеграф» (1869-1903), «Правда» (1877-1880), «Одесский листок» (1880-1917), «Одесские новости» (1884-1917). У різні періоди вони активно друкували повідомлення про політичні процеси в Сербії. Важливим джерелом інформації про російсько-турецьку війну 1877-1878 рр. та Берлінський конгрес 1878 року була газета «Правда», політичним відділом якої завідував історик та журналіст Г. О. Афанасьєв, котрому належить авторство більшості редакційних статей на відповідну тематику [24, с. 25]. Газети «Одесский вестник», «Новороссийский телеграф» також слідували за подіями у Сербії під час війни з Туреччиною. Перманентна міністерська криза у 80-90-х років XIX ст. та державний переворот 1 квітня 1893 року стали об'єктом уваги публікацій «Одесского вестника» [25, с. 3], «Одесского листка» [26, с. 2], «Одесские новости» [27, с. 2]. Остання з вказаних газет лише з 1893 року стала політичною, чим пояснюється практично відсутність у ній інформації про державотворчі процеси в Сербії у 80-х років XIX століття. Однак перебіг Балканських 1912-1913 рр. та Першої світової війн у газеті «Одесские новости» розкривався у матеріалах її кореспондентів з-за кордону досить детально [28, с. 2–3]. Публікації одеської преси є важливим джерелом при вивченні формування думки громадськості південного регіону підросійської України про події на Балканах.

Серед періодики Харківської губернії слід відмітити «Харьковские губернские ведомости» (1838-1915) та «Южный край» (1880-1919). Переважна більшість офіційних газет, які видавалися у губерніях Наддніпрянської України, друкували місцеву інформацію, але в Харкові відповідне періодичне видання також слідувало за подіями у світі, зокрема в Сербії. Проте повідомлення на її сторінках мали переважно фактологічний характер та базувалися на отриманих телеграмах від загальноімперського телеграфного агентства. У «Харьковских губернских ведомостях» нами виявлені публікації про події російсько-турецької війни 1877-1878 рр., проголошення Конституції Сербії 1888 року, політичну кризу 90-х років XIX ст. у сербській державі [29, с. 2]. У газеті «Южный край» для вивчення ролі Сербії в розв'язанні збройних конфліктів на Балканах становлять інтерес матеріали про сербсько-болгарську, Балканські та Першу світову війни [30, с. 3].

Періодичні видання останньої чверті XIX – початку XX ст. інших регіонів України, які перебували у складі Російської імперії, також не стояли осторонь подій на Балканському півострові. Серед них: «Черниговская газета», «Елисаветградский вестник», «Юг», «Голос Юга», «Вольный», «Елисаветградский день», «Южная Россия» та інші. Слід відзначити, що переважна більшість провінційної преси не могла дозволити собі мати власних кореспондентів у столицях європейських держав або на фронтах бойових дій. Тому редакції запозичували матеріали з великих періодичних видань Російської імперії та передруковували телеграми з-за кордону від телеграфних агентств. У зв'язку з цим матеріали

вказаних періодичних видань для вивчення внутрішньої та зовнішньополітичних процесів у Сербії можливо залучити лише епізодично, у залежності від їхньої значущості для вирішення поставлених завдань.

На особливу увагу заслуговують публікації щоденної політичної, літературної та економічної газети «Голос Юга», яка розглядалася сучасниками як одне з найкращих провінційних видань. Її засновником, редактором-видавцем став Д. С. Горшков, дворянин, депутат першої Державної Думи, відомий ліберальний публіцист, авторитетний земський гласний, член багатьох культурно-просвітницьких товариств Херсонської губернії [31, с. 102]. У статтях її кореспондентів розкривалися: позиція Сербії щодо анексії Боснії та Герцеговини [32, с. 2], причини та наслідки Балканських війн 1912-1913 рр. [33, с. 3], співпраця українців та сербів під час Першої світової війни [34, с. 2]. Підвищений інтерес до сербських справ редакції цієї газети пояснюється великою кількістю сербів та їхніх нащадків у Єлисаветградському повіті, що проживали на цій території з XVIII ст.

Інформація про політичні події в Сербії останньої чверті XIX – початку XX ст. у періодичних виданнях мала як фактологічний, так й узагальнюючий, оціночний характер зі спробами аналізу та прогнозування історичних подій. Ускладнюється дослідження матеріалів неможливістю або сумнівним встановленням авторства статей. Значна їх кількість друкувались під вигаданими іменами, підписувалась лише ініціалами автора чи загальними поняттями. У результаті вивчення публікацій кореспондентів нам вдалося встановити авторство окремих статей, підписаних криптонімами та псевдонімами. Зокрема, під підписами «Д.И.» та «Дмитрий Иванов» друкував статті редактор газети «Киевлянин» Д. І. Піхно [35, с. 1], під криптонімом «Н.» у газеті «Одесский листок» [36, с. 3] – публіцист та письменник О. В. Амфітеатров, у «Киевской газете» під псевдонімом «Тэзи А.» [37, с. 2] – редактор цієї газети А. Ф. Френкель, у «Голос Юга» під ім'ям «И. Давидов» [33, с. 2] – журналіст київських видань І. Л. Давидзон та інші. Репортажі свідка сербсько-болгарської війни 1885 року Антонія Петровського надрукувала у 1886 році газета «Заря» [38, с. 1]. Нам вдалося встановити, що справжнє ім'я автора цих публікацій Антоній Піотровський. Він був польським художником, працював кореспондентом та ілюстратором декількох англійських й французьких газет у Болгарії під час сербсько-болгарської війни 1885 року [39, с. 40]. Київська газета «Заря» у цей час мала також свого кореспондента в Сербії, який підписував статті криптонімом «M.N.W.» [16, с. 2]. Крім того, про життя сербського народу на сторінках періодичних видань України друкували статті славісти М. Є. Глокке [40, с. 3], А. І. Степович [17, с. 2]. У 90-х роках XIX ст. у Духовній семінарії на навчання в Києві перебував Мілан Бойович, який згодом став відомим журналістом. У 1890 році він з Белграда надсилав до редакції газети «Киевское слово» матеріали про становище в Сербії. Так, у статті від 18 липня 1890 року М. Бойович інформував про створення редактором газети «Велика Србија» В. Качанським однойменного товариства, яке мало сприяти

об'єднанню всіх слов'ян для збереження самобутності народів та вести боротьбу за «ідею національного єднання» [41, с. 3]. Свої публікації він підписував псевдонімом «М. Б-ч» [42, с. 26]. Виразили своє ставлення до окремих подій у Сербії член Київського благодійного товариства Т. Ф. Флоринський [43, с. 3] та громадський діяч і публіцист П. М. Мілюков [44, с. 3]. Також у цей період на сторінках «Киевской газеты» під псевдонімом Гарольд друкувався І. М. Левінський [45, с. 288] – журналіст, який співпрацював з періодичними виданнями «Киевское слово» та висвітлював переважно театральне або літературне життя Києва. Одним із військових кореспондентів газети «Киевская мысль» під час Балканських війн 1912-1913 рр. був Л. Троцький, який також працював під псевдонімами «Антид Отто», «Янов». Відомо про його більше 70 статей, репортажів та кореспонденцій розміщених на сторінках періодичних видань. Окрім газети, «Киевская мысль» його матеріали друкували також «Одесские новости». Серед причин Балканських війн 1912-1913 рр. кореспондент називав панславізм. На його думку, гасло «Балкани – балканським народам!» стало ідеологічною основою розгортання національно-визвольного руху за визволення християнських народів з-під володарювання Туреччини. На цій підставі Л. Троцький дійшов висновку, що кожен народ має право на самовираження через створення власної держави [47, с. 3].

При аналізі публікацій необхідно пам'ятати про суб'єктивність оцінки кореспондентами окремих подій. Зокрема, стаття «Що нам робити зі слов'янами?» чітко відображає націоналістичні погляди редакції

газети «Киевлянин». Автор уважав, що «з точки зору російських інтересів слов'яни (балканські народи – А.) Росії не потрібні і ніякої користі принести не можуть, відповідно, з політичних міркувань нам зовсім не доводиться триматися дружби зі слов'янами та шукати їй» [35, с. 1]. Хоча для південних і західних слов'ян заступництво Російської імперії у край необхідне, інакше вони залишаться напризволяще. Основне завдання Петербурга – це дотримання миру та вирішення питання за чорноморські протоки, а не піклування про народи, які цього не заслуговують [35, с. 1]. Досить різка критика пояснюється особистою позицією автора щодо зовнішньої політики балканських країн. Однак указана публікація не свідчить про панування цієї думки в суспільстві.

Таким чином, обсяг виявлених матеріалів, присвячених сербській державі 1878-1918 рр., дозволяє зробити неупереджені, аргументовані висновки й узагальнення. Періодичні видання України останньої чверті XIX – початку XX ст. є важливим джерелом для вивчення політичної історії Сербії 1878-1918 рр. В опублікованих матеріалах газет щодо Сербії розглядалася діяльність державних органів та політичних партій, аналізувалися причини політичних криз, викладалися позиції громадських діячів з окремих проблем, інформувалося про реакцію народу на дії уряду тощо. Важливість періодичних видань України як джерела дослідження політичної історії Сербії полягає в тому, що вони відображають суспільно-політичні процеси в державі у динаміці та дають можливість прослідкувати формування громадської думки щодо них.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Павлюченко О. В. Россия и Сербия 1888-1903 (дипломатические отношения, общественные связи). – К., 1987. – 130 с.
2. Павлюченко О. В. Украина в российско-югославянских суспільних зв'язках (друга пол. XIX – початок XX ст.) – К., 1992. – 206 с.
3. Шевченко С. І. Українська доля Нової Сербії. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини (Кіровоградщина в українсько-сербських зв'язках (1775-2002)). – Кіровоград, 2004. – 167 с.
4. Глічов І. Балканські війни 1912-1913 рр. в оцінці Л. Троцького // Республіканець. – 1995. – № 1-2. – С. 57–59.
5. Піскіжова В. Благодійна діяльність української громадськості на підтримку національно-визвольного руху болгарського народу в період російсько-турецької війни 1877-1878 рр. (За матеріалами газети «Киевлянин») // Дриновський збірник=Дриновски сборник / С. Ю. Страшнюк (голов. ред.). – Харків ; Софія : Академічне вид-во ім. Марина Дринова, 2009. – 481 с. – Т. 3. – С. 92–98.
6. Копилов А. О., Заводовський А. А. Вплив визвольної боротьби балканських слов'ян на трансформацію слов'янської ідеї в суспільно-політичні думки України другої половини XIX ст. // Український історичний журнал. – 2003. – № 2. – С. 56–66; 2005. – № 1. – С. 148–164.
7. Киевлянин. – 1888. – 27 октября.
8. Киевлянин [1864-1918] // Русская периодическая печать (1702-1894): Справочник. – М. : Гос. изд-во полит. лит., 1959. – С. 452.
9. События на Балканском полуострове // Киевлянин. – 1885. – 11 ноября.
10. Положение дел в Сербии // Киевлянин. – 1889. – 1 марта.
11. Государственный переворот в Сербии // Киевлянин. – 1903. – 1 июня.
12. Австро-сербский конфликт // Киевлянин. – 1909. – 3 марта.
13. Вопрос о сербской конституции // Киевлянин. – 1894. – 7 сентября.
14. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона в 82 т. и 4 доп. т.: Т. 16А (32): Коялович – Кулон. – С.-Петербург, 1895.
15. Сербско-болгарская война // Заря. – 1885. – 12 ноября.
16. M.N.W. Современное положение дел на Балканском полуострове // Заря. – 1885. – 6 декабря.
17. Киевское слово. – 1890. – 17 января.
18. К событиям в Сербии // Киевское слово. – 1903. – 1 июня.
19. Сербия // Киевская газета. – 1901. – 14 апреля.
20. Кровавая катастрофа в Белграде // Киевская газета. – 1903. – 31 мая.
21. Правда о королеве Драге // Киевская газета. – 1901. – 13 мая.
22. Киевская газета. – 1901. – 9 мая.
23. Сербия // Киевская газета. – 1901. – 24 мая.
24. Особові архівні фонди Інституту рукопису: [путівник] / Національна академія наук України ; Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського ; Інститут рукопису. – К., 2002. – 768 с.
25. Сербия // Одесский вестник. – 1893. – 9(21) июня.
26. Переворот в Сербии // Одесский листок. – 1893. – 3 апреля.

27. Сербия // Одесские новости. – 1893. – 16(28) декабря.
28. Европейская война. Сербия и Черногория против Австрии // Одесские новости. – 1893. – 1(14) октября.
29. Сербия // Харьковские губернские ведомости. – 1888. – 9 декабря.
30. Южный край (Харьков). – 1885. – 11(23) ноября.
31. Родионова Т. С. Журналисты, редакторы и издатели – члены первой Государственной Думы // Вестник Московского Университета. Сер. 10. Журналистика. – 2006. – № 1. – С. 116–121.
32. Балканские дела // Голос Юга (Елисаветград). – 1908. – 23 ноября.
33. Давидов И. Шансы войны и мира // Голос Юга (Елисаветград). – 1913. – 17 января.
34. Голос Юга (Елисаветград). – 1914. – 10 октября.
35. Д.И. Что нам делать со славянами? // Киевлянин. – 1885. – 13 ноября.
36. Н. Новая сербская конституция // Одесский листок. – 10 апреля.
37. Тэзи А. События в Сербии // Киевская газета. – 1903. – 3 июня.
38. Петровский Антоний. Недавняя война // Заря. – 1886. – 12 июня.
39. Малиновский Ежи Максимилиан. Антоний Пиотровский и художественная культура Пруссии в 19 веке // Восточная Пруссия. История. Культура. Искусство. – Калининград, 2003. – Вып. 1. – С. 40–48.
40. Киевлянин. – 1999. – 19 сентября.
41. Киевское слово. – 1890. – 18 июля.
42. Павлюченко О. В. Сербия та Черногорці в Україні (XIX – початок XX ст.): біографічний словник. – К. : КЖД «Софія», 2009. – 178 с.
43. Т.Ф. Россия и Австрия // Киевлянин. – 1883. – 26 октября.
44. Милоков П. Н. о балканских делах // Голос Юга. – 12 октября.
45. Масанов И. Ф. Словарь псевдонимов русских писателей, ученых и общественных деятелей: В 4 т. – Т. 1. – М., 1956. – 440 с.
46. Наблюдения и обобщения // Одесские новости. – 1912. – 19 октября.

Рецензенти: Павлюченко О. В., д.і.н., професор Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України;
Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту.

**ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ШЛЯХТИ
РІВНЕНЬСЬКОГО ПОВІТУ ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ
РІВНЕНЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Охарактеризовано та введено до наукового обігу джерела щодо вивчення шляхти Рівненського повіту Волинської губернії кінця XVIII – початку XX століть, які зберігаються у фондах Державного архіву Рівненської області. Актуальність даної публікації зумовлена відсутністю до цього часу комплексного дослідження шляхти Рівненського повіту, а відтак і невивченістю джерел, які висвітлюють життя польської аристократії.

Ключові слова: шляхта, Рівненський повіт, Волинська губернія, фонд, Державний архів Рівненської області.

Охарактеризованы и введены в научный оборот источники к изучению шляхты Ровенского уезда Волынской губернии конца XVIII – начала XX веков, хранящиеся в фондах Государственного архива Ровенской области. Актуальность данной публикации обусловлена отсутствием к этому времени комплексного исследования шляхты Ровенского уезда, а следовательно и не изученностью источников, которые отображают жизнь польской аристократии.

Ключевые слова: шляхта, Ровенский уезд, Волынская губерния, фонд, Государственный архив Ровенской области.

In article are characterized and the sources to study of the szlachta (the gentry) of the Rivne district Volynsk province at the end of the 18th – beginning of the 20th century are entered to the scientific reference (manipulation) which are kept in funds of State archive of the Rivne oblast. A urgency of the given publication caused by absence before this time of complex research the szlachta of the Rivne district, and by that remain unexplored and source, which cover life of the Polish aristocracy.

Key words: szlachta, Rivne district, Volynsk province, fund, State archive of the Rivne oblast.

Успішне дослідження будь-яких фактів, процесів чи явищ, виявлення закономірності та особливості їх еволюції значною мірою залежить від доступу до джерел, що несуть інформацію про них. Відтак і для об'єктивного висвітлення та критичного аналізу становища шляхти Рівненського повіту Волинської губернії в різних сферах кінця XVIII – початку XX століть життя є необхідним використання широкого комплексу джерел.

З-поміж опублікованих джерел з історії Російської імперії значне місце займають нормативно-правові документи. До них належать маніфести, укази, рішення Державної ради, затверджені імператором. Ці документи опубліковані в збірниках «Полное собрание законов Российской империи» (СПб., 1830) та «Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе» (СПб., 1875-1877). На їх підставі встановлювалися права та обов'язки шляхтичів після приєднання Волині до складу Російської імперії.

Специфіку проведення реформи 1847 р. у південно-західних губерніях держави відображено в акті «Инвентарные положения Западных губерний (составлено въ земскомъ отдѣль Министерства внутренних дел)» (1859).

Окрему групу опублікованих джерел складають статистичні документи та довідникові збірники, зокрема «Военно-статистическое обозрѣніе Волынской губернии» (Київ, 1887) і «Памятная книжка Волынской губернии» (Житомир, 1887-1914).

Велика кількість фактичного матеріалу міститься у збірниках документів і матеріалів. Наприклад, інформація про становище селян та їх опір зловживанням поміщиків (у тому числі і шляхтичів), і Рівненського повіту зокрема, вміщена у збірниках документів і матеріалів «Селянський рух на Україні: середина XVIII – перша чверть XIX ст.» (Київ, 1978), «Селянський рух на Україні: 1826-1849 рр.» (Київ, 1985), «Селянський рух на Україні: 1850-1861 рр.»

(Київ, 1988). Значна кількість матеріалів з історії Рівненщини вміщена у збірнику «Ровно 700 років. 1283-1983 рр.» (Київ, 1983).

Спроби введення архівних матеріалів, зокрема і фондів Державного архіву Рівненської області (далі – ДАРО) щодо висвітлення проблеми становища місцевого шляхетства, до наукового обігу робили науковці Рівненщини. Зокрема, у працях О. Молчанова «Ровно. Історико-архітектурний нарис» (Київ, 1973), П. Ричкова «Дорогами Южной Ровенщины» (Москва, 1989), Я. Поліщука «Рівне. Мандрівка кризь віки. Нариси з історії міста» (Рівне, 1997), О. Прищепи «Вулицями старого міста. Топонімічні дослідження історії Рівного» (Рівне, 1997), В. Павлюка «Магнатерія Волині в соціально-економічному житті Правобережжя у XIX ст.» (Острог, 2000) використання неопублікованих джерел зумовлено тематикою даних досліджень.

Окремо необхідно зазначити праці Д. Бовуа «Битва за землю. 1863-1914. Поляки в соціетнічних конфліктах» (Київ, 1998) та «Шляхтич, кріпак і ревизор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863)» (Київ, 1996), які характеризують соціальне становище шляхти у XIX ст. в складі Російської імперії, його еволюцію у зв'язку з наступом уряду на права польської аристократії. При здійсненні дослідження використано значну кількість архівних матеріалів, щоправда фонди ДАРО Д. Бовуа не вивчали.

Незважаючи на постійну роботу вчених, спрямовану на публікацію архівних документів та введення їх до наукового обігу, все ж переважна їх частина залишається недоступною широкому загалу, оскільки досі залишаються неопрацьованими і розпорощеними по різних архівних установах.

Неопубліковані джерела до вивчення шляхти Рівненського повіту в основному містяться в фондосховищах Державного архіву Рівненської області, Державного архіву Житомирської області та Центрального державного історичного архіву України у м. Києві.

А відтак дане дослідження є актуальним і потребує подальшого вивчення.

Метою запропонованої розвідки є аналіз фондів ДАРО щодо виявлення, вивчення та введення до наукового обігу джерел до вивчення шляхти Рівненського повіту Волинської губернії кінця XVIII – початку XX століть.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

- 1) виявити серед фондів ДАРО матеріали до висвітлення життя та діяльності польської аристократії періоду входження Волині до складу Російської імперії;
  - 2) проаналізувати та систематизувати джерела за тематичним критерієм;
  - 3) ввести до наукового обігу виявлені матеріали.
- ДАРО – установа, яка містить переважну частину джерел до вивчення шляхти Рівненського повіту Волинської губернії кінця XVIII – початку XX століть, які складають наступні фонди.

Зокрема, **фонд 7 (Рівненська дворянська опіка)** містить значну кількість справ, які відповідно до

змісту їх документів умовно можна поділити на кілька груп.

Першу групу складають документи про встановлення опіки над майном померлих власників, зокрема і представників польської аристократії. Численність справ цього фонду свідчить про скрутне матеріальне становище окремих шляхтичів Рівненського повіту. Встановлення опікуна над майном боржника було необхідною умовою для отримання стягнення боргу. Тому за умови наявності заборгованості померлого шляхтича у першу чергу про встановлення опіки над його майном клопотали кредитори.

Наприклад, у 1880-1915 рр. опікою розглядалися справи про взяття під опіку маєтків померлих графа Станіслава Станіславовича Ворцеля та князя Йосифа Марцеліновича Любомирського, на майно яких хотіли звернути стягнення кредитори боржників [1; 3; 5; 6].

До другої групи належать справи про встановлення опікунського правління над малолітніми особами та їх майном. Наприклад, протягом 1880-1897 рр. розглядалася справа про встановлення опікунського правління над особами малолітніх дворян Костянтина, Льва, Марфи, Антоніни, Фекли Зеленських та їх нерухомого майна частини с. Гольшева [2]. Опіку також було встановлено над малолітнім Г. Стецьким і його майном [7].

Третя група включає документи про встановлення опікунського правління майном власників-боржників у разі несплати ними боргу. Зокрема, до цієї групи належить справа щодо передавання в опіку маєтку графині Соломеї Ворцель, яка розглядалася в Рівненській дворянській опіці протягом 1880-1884 рр. У справі вміщено значну кількість документів щодо листування із зазначеного предмета між Волинським губернським правлінням, Рівненською дворянською опікою, Рівненським повітовим поліційним правлінням, приставом 3 стану Рівненського повіту [4].

Тобто, матеріали цього фонду пов'язані в основному з вирішенням долі майна неповнолітніх чи померлих власників або ж тих, хто заборгував значні суми та не міг їх повернути кредиторам-шляхтичам або державі. Справи надають інформацію про скрутне матеріальне становище шляхти Рівненського повіту, її значну заборгованість, подрібнення маєтків.

У справах **фонду 15 (Рівненське повітове в чиншових справах присутствіє)** зберігаються звернення жителів Рівненського повіту про визнання за ними прав на землю в маєтках тих чи інших шляхтичів, які були наслідком проведення селянської реформи. Селяни вказували на обмеження їх прав з боку поміщиків і спроби позбавити сервітутних прав. З такими проханнями зверталися жителі слобод Дерманки [8], Ведмедівки [11], Рудні [12], Собовки [13], села Будки [9], колонії Смолярня [14], містечка Висоцька [10].

Фонд 379 (Рівненський повітовий справник) містить свідчення як про політичне становище в Рівненському повіті після повстань 1830-1831 рр. та 1863 р., так і дані економічного характеру.

Зокрема, до першої групи справ належать документи про політичну благонадійність чиновників, у тому числі і шляхетського походження; листування про стеження за особами польського походження, які

проживали в повіті та тими, що прибули; розшук повстанців і їх маєтків; дані про обшуки в запідозрених осіб у антиурядовій діяльності тощо.

До цієї групи справ належить список офіцерів польської національності, які проживали в Рівненському повіті, та за якими здійснювався нагляд, поданий 14 серпня 1863 р. губернатору Волинської губернії [19, арк. 16–17]; рапорт поліцмейстерів про спостереження за особами, які приїжджали у повіт (зокрема, щодо колезького реєстратора Олександра Косацького, довіреної особи графа Станіслава Ворцеля) [15, арк. 10–11]; листування і вказівка Военно-слідчої комісії з політичних справ, яка функціонувала у м. Луцьку, від 17 вересня 1865 р. до Рівненського справника про проведення обшуку в будинку Карла Стецького [20, арк. 2–2 зв.].

Крім того, фонд містить справу, документи якої свідчать про листування у 1869 р. між Рівненським повітовим справником і губернатором Волинської губернії щодо підозрівання поміщиків польського походження в збиранні коштів при влаштуванні балів з метою використання їх на політичні заходи [21].

Уряд прагнув залучити шляхту до адміністративної служби, але їх благонадійність пильно перевірялася. Проте не в усіх сферах полякам довіряли, зокрема 10 лютого 1868 р. від Волинського губернатора надійшов наказ Рівненському повітовому справнику потурбуватися про термінове звільнення римо-католиків (ними переважно були польські шляхтичі) з служби не лише в канцелярії поліції, а й взагалі з цієї установи [16, арк. 2–2 зв.].

Серед справ цієї групи є документи про складання у 1852 р. переліку поміщиків та їх синів для залучення до військової служби [18, арк. 7–9 зв.].

Другу групу документів цього фонду складають свідчення економічного характеру. Сюди належать списки корчм, розташованих на відстані 3 верст від м. Рівного і містечок Рівненського повіту. У них зазначалися дані про місце знаходження цих закладів, час побудови, їх власників та орендарів. В переважній більшості корчми належали князям Валевським, Любомирським, Чарторийським, Стецьким, Четвертинським. Ці дані були надані Волинському губернатору 29 січня 1869 р. [17, арк. 22–26].

Тобто, документи цього фонду висвітлюють як соціальне становище шляхти, зокрема його погіршення у зв'язку з придушенням повстання 1863 р., та як наслідок свідчать про повну недовіру до поляків, обшуки їх помешкань, здійснення нагляду за ними; так і перераховують корчми, які перебували у їх власності, тобто подають інформацію економічного характеру.

Матеріали **380 фонду (Рівненська повітова поліція)** близькі за своїм змістом до документів попереднього фонду. Зокрема, в одній із справ зберігаються рапорти приставів різних станів, подані до начальника Рівненської повітової поліції. У них вміщено інформацію про осіб, які перебували під наглядом поліції у 1863 р. (Микола Ворцель, Адольф Кашовський, Осип Валевський [22, арк. 4 зв.–6, 10–14].

Питання соціально-економічного становища шляхти Рівненського повіту висвітлюють справи **фонду 384 (Рівненський повітовий суд, далі – РПС)**. Їх

відповідно до змісту можна поділити на кілька категорій.

Зокрема, перша група документів розповідає про заходи російського самодержавства, які були пов'язані з придушенням повстання 1830-1831 рр. та ліквідацією його наслідків, покаранням учасників виступу. Справа 51 (опис 5) містить правила загальної конфіскації маєтностей власників, нащадки яких позбавлені своїх прав у зв'язку з участю в польському повстанні, затверджені імператором 4 травня 1837 р., а також перелік власників Рівненського повіту і їх маєтків, які перебували під заборонаю [24, арк. 2–28].

Крім того, виникало багато конфліктів через спроби конфіскувати маєтки повстанців, які ті задовго до виступу 1830-1831 рр. передали у власність інших осіб. Зокрема, в РПС у січні 1843 – березні 1844 рр. велася справа про визнання власником частини с. Зносичі Івана Симоновича Соколовського у зв'язку з конфіскацією майна графа Станіслава Ворцеля [26].

Складною була справа, що розглядалася протягом 1844-1865 рр., щодо накладення заборони на частину с. Грушвиця, власницею якої була Анна Дуніна (з Ледуховських), матір учасника повстання Анастасія Дуніна [27].

Другу групу документів становлять матеріали, які вказують на відносини між шляхтою Рівненського повіту і місцевим селянством.

Ще задовго до маніфесту від 19 лютого 1861 р. шляхта звільняла селян від кріпосної залежності. Зокрема, документи РПС свідчать про такі дії княгині Марцеліни Чарторийської (доньки Михайла Радзивілла) у 1846 р. [23, арк. 3–7].

До цієї ж групи документів належать уставні грамоти, які укладалися між поміщиками і селянами на виконання селянської реформи 1861 р. У фондах ДАРО містяться документи, які були дані селянам Великого Олексина [62], Малого Олексина [63], Караєвичів [64], Колоденки [65], Козлина [66], Кривичів [67], Обарова [68], Понебля [69], Нового Двору [70], Студеньок [71], Шпанова [72]; а також викупні акти щодо викупу селянами землі у поміщиків Рівненського повіту та звіти викупних закладів за 1868-1872 рр. [28].

Окремі справи фонду свідчать, що через неадекватне ставлення поміщиків до селян в окремих випадках останні виявляли свою непокору, наприклад, шляхом підпалу майна поміщиків, зокрема і шляхтичів (Яновського в с. Тинне [56], Любомирського в с. Липки [57]), відмовлялися викупувати непридатну до обробітку землю (зокрема, в с. Злазне у графа Ворцеля [29]).

До третьої групи документів належать матеріали, які вказують на скрутне матеріальне становище шляхти Рівненського повіту, оскільки зберігають векселя, розписки про отримання польськими аристократами позик та їх погашення, справи щодо продажу з публічних торгів їх маєтків у зв'язку із заборгованістю перед кредиторами та державою через несплату податків, накладення заборони на маєтки шляхтичів для забезпечення їх боргу.

У 40-50-х роках XIX ст. до РПС було подано векселя і розписки, які засвідчували заборгованість Миколи Станіславовича Ворцеля [60, арк. 34];

Антонія Прушинського [60, арк. 63]; Амелії Йосипівни Валевської [60, арк. 8].

Справи щодо накладення заборон велися щодо маєтків: с. Ставки і Глазне графів Ворцелів [41], лісу Степанського маєтку графа М. Ворцеля [42], с. Самостріли поміщика Владислава Словицького [48], Клеванський та Підлужненський маєток княгині Марцеліни Чарторийської (доньки князя Михайла Радзивілла) [49].

Окрему категорію цієї групи документів становлять справи про стягнення грошових сум з боржників, значну частину яких складали шляхтичі. Зокрема, це справи за позовами до князів Валевського [50], Чарторийського [51], Любомирських [52], Стецького [53], графа М. Ворцеля [54; 55] тощо.

У РПС розглядалися справи про продаж з публічних торгів: маєтку поміщика с. Коростятин Прушинського (1843 р.) [38]; майна поміщика м. Тучин Валевського (1847-1867 рр.) [39]; Коростятинської волості поміщика Прушинського (1868-1870 рр.) [45].

Четверту групу документів становлять справи, які присвячені вирішенню суперечок щодо права власності на той чи інший маєток чи його частину між польськими землевласниками з однієї сторони і державою в особі Волинської палати державного майна з іншої. Захищаючи майнові інтереси своїх родин, їх представники неодноразово виступали як позивачами, так і відповідачами в РПС; причому в ролі перших – у справах, пов'язаних з діяльністю підданих, а другого – у зв'язку з політикою уряду, спрямованою на послаблення матеріального становища польських землевласників (зокрема, і шляхом зменшення їх землеволодіння).

Так, у РПС велася справа по земельній суперечці між Волинською палатою державного майна і поміщиком Невирківського володіння князя К. Любомирським [35]. До цієї ж групи документів належать справи про конфлікти щодо захоплення князями Чарторийськими землі в Клеванській юрисдикції [32], князями Четвертинськими державної землі в с. Микуліні [33], суперечки щодо оспорювання землі між державною казною і князями Чарторийськими в м. Клевань [36].

Документи ДАРО свідчать, що конфлікти виникали між державними установами і польськими землевласниками у справах про порушення прав духовенства. Так, Радзивілли звинувачувалися в

захопленні церковних земель у с. Зносичі [30]; Четвертинські – землі парафіяльного костелу в с. Гориньграді [31]; Ворцелі – територій Троїцької церкви в м. Степані [34] та спірних озер у с. Золото лині [37].

Архівні джерела засвідчують, що шляхта виступала у РПС у випадках порушення їх прав і в якості позивачів. У суді були заведені справи про продаж з публічних торгів майна боржників для сплати чиншу князям Чарторийським [40], князю К. Любомирському [43; 44; 46], графу В. Плятеру [47].

П'яту групу складають документи, які подавалися до РПС для їх реєстрації та надання їм юридичної сили. Це заповіти, договори, дарчі записи тощо. Зокрема, справа «Прохання різних осіб про реєстрацію записів продажу, духовних заповітів, договорів дарування, третейських записів та інших актів у вхідній книзі з додатками» містить різні види цих документів, зокрема заповіт А. Сербиновича [61, арк. 3а], договір купівлі-продажу вотчинного маєтку с. Золотієва з всіма угіддями [61, арк. 3 б–3 б зв.].

У 1852 р. велася справа про засвідчення копії продажного запису на купівлю поміщиком Томіліним у поміщика Ворцеля Степанського маєтку [58].

Значна кількість документів цієї групи вміщена у справі про прохання жителів м. Рівного до князя К. Любомирського про надання їм землі для спорудження будинків та інші ділові зобов'язання. Земельні ділянки у 1859 р. надавалася купцям, державним чиновникам, селянам, медичним працівникам, дворянам [59, арк. 123, 126, 132]. Також Любомирські здавали в оренду різні будови, сади [59, арк. 135].

Таким чином, фонди ДАРО зберігають значну кількість документів, які умовно поділяються на кілька груп у залежності від характеру інформації, яку вони містять. Велика частка справ цього архіву може використовуватися як джерело до вивчення шляхти Рівненського повіту.

Зважаючи на недостатній рівень дослідження шляхти Рівненського повіту, є актуальним подальше виявлення, вивчення та введення до наукового обігу неопублікованих джерел, у яких міститься інформація про суспільно-політичне, соціально-економічне, культурне становище шляхетських польських родин наприкінці XVIII – на початку ХХ століть.

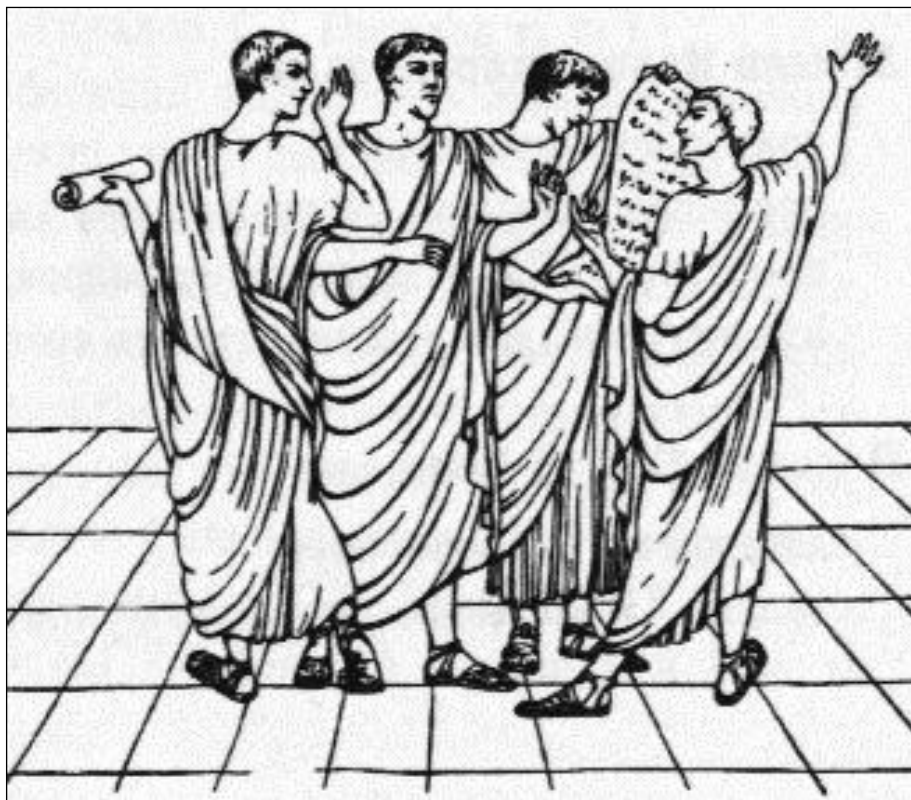
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО), ф. 7, оп. 1, спр. 7.
2. ДАРО, ф. 7, оп. 1, спр. 9.
3. ДАРО, ф. 7, оп. 1, спр. 13.
4. ДАРО, ф. 7, оп. 1, спр. 14.
5. ДАРО, ф. 7, оп. 1, спр. 52.
6. ДАРО, ф. 7, оп. 1, спр. 57.
7. ДАРО, ф. 7, оп. 2, спр. 1.
8. ДАРО, ф. 15, оп. 1, спр. 2.
9. ДАРО, ф. 15, оп. 1, спр. 10.
10. ДАРО, ф. 15, оп. 1, спр. 13.
11. ДАРО, ф. 15, оп. 1, спр. 17.
12. ДАРО, ф. 15, оп. 1, спр. 29.
13. ДАРО, ф. 15, оп. 1, спр. 37.
14. ДАРО, ф. 15, оп. 1, спр. 45.
15. ДАРО, ф. 379, оп. 1, спр. 3.

16. ДАРО, ф. 379, оп. 1, спр. 13.
17. ДАРО, ф. 379, оп. 1, спр. 16.
18. ДАРО, ф. 379, оп. 2, спр. 1.
19. ДАРО, ф. 379, оп. 2, спр. 2.
20. ДАРО, ф. 379, оп. 2, спр. 34.
21. ДАРО, ф. 379, оп. 2, спр. 51.
22. ДАРО, ф. 380, оп. 1, спр. 13.
23. ДАРО, ф. 384, оп. 3, спр. 1.
24. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 51.
25. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 52.
26. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 54.
27. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 55.
28. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 65.
29. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 66.
30. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 80.
31. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 85.
32. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 89.
33. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 90.
34. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 113.
35. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 114.
36. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 135.
37. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 159.
38. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 335.
39. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 341.
40. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 364.
41. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 372.
42. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 374.
43. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 380.
44. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 386.
45. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 409.
46. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 417.
47. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 418.
48. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 420.
49. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 432.
50. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 455.
51. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 456.
52. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 464.
53. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 477.
54. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 484.
55. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 485.
56. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 812.
57. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 817.
58. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 856.
59. ДАРО, ф. 384, оп. 5, спр. 1025.
60. ДАРО, ф. 384, оп. 6, спр. 6.
61. ДАРО, ф. 384, оп. 6, спр. 7.
62. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 3.
63. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 4.
64. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 5.
65. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 6.
66. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 7.
67. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 8.
68. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 9.
69. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 10.
70. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 11.
71. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 12.
72. ДАРО, ф. 384, оп. 7, спр. 13.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

*Огляди
та повідомлення*

СУЧАСНА НАУКОВО-ТЕХНІЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РІЗНІ АСПЕКТИ ТРУДОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ

Дана наукова розвідка присвячена вивченню впливу сучасної науково-технічної революції на різні аспекти трудової діяльності людини. Автор дійшов висновку, що високий рівень підготовки інженерно-технічних працівників є важливою передумовою для виходу із економічної кризи і подальшого науково-технічного прогресу.

Ключові слова: науково-технічна революція, технічний прогрес, трудова діяльність людини, інженерно-технічні працівники.

Данная научная разведка посвящена изучению влияния современной научно-технической революции на разные аспекты трудовой деятельности человека. Автор пришел к выводу, что высокий уровень подготовки инженерно-технических работников является важной предпосылкой для выхода с экономического кризиса и дальнейшего научно-технического прогресса.

Ключевые слова: научно-техническая революция, технический прогресс, трудовая деятельность человека, инженерно-технические работники.

This article is devoted to the study of the modern scientific-technological revolution's influence on the different aspects of people's labor activity. The author comes to the conclusion that a high level of the technical and engineering employees' training is the important reason for the way out from the economic crisis and the further scientific and technological progress.

Key words: scientific-technological revolution, technical progress, people's labor activity, technical and engineering employees.

Найважливішим чинником, що якісно перетворює всі сторони трудової діяльності людини впродовж останніх двох століть, є технічний прогрес.

Джерела технічної революції беруть свій початок у XVIII ст. Винахід витяжного механізму прядильного верстата, літаючого човника, поворотного супорту токарного станка і, нарешті, парової машини поклали початок революційним змінам у головній сфері людської діяльності. Фізичні функції людини в праці почали передаватися машині [1; 10; 16].

Механізація праці стала головною тенденцією у вдосконаленні праці. Цей процес прискорився приблизно із середини XIX ст., коли наука почала ширше залучатися у виробництво. Тут треба зробити застереження, що зв'язок науки та виробництва, який ми спостерігаємо тепер, – це явище в історії людства порівняно нове. У колишні часи більша частина технічних новинок не була зобов'язана науці, вони виникали як результат емпіричних знань, кмітливості, навичок безпосередньо тих, хто працював у матеріальному виробництві [2; 14; 15]. Наприклад, згаданий літаючий човник винайшов у 1733 р. робітник-сукнар Д. Кей, «самопрядку Дженні» – ткач Харгрівс. Уже був отриманий патент на парову машину (1784 р. – Уайт), хоча вчений, що дав наукове пояснення процесів, на яких вона працювала, ще не з'явився на світ (француз С. Карно народився лише в

1796 р.). І хоча саме поширення машин усе більше зближує науку і техніку, все ж їх відносна автономія позначається впродовж усього XIX ст. Так, в 1838 р. було створено перший електродвигун, придатний для практичної роботи, в 1842 р. – генератор постійного струму, а стаття, в якій робилася перша спроба наукового пояснення їх роботи («Про теорію електромагнітних машин»), з'явилася лише в 1850 р. Цікаво, що у першій половині XIX ст. і наука часто мала не той вигляд, до якого ми звикли. Сучасний студент, ймовірно, дуже здивувався б, якби відкрив тритомну працю (в якій більше ніж 3 тисячі параграфів) «царя» фізики XIX ст. – Фарадея (1791-1867). Він не побачив би там жодної формули (на мову математики це згодом переклав Д. К. Максвелл) [3; 8]. Можливо, це звучить невірогідно, але найвідоміший у світі винахідник Едісон (1847-1931), який отримав більше тисячі патентів і побудував першу у світі електростанцію постійного струму загального користування (1882 р., Нью-Йорк), не знав закону Кірхгофа про розподіл струму в розгалуженій мережі [13].

Можна було б приводити ще багато прикладів, сутність яких зводиться до того, що співвідношення між наукою і технікою в минулому було таким: потреби техніки, що цілком визначилися, спричиняли висунення теоретичних задач, розв'язок яких приводив

до відкриття нових законів, появи нових теорій. У наш час це співвідношення змінилося: наука стає невід'ємною передумовою можливості появи нових галузей техніки. Все починається з фундаментальних теорій, потім ідуть прикладні дослідження, конструкторські розробки і в самому кінці ланцюжка, як підсумок, з'являються нові машини, технологічні процеси.

У середині ХХ ст. наука не тільки стала елементом продуктивних сил, а і їхньою найбільш рухомою, революційною частиною, перетворилася на справжню безпосередню продуктивну силу. З цієї причини всі розвинені країни значну увагу приділяють розвитку науки, витрачаючи на неї великі кошти [9].

Таблиця 1

Витрати на наукові роботи в деяких країнах

Країна	Витрати		Рік
	млн. дол США	дол США на душу населення	
Аргентина	664,0	19,9	1992
Австралія	3 509,0	206,4	1990
Австрія	2 023,5	262,8	1989
Чехія	483,3	46,9	1992
Данія	2 389,8	459,6	1991
Єгипет	286,7	5,3	1991
Франція	31 363,8	550,2	1991
Індія	2 316,7	2,8	1990
Японія	109 900,0	887,1	1991
Канада	8 101,6	285,3	1992
США	139 255,0	569,8	1988
Велика Британія	22 254,0	385,0	1991
Італія	13 992,0	242,9	1990

Науково-технічна революція (НТР) стала об'єктом вивчення соціології тому, що вона докорінно змінює становище людини у виробництві, в системі «людина – техніка», кардинально змінює соціальну структуру суспільства, професійно-кваліфікаційний склад працівників, зміст і характер праці, його умови.

У ХІХ ст. технічний прогрес спочатку вів до спрощення змісту праці великих мас робітників. Адже ручна кваліфікована праця ремісників замінювалась машинами, додатком яких значною мірою була людина [5].

Особливо це виявилось в масовому виробництві і під час винаходу конвеєра. Кожний робітник виконував найпростішу часткову операцію, що не потребувала ні освіти, ні тривалої спеціальної підготовки. Знання і майстерність втрачали своє значення. Якщо раніше для того щоб стати майстром-ремісником треба було вчитися багато років (як мінімум, 7), то на конвеєрах Форда навчання робітника тривало 3-4 дні [7].

До кінця ХХ ст. науково-технічна революція створила нову ситуацію.

Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу виявилось передусім у зміні суб'єкта виробництва, підвищенні ролі загальнонаукової та спеціальної підготовки працівника, в значному збільшенні частки інженерно-технічних працівників у промислово-виробничому персоналі.

По різних галузях народного господарства цифри наводять різні, але тенденція така, що складніша техніка потребує все вищого рівня освіти працівників. Уже тепер середній освітній рівень робітника в промисловості в нашій країні становить 9, у США –

14 років. Кілька сотень робітничих професій вимагає, як мінімум, середньої спеціальної або навіть вищої освіти. У складі промислового персоналу збільшується кількість інженерів, особливо в передових галузях. Наприклад, у електронній, радіотехнічній промисловості частка інженерно-технічних працівників (ІТП) досягає 50 відсотків. Саме науково-технічна революція призвела до вибухоподібного зростання чисельності інженерно-технічних і наукових працівників у сфері матеріального виробництва. Якщо за першим переписом населення в Російській імперії у 1897 р. було 4 тис. інженерів, то наприкінці періоду існування СРСР їх було вже понад 4 млн. осіб. Щорічний випуск інженерів становив близько 400 тис. осіб. Якщо розглянути звичайний колектив машинобудівного підприємства, то його склад у відсотковому відношенні має такий вигляд: робітники – 82, ІТП – 13, службовці – 3,5, учні – 1,5 [6].

Зміщення акценту на розумові функції у виробничому процесі зумовило зростання ролі загальноосвітньої та спеціальної підготовки працівників. Знання стали найважливішим чинником підвищення продуктивності праці, технічного прогресу, зростання національного багатства.

Якщо раніше велике значення мали навички, придбані тривалим досвідом праці, природна кмітливість, то тепер цього вже недостатньо. Потрібні наукові знання. Про це свідчать результати спеціальних досліджень.

У 70-х роках ХХ ст. був зроблений аналіз участі робітників і ІТП у технічній творчості на 200 підприємствах різних галузей Білорусії, а також аналіз

результатів діяльності 170 заслужених раціоналізаторів та 17 заслужених винахідників цієї республіки. Виявилось, що на підприємствах, при співвідношенні в загальному складі промислово-виробничого персоналу числа ІТП до загальної кількості працюючих від 10 до 18 відсотків, частка їх серед раціоналізаторів коливалася від 30 до 60 відсотків. Частка ж економії в загальному економічному ефекті від раціоналізації перевищувала 80 відсотків [1; 3].

Серед 170 заслужених раціоналізаторів робітників було 63, а ІТП – 107 чол. У середньому один робітник подав 58 пропозицій проти 48 пропозицій, розроблених одним ІТП. Однак одна пропозиція робітника давала ефект 0,77, а ІТП – 2,66 тис. крб., тобто «цінність» одного винаходу інженера була приблизно в 3,5 рази більшою, ніж робітника [4].

Порівнювались також результати творчості ІТП-практиків (в ті роки ще немало було інженерно-технічних працівників без спеціальної освіти) і дипломованих інженерів. Тут різниця на користь дипломованих інженерів становила приблизно 2-3 рази.

Усе це свідчить про те, що природні здібності, кмітливість, досвід у наш час не можуть компен-

сувати нестачу наукових і технічних знань. Звичайно, не можна казати, що в нас не приділялося уваги освіті. Навіть якщо не брати передвоєнні роки, коли робітники із середньою освітою становили лише 8 відсотків, а порівняти дані за останні два десятиріччя, то і тут помітний прогрес: частка таких робітників зросла з 60 до 80 відсотків. Однак і тепер підприємства зазнають труднощів з обслуговуванням сучасного обладнання. В останні роки жива праця людини частіше, ніж раніше, стає слабкою ланкою функціонування складних технологічних систем. Іноді це може призвести до надзвичайно великих втрат і жахливих наслідків для суспільства, як це сталося після Чорнобильської катастрофи [9].

Отже, отримання освіти в сучасних умовах – це не абстрактний гуманізм, не прагнення забезпечити «всебічний розвиток особистості», а об'єктивна потреба виробництва. У розвинених країнах це вже стало закономірністю. У Японії 40 відсотків молоді до 25 років мають вищу освіту. Дуже багато коштів витрачається на освіту в США. Про увагу до вищої освіти урядів різних країн свідчать дані табл. 2.

Таблиця 2

Число студентів на 100 тис. населення

Країна	1980	1994
Аргентина	1 748	3 076
Австралія	2 222	3 135
Білорусь	3 530	2 940
Бразилія	1 162	1 081
Болгарія	1 144	2 529
Угорщина	1 468	2 788
Індонезія	367	951
Італія	1 644	2 917
Китай	166	377
Канада	5 570	6 980
Греція	1 256	3 026
Країна	1980	1994
Литва	2 884	1 912
Мексика	1 387	1 509
Норвегія	1 936	4 111
Нова Зеландія	2 462	4 798
Пакистан	189	294
Польща	1 656	1 952
США	5 311	5 546
Росія	4 107	3 025
Португалія	944	2808
Румунія	868	1086
Україна	3 370	3 430

Сучасна науково-технічна революція дуже сильно впливає на зміст, характер праці, її мотивацію, вимоги до працівника. Це дістало відображення в розробках концепції постіндустріального суспільства. Якщо спочатку це суспільство розглядалося в поняттях лінійного прогресу, економічного зростання, підвищення добробуту і технізації праці, внаслідок чого збільшується вільний час, то тепер увага акцентується на таких моментах: масове поширення творчої, інтелектуальної праці; якісний стрибок в обсягах наукового знання та інформації, що використовуються у виробництві; переважання в структурі економіки сфери послуг, науки, освіти, культури.

Однак у центрі всього – людина і перетворення праці для значної частини суспільства на різновид творчої діяльності, засіб самореалізації та подолання значною мірою відчуження.

Постіндустріальне суспільство – це суспільство

«постекономічне», оскільки в перспективі в ньому долається панування економіки (виробництва матеріальних благ) над людьми і основною формою життєдіяльності стає розвиток людських здібностей. Це означає, що історія розпорядилася так, що теза К. Маркса про комунізм як суспільство, де самоціллю стає розвиток людських здібностей, перетворилася з утопії на дійсність, але за інших соціально-економічних і політичних умов, ніж передбачав К. Маркс. Як зазначав японський соціолог Й. Масуда, формується суспільство, де головним бажанням людей буде прагнення реалізувати себе [17].

Результати соціологічних досліджень показують, що 30-40 років тому висока зарплата як мотив до праці займала 1-2 місце, то тепер – 5-7 місце. Наприклад, наприкінці 1980-х років у французів мотиви до праці, «вишикувалися» так:

Мотив	Відсоток опитаних
Працювати незалежно від зарплати – це передусім можливість робити те, що мені цікаво, що мене надихає	25
Незалежно від зарплати мати можливість зустрічатися з людьми, налагоджувати контакти	25
Якби у мене були гроші, я б усе одно працював, тому що бездіяльність для мене нестерпна	27
Якби були гроші, ні в якому разі не працював би	21
Жодна з наведених думок не поділяється	1
Не маю власної думки	1

Безумовно, навіть у високорозвинених країнах праця для десятків мільйонів людей залишається головним засобом забезпечення життя. Для 34 відсотків опитаних у Великій Британії праця була не більше, ніж засобом заробити на життя. Однак, водночас 66 відсотків опитаних відповіли, що праця для них є більше, ніж засіб до існування. Вони розглядають працю як самореалізацію, джерело насолоди, засіб використати своїх навичок і знань [16].

Цікаво порівняти ці дані з аналогічними показниками в умовах соціалістичної системи організації праці. Відразу зауважимо, що порівняння тут не на користь соціалізму. На початку 60-х років ХХ ст. лєнінградські соціологи, вивчаючи ставлення до праці молодих робітників, встановили, що зарплата займає друге місце в структурі мотивації (після змісту праці). Через 15 років при повторному дослідженні було виявлено зростання значущості цього мотиву. Дослідження в Білорусі в 1980-1989 рр. також показали, що орієнтація на зарплату міцно утримує перше місце в мотивах до праці. Тільки трохи більше 11 відсотків опитаних промислових робітників були слабо орієнтовані на підвищення зарплати, а близько 70 відсотків виявили високу орієнтацію на матеріальний чинник у праці [7].

Отже, спостерігається парадоксальна, на перший погляд, картина: в розвинених капіталістичних країнах, де традиційно існував культ матеріального успіху, за останні десятиріччя висока зарплата як мотив до праці відступила на другі ролі, а в соціалістичному суспільстві, яке багато років, по суті, ігнорувало цей чинник, він міцно утримував перше місце. Насправді ж парадоксу тут немає – підтверджується згадана в першому розділі теорія мотивації А. Маслоу, що встановлює ієрархію потреб. Доки не задоволені потреби нижчого рівня – в їжі, житлі тощо, на перший план не можуть вийти вищі потреби як мотиви до праці.

Науково-технічна революція в останні роки змінила співвідношення «людського капіталу» і капіталу в матеріальній формі, де НТР отримала найбільший прояв.

Інтелектуальна власність людини постіндустріального суспільства складається внаслідок величезних витрат праці з виховання дітей у сім'ї, витрат держави, приватних фондів і самих громадян на освіту. Уже на початку 80-х років ХХ ст., за підрахунками американських економістів, для того щоб виростити дитину до 18 років, включаючи її навчання, сім'ї треба було сплатити 58-98 тис. дол. залежно від прибутків сім'ї. Витрати ж на підготовку випускників університетів досягають іноді 1 млн. дол. Якщо сума щорічного накопичення людського капіталу в 1987-1988 рр. становила 2 трлн. 188 млрд. дол., то величина всіх внутрішніх приватних інвестицій в американську економіку в 1987 р. здається вельми скромною: 713 млрд. дол., включаючи витрати бізнесу на будівництво нових підприємств і нове обладнання – 388 млрд. дол. Загалом у США вартість людського капіталу становить 44 трлн. 585 млрд. дол., а всі активи американських фінансових і нефінансових корпорацій в 1985 р. становили 12 трлн. 770 млрд. дол. [17]

У сфері праці в нашій країні накопичилися такі проблеми, вирішити які в найближчому майбутньому неможливо і водночас без цього не можна докорінно поліпшити ситуацію в життєзабезпеченні суспільства. Для того щоб якісно змінити зміст праці, недостатньо тільки підвищувати освітній рівень працівників. Якщо при цьому відставатиме технічне переоснащення, спостерігатимуться розбіжності між людським чинником і умовами виробництва, а внаслідок цього – незадоволення працею. Колишній СРСР в останні десятиріччя свого існування значно відставав у цій сфері від розвинених країн світу. Якщо в США і

Японії темпи оновлення обладнання становили 5-7-10 років (залежно від галузі), то в Радянському Союзі: в промисловості в цілому – 40 років, у машинобудуванні – 50, в енергетиці – ще більше. Навіть фізично нове обладнання часто було морально застарілим, адже лише 14 відсотків верстатів випускалося на світовому рівні. У той час, як передові країни вступили в стадію формування постіндустріального суспільства, у нас залишилися не вирішеними проблеми елементарної механізації трудовітських процесів. Уже впродовж багатьох років навіть у промисловості рівень ручної праці залишається досить високим (близько 40 відсотків) [6].

Одержаний у спадщину від СРСР технічний рівень виробництва в Україні поки що залишається досить низьким. За деякими показниками спостерігається тенденція погіршення становища. Наприклад, питома вага у загальному виробництві металорізальних верстатів частка верстатів з числовим програмним управлінням скоротилась з 8,7 відсотка в 1990 р. до 0,9 відсотка в 1998 р. Якщо в 1990 р. було знято з виробництва застарілої продукції машинобудування 635 видів, то в 1998 р. – всього 35. Значно скоротився науковий потенціал, що виконує науково-технічні роботи: з 313 тис. в 1990 р. до 135 тис. чоловік у 1998 р. Через відсутність фінансування та інші причини інноваційна діяльність промислових підприємств майже повністю припинилась. Зокрема, промислових робіт у 1998 р. було введено

всього 2 (проти 149 штук у 1991 р.); верстатів з числовим програмним управлінням – 43 (проти 1 787 в 1991 р.) [6].

Як бачимо, розвиток матеріально-технічної бази виробництва зараз знаходиться в незадовільному стані. Проте друга сторона процесу виробництва – робоча сила – виглядає краще. Показники підготовки робітничого класу в професійно-технічних навчальних закладах знизилась не суттєво: у розрахунку на 10 тис. населення із 127 в 1990 р. до 106 у 1998 р. А підготовка спеціалістів у вищих навчальних закладах III-IV рівнів збільшилась із 170 до 242 відповідно.

Таким чином, науково-технічна революція обумовила перехід на переважно інтенсивний шлях розвитку виробництва, коли основним фактором економічного росту стає зменшення числа зайнятих у виробництві і кількості використовуваної сировини й енергії. Завдяки науково-технічному прогресу вдається зберегти працю і матеріали, підвищуючи при цьому продуктивність праці і якість продукції. Науково-технічна революція також докорінно змінює становище людини у виробництві, в системі «людина – техніка», кардинально змінює соціальну структуру суспільства, професійно-кваліфікаційний склад працівників, зміст і характер праці, його умови. А високий рівень підготовки робочої сили є важливою передумовою для виходу із економічної кризи і подальшого науково-технічного прогресу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Афанасьев В. Г. Научно-техническая революция, управление, образование. – М., 1972.
2. Гвишиани Д. М., Микулинский С. Р. Научно-техническая революция и социальный прогресс // Коммунист. – 1971. – № 17.
3. Гвишиани Д. М. Научно-техническая революция и социальный прогресс // Вопросы философии. – 1974. – № 4.
4. Герчиков В. И. Социальное планирование и социологические службы в промышленности. – Новосибирск, 1984.
5. Глаголев В. Ф., Гудожник Г. С., Козиков И. А. Современная научно-техническая революция. – М., 1974.
6. Горбунов В. М. Управление социальным развитием трудового коллектива. – К., 1998.
7. Дикарева А. А., Мирская М. И. Социология труда. – М., 1989.
8. Иванов Н. П. Научно-техническая революция и вопросы подготовки кадров в развитых странах капитализма. – М., 1971.
9. Лукашевич Н. П. Основы социологии труда. – К., 1994.
10. Марков Н. В. Научно-техническая революция: анализ, перспективы, последствия. – М., 1973.
11. Научно-техническая революция и общественный прогресс. – М., 1969.
12. Полторак В. А. Социология. Основы социологии труда и управления. – К., 1992.
13. Современная научно-техническая революция. Историческое исследование. – М., 1970.
14. Современная научно-техническая революция в развитых капиталистических странах: экономические проблемы. – М., 1971.
15. Debus Allen G. Man and Nature in the Renaissance. – Cambridge : Cambridge Univ. Pr., 1978.
16. Grant E. The Foundations of Modern Science in the Middle Ages: Their Religious, Institutional, and Intellectual Contexts. – Cambridge : Cambridge Univ. Pr., 1996.
17. Shapin S. The Scientific Revolution. – Chicago : Univ. of Chicago Pr., 1996.
18. Westfall Richard S. The Construction of Modern Science. – New York : John Wiley and Sons, 1971.

Рецензенти: Чубіна Т. Д., д.і.н., професор Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України; Колісниченко А. І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ НЕЛЕГАЛЬНИХ ВИДАНЬ У МИКОЛАЄВІ В 1905 Р. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)

На основі архівних і документальних джерел у повідомленні розглядається проблема розповсюдження нелегальних видань у Миколаєві в 1905 р.

Ключові слова: нелегальні брошури, газети, листівки, розповсюдження, організації, групи.

На основании архивных и документальных источников в сообщении рассматривается проблема распространения нелегальных изданий в Николаеве в 1905 г.

Ключевые слова: нелегальные брошюры, газеты, листовки, распространение, организации, группы.

On the basis of archival and documentary sources the article highlights the problem of distribution of illegal editions in Mykolaiv in 1905.

Key words: illegal brochures, newspapers, leaflets, distribution, organizations, groups.

У період революційних подій 1905-1907 років у Миколаєві відбулися події, які увійшли в історію визвольної боротьби трудящих проти царського самодержавства яскравою сторінкою. Вони дістали належне висвітлення в численних архівних джерелах. Зокрема в обласному архіві збереглося чимало матеріалів, що розповідають про страйковий рух миколаївського пролетаріату, підтримку ним повсталих матросів броненосця «Князь Потемкин-Таврический», що прибув до Одеси, барикадні бої робітників з царськими військами та поліцією, революційний виступ трудящих у грудневі дні 1905 року.

Революційні соціал-демократи Миколаєва розгорнули активну діяльність по щодо мобілізації трудящих на боротьбу з самодержавством. Широко в місті розповсюджувалися листівки, газети та інша нелегальна література, що закликали робітників та мешканців міста до боротьби та організації страйків, солдатів і матросів – виступити разом з робітничим класом проти царату. Вони є цінним джерелом для показу ролі нелегальних організацій у революційній боротьбі трудящих міста. Серед них листівки, що видані місцевим комітетом об'єднаних соціал-демократичних організацій РСДРП та іншими партіями, а також різноманітна друкована література революційного змісту.

Документи про поширення в Миколаєві та його околицях нелегальних видань сконцентровано, головним чином, у відповідних фондах. Це здебільшого матеріали про слідство в справах осіб, звинувачених у зберіганні та розповсюдженні листівок, газет, брошур. У фондах є відомості про діяльність революційних

організацій і вилучення при їх арешті нелегальних видань. Крім того, в архіві зберігаються рапорти приставів поліцейських дільниць Миколаєва, повідомлення місцевого поліцеймейстера про велику кількість нелегальної літератури, вилученої під час регулярних обшуків, що проводилися поліцією в робітничих кварталах, а також знайденими городовими та двірниками на вулицях і майданах, у скверах і парках, біля заводів і військових частин, на ринку та біля релігійних установ. Назви нелегальних видань подаються українською мовою.

В існуючій літературі з історії Миколаєва питання про розповсюдження нелегальних видань у місті в період революційних подій 1905 року не відображено [1]. Автор у даному повідомленні намагається в деякій мірі надолужити цю прогалину. Це тим більш важливо і необхідно, оскільки революційні організації краю і особливо Миколаєва займалися не лише видавництвом, але й активно розповсюджували свою підпільну літературу, а також інших організацій.

Найбільш оперативною і дієвою формою по пробудженню революційних настроїв у робітників були листівки. У той період вони вже носили диференційований характер і адресувалися безпосередньо до робітників, робітниць, солдатів, пекарів тощо. Їх поява завжди відповідала особливому стану суспільства, активізації його політичного життя. Саме листівки – тексти особливого змісту служили не лише засобом швидкого розповсюдження інформації соціального чи політичного призначення, але й були розраховані на масове використання нелегальними політичними організаціями, групами, осередками, що потребували швидкого розповсюдження потрібної

інформації. Політичні листівки виконували в суспільстві як агітаційно-пропагандистські, так і виховні функції. Видання і розповсюдження листівок, що розпочалося ще в 1901-1902 роках, спочатку в кількості декількох десятків чи сотень, згодом за короткий термін їх тираж інколи сягав декількох тисяч. Якщо раніше із деяких десятків чи сотень розповсюджених революціонерами листівок, можна було надіятись, що до робітників дійдуть і будуть ними прочитані десяток-другий, не більше. Тепер сотні, тисячі революційних листівок поглинались без залишку, причому мабуть 9/10 з них не лише прочитувались, але й зачитувались до дірок. Газета, яка в минулому вважалась у трудящих колах справою «панською» і випадково потрапляла під руку, в кращому випадку вживалась «на цигарки». Тепер – бережливо, навіть любовно розправлялась, передавалась грамотію, і натовп, затамувавши подих слухав, що робиться в країні чи світі.

Про те, які нелегальні видання були виявлені в Миколаєві, і якою була їх кількість за 1905 рік подано в таблиці. За попередніми підрахунками тут було виявлено 18 газет, 40 брошур та 129 листівок різних найменувань. Так, зокрема в січні було виявлено 199 екземплярів нелегальних видань. Найчастіше розповсюджувались листівки «До всіх робітників м. Миколаєва» місцевого комітету РСДРП (151 прим.) та «Остання карта царизму і завдання суспільства» (26 прим.). У першій листівці мова йшла про не обхідність робітникам міста підтримати петербурзьких робітників загальним страйком. «*Настав час народу сказати своє могутнє слово, – підкреслювалося в листівці, – і одним ударом покласти край самодержавству, добитися вільного народного правління, добитися демократичної республіки*» [2, с. 43]. У січні розповсюджувались листівки з такою ж назвою, але з іншим змістом, які теж закликали робітників Миколаєва приєднатися до вимог пролетарів столиці [2, с. 55, 56]. Листівка «До всіх робітників м. Миколаєва» розповсюджувалась і в наступні місяці.

Досить активно нелегальні листівки в Миколаєві розповсюджувалися з нагоди дня міжнародної солідарності трудящих Першого Травня. Так, у квітні тут було виявлено понад 553 нелегальних видань, у тому числі: брошури «Зовнішня і національна політика Миколи II», «На Перше Травня» і листівки «Наші політичні завдання», «Політика насильства та обману», «Перше Травня» (2 000 прим.), «Підсумки 1 Травня» (4 000 прим.) та інші. Зокрема в листівці «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва», що вийшла 28 квітня, соціал-демократи повідомляли, що цей день для робітників має подвійне значення. Він не лише зробить огляд нашої армії, але й покаже, як ми боремося за політичну свободу. Боротьба наростає і міцніє, вона охопила всю країну. «*Вийдемо струнками рядами на вулицю і грізно і сильно заявимо свої вимоги... Не з ... петицією до царя вийдемо ми, підемо під червоним прапором соціал-демократії із зброєю в руках*», – наголошувалося у листівці [2, с. 106–108]. Першотравневий страйк, що його намагались провести робітники, не здійснився. Поліції вдалося 29 квітня заарештувати організаторів

страйку і вилучити в них 511 нелегальних першотравневих листівок [3, арк. 66].

Крім указаних у таблиці нелегальних видань, більшість яких були випущені Комітетом об'єднаних соціал-демократичних організацій міста, були видані ним і такі листівки, як: «Російська соціал-демократична робітничка партія» (січень, лютий), «Товариші!» (лютий), «До пекарів м. Миколаєва» (кінець березня), «До всіх прикажчиків і службовців м. Миколаєва», «До всіх робітників і робітниць фабрики АГА» (травень), «Російська соціал-демократична робітничка партія» (червень) та «До всіх робітників і робітниць Миколаєва. Про демократичну республіку» (липень). Обидві останні листівки були видані по 4 000 примірників кожна [2, с. 52, 66, 94, 165, 167, 207, 222].

На широке розповсюдження нелегальних листівок і їх роль у розгортанні революційної боротьби змушене було в серпні 1905 року звернути увагу Міністерство внутрішніх справ. Особливо помітну роль у розвитку нинішнього руху, вказувалося у міністерському документі, відіграла провінційна преса, яка стояла найближче до населення і своїми описами життєвих подій, що відбувалися, надавали в очах населення найбільшу конкретність. Як неодноразово було помічено, повідомлялось далі, саме провінційні періодичні видання вміщували найбільш конкретні описи різних проявів революційного і аграрного рухів, безпорядків на фабриках і випадків сутичок населення з поліцією та військами [4, арк. 9].

Миколаївські революціонери видавали листівки і безпосередньо до солдатів місцевого гарнізону, зокрема: «Солдати, матроси і козаки» (листопад), «Брати солдати!» (грудень) [2, с. 321, 331]. У листівках вони закликали військових разом з робітниками і селянами боротися проти самодержавства. Завдання революціонерів у той час полягало в продовженні усної та друкованої агітації і пропаганди у широких масах, у тому числі і серед військових, щоб наблизити момент, коли перед революційним натовпом опустяться солдатські гвинтівки, і з солдатських лав роздасться привітний клич: «Хай живе народ!», «Хай живе свобода!». І цей заклик буде похоронним гімном сучасному самодержавству [5, арк. 331].

Нелегальні видання відігравали роль не лише агітатора і пропагандиста, але й організатора мас. Саме завдяки широкій листковій пропаганді в Миколаєві з 15 лютого до 6 березня відбувся страйк робітників Французького, Чорноморського, Уманського заводів і вокзалу. Під час страйку робітники вимагали встановлення 8-годинного робочого дня, відміни штрафів, покращення санітарних умов, свободи слова, спілок, друку. Їхні вимоги були частково задоволені [2, с. 610, 611]. Під впливом усної та друкованої пропаганди відбувся і грудневий страйк. Так, 13 грудня біля суднобудівного заводу зібралися робітники Чорноморського заводу, залізничних майстерень, робітниця з казенно-очисного складу. Над страйкарями майорів червоний прапор. Оратори закликали присутніх підтримати загальний страйк, цим страйком вони висловили солідарність загальному виступу робітників і закликали ще активніше готуватися до революційної боротьби з самодержавно-

поміщицьким ладом. На мітингу було присутніх 1 000 чоловік [6, арк. 500, 501].

Матеріали Миколаївського архіву про немеркнучі сторінки революційних подій періоду 1905-1907 років широко використовуються в наукових та краєзнавчих цілях. Вони, зокрема, включені до низки документальних

видань і монографій, на їх базі підготовлено багато наукових статей та повідомлень, радіо- і телепередач. Введення в науковий обіг нових джерел сприятиме створенню широкої панорами боротьби робітників і селян за землю, волю, крашу долю.

Таблиця 1*

Дата виявлення нелегальних видань	Найменування нелегальних видань	Місце виявлення нелегальних видань	К-сть прим.
2 січ.	листівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	вул. Херсонська	2
5 січ.	листівка «Порт-Артур і Ляоян»	вул. Херсонська	2
	листівка «До запасних»	вул. Херсонська	1
7 січ.	листівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	міська управа	6
8 січ.	листівка «Остання карта царизму і завдання суспільства»	приміщення міських зборів	15-20
1 січ.	листівка «Остання карта царизму і завдання суспільства»	місто	7
12 січ.	листівка «Остання карта царизму і завдання суспільства»	міська поштова скринька	1
17 січ.	листівка «Порт-Артур і Ляоян»	біля театру Шеффера	1
	листівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	місто	7
	газета «Іскра»	місто	1
	листівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	місто	11
18 січ.	листівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	біля прохідної суднобуд. заводу	4
21 січ.	листівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	біля суднобуд. і Чорномор. заводів	125
23 січ.	листівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	біля Чорномор. заводу	3
26 січ.	листівка «Новий міністр»	суднобуд. завод	2
	листівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	суднобуд. завод	1
27 січ.	листівка «Пролетарі всіх країн, об'єднуйтеся!»	місто	декілька
	листівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	ріг вул. Херсонської і Фалейської	1
	листівка «Пролетарі всіх країн, об'єднуйтеся!»	ріг вул. Рибної і Глазенапівської	1
28 січ.	листівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	вул. Херсонська	1
30 січ.	листівка «Відповідь пану Нейдгардту»	вул. Херсонська	2
2 лют.	листівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	р-н Одеської частини	6
8 лют.	листівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	вул. Соборна	9
9 лют.	листівка «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»	біля пекарні Фрішена	3
	листівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	місто	7
12 лют.	брошура «Соціал-демократичні перемоги і буржуазно-демократичні реванші Мартинова»	біля вокзалу	20
	листівка «Хто повинен перемогти»	біля вокзалу	73
	листівка «Робітничая справа Мартинова»	Орлянський Б. Г.	26
	листівка «У що обходиться російському народу війна»	біля вокзалу	24
	брошура «Маніфест Комуністичної партії» К.Маркса і Ф.Енгельса»	Орлянський Б. Г.	11

* Джерела таблиці: ДАМО, ф.221, оп. 4, спр. 148, арк. 66, 68-70, 72, 73; ф. 229, оп. 4, спр. 142, арк. 291, 378, 408, 409, 424, 442, 477, 494; спр. 143, арк. 15, 19, 44, 52, 95, 210, 395, 414, 416, 472, 473, 511, 512; спр. 145, арк. 23; спр. 146, арк. 4, 10, 21, 32; спр. 148, арк. 4-8, 10, 11, 13, 15-18, 20-24, 26-32, 34, 35, 37, 40, 41, 43, 44, 47-52, 62, 66, 68-72, 75-80, 86-95, 98-100, 103, 104, 107, 108, 110, 112-114, 116-118.

Випуск 7

	лістівка «Дві Європи»	Орлянський Б. Г.	66
	лістівка «Ліберали і соціалісти»	біля вокзалу	2
	лістівка «Месник»	біля вокзалу	8
	брошура «Червоний прапор в Росії. Нариси історії російського робітничого руху»	Орлянський Б. Г.	18
	лістівка «З приводу подій в Санкт-Петербурзі»	Гмирьов О. М.	1
	лістівка «Слово і справа російського самодержавства»	Гмирьов О. М.	34
	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	Гмирьов О. М.	34
	лістівка «Купля-продаж»	Гмирьов О. М.	36
	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	Гмирьов О. М.	34
	лістівка «Політичний огляд»	Гмирьов О. М.	1
	лістівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	Гмирьов О. М.	2
14 лют.	лістівка «Початок революції в Росії»	театр Шеффера	50
	лістівка «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»	ріг вул. Соборної і Пограничної	1
16 лют.	лістівка «Початок революції в Росії»	майстерня Портової дільниці	1
	брошура «Хто повинен перемогти»	набережна комерц. порту	1
	брошура «Доповідь делегатів Російської соціал-демократичної партії»	вул. Католицька, 24	1
	лістівка «Початок революції в Росії»	р-н Москов. частини	1
22 лют.	лістівка «До всіх»	між техн. училищем і вокзалом	2
23 лют.	лістівка «До запасних»	Мельниченко А. Г.	1
	брошура «Хто повинен перемогти»	Мельниченко А. Г.	1
25 лют.	лістівка «Від чого безробіття і де вихід»	рубка пароплаву «Потемкин»	174
	газета «Російська соціал-демократична робітничка партія»	рубка пароплаву «Потемкин»	259
	лістівка «Дворянська реформа і всенародна революція»	рубка пароплаву «Потемкин»	80
	газета «Вперед»	рубка пароплаву «Потемкин»	7
	лістівка «Перший крок»	рубка пароплаву «Потемкин»	26
	лістівка «У що обходиться народу війна»	рубка пароплаву «Потемкин»	1
27 лют.	лістівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	біля Флотських казарм і на Воєнному ринку	25
2 берез.	лістівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	вул. Херсонська	11
	лістівка «До солдатів»	р-н Одеської частини	2
3 берез.	лістівка «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»	вул. Сінна	1
	лістівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	вул. Шосейна	1
10 бере з.	лістівка «Пора закінчувати»	суднобуд. завод	2
12 бере з.	лістівка «До солдатів»	вул. Шосейна	3
	лістівка «До солдатів»	ріг вул. Спаської і Артилерій- ської	15
	лістівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	суднобуд. завод	1
	газета «Соціал-Демократ»	суднобуд. завод	1
	газета «Рабочая газета» № 2	суднобуд. завод	1

	лістівка «Пора закінчувати»	Чорномор. завод	1
	лістівка «До солдатів»	р-н Одеської частини	20
13 берез.	лістівка «Робітничка партія»	Воєнний ринок	5
	лістівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	біля механічно-технічного училища	1
	лістівка «В бій за свободу»	ріг вул. Ковальської і провулку «А»	2
14 берез.	лістівка «В бій за свободу»	Адміралтейство	2
26 берез.	брошура «Солдатська пам'ятка»	рядовий Бекетов І. П.	49
27 берез.	брошура «Солдатська пам'ятка»	Спектор Б. М.	200
6 квіт.	брошура «Зовнішня і національна політика Миколи II»	Центнер Х. Л.	1
	лістівка «Наші політичні завдання»	Центнер Л. Х.	1
	лістівка «Досить крові»	Центнер Л. Х.	1
13 квіт.	лістівка «Політика насилля та обману»	вул. Адміралтейська	1
28 квіт.	лістівка «Перше Травня»	біля суднозаводу	1
29 квіт.	лістівка «Перше Травня»	Рабінович К.	511
	брошура «На Перше Травня»	Рабінович К.	9
30 квіт.	лістівка «Наші завдання»	біля готелю «Китай»	12
	лістівка «Перше Травня»	вул. Морська	15
3 трав.	лістівка «Перше Травня»	фельдфебель Козлова П.	7
11 трав.	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	вул. 5-а Слобідська, 3	32
12 трав.	брошура «До всіх солдатів і матросів м. Миколаєва»	Воєнний ринок	4
	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	вул. Садова	5
16 трав.	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	вул. перша Воєнна	1
20 трав.	брошура «До всіх солдатів і матросів м. Миколаєва»	біля докових майстерень	1
21 трав.	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	вул. Наварінська	2
	брошура «До всіх солдатів і матросів м. Миколаєва»	місто	1
30 трав.	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	вул. Садова	3
	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	вул. Таврійська	2
	лістівка «До всіх торгово-промислових службовців»	вул. Таврійська	1
	брошура «До сільської бідноти»	вул. Таврійська	1
31 трав.	лістівка «До товаришів Чорноморського заводу»	вул. Соборна	1
3 черв.	лістівка «До робітників Чорноморського заводу»	поштова скринька	
4 черв.	лістівка «Геть війну»	шрапнельна майстерня	1
6 черв.	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва. Загибель Балтійської ескадри»	вул. Привокзальна, 13	1
7 черв.	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	урочище Спаське	13
	лістівка «До солдатів»	урочище Спаське	10
8 черв.	лістівка «Порт-Артурські сидіння»	біля дачі Кудрявцева	1
	лістівка «Початок революції в Росії»	біля дачі Кудрявцева	19
	брошура «Казка про царя Акакія Юродивого»	біля дачі Кудрявцева	2
16 черв.	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	біля суднобуд. заводу	20
28 черв.	брошура «До всіх солдатів і матросів м. Миколаєва»	р-н Московської частині	2
30 черв.	лістівка «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»	Заславська Р.	1
	газета «Пролетарій»	Заславська Р.	1
1 лип.	брошура «До всіх солдатів і матросів м. Миколаєва»	вул. Нікольська	1

Випуск 7

	листівка «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»	р-н Московської частини	10
	брошура «До всіх солдатів і матросів м. Миколаєва»	р-н Московської частини	1
	листівка «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»	вул. Спаська	4
2 лип.	листівка «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»	док суднобуд. заводу	3
3 лип.	листівка «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»	вул. Спаська	63
	листівка «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»	ріг вул. Спаської і М.Морської	4
	брошура «До всіх солдатів і матросів м. Миколаєва»	біля казарм Флотського екіпажу	30
5 лип.	листівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	місто	1
7 лип.	листівка «Травневі вимоги»	механіко- технічне училище	5
	листівка «У боротьбі здобудеш ти право своє»	механіко- технічне училище	1
8 лип.	газета «Соціал-Демократ» № 6	поштова скринька	1
10 лип.	брошура «До всіх солдатів і матросів м. Миколаєва»	вул. Нікольська	8
	листівка «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»	вул. Нікольська	6
11 лип.	брошура «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва про демократичну республіку»	місто	4
16 лип.	листівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва»	місто, під час обшуку	94
	брошура «До всіх солдатів і матросів м. Миколаєва»	місто, під час обшуку	30
	листівка «Султан турецький»	місто, під час обшуку	4
	листівка «Нові царські милості»	місто, під час обшуку	1
	брошура «Громадянам маніфест і рескрипт 18 лютого і завдання революції»	місто, під час обшуку	1
	листівка «Резолюція прийнята на III з'їзді РСДРП»	місто, під час обшуку	1
	листівка «Повідомлення про другий черговий з'їзд»	місто, під час обшуку	1
	брошура «Ерфуртська програма»	місто, під час обшуку	1
	газета «Соціал-Демократ» (січень)	місто, під час обшуку	1
	газета «Соціал-Демократ» (лютий)	місто, під час обшуку	1
20 лип.	брошура «Мілітаризм і робітничий клас»	Колчинський М.	1
25 лип.	листівка «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»	Дяков Д. І.	1
29 лип.	листівка «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»	тер. Французького заводу	1
1 серп.	листівка «Нові царські милості»	вул. Лєскова	4
4 серп.	брошура «Ерфуртська програма»	місто	4
	брошура «Доповідь делегації РСДРП»	місто	1
	газета «Пролетарій» № 7 (10 липня)	місто	1
5 серп.	брошура «Програма-мінімум РСДРП»	вул. 1-ша Безіменна, 32	4
	листівка «Нові царські милості»	вул. 1-ша Безіменна, 32	99
	брошура «Другий з'їзд РСДРП»	вул. 1-ша Безіменна, 32	1
	газета «Пролетарій» № 7 (10 липня)	вул. 1-ша Безіменна, 32	1
12 серп.	листівка «Жлятва»	біля міських скотобоєн	1
13 серп.	листівка «Жлятва»	вул. 3-тя Воснна	
14 серп.	листівка «До громадян м. Миколаєва»	Вагін В.	30
	листівка «До громадян м. Миколаєва»	Теплицький І. З.	декільк а
15 серп.	брошура «Солдатська пам'ятка»	вул. Одеська	13

	брошура «Солдатська пам'ятка»	вул. Столярна	2
	брошура «На Перше Травня»	вул. Столярна	1
16 серп.	лістівка «До всіх робітників і робітниць м. Миколаєва. Загибель Балтійської ескадри»	Дубина К. Г.	5
	лістівка «Перший крок»	Дубина К. Г.	1
	лістівка «До солдатів»	Дубина К. Г.	1
	лістівка «Наші завдання»	Дубина К. Г.	1
19 серп.	лістівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	вул. Морська	32
22 серп.	газета «Соціал-Демократ» № 6	вул. Радісна, 7	1
	газета «Соціал-Демократ» № 10	вул. Радісна, 7	1
	брошура «Конференція кавказьких соціал-демократичних робітничих організацій»	вул. Радісна, 7	1
	лістівка «До всіх»	вул. Радісна, 7	36
	лістівка «До всіх робітників м. Миколаєва»	вул. Радісна, 7	7
25 серп.	газета «Соціал-Демократ» № 3	Дергаченко Т. Л.	1
	брошура «Повідомлення про III з'їзд РСДРП»	Дергаченко Т. Л.	1
27 серп.	лістівка «Жлятва»	Фуксман А. М.	1
	лістівка «До всіх про Державну думу»	Бондаренко Я. В.	1
	брошура «Повідомлення про III з'їзд РСДРП»	Бондаренко Я. В.	1
4 верес.	газета «Соціал-Демократ»	Бондаренко Я. В.	1
	лістівка «Цар-останній»	урочище Спаське	1
5 верес.	брошура «Прості речі про внутрішніх ворогів»	урочище Спаське	1
	лістівка «До всіх про Державну думу»	Бусловіч Б. С.	12
	газета «Соціал-Демократ» № 10	Бусловіч Б. С.	3
	газета «Соціал-Демократ» № 11	Бусловіч Б. С.	2
19 верес.	лістівка «Друга воля»	вул. Соборна	1
22 верес.	брошура «Резолюція з приводу утворення на півдні чотирьох обласних організацій»	вул. Спаська, 54	1
	лістівка «Наші вимоги»	Шипулінський Ф. П.	1
30 верес.	лістівка «Друга воля»	Щербаков П. С.	1
	лістівка «Останнє пробач, а може вибач»	Щербаков П. С.	1
1 жовт.	газета «Пролетарська справа»	Рейтер Й. М.	1
	брошура «Перший крок»	Рейтер Й. М.	2
	брошура «Наші вимоги»	Рейтер Й. М.	1
18 лист.	лістівка «До російського народу 18 листопада 1905 р.»	біля суднобуд. заводу	1
20 лист.	лістівка «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»	біля суднобуд. заводу	1
8 груд.	брошура «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса	вул. Соборна	5
	брошура «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса	театр Шеффера	56
	брошура «Маніфест Комуністичної партії» К. Маркса і Ф. Енгельса	шрапнельна майстерня	56
10 груд.	лістівка «Що було і що робити»	вул. Міщанська	46
	лістівка «Брати солдати»	вул. Міщанська	34

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл Української РСР. Миколаївська область. – К., 1971. – С. 21–23, 84, 85; Очерки истории Николаевской областной партийной организации. – Одесса, 1980. – С. 20, 25 та ін.
2. Листовки большевиков Украины периода первой русской революции (1905-1907 гг.). – К., 1955.
3. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. 221, оп. 4, спр. 148.
4. ДАМО, ф. 229, оп. 4, спр. 120.
5. ДАМО, ф. 229, оп. 4, спр. 142.
6. ДАМО, ф. 229, оп. 4, спр. 143.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., професор, проректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
 Колісниченко А. І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

МИКОЛА БУШИН: ЛЮДИНА, ВЧЕНИЙ, УЧИТЕЛЬ

Охарактеризовано життєвий шлях Миколи Івановича Бушина – людини, яка внесла вагомий вклад у розвиток української історичної школи, підготувала цілу плеяду молодих учених-істориків, започаткувала серію краєзнавчих досліджень, виховала не одне покоління студентської молоді.

Ключові слова: М. Бушин, наука, історія, краєзнавство, дослідження, учні, благодійний фонд.

Охарактеризовано жизненный путь Николая Ивановича Бушина – человека, который внес огромный вклад в развитие украинской исторической школы, подготовил целую плеяду молодых ученых-историков, положил начало серии краеведческих исследований, воспитал не одно поколение студенческой молодежи.

Ключевые слова: Н. Бушин, наука, история, краеведение, исследование, ученики, благотворительный фонд.

This article is devoted to Mykola Ivanovych Buschyn's course of life – the person who made an outstanding contribution to the development of the Ukrainian historical school, trained the whole pleiad of young scientists-historians, gave rise to a number of local history researches and educated not one generation of student's youth.

Key words: M. Bushyn, science, history, local history, research, followers, charitable foundation.

Наука, як і культура, успадковує традиції та живиться новими ідеями. Її творять і розвивають особистості, які гуртують навколо себе однодумців, створюють наукові школи. Вони пробуджують творчу думку, свідомо впливають на розвиток інтелекту людини, прославляють країну. Ця вічна естафета – традиція в науковому середовищі, в суспільстві тримається на плідному прирощенні ідей, знань, праці мислителів. До таких відомих вітчизняних учених-істориків належить і професор Микола Іванович Бушин.

Не тільки на Черкащині, а і в Україні постать доктора історичних наук, професора, академіка Української академії історичних наук, заслуженого працівника освіти України, Почесного громадянина селища Лисянка Черкаської області Миколи Івановича Бушина вирізняється серед викладачів вищих навчальних закладів. Нині він – відомий учений-історик, педагог вищої школи, громадський діяч. За що його шанують? За чесність і порядність, доброту і щирість, любов до Шевченкового краю, любов до України і її працьовитого народу.

Народився Микола Іванович 10 березня 1938 р. в селі Маріца Львовського району Курської області (Росія) у сім'ї селян. Батько – Бушин Іван Кирсанович (1912-1975) – колгоспник, учасник Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Мати – Бушина Фросина Панасівна (1912-1998) – колгоспниця.

Микола Бушин глибоко завдячує своїм батькам за те, що вони його «поставили на ноги», допомогли здобути улюблений фах, прищепили йому любов до народу й Батьківщини.

Після Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. малий Микола пішов до першого класу рідної Маріцької середньої школи. Тут йому прищепили любов до знань, особливо до історії. У цьому велика заслуга вчителів: Анни Михайлівни Бушиної, Марії Степанівни Ісаєвої, Юлії Полікарпівни Медведівої і директора школи Івана Петровича Бобринського, які щоденно, крок за кроком, збагачували його знання.

У 1956 р. Микола Бушин закінчує середню школу і мріє стати військовим. Їде поступати до м. Севастополь у Вище морське училище ім. Нахімова. Але, мабуть, не доля...

У цьому ж році Всесоюзний комсомол направляв молодь за путівками на будівництво шахт у Донбас. М. Бушин пішов до райкому комсомолу у м. Льгов і отримав путівку на шахту № 7 імені Мельникова тресту Лисичанськвугілля Луганської області. Тут він працював вибійником шахти. Але, як розповідає сам Микола Бушин, то було загартування, бо шахтарі надійні люди, які ніколи не зраджать, ніколи не залишать у біді, ніколи не зроблять поганого. Це люди з великої літери.

У 1957 р. Микола Бушин був призваний на строкову військову службу, яку проходив спочатку в м. Івано-Франківську, а потім у м. Ужгороді. У серпні 1960 р. став студентом історичного факультету Ужгородського державного університету (нині національний університет). Він був обраний партгрупоргом своєї групи, і, можна сказати, що в цьому виборі студенти не помилилися. Микола Бушин почав долати труднощі. А в чому вони полягали? Він зовсім не володів українською мовою, а лекції читалися

переважно українською. І тоді він вирішив, що треба серйозно братися за навчання, а не байдкувати. Купив «амбарний зошит» і на лекціях писав слова, які йому зовсім не зрозумілі. Потім товариші їх перекладали і він завчав, не розлучаючись зі своїм зошитом. Один семестр вивчав українську мову зі студентами, які не володіли нею. І хоча заняття були двічі на тиждень по одній годині – це все ж була велика допомога в освоєнні мови.

Микола Бушин не здався і наполегливо оволодівав «азами науки». Упродовж п'яти років вивчав фахові дисципліни, брав участь у роботі студентських наукових гуртків, у спортивному житті історичного факультету. Обирався секретарем комітету комсомолу історичного факультету.

Після закінчення Ужгородського державного університету у 1965 р. Микола Бушин був направлений учителем історії і суспільствознавства Новослобідської середньої школи Путивльського району Сумської області, в село, де Сидір Артемович Ковпак формував свій партизанський загін. Педагогічний колектив тепло і привітно зустрів молодого фахівця. Він читав історію в старшокласників. На своїх уроках уміло використовував краєзнавчий матеріал, знайомив учнів з героями Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.

Микола Бушин був улюбленцем учителів і учнів. З учнями одинадцятого класу він проводив різні конференції, де вони виступали з повідомленнями перед своїми батьками. І хоча на Сумщині працював один рік, заслужив повагу від односельців і учнів.

У 1966 р. Микола Бушин переїздить за місцем роботи дружини Ольги Сергіївни у селище Лисянка Лисянського району Черкаської області. Тут він почав працювати вчителем історії і фізичного виховання у Лисянській восьмирічній школі (нині Лисянська загальноосвітня школа I-III ступенів імені Сергія Герасимовича Савранського). Працюючи на освітянській ниві, він не забував про науку, інтерес до якої прищепили йому вчителі з Ужгородського державного університету. Зокрема: Микола Михайлович Лелекач, Ілля Гаврилович Шульга, Сергій Олексійович Міщенко, Іван Михайлович Гранчак, Микола Васильович Арсентєв, Григорій Васильович Марченко та Василь Іванович Ілько.

Професійність та сумлінне ставлення до роботи не могли бути не поміченими керівництвом Лисянського району Черкаської області, і Миколу Бушина запрошують на роботу в Лисянський райком Компартії на посаду інструктора, а потім завідувача кабінетом політосвіти, згодом завідувача відділу організаційно-партійної роботи.

Весь час Микола Бушин мріяв бути науковцем і тому збирав матеріал для наукового дослідження.

У 1968 р. він вступає на навчання до Київської ВПШ при ЦК КП України, яку закінчив з відзнакою. Тут була затверджена тема кандидатської дисертації.

У 1971 р. Микола Бушин стає аспірантом кафедри історії КППС Київського інституту народного господарства імені Д. С. Коротченка (нині Національний економічний університет імені Вадима Гетьмана). Науковим керівником його дисертаційного

дослідження був Василь Павлович Столяренко, доктор історичних наук, професор.

З перших днів аспірант Микола Бушин серйозно і наполегливо почав працювати над дисертацією. Його часто бачили в читальних залах Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, в центральних архівах м. Києва.

Активність і наполегливість Миколи Бушина дали йому змогу достроково написати дисертацію. Її рекомендували до захисту, але захист затягнувся. Справа у тому, що науковий керівник потрапив в опалу і був звільнений з посади, виключений з рядів КППС, і тому дисертацію не приймали до захисту.

Тоді голова спеціалізованої вченої ради Київського національного університету ім. Тараса Шевченка – доктор історичних наук, професор Матвійчук порадив зняти керівника і подавати роботу до захисту. Так і було зроблено, і 26 травня 1976 р. захист відбувся.

У 1976 р. Миколу Бушина призначають завідувачем Будинку політичної освіти Черкаського обкому партії, а згодом, у 1980 р. – завідувачем відділу науки і навчальних закладів Черкаського обкому партії.

Працюючи в партійних органах, він ні на хвилину не забував про науку. Від'їжджаючи у відпустку, брав валізу книжок і там працював над докторською дисертацією.

З великою любов'ю і повагою він згадує своїх консультантів по докторській дисертації: московських учених, докторів історичних наук, професорів Таїсію Олександрівну Кудрину, Луку Степановича Гапоненка та доктора філософських наук, професора Василя Петровича Агафонова.

22 червня 1988 р. відбувся захист докторської дисертації на тему «Факторы социально-культурного развития современного советского села (на материалах Украинской ССР)». А 10 березня 1989 р. (в день народження Миколи Бушина) йому було присуджено науковий ступінь доктора історичних наук.

У грудні 1988 р. Микола Бушин переходить працювати до Черкаського педагогічного інституту імені 300-річчя возз'єднання України з Росією (нині Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького). З цього часу розпочинається активна, цілеспрямована робота в науці. Пізніше М. Бушин знаходить своє покликання в Черкаській філії Київського політехнічного інституту (нині Черкаський державний технологічний університет). Спочатку Микола Бушин працював у цьому навчальному закладі завідувачем кафедри, потім проректором з роботи з іноземними студентами, потім деканом по роботі з іноземними студентами, а з дня заснування кафедри історії України – її незмінним завідувачем.

До речі, необхідно підкреслити, що росіянин перший в Україні запровадив навчання іноземних студентів українською мовою. І позитивним моментом слід відмітити, що всі згадані іноземці залишалися навчатися в м. Черкаси.

Наукове життя Миколи Бушина почало битися в активному ритмі. Проект за проектом втілювався в життя. Так сталося і з проектом «Черкаський край в

особах 1941-2001 рр.». По кожному району і місту обласного підпорядкування планувалося підготувати окреме видання. Сьогодні вже вийшло 12 книг. Крім того, підготовлені і чекають своєї черги (за браком коштів) ще 5 книг.

Також започаткований проект «Сучасна енциклопедія Черкащини». Це грандіозна робота, яка потребує багато часу та зусиль. Енциклопедія буде складатися з декількох томів, два з яких уже підготовлені.

Ідучи до 10-ї річниці кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету (липень 2011), викладачі кафедри працюють над книгами, зокрема: «Історія Стародавнього світу. Довідник школяра»; «Історія української культури. Мистецький вимір»; «Історія української культури. Курс лекцій»; «Нариси історії Шевченкового краю. З найдавніших часів до початку ХХ ст.», том перший; «Нариси історії Шевченкового краю. Від початку ХХ ст. до сьогодення», том другий; «Золоті імена Черкащини. 400 особистостей».

Микола Іванович Бушин автор та співавтор 350 праць (статей, брошур, монографій, навчальних посібників, словників). Серед них: 32 монографії, з них 14 індивідуальних, 14 навчальних посібників, у тому числі з історії України китайською, німецькою, англійською та бенгальськими мовами.

Нещодавно світ побачили нові оригінальні видання професора Миколи Івановича Бушина. Це – «Учені Черкаського державного технологічного університету», «Мої учні – моя гордість», «Пам'ять, дарована майбутньому. Музей історії Черкаського державного технологічного університету».

Радують не тільки наукові здобутки професора Миколи Бушина, але й його невтомна праця в підготовці наукових кадрів. Цьому питанню він надає особливої уваги. У нього своя наукова школа, до визначення якої він має свої особисті міркування. Дехто з учених визначає наукову школу за тим, скільки разів цитують ученого за кордоном у наукових монографіях. Це, по-перше. По-друге, скільки посібників і монографій вийшло за кордоном у цього вченого. І якщо ці два компоненти мають місце, то можна вважати наявною відповідну наукову школу. І з таким визначенням Микола Бушин не погоджується.

Головне в житті – це творчість. Його особиста думка на наукову школу така: по-перше, вчений повинен брати активну участь у навчальному процесі (лекції, семінарські заняття); по-друге, у цього вченого у світ повинна виходити наукова продукція (монографії, навчальні посібники, курс лекцій); по-третє, підготовка наукових кадрів – один з найважливіших компонентів наукової школи. І лише при наявності цих трьох компонентів, учений може сказати, що в нього сформувалася своя наукова школа.

Микола Іванович не зник говорити про те, скільки аспірантів захистилися на кафедрі історії України ЧДТУ. А кількість дуже велика. Усього захищено 42 особи. Вони стали кандидатами історичних наук. Крім цього, необхідно з великою гордістю підкреслити, що троє його перших аспірантів уже

захистили докторські дисертації, а ще двоє готуються стати докторами наук.

Учні професора Миколи Бушина 19 грудня 2005 р. презентували Благодійний фонд імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина». Метою фонду є об'єднання зусиль істориків України в сприянні формуванню демократично правової держави, підвищення ролі й авторитету історичної справи в суспільстві та державі, сприяння розвитку історичної діяльності, захист і підтримка вчених-істориків, поширення традицій української історичної справи, сприяння розвитку й поглибленню міжнародних зв'язків істориків.

Благодійним фондом щорічно вручалися премії імені професора Миколи Бушина, а також диплом, настільна срібна медаль і нагрудна срібна медаль. Першу премію вручено в день 70-річчя Миколи Бушина – 10 березня 2008 р. Сьогодні розмір премії становить 10 000 грн.

Історика Миколу Бушина дуже важко недооцінити. Навіть послідовні його недруги визнають в ньому такі людські якості, які роблять честь будь-якому вченому. Він ніколи не перекладав відповідальність на інших, брав і бере все на себе відкрито. Усе, що він робив і робить, робить з пристрасстю, віддаючи улюбленій справі усього себе, без останку.

Професор Микола Бушин завжди підкреслює, що такий великий урожай на творчій ниві він ніколи не зібрав би, якби не було поруч доброї, розумної та чарівної дружини Ольги Сергіївни, лікаря-ендокринолога, яка уміє надихати чоловіка на наукову працю і робить усе можливе, аби завжди реалізовувалися його творчі і наукові плани. Микола Іванович завжди згадує: *«Я завдячую долі, в яку я вірю. Доля мене захистила на шахті. Завдячуючи їй, я залишився живий, коли трапилася автокатастрофа у 1987 р., коли я переніс інфаркт у лютому 2000 р. І тут справедливо буде сказати, що, мабуть, Всевишній допомагає мені і оберігає».*

Марк Аврелій писав: *«Задача життя не в тому, щоб бути на стороні більшості, а в тому, щоб жити відповідно до внутрішніх, осмислених тобою законів».* Життєві закони доктора історичних наук, професора Миколи Івановича Бушина давно вироблені та глибоко осмислені. А його життєве кредо: бути здатним на більше, чим те, що здійснив сьогодні, – спонукає до буденної невтомної праці, до щоденних творчих пошуків та невпинного професійного росту.

Життєвий шлях професора Бушина формувався на фоні цілої історичної епохи. Двадцяте століття не один раз пройшлося по долях людей, перемішало, розірвало і по-новому заклало історію кожної особистості, кожної родини. Наклало відбиток і на долю молодого Миколи Бушина, відірвавши його від рідної домівки, батьків, любові Курської землі. Але разом з тим подарувало нові можливості, власну сім'ю, нову Батьківщину, якій присвячено все життя, з якою зв'язуються всі сподівання та помисли.

Черкаський державний технологічний університет сьогодні можна назвати другою домівкою сивочолого професора. Для всіх, починаючи від студента і закінчуючи професорсько-викладацьким складом, Микола Іванович шанована і знана постать.

Звертаючись до непересічної постаті Миколи Бушина як ученого, обов'язково слід згадати про його здатність гуртувати навколо себе людей, надихати їх великою благородною метою. А це має велике значення для виховання молодих науковців. Саме завдяки цим надзвичайно цінним у науці якостям, коли в особі маститого вченого поєднується науковий лідер і чуйна людина, в Черкаському технологічному університеті на кафедрі історії України, яку очолює Микола Іванович Бушин, сформувалася справжня наукова школа із числа його вихованців, яка вже дала Черкащині чимало висококваліфікованих молодих дослідників в одній із найскладніших для об'єктивного відтворення дійсності гуманітарних дисциплін – вітчизняній історії.

Прогресивний, динамічний, толерантний та чуйний, Микола Іванович є одним із тих дороговказів, які відкривають новим поколінням істинний сенс наукової творчості.

Так, справді щедро та по-батьківськи ділиться своїм досвідом і знаннями Микола Бушин з молоддю, навчаючи не лише любити історію, а й орієнтуватися та вистоювати в складному життєвому океані. Він як справжній капітан веде свою команду, в якій вірні та старанні учні, до вершин наукових, творчих, життєвих... Він завжди попереду, завжди на капітанському містку.

Кожен день плавання в безкрайньому життєвому морі відкриває нові острови досягнень, звершень та здобутків, а поряд завжди працююча, віддана, випробувана в штормах команда. Адже великому кораблеві – великого плавання!

«Сучасне завжди лежить на дорозі з минулого в майбутнє...», – ці слова видатного кінорежисера й письменника Олександра Довженка часто нагадує своїм учням Микола Іванович. І це накладає на них обов'язок шанувати свого наставника, берегти та примножувати його наукову спадщину, творчо переосмислювати і йти далі, бо Микола Бушин, на відміну багатьох, підштовхує своїх учнів до творчого росту, мріє про те, щоб всі вони переросли його, зробили більше для історичної науки, ніж він.

Людяність це ще одна риса, яка вирізняє Миколу Івановича з поміж інших. Люди, які постійно з ним спілкуються, стверджують одну незаперечну істину: зустріч з Миколою Івановичем Бушиним – одна із самих великих удач в їхньому житті. Заряджаючи своєю енергією, оптимізмом інших, він горить сам. Микола Бушин не вмє тліти, він просто живе за своїми власними принципами та законами, які виробляв роками, долаючи різної складності життєві етапи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бушин М. Роздуми на полях власної долі. – Черкаси, 2004.
2. Бушин М. Україна – Моя Батьківщина. – Черкаси, 2003.
3. Бушин М. Мої учні – моя гордість. – Черкаси, 2010.
4. Бушин М. Доторкнутися вічності. – Черкаси, 2011.
5. Земляна-Невміта Ю. З любов'ю до людей. Фонд професора Бушина підтримує краєзнавців та юних істориків // Акцент. – 2009. – № 14.
6. Крамар М. Ваш шанс, юні історики // Земля Черкаська. – 2007. – № 47.
7. Крамар М. Іменем пам'яті // Земля Черкаська. – 2008. – № 1.
8. Крамар М. Кроки за горизонт // Земля Черкаська. – 2008. – № 11.
9. Микола Бушин: від серця до серця / Редактор-координатор Т. Чубіна. – Донецьк, 2008.
10. Положення про премію імені професора Миколи Івановича Бушина – Черкаси, 2007.
11. Рядовий генерал історії. Колективний портрет професора Миколи Бушина у свідченнях сучасників і документальних світлинах / Редактор-координатор Т. Чубіна. – Донецьк, 2008.
12. Січкарь О. Нетлінна спадщина: Обласний краєзнавчий музей – цьогорічний лауреат премії благодійного фонду імені професора Миколи Бушина // Земля Черкаська. – 2009. – № 12.
13. Статут Благодійного фонду імені професора Миколи Івановича Бушина «Історична спадщина». – Черкаси, 2005.
14. Лазуренко В. Терези долі і науки. Микола Іванович Бушин: Вчитель, Наставник, Людина. – Черкаси, 2004.
15. Хльобас С. Фонд професора Бушина підтримує місцевих краєзнавців та юних істориків // Нова доба. – 2009. – № 23.
16. Чубіна Т. Д. Благодійний фонд «Історична спадщина»: основні засади діяльності // Історичний архів. Наукові студії: Збірник наукових праць. – Миколаїв, 2010. – Вип. 5. – С. 169-174.

Рецензенти: Багмет М. О., д.і.н., професор, проректор Чорноморського державного університету імені Петра Могили;
Колісниченко А. І., д.і.н., професор, завідувач кафедри Чорноморського державного університету імені Петра Могили.

*Рецензії
та інформація*

КРАКІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА В ДОСЛІДЖЕННІ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА

Рецензія на монографію :

Сінкевич С. Г. *Краківська історична школа в польській історіографії (Миколаїв, 2010)**

Spółeczno-polityczne przemiany ostatnich lat objawiły się szczególnym zainteresowaniem tematyką dziejowych relacji polsko-ukraińskich. Tematyka ta – dodajmy – z przyczyn nie mających z nauką nic wspólnego przez wiele lat traktowana była niezwykle podejrzliwie. Myślę, że ważnym elementem współczesnego polsko-ukraińskiego dyskursu jest nie tyle wzajemne poznanie wspólnych dziejów, ale poszukiwanie ich świadomych/nieświadomych konstruktorów, odkrycie dziedzictwa wypracowanego przez «mistrzów». Analiza metafor, kulturowych matryc, którymi przesycone były ich dzieła, może ukazać, że owi «narodowi», jedynoplemienni, jedyno-etniczni, jedyno-konfesyjni historycy – zamykani zwykle przez «interpretatorów-naśladowców» w ścisłym narodowo-konfesyjnym partykularzu – czerpali naukowe natchnienie z historycznych dzieł owych «Innych», «Obcych», «źle obecnych». Związki te, umiejętnie zapomniane, należy poszukiwać i odkrywać. Badacze dostrzegli, że nie sposób badać twórczości Lelewela bez refleksji nad spuścizną Karamzina, że nie zrozumiemy Kostomarowa bez Mickiewicza, Likowskiego bez Kojałowicza, Rawitę-Gawrońskiego bez Hruszewskiego itd. Jednak przed przystąpieniem do tak szeroko ukazanej problematyki badawczej należy przeświecić naukę historyczną, uczynić rekonesans, dokonać konstrukcji/dekonstrukcji owej klasycznej/nieklasycznej historiografii, dotknąć owej «Inności» by zrozumieć «samego siebie». Praca Jewgienia Sinkiewicza stanowi ważny przyczynek do owych badań. Tytuł «Krakowska szkoła historyczna w polskiej historiografii. Monografia» dopełnia obrazu zamierzeń Autora. Autora – dodajmy – będącego badaczem ukraińskim. Cel to bardzo ambitny, gdyż problem podjęty przez naszego historyka posiada w samej Polsce renomę niezwykle trudnego, ideologicznie niepewnego, narodowo bolesnego, a do tego – niestety – zanurzonego w problematykę konfesyjną. Krakowska szkoła historyczna to ukształtowany w drugiej połowie lat 60-tych XIX stulecia kierunek w polskiej historiografii reprezentowany przez krakowskie środowisko historyczne związane naukowo z Uniwersytetem Krakowskim i Akademią Umiejętności, a politycznie, z konserwatystami z Galicji Zachodniej tzw. Stańczykami. Historycy historiografii powstanie krakowskiej szkoły historycznej łączyli z klęską powstania styczniowego, klęską – dodajmy – niezwykle bolesną dla tych wszystkich krajowych i emigracyjnych działaczy niepodległościowych, którzy marzyli o odzyskaniu utraconej wolności za sprawą «siły własnego

oręża». Przelana krew kolejnego pokolenia Polaków wymuszała podjęcie dyskusji nad dotychczasowymi niepodległościowymi działaniami, mutację narodowej historiozofii, reinterpretację prognozy na przyszłość. Za jej inicjatora możemy uznać księdza Waleriana Kalinkę (1826-1886), «duchowego ojca szkoły krakowskiej», który jako pierwszy zerwał z bezkrytycznym uwielbieniem przeszłości. Głównym założeniem tej szkoły był pesymizm osadzony w wierze, iż tylko i wyłącznie Polacy są winni upadku dawnej Rzeczypospolitej. Słabość rządów, anarchia oraz liberum veto były tego najdobitniejszymi przykładami. Głównymi przedstawicielami szkoły, prócz Kalinki, byli: Józef Szujski (1835-1883), Michał Bobrzyński (1849-1935), Stanisław Smolka (1854-1924). Jednak to Kalinka, jako «ojciec duchowy» szkoły, wskazywał pozostałym badaczom kierunek poprawnych dziejowych konstrukcji. Warto w tym miejscu przedstawić – wielokrotnie cytowany, jednakże niezwykle ważny dla naszych rozważań – fragment wstępu do jego pracy pt. «Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta». Jak głosił: *«ostatnim słowem świadectw historycznych, które w tej epoki były lub będą jeszcze ogłoszone jest: że upadku swego Polacy sami są sprawcami i że nieszczęścia, które na nas spadły wówczas lub później, zasłużoną są przez naród pokutą. Ta prawda aczkolwiek bolesna i wobec nieprzyjaciół naszych tak upokarzająca, była już nieraz powiedziana, ale powtórzona dzisiaj w chwili największego ucisku, jakiego naród doznał od dziesięciu wieków, nie na rozumowaniu pisarza oparta, ale nasuwająca się sama z dokumentów niewątpliwych i swą jasnością aż rażących, nabiera większego nierównie znaczenia i głośniejszym staje się wyznaniem»* [1, s.V]. Zaproponowane wizje zaniepokoiły wiele niepodległościowych środowisk polskich i stanowiły zapowiedź intelektualnej batalii między «krakusami», a polemizującymi z nimi historykami, reprezentantami kolejnych – powstających w gronie polskich badaczy – optymistycznych i niepodległościowych historycznych szkół i środowisk (szkoła warszawska, lwowska). Natomiast samego Kalinkę oskarżano – jak dowodził Andrzej Feliks Grabski – *«że zatruwa dusze Polaków jadem pesymizmu, pomawiano go o to, że każe Polakom porzucić wszelką nadzieję i zdać się na łaskę zaborców»* [2, s.127]. Jak ważną sprawą stanowiło zmierzenie się z twórczością Kalinki i pozostającego pod jego wpływem środowiska intelektualnego, świadczy ilość poświęconych badaczom prac (wystarczy wymienić powstałe już rok po

śmierci Kalinki prace Balzera, Dębickiego, Korzona, Smoleńskiego, Smolikowskiego), ale przede wszystkim ciągle reaktualizacje problematyki dokonywane po dzień dzisiejszy przez kolejne pokolenia historyków polskich. Właśnie celem badań Sinkiewicza było zmierzenie się z owymi reinterpretacjami w szerokim ujęciu chronologicznym: od końca XIX wieku, do czasów nam współczesnych. Należało zatem wniknąć w zawiłości terminologiczne dotyczące «szkoły historycznej», «historycznego środowiska», poszukiwać zarówno czynników społeczno-polityczno-ekonomicznych, jak i inspiracji metodologicznych, prowadzących do «narodzin» szkoły, ukazać dzieje naukowych instytucji funkcjonujących na terenach polskich okresu zaborów, zapytać o korzenie «win naszych», korzenie owego pesymizmu, metaforyzującego refleksję dziejową, by z kolei przejść do pytania o rolę krakowskiej szkoły historycznej w formułowaniu się polskiego dziejopisarstwa XX i XXI wieku.

Recenzowana praca jest efektem szerokich kwerend, intelektualnych poszukiwań. Sinkiewicz napisał swoją pracę przede wszystkim w oparciu o znajomość historiograficznych źródeł, ale także materiałów niepublikowanych, zgromadzonych w archiwach Uniwersytetu Jagiellońskiego, krakowskich archiwach PAN i PAU i in. Podjęty trud badawczy autor przedstawił w trzech rozdziałach. Rozdział I pt. «Проблема наукової школи...», s. 19-110» rozpoczął od zmierzenia się z pytaniem wciąż niezwykle aktualnym w polskiej refleksji intelektualnej, z pytaniem o poprawność operowania kryterium «szkoły» przy określaniu spuścizny badawczej Kalinki, Szujskiego, Smolki czy Bobrzyńskiego. Pozytywistyczna i modernistyczna refleksja intelektualna często sztucznie pragnęła twórczość danego badacza zaszufładować do określonej grupy, środowiska, szkoły, zapominając, że podczas często długoletniej kariery naukowej zmieniał swoją polityczno-ideologiczną, ale przede wszystkim metodologiczną przynależność. Wydaje się zatem, że wyjaśnienie zachowania badacza-jednostki, zrozumienie sposobu postrzegania przez niego konkretnej – uwarunkowanej kulturowo i historycznie – sytuacji (wiedzy o niej, interpretacji i kierowanych w jej stronę oczekiwań) może przynieść więcej pożytku, niż wpływologiczne deliberacje, wklejanie jego prac w paradygmaty, historyczne szkoły, naukowe, czy lokalne środowiska. Dlatego też na kolejnych stronicach swojej pracy Sinkiewicza interesowało jak społeczno-polityczne i kulturowe czynniki ukształtowały owych «pesymistów», jak ich przekonania, stanowiące czyjaś wiedzę osobistą stawały się z czasem wiedzą grupy, systemem społeczno-kulturowych przekonań. Dlatego też autor zwrócił baczną uwagę na zmiany światopoglądowe, jakie nastąpiły po okresie «Wiosny Ludów» i klęsce powstania styczniowego. Klęska ta – dodajmy – była niezwykle bolesna dla tych wszystkich polskich, krajowych i emigracyjnych działaczy niepodległościowych, którzy marzyli o odzyskaniu utraconej wolności za sprawą «siły własnego oręża». Przelana krew kolejnego pokolenia Polaków wymuszała podjęcie dyskusji nad dotychczasowymi niepodległościowymi działaniami, mutację narodowej historiozofii, reinterpretację prognozy na przyszłość. Z drugiej strony nastąpiły znaczne

przekształcenia w łonie monarchii habsburskiej, owego narodowo-kulturowego tygla, w którym Polacy dostrzegli możliwość ukształtowania pewnej autonomii. Praktyka pracy organicznej, gospodarczego i kulturowego wzmocnienia wydawała się najodpowiedniejszym sposobem ratunku polskiego żywiołu. Wraz z narastaniem tego przekonania – jak zauważa Sinkiewicz – pojawia się potrzeba nowego podejścia konceptualizacyjnego, potrzeba przystosowania poznania historycznego do nowych politycznych zadań. Wskazując na dydaktyczny wymiar twórczości «szkoły» autor widzi podobne zjawiska zachodzące w tym okresie w innych europejskich ośrodkach naukowych. Z jednej strony następuje modernizacja, profesjonalizacja nauki, przygotowanie kadr, a z drugiej, podporządkowanie wiedzy historycznej politycznej rzeczywistości, z jednej strony postępuje głęboka krytyka źródeł, poszukiwanie genetycznych związków między faktami, z drugiej – nie wolna od wszelkich kulturowych imputacji – interpretacja (s. 61).

Po ukazaniu problematyki ogólnej, dotyczącej kwestii terminologicznych, analizy fluktuacji samego pojęcia «szkoły» historycznej czy historiograficznej, «środowiska historycznego» oraz uwarunkowanego historycznie kulturowego genotypu kształtującego zarówno ludzkie światopoglądy jak i ontologiczno-metodologiczno-epistemologiczną warstwę badawczą historyków polskich drugiej połowy XIX stulecia, Sinkiewicz – w kolejnym rozdziale swojej pracy pt. «Віхи життя...», (s. 111-196)» – przechodzi do analiz życia i działalności twórców «szkoły». Pisząc o Kalince, Szujskim, Smolce czy Bobrzyńskim wskazuje na fluktuacje ich światopoglądów, akcentuje ową różność socjalno-kulturowych doświadczeń historyków, powodujących często przeciwne sobie interpretacje, zarówno faktów, jak i dziejowych procesów. Nie sposób oczywiście w tym miejscu zaprezentować całej gamy analiz autora, skoncentruję się zatem na jednej tylko «krakowskiej» postaci. Idąc za Władysławem Smoleńskim, Sinkiewicz podkreśla m.in. demokratyczną i propowstaniową ideologię młodego Kalinki, jego antyklerykalizm, przechodzi do ukazania pesymizmu, jaki pojawił się w świadomości/ twórczości Kalinki, co wiąże – w raz z innymi historykami – z traumatycznymi przeżyciami badacza wobec klęski Wiosny Ludów i pogrążeniem wszelkich niepodległościowo-demokratycznych planów, po czym ukazuje przejście historyka na pozycje ultramontańskie, zarówno w działalności polityczno-kościelnej jak i naukowej. Zwraca szczególną uwagę na wątek ukraiński w życiorysie Kalinki, jego działania wokół – stworzonego przez zakon zmartwychwstańców – internatu dla młodzieży ukraińskiej we Lwowie. Jego oficjalnym celem było usunięcie barier między Polakami i Ukraińcami w Galicji, ale i – zdaniem autora – katolicka misja na Wschodzie. «Очевидно – пи́сал – не бра́лася під увагу згода з православною Руссю. Православ'я спостерігалояся як зло, й воно мало залишитися предметом місії́них акцій» (s. 119).

Zgodzić się należy z autorem analizowanej przeze mnie pracy z praktyką ukazywania przez niego katolickiej akcji misyjnej na Wschodzie, jako naczelnej idei wpływającej na wszelką działalność Kalinki. Już Smoleński zauważył, że Zmartwychwstaniec, oprócz

pokuty zalecał narodowi polskiemu misję, *«jako rdzeń żywota i rację istnienia»* [1, s.210. Por. także: 3, s.43] – nawracanie na katolicyzm Rosji, a w *«Żywocie Św. Józefa Kuncewicza...»* pisał: *«Pierwszym znakiem odzicia Polski, będzie wyprawa na wschód nie z mieczem, lecz z krzyżem»* [4, s.430]. Odejście od narodowego «samolubstwa», skoncentrowanie się na ponadnarodowej i ponadobrządkowej idei unijnej stało się nadrzędnym celem, Zmartwychwstańskim zadaniem. Warto natomiast zastanowić się nad spojrzeniem Kalinki na dwa terminy: prawosławie-konfesję i Rosyjską Cerkiew prawosławną-instytucję. Moim zdaniem naczelnym pragnieniem i pożądanym Zmartwychwstańców było zjednoczenie Kościołów, obrona katolickiej wiary «słowiańskiego świata», nie przed prawosławiem, a przed jego wypaczoną, kontrolowaną przez absolutystyczną państwowość oberprokuratorско-synodalną formą.

Najobszerniejszy rozdział trzeci pt. «Дослідження краківської...» (s. 197-269) autor poświęcił na ukazanie miejsca spuścizny krakowskiej szkoły historycznej w polskiej refleksji dziejopisarskiej. W okresie dwudziestolecia międzywojennego nastąpiły kolejne modernizacyjne przemiany w łonie polskiej nauki historycznej, a po śmierci głównych reprezentantów «szkoły» badacze rozpoczęli próbę oceny jej znaczenia dla rozwoju nauki polskiej. Nie była ona wolna od politycznego gorsetu. Nauka historyczna wręcz zmuszona była wspierać politykę, skoro ta ostatnia zmierzyć się musiała z nową, inkorporacyjno-federalistyczną hybrydą – II Rzeczpospolitą, wypełnioną przeróżnymi – niechętnymi wobec siebie – etnosami, narodowościami, konfesjami. Wobec nowej rzeczywistości społeczno-politycznej, rzeczywistości łączącej narodowość z konfesją, najważniejsza stała się odpowiedź na pytanie o jagiellońską tradycję, «spichlerz» i «przedmurze». Jak zwykle bieżące potrzeby metaforyzowały narracje historyczne a historiograficzne metafory kształtowały społeczną rzeczywistość. Dla rządów sanacyjnych – jak zauważył Sinkiewicz – nie tradycja «insurekcyjna» szkoły Askenazego, a właśnie krakowska szkoła historyczna stała się interpretacyjnym fundamentem, państwową wykładnią. Z jednej strony należało wskazywać, że Polska zdobyła niezależność czynem legionowym, z drugiej, rehabilitowano poglądy «szkoły» głoszące potrzebę silnej władzy (Olgiard Górka). Pragnę dodać, że analizy Sinkiewicza korespondują z moimi ustaleniami dotyczącymi grekokatolików i prawosławnych w historiografii polskiej. Polscy decydenci, zdali sobie sprawę, że aby ukształtować «silną władzę» na wschodnich rubieżach państwa należy odejść od sztywnej identyfikacji narodowości i wyznania i postawić na wspólnotę tradycji, obywatelskość. Dlatego też chętnie czerpano z ustaleń krakowskiej szkoły te interpretacje, które ukazywały pokojowe współistnienie prawosławia i katolicyzmu za panowania ostatnich Piastów i przechodziły do zmanifestowania «win naszych» w stosunku do wyznawców prawosławia, jakie w konsekwencji stały się podwaliną upadku Rzeczypospolitej w wieku XVIII (w innych pracach – idąc głównie za interpretacjami, ukształtowanego przez Kalinkę, Edwarda Likowskiego – ukazywano «winy» w stosunku do Kościoła unickiego). Na takiej podbudowie wskazywano dopiero prognozę na przyszłość –

możliwość współistnienia Ukraińca-prawosławnego, Ukraińca-grekokatolika, Polaka-katolika jako obywateli jednej Ojczyzny-Rzeczypospolitej (np. Kazimierz Chodynicki).

Jak wskazywał Sinkiewicz dla refleksji historycznej nie był łatwy także kolejny okres, znamionujący się dominacją nauki marksistowskiej. W latach 50-tych historycy szkalowali konserwatyzm «szkoły» jej «wsteczność» poglądów i postrzegali jako barierę dla demokratyczno-lewicowych poglądów Lelewela. Zwrotnym momentem było – organizowane przez Uniwersytet Jagielloński – seminarium z okazji 100-lecia powołania katedry Historii Polski, które przyczyniło się do zogniskowania refleksji badaczy nad spuścizną «szkoły». Dla historiograficznego namysłu tego okresu niezwykle ważne były deliberacje metodologiczne, wynikające z teleologicznego budowania rozwoju nauki w kontekście zwycięstwa jej jedynowiernego, marksistowskiego oblicza. Dlatego też chętnie umieszczano «szkołę» w kontekście rozwoju nauki europejskiej, bydowano paralele z francuską, niemiecką, przede wszystkim z rosyjską historiografią (s. 238). Lata 70-te i 80-te – będące świadkiem odchodzenia historyków od «modelu» – przyniosły znaczną ilością prac monograficznych rozpatrujących życie i działalność koryfeuszy «szkoły» w szerokiej perspektywie kulturowej i metodologicznej (Maternicki, Trzeciakowski, Królikowska, Śreniowska, Serczyk, Korzeniowski, Jaskólski, Łazuga, Władyka, Olszewski, Wierzbicki itd.).

Natomiast w kolejnym podrozdziale Sinkiewicz analizuje najnowszy namysł badawczy nad «szkołą» i jej spuścizną. Nie dziwi fakt, że wobec gruntownych przemian politycznych należało zastanowić się nad intelektualnym dziedzictwem, w którym ideologia «krakusów» stanowiła jedno z ważniejszych wykładni. Sinkiewicz przedstawia prace Maternickiego, Daszyka, Marmona, koncentruje się natomiast na naukowej dyskusji, jaka została wywołana publikacją Henryka Słoczyńskiego na temat tworzenia nieprawdziwego wizerunku, «czarnej legendy» krakowskiej szkoły historycznej za czasów PRL-u. Polemizujący z autorem badacz, Andrzej Wierzbicki zarzucał adwersarzowi błąd przesady, emocjonalny stosunek do przedmiotu badań i wraz Andrzejem Feliksem Grabskim wskazywał na epistemologiczno-ontologiczne aspekty wyróżniające «szkołę», jednocześnie łączące jej koryfeuszy. Dostrzegając znaczące różnice między badaczami, m.in. w ocenie pozytywistycznej metodologii, wskazywał, że «przynależność do szkoły» wyznaczało głębokie zainteresowanie autorów do poszukiwania przyczyn upadku Ojczyzny pod koniec XVIII wieku. Jak zauważył Sinkiewicz – wobec współczesnego, znacznego rozwoju nauki historycznej – tematyka związana z krakowską szkołą historyczną jest w dalszym ciągu niezwykle aktualna. Dodajmy, że współczesny namysł historyczny – dostrzegając korzenie niepodległej Polski w powstańczo-legionowych uniesieniach, ale także w ciężkiej «pozytywistycznej pracy» – pragnie dzieła Kalinki, Szujskiego, Smolki czy Bobrzyńskiego wpisać w inny kontekst interpretacyjny dekonstruując takie pojęcia jak «szkoła», «środowisko» «pesymizm», czy «optymizm». Warto w tym kontekście przypomnieć fragment tekstu A. F. Grabskiego na temat Kalinki. *«Wytykając Polakom*

ich grzechy – pisał Grabski – książd-historyk starał się wstrząsnąć ich sumieniem po to, aby przez pokutę je odkupili, co uważał za konieczny warunek tego, by w przyszłości ich nie popełniali». I dodawał: «Rzekomy pesymizm W. Kalinki uzasadniał więc optymistyczna wiarę w lepszą przyszłość. Przypominając słowo «Pisma Świętego»: «poznacie prawdę, a prawda was wyswobodzi», Kalinka krytykował «szkołę historyczną, której mistrzami byli [...] poeci, słuchaczami dusze rozdarte boleścią» [5, s.306].

W zakończeniu pracy, prócz krótkiej próby ogólnego podsumowania, autor zawarł w punktach wnioski, do jakich doszedł podczas analizy źródłowej. Przede wszystkim wskazał na metodologiczne różnice zachodzące między reprezentantami krakowskiej szkoły, a wynikające z różnego stosunku do pozytywistycznej nauki historycznej, determinizmu i poszukiwania «praw». Przedstawiciele krakowskiej, «krytycznej» szkoły jednocyli – jego zdaniem – nie tylko kryteria metodologiczne, a przede wszystkim krytyczna ocena dziejowej egzystencji narodu. Dowodził także, że szkoły: krakowską i warszawską, różnią polityczno-społeczne czynniki wpływające na egzystencję społeczności polskiej na dwóch różnych terytoriach zaborecznych. Krakowscy

* * *

Суспільно-політичні зміни останніх років сприяли черговому зацікавленню тематикою польсько-українських взаємин у минулому. Та проблематика, зазначимо, з причин, не пов'язаних із наукою, впродовж багатьох років була трактована достатньо тенденційно. Вважаємо, що важливим елементом сучасного польсько-українського дискурсу є не тільки вчасне пізнання спільного минулого, але пошук його свідомих/несвідомих проявів, відкриття минувшини, завдячуючи дослідженням «класиків». Аналіз метафор, культурних матриць, якими були споряджені їх праці, можуть свідчити, що ці «національні», одноплеменні, одно-етнічні, одно-конфесійні історики – трактовані зазвичай «інтерпритантами-послідовниками» в спрощеному національно-конфесійному контексті – черпали наукове натхнення з історичних праць цих «інших», «загальних», «погано знаних». Ті зв'язки, добре призабуті, належить відшукати і відкрити. Дослідники зрозуміли, що без сенсу вивчати творчість Лелевеля, без рефлексії стосовно спадщини Карамзіна, що не зрозуміємо Костомарова без Міцкевича, Ліковського без Кояловича, Равіту-Гавронського без Грушевського тощо. Однак, перед тим як приступити до так широко заявленої проблематики дослідження, належить досягнути історичну науку, вчинити переоцінку, здійснити конструкцію/реконструкцію тієї класичної/некласичної історіографії, вяснити її «відмінність», щоб зрозуміти «самих себе». Праця Євгена Сінкевича становить важливий привід для такого дослідження. Назва монографії «Краківська історична школа в польській історіографії» вказує на наміри автора. Автора, підкреслимо, який є українським дослідником. Мета його є достатньо амбітною, адже порушена даним істориком проблема посідає в самій Польщі реноме надто складної, ідеологічно не визначеної, національно вразливої, а до того ж, на жаль, зануреної

бачаче mieli też, jako pierwsi, dokonać syntezy dziejów Polski, wykorzystując najnowsze metodologiczne zdobycze nauki europejskiej. Jednocześnie łączyli działalność naukowo-dydaktyczną z polityczno-społeczną. Sinkiewicz zauważył, że z biegiem lat «szkoła» przetworzyła się w «konstantę-klasycy wzorcz» dla kolejnych prób badawczych, kolejnych szkół, środowisk i w pewnej mierze wpłynęła na rozwój ukraińskiej nauki historycznej. Na zakończenie wskazał potrzebę syntetycznego opracowania problematyki krakowskiej szkoły w polskiej historiografii (s. 273).

Myślę, że praca autora stanowi kolejny, ważny krok do poznania nauki polskiej w XIX i XX wieku. Warto kontynuować badania Sinkiewicza w kwestii wzajemnych relacji historiografii polskiej i ukraińskiej. Przede wszystkim badacze polscy powinni dogłębnie prześledzić fluktuacje dotyczące naukę ukraińską, by odszukać w niej nie tyle polskie elementy, co wytłumaczenie – dotyczącego obydwie nauki –»podobieństwa różnic».

* Сінкевич Є. Г. Краківська історична школа в польській історіографії. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. П. Могили, 2010. – 357 с.

в конфесійну проблематику. Краківська історична школа – то сформований у другій половині 60-х років XIX століття напрям у польській історіографії, репрезентований через краківське історичне середовище, пов'язане з Краківським університетом і Академією знань, а політично, з консерваторами Західної Галичини, так званими «станьчиками». Історики історіографії виникнення краківської історичної школи пов'язують із поразкою Січневого повстання, поразкою, додамо, достатньо болісною для тих усіх вітчизняних і еміграційних діячів-незалежників, які марили про відновлення втраченої незалежності і відродження «сили власного духу». Пролита кров чергового покоління поляків у королівстві, змушувала порушити дискусію стосовно попередніх визвольних зусиль, мутації національної історіографії, реінтерпретації прогнозів на майбутнє. За її ініціатора можемо визнати ксьондза Валеріана Калінку (1826-1886), «духовного батька краківської школи», що перший відмовився від некритичного підходу до минувшини. Головним постулатом тієї школи був песимізм, що полягав у візії, що тільки і виключно поляки є винними у занепаді давньої Речі Посполитої. Слабкість урядів, анархія та «liberum veto» були того найвиразнішими прикладами. Головними представниками школи, окрім Калінки, були Юзеф Шуйський (1835-1883), Міхал Бобжинський (1849-1935), Станіслав Смолька (1854-1924). Однак, саме Калінка як «духовний батько» школи, вказував іншим дослідникам напрямком нових історичних конфігурацій. Варто в тому місці представити, багаторазово цитований, однак достатньо важливий для наших роздумів, вступний фрагмент до його праці під назвою «Останні роки панування Станіслава Августа». Як мовив: «...останнім словом у свідченнях істориків, які в тій епосі були чи будуть ще мовлені є те: що занепаду свого поляки самі є винуватцями і що нещастя, які на

них звалилися свого часу чи пізніше, народ заслуговує як прояву покути. Та правда настільки болісна і через недобррозуміливість наших так коментована, була вже не раз викладена, але повторена якраз у момент найбільших утисків, яких зазнав народ за багато віків, не на трактування пишучого оперта, але напрошується сама з документів безперечних і своєю ясністю аж вражаючих, набирає більш невідворотного значення і стає чітко визначеною» [1, s. V]. Запропоновані погляди занепокоїли значне коло польських незалежницьких угруповань і становили підвалини інтелектуальних баталій між «кракусами» та полемізуючими з ними істориками, репрезентантами інших, нових у тому гроні польських дослідників, оптимістичних і визвольних історичних шкіл та середовищ (варшавська школа, львівська). Натомість самого Калінку звинувачено, як стверджував Анджей Фелікс Грабський, «що отруїв душі поляків трупком песимізму, дорікали йому за те, що казав полякам покинути всякі сподівання і здатися на ласку поневоловачів» [2, s. 127]. Яка важлива справа була критика творчості Калінки і того інтелектуального середовища, що перебувало під його впливом, свідчить велике число присвячених досліднику праць (достатньо згадати появу вже рік по смерті Калінки праці Бальцера, Денбіцького, Корзона, Смоленського, Смолюковського), але передусім процес актуалізації проблематики проваджений по сьогоднішній день завдяки наступним поколінням польських істориків. Власне метою досліджень Сінкевича було ознайомлення з тими інтерпретаціями в широкому хронологічному контексті: від кінця XIX ст., до часів теперішніх. Належить також осягнути особливості терміна «історична школа», «історичне середовище», опираючись при цьому на чинники суспільно-політично-економічні, як і методологічні інспірації, що допроваджують до «народження» школи, розкрити історію наукових інституцій, що функціонували на польських теренах за часів поневолення, вяснити коріння «нашої вини», коріння того песимізму, метафоричної історичної рефлексії, аби після того перейти до запитання про роль краківської історичної школи в формуванні польської історіографії XX і XXI століття.

Рецензована праця є ефектом широких пошуків, інтелектуальних осягнень. Сінкевич написав свою роботу передусім в опорі на досліджені історіографічні джерела, але також неопубліковані матеріали, зосереджені в архівах Ягеллонського університету, краківських архівах ПАН і ПАУ та інших. Піднятий дослідницький матеріал автор подав у трьох розділах. Розділ перший під назвою «Проблема наукової школи в історіографії» (с. 19–110) розпочав від розгляду питання достатньо актуального в польській інтелектуальній рефлексії, з питання про доцільність оперування критерієм «школа» при визначенні дослідницької спадщини Калінки, Шуйського, Смольки чи Бобжинського. Позитивістська і модерністська інтелектуальна рефлексія часто штучно прагнула творчість конкретного дослідника зарахувати до окресленої групи, середовища, школи, забуваючи, що іноді під час багаторічної наукової кар'єри змінював свою

політико-ідеологічну, але перш за все методологічну приналежність. Видається тому, що вяснення поглядів дослідника-одиначки, розуміння способу осягнення через нього конкретної – усталеної культурно і історично – ситуації (знання про неї, інтепритації і керованих в її бік очікувань) може принести більше користі, ніж довільне трактування, включення його праць у парадигмати, історичні школи, наукові, чи локальні середовища. Для того теж на наступних сторінках своєї праці Сінкевича цікавило як суспільно-політичні і культурні чинники сформували тих «песимістів», як їх переконання, що становили чинсь особисту думку, ставали з часом баченням групи, системою суспільно-культурних переконань. Для того також автор звернув особливу увагу на світоглядні зміни, які наступили після «Весни народів» і поразки Січневого повстання. Та поразка, повторимо, була достатньо болісна для тих усіх польських, регіональних і еміграційних діячів незалежників, які марили про відновлення втраченої вольності за справу «siły własnego ogęza». Пролита кров чергового покоління поляків змушувала порушувати дискусії стосовно попередніх визвольних зусиль, мутації національної історіографії, реінтерпритації прогнозів на майбутнє. З іншого боку, відбулися значні зміни в лоні габсбурзької монархії, тогочасного національно-культурного тигля, в якому поляки отримали можливість досягнення певної автономії. Практика органічної праці, господарського і культурного зміцнення видавалася найсприятливішим способом порятунку польського люду. Враз із наростанням того переконання, як зауважує Сінкевич, появилася необхідність нового концептуального підходу, необхідність пристосування історичних знань до нових політичних завдань. Вказуючи на дидактичний вимір творчості «школи», автор бачить схожі прояви в тогочасних європейських наукових осередках. З одного боку, наступала модернізація, професіоналізація науки, підготовка кадрів, а з іншого – підпорядкування історичних знань політичній доцільності, розвивалася глибока критика джерел, пошук генетичних зв'язків між фактами, з іншого – не вільна від всіх культурних винятків – інтепритація (с. 61).

Після викладу загальної проблематики, попередніх термінологічних питань, здійснено аналіз флуктації самого поняття історична «школа» чи історіографічна, «історичне середовище» також визначено історичний і культурний генотип при формуванні людського світогляду як і онтологічно-методологічно-епістологічних дослідницьких верств польських істориків другої половини XIX століття. Сінкевич у черговому розділі своєї праці під назвою «Віхи життя, громадсько-політична та наукова діяльність представників краківської історичної школи» (с. 111–196) – перейшов до аналізу життя і діяльності творців «школи». Пишучи про Калінку, Шуйського, Смольку чи Бобжинського, вказує на функцію їх світогляду, акцентує увагу на їх соціально-культурних відмінностях, професійному досвіді, спричиняючи часто протилежні інтерпретації, подаючи факти і описуючи історичний процес. Очевидно немає необхідності тут розкривати цілу

палітру авторського аналізу, сконцентруємо увагу виключно на «краківській» проблематиці. Йдучи за Владиславом Смоленським, Сінкевич, між іншим підкреслює демократичну і проповстанську ідеологію молодого Калінки, його антиклерикалізм, далі переходить до відзначення песимізму, який проявився у свідомості/творчості Калінки, що пов'язує, також із іншими істориками, з переживаннями дослідника стосовно поразки Весни народів і відмовою від визвольного-демократичних планів, про що вказує перехід історика на позиції ультрамонтанські в діяльності політично-костельній як і науковій. Звертає чергову увагу на питання українське в життєписі Калінки, його діяльність навколо створеного завдяки ордену змертвихстанців (вознесіння) притулку для української молоді у Львові. На думку автора, офіційною метою Калінки було усунення бар'єру між поляками і українцями в Галичині, а також католицька місія на Сході. *«Очевидно – пише він – не бралася під увагу згода з православною Руссю. Православ'я спостерігалось як зло, й воно мало залишитися предметом місіонерських акцій»* (с. 119).

Належить погодитися з автором аналізованої нами праці стосовно зазначеної практики католицького просування на Схід, як ключової ідеї, яку з перемінним успіхом реалізував Калінка. Ще Смоленський зауважив, що змертвихстанець, окрім покути, зараховував польському народові ту місію, *«як важливе завдання і рацію існування»* [1, s. 210. Pogr. także: 3, s. 43] – навернення до католицизму Росії, а в *«Żywocie Św. Józefa Kuncewicza...»* писав: *«Першим знаком відродження Польщі, буде просування на Схід не з мечем, лиш із хрестом»* [4, s. 430]. Відхід від національної «самозакоханості», зосередження на понаднаціональній і об'єднавчій ідеї стало метою, завданням змертвихстанців. Варто натомість зупинитися на баченні Калінкою двох термінів: православна конфесія і російська церква як православна інституція. На наш погляд, головним прагненням і бажанням змертвихстанців було зближення Церков, оборона католицької віри і «слов'янського світу», не перед православ'ям, а перед його нав'язуванням, контрольованим через абсолютистську державність і оберпрокураторсько-синодальну форму.

Найбільш розлогий третій розділ під назвою «Дослідження краківської історичної школи в 1918-2008 роках» (с. 197–269) автор присвятив визначенню місця спадщини краківської історичної школи в польській історичній рефлексії. У період міжвоєнного десятиліття наступили чергові модерністські зміни в лоні польської історичної науки, а по смерті двох ключових репрезентантів «школи» дослідники здійснили намагання оцінити її значення для розвитку польської науки. Не були вони вільними від політичного тиску. Історична наука й надалі змушена була підтримувати політику, по-скільки та остання змушена була поєднатися з новим, інкорпоративно-федералістичним гібридом – Другою Річчю Посполитою, населеною різними, неприхильними стосовно один одного, етносами, націями, конфесіями. Щодо нової суспільно-політичної ситуації, що поєднувала націю з конфесією, найважливішою стала

відповідь на питання стосовно ягеллонської традиції, «заслону» і «підмурку». Як завжди, щоденні потреби метафоризували історичну нарацію, а історичні аналогії формували суспільну свідомість. Для санаційних урядів – як зауважив Сінкевич – не «інсерекційна» традиція школи Аскеназі, а власне краківська історична школа стала інтепритаційним фундаментом, державною будівлею. З одного боку, належало вказувати, що Польща здобула незалежність завдячуючи легіонам, з іншого – реабілітовано погляди «школи» стосовно необхідності сильної влади (Ольгерд Гурка). Належить додати, що Сінкевич кореспондується з нашими поглядами стосовно греко-католиків і православних у польській історіографії. Польські дисиденти, віддавали собі відлік, що аби впорядкувати «сильну владу» на східних кордонах держави належало відійти від національної ідентифікації і віросповідання й поставити на схожість традицій, громадянства. Для того також добре черпати з поглядів краківської школи ті інтерпритації, які сприяли мирному співіснуванню православних і католиків за панування П'ястів і переходили до проголошення «наших провин» стосовно представників православ'я, які в кінці кінців стали підвалиною занепаду Речі Посполитої у XVIII ст. (в інших працях, йдучи головню за інтерпритаціями, сформульованими Калінкою, Едвардом Лісовським, відзначено «вину» стосовно греко-католицької церкви). На такому підмурку вказано до цього часу прогнози на майбутнє – можливість співіснування українця-православного, українця греко-католика, поляка-католика як громадянина однієї Батьківщини – Речі Посполитої (наприклад, Казимир Ходиницький).

Як вказує Сінкевич, для історичної рефлексії черговий період не був сприятливим, адже знаменувався домінування марксистської науки. У 50-х роках історики відзначали консерватизм «школи», «суперечливість» її поглядів і вважали її як бар'єр для демократично-лівих поглядів Лелевеля. Поворотним моментом був, організований в Ягеллонському університеті, семінар з нагоди 100-річчя кафедри історії Польщі, який мав наслідком організацію дослідницької рефлексії науковців стосовно спадщини «школи». Для історіографічного процесу того періоду незвично важливою була методологічна лібералізація, що виникала з телеологічного процесу розвитку науки у контексті домінування її єдиновірного, марксистського підходу. Тому охоче розглядали «школу» у контексті розвою європейської науки, провадили паралелі з французькою, німецькою, перш за все з російською історіографією (с. 238). Роки 70-ті і 80-ті були свідченням відходу істориків від «моделі», принесли значну кількість монографічних праць, де розглянуто життя і діяльність корифеїв «школи» в широкій культурній і методологічній перспективі (Матерницький, Трецяковський, Крулікowska, Сьреньовська, Серчик, Коженевський, Якульський, Лазуга, Владика, Ольшевський, Вежбицький та ін.).

Натомість, у черговому підрозділі Сінкевич аналізує найновіший дослідницький підхід щодо «школи» і її спадщини. Не дивує факт, що стосовно

грунтовних політичних змін належало зупинитися на інтелектуальному надбанні, в якому ідеологія «кракусів» становила один із важливих підходів. Сінкевич подає праці Матерницького, Дашика, Мармона, натомість концентрується на науковій дискусії, яка була викликана публікацією Генрика Слочинського на тему творення хибного візерунку «чорної легенди» краківської історичної школи за часів ПНР. Полемізуючи з автором, дослідник, Анджей Вежицький, адресував опонентові помилкове перебільшення, емоційний підхід до предмету дослідження і разом із Анджеем Феліксом Грабським указував на епістемологічно-онтологічні аспекти, що вирізняли «школу». Посягаючи значення різниці між дослідниками, між іншим в оцінці позитивістської методології, вказував, що «приналежність до школи» визначала глибоке зацікавлення авторів стосовно пошуку причин занепаду Вітчизни під кінець XVIII ст. Як зауважив Сінкевич стосовно сучасного, суттєвого розвитку історичної науки, тематика, пов'язана з краківською історичною школою, є в подальшому не менш актуальною. Додамо, що сучасний історичний підхід – визначити витоки незалежної Польщі в повстансько-легіонових подіях, але також у тяжкій «позитивістській праці» – завдяки працям Калінки, Шуйського, Смольки чи Бобжинського вписати в інший інтерпретаційний контекст, реконструюючи таке поняття, як «школа», «середовище», «песимізм» чи «оптимізм». Варто в тому контексті пригадати фрагмент тексту А. Ф. Грабського стосовно Калінки. *«Дорікаючи полякам їх гріхами – писав Грабський – ксьондз-історик намагався пробудити їх сумління, аби через покуту її відкупили, що вважав за остаточну умову того, аби в майбутньому не повторили помилок». І додавав: «Згадуваний песимізм В. Калінки підтримувався оптимістичною вірою в краще майбутнє. Пригадаймо слова «Святого письма»: «пізнайте*

правду, а правда вас вивільнить», Калінка критикував *«історичну школу, метрами якої були [...] поети, слухачі роздertoї болями душі»* [5, s. 306].

У підсумку праці, окрім короткої спроби загального підсумку, автор подав у пунктах висновки, до яких дійшов під час аналізу джерел. Передусім указав на методологічні відмінності між репрезентантами краківської школи, що виникали з різного підходу до позитивістської історичної науки, детермінізму і пошуку «прав». Представників краківської «критичної» школи поєднували, на його переконання, не тільки методологічні критерії, а перш за все, критична оцінка історичної екзистенції народу. Стверджує також, що школи: краківська і варшавська, різнилися політично-суспільними чинниками, які впливали на ситуацію польської спільноти у двох різних поневолених територіях. Краківські дослідники мали також, як перші, запропонувати синтезу історії Польщі, послуговуючись новітніми методологічними напрацюваннями європейської науки. Одночасно поєднували науково-дидактичну діяльність із суспільно-політичною. Сінкевич зауважив, що з плином часу «школа» перетворилася в «класичну константу, вірець» для чергових дослідницьких намагань, інших шкіл, середовищ і в певній мірі вплинула на розвиток української історичної науки. На завершення вказав на необхідність синтетичного опрацювання проблематики краківської школи в польській історіографії (с. 273).

Уважаємо, що праця автора становить черговий, важливий крок до пізнання польської науки в XIX і XX століттях. Варто оцінювати дослідження Сінкевича в царині взаємних питань польської і української історіографії. Перш за все польські дослідники повинні глибше прослідкувати флуктуації стосовно української науки, щоб відшукати в ній не тільки польські елементи, аби відшукати – стосовно двох наук – «виділити аналогії».

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Kalinka W. Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta, t.I. – Poznań, 1868.
2. Grabski A. F. Zarys historii historiografii polskiej. – Poznań, 2000.
3. Smoleński W. Stanowisko Waleriana Kalinki w historiografii polskiej. – Warszawa, 1887.
4. Żywot Św. Józefa Kuncewicza męczennika, arc połockiego etc. – Lwów, 1885.
5. Grabski A. F. Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania. – Warszawa, 1972.

© Н. Моравець, 2011

Стаття надійшла до редколегії 08.04.2011

*Хроніка
та інформація*

НЕМАЄ ПРАВДИ – НЕМАЄ ЧЕСТІ. І НАВПАКИ

Доля – не випадок, а предмет вибору: на неї не чекають, її виборюють. І дійсно, з самого дитинства, коли вже став усвідомлювати, я виборював свою долю постійно. І що характерно я завжди розраховував винятково на власні сили.

Своїм батькам Івану Кірсановичу і Фросині Панасівні завдячую за те, що вони, прості селяни, поставили мене на ноги, допомогли здобути улюблений фах, прищепили палку любов до своєї Батьківщини і її народу.

Для кожної людини настає час, коли вона мусить сказати своє Слово правди. Слово до колег і друзів, до фахівців, до нащадків, і для мене. На мою думку, такий час настав. Ще Гарацій писав, «сьогодні треба сказати те, що треба сказати сьогодні, все інше відкласти і сказати в слухний час».

У 2011 році наша країна буде святкувати 20-річницю незалежності України. І в цей рік мені хочеться поділитися з читачами деякими роздумами з приводу рідної історії нашої держави. Мабуть ці роздуми будуть не завжди веселими і стануть до вподоби не всім.

У 2001 році наказом ректора Черкаського інженерного технологічного інституту (нині Черкаський державний технологічний університет) була створена Кафедра історії України. І ось вже десять років кафедра обслуговує всі факультети університету.

За двадцять років новітньої історії України про події, що передували нашої незалежності, про складні кроки того часу на шляху розбудови державності написано не мало. Але читаєш деякі «спогади» і просто дивуєшся – не історія, а суцільні сутінки. Ті що були антигероями раптом стають постатями. Більш того події перекручуються, постають зовсім в іншому вигляді.

І тому я хочу поділитися своїми враженнями щодо історії. Історії держави на горде ім'я Україна.

Сьогодні дуже важко жити, коли навкруги туман обману і демагогії. Як ми ставимося до своєї рідної історії? У сучасній історичній науці в Україні прийшла ідеологія етнічна.

Раніше, в СРСР, визначним блоком тем – була Велика Жовтнева соціалістична революція, будівництво соціалізму і таке інше, які знаходилися під наглядом відділу ідеології ЦК, а в інших аспектах історики спокійнісінько займалися наукою.

Зараз, в умовах незалежності України, всі хочуть показати, як вони знають нашу рідну історію, починаючи від пересічного громадянина і закінчуючи високопосадовцями. Мене дуже турбує, коли вчені: доктори наук, професори філософії, технарні починають писати книжки з історії України і пишуть зовсім не те, що треба, показуючи свою умовну обізнаність в історії. Черкаси: Брама-Україна, 2009 автор пише, що Іван Виговський розгромив у 1659 році стотисячну

російську армію під Конотопом (с. 289). Трохи раніше на сторінці 246 автор пише, що під проводом гетьмана України Івана Виговського вщент розгромило під Конотопом більш ніж стотисячну московську орду.

Інші історики, а не філософи, пишуть що в цьому бою втрати московських полків становили 60 тисяч чоловік. Російські спеціалісти називають скромнішу цифру 4769. А чому такі розбіжності?

На моє переконання, тут ми маємо справу з міфотворчістю. Українців хочуть переконати в тому, що вони дали москвичам по зубах. І що образливо. На прикладі Конотопської битви хочуть переконати братні народи в тому, що українці і росіяни вікові вороги. Так може писати не вчений, а дилетант, чия голова забита націонал-патріотичним сміттям.

Мене більш усього бентежить, що так звані «великі» вчені пишуть у своїх книгах, де маніпулюють не учасники Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр., а учасники «радянсько-німецької війни». І коли починаєш вести з ними розмову про це, то вони з великою пихатістю починають доводити свою правоту. І я зрадів, що у газеті «Сьогодні» від 12 березня 2011 року Міністр освіти і науки, молоді та спорту України Дмитро Володимирович Табачник у своєму інтерв'ю чітко сказав, що термін «Велика Вітчизняна війна» всюди відновлений. Про ОУН-УПА мова теж буде, але об'єктивна.

І як тепер ті «вчені», які на угоду комусь писали «радянська-німецька війна» будуть читати лекції своїм студентам? Крім того, хочу зазначити, що у 2004 і 2009 роках у видавництві «Наукова думка» (м. Київ) вийшли дві книги «Довідник з історії Лисящини край козацький» та «Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження». І що ми тут читаємо: «На фронтах радянсько-німецької війни 1941-1945 з липня 1941», «Ветеран радянсько-німецької війни 1941-1945 рр.», «З початком радянсько-німецької війни». Можна було б не писати це, але один з авторів цих книг, двічі лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії ім. М. Максимовича (2002, 2006 рр.). Виникає закономірне питання: А хто присуджує таку поважну премію імені такої видатної постаті українського народу? А мабуть такі «вчені», як і ті яким присуджена премія. За таке необхідно суворо питати і, мабуть, карати, а не гратися у жмуркову демократію.

Цим «ученим», мабуть, треба постійно згадувати роздуми історика В.О. Ключевського про роль історії в суспільстві. «... Історія вчить навіть тих, хто в неї не учиться; вона їх провчає за невігластво і зневагу».

І останнє хочу навести. Серед вчених не знайдеться жодного, хто б не любив свою країну – Україну. Всі і завжди підкреслюють це. А історики навіть ображаються, якщо їм говорити про любов до

України. А скажіть будь-ласка, можна любити рідну країну, якщо на історичному факультеті вищого навчального закладу немає кафедри історії України? На мою думку, це просто нехтування історії своєї країни. Можна привести тисячі аргументів, але все це не те. Немає кафедри, де вивчали б рідну історію. Ось вся Ваша любов і Ваш патріотизм до своєї рідної країни. На ці питання мабуть необхідно звернути увагу Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України.

Хочу звернутися з великим проханням особисто до Міністра освіти і науки, молоді та спорту України Дмитра Володимировича Табачника. Ви – людина професіонал, людина, яка володіє всіма питаннями освіти і науки. Коли Ви виступаєте в програмі «свобода слова», Вас приємно слухати і насолоджуватися Вашими словами. Читаючи ваші статті в газетах, тільки дурний може не зрозуміти їх глибину і науковість.

Вельмишановний Дмитро Володимировичу, я звертаюсь до Вас і прохаю, якщо ми хочемо виховувати патріотів України, то необхідно збільшити години з історії України, і розпочинати читати лекції на другому курсі та продовжувати весь третій курс. Таким чином, лекції і семінарські заняття з курсу історії України проводити чотири семестри на 2 і 3 курсах. Закінчувати державним іспитом. Це моя особиста точка зору!

Це я торкнувся того, що більш усього наболіло і можливо про це дізнається Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

А взагалі я хочу сказати про свою кафедру історії України Черкаського державного технологічного університету про її роботу, про наукові досягнення, підготовку кадрів, виховні процеси і навіть відпочинок членів кафедри.

Історія – оголений нерв буття. Кафедра історії України посідає чільне місце в структурному підрозділі Черкаського державного технологічного університету.

Як розцінювати той факт, що в незалежній, самостійній країні – Україні, у вищому навчальному закладі немає кафедри рідної історії? І необхідно підкреслити, коли професор Бушин М. І. порушив це питання перед ректором, професором Юрієм Григоровичем Легою, то воно було сприйнято дуже схвально. І, завдячуючи ректору Ю. Г. Лезі, з'явилася кафедра історії України. Наказ був підписаний Юрієм Григоровичем 10 липня 2001 року.

Протягом цих років очолює кафедру доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, заслужений працівник освіти України Бушин Микола Іванович.

Безпосереднє знайомство з кадровим потенціалом кафедри свідчить про те, що науково-педагогічні працівники та викладачі спроможні реалізувати програми, що відповідають сучасним вимогам освітньої та фахової підготовки студентів. Усі викладачі мають базову освіту, яка відповідає дисциплінам, що ними викладаються, та постійно підвищують свій професійний рівень. Якісне викладання дисциплін забезпечується кадровим складом кафедри, тут працює 9

викладачів, серед яких д.і.н., проф. М. І. Бушин; к.і.н., доц. І. Ю. Машенко; к.і.н., доц. А. І. Лисенко; к.і.н., доц. кафедри І. В. Перехрест; к.і.н., доц. кафедри О. С. Худолей; к.і.н., доц. кафедри А. Ю. Лега; к.і.н., доц. кафедри О. О. Яшан; к.і.н., доц. кафедри Ю. Ю. Ілляшенко; к.і.н., Л.М. Жицька.

Однією з форм підвищення кваліфікації науково-педагогічних працівників кафедри є аспірантура і докторантура, зокрема на кафедрі проводиться підготовка аспірантів та докторантів за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України». Так майже всі викладачі кафедри нинішнього складу є випускниками аспірантури ЧДТУ. Методологічна підготовка аспірантів ведеться з урахуванням потреб університету в висококваліфікованих спеціалістах. За роки роботи кафедральної аспірантури було захищено 42 кандидатські та 4 докторські дисертації. 6 аспірантів та здобувачів уже завершили, завершують або інтенсивно працюють дослідженнями.

Викладач кафедри П. І. Губа захистив докторську дисертацію, а випускники аспірантури кафедри історії України Ю. П. Присяжнюк і Т. Д. Чубіна, також успішно захистили докторські дисертації. В. М. Лазуренко, О. Л. Хромова-Баранова завершують докторські дисертації і на 2011 рік планують їх захист.

Викладачами кафедри проводилися дослідження в рамках держбюджетної теми «Історія української державності» та «Сучасна історія України: регіональний аспект». Результатом цих досліджень став вихід друком низки монографій, зокрема «Етносоціальні та державотворчі процеси в Україні у III-VII столітті н.е.» (2004 р.), «На вітрилах державності. Особливості становлення та розквіту української державності в добу Національної революції середини XVII століття: політичний та соціально-економічний аспекти» (2004), «Розвиток української культури в добу Національної революції середини XVII століття» (2004) тощо.

На кафедрі діє методичний семінар, у процесі роботи якого викладачі мають можливість обмінюватися досвідом, розробляти нові форми роботи та підвищувати свій професійний рівень. Щорічно викладачами кафедри проводяться студентські олімпіади з історії України, історії української культури, соціології.

Кафедра широко використовує методи активного навчання: читання проблемних лекцій, підготовку студентами наукових робіт, тестову форму перевірки знань, інтерактивну форму проведення занять тощо.

Викладачі і аспіранти кафедри беруть участь у наукових конференціях, працюють над написанням наукових статей та монографій.

У 1998 році була видана наукова монографія «Становлення української державності в XVII ст. Богдан Хмельницький та його спадкоємці».

На кафедрі за останній час видано 10 навчально-методичних посібників, у тому числі «Курс лекцій з історії України» для студентів неісторичних факультетів, навчальний посібник «Історія України». Крім того, навчальний посібник «Історія України» було перекладено китайською, англійською, німецькою мовами, ведеться переклад бенгальською.

У 2001 році, в рік десятиї річниці незалежності України, з ініціативи завідувача кафедри історії України д.і.н., професора М. І. Бушина започатковано видання серії історико-красознавчих книг «Черкаський край в особах. 1941-2001 рр.».

У даній серії автори зупинились на історії мікрорегіонів Черкащини, починаючи з 1941 року і закінчуючи 2001 роком, оскільки цей період історії дав нашій державі славетних синів і дочок, які силою, вмінням, досвідом і невтомною працею примножували і примножують багатство і велич нашої, нині самостійної Української держави.

У книгах серії зібрані матеріали про Героїв Радянського Союзу, Героїв Соціалістичної Праці, Повних кавалерів орденів Слави, героїв афганської війни, людей, які нагороджені орденом Леніна, осіб, яким присвоєно почесні звання. У виданнях зібраний матеріал про вчених, письменників, славетних людей (артистів, краснавиць, композиторів, художників тощо). Окремий розділ присвячений здібним керівникам, організаторам, господарям. У кожній книзі історико-красознавчого видання подається короткий історично-красознавчий екскурс про історичні місця кожного району Черкащини сьогодні, а також хронологія найважливіших подій, що відбулися в тому чи іншому районі області в період з 1941 року по

2001 рік. Уже вийшло 12 книг даної серії і підготовлено 7.

Помітним явищем у науковому житті Черкащини стало видання навчального посібника для загальноосвітньої школи I-III ступенів Черкаської області «Історія Шевченкового краю». Її автори – д.і.н., проф. М. І. Бушин, к.і.н., доц. В. М. Лазуренко, к.і.н., доц. А. І. Лисенко та вчителька загальноосвітньої школи № 18 м. А. І. Черкаси Н. В. Гудачкова. Посібник знайшов схвальний відгук в інституті історії України НАН України.

Навчальний посібник присвячений подіям, що відбулися на території Черкаської області від початку Другої світової війни до здобуття Україною незалежності та сьогодення. У ньому показані трагічні події років окупації німецько-фашистськими загарбниками, повоенна відбудова народного господарства області. Розглянуто період кризи та спроби реформування комуністичної системи. Остання частина навчального посібника охоплює події часу становлення та розвитку самостійної Української держави. На кафедрі започатковано також науково-популярну «Обереги Черкащини». На сьогоднішній день десять книг даної серії. Кожна книга має свою назву. Наприклад, «Мить і вічність. Уманщина», «Витязь над Дніпром місто Черкаси», «Крізь віки місто Канів», «Музи над Тясмином. Кам'янщина», «Трипільський дух витає над нами. Тальнівщина», «Кований із криці. Корсунщина», «Сонце над Тікічем. Лисянщина», «Пам'ять не згасне. Зверигородщина», «Серце української родини. Шполянщина».

Крім того, йде інтенсивна робота над навчальними посібниками «Проблемні лекції з історії України» «Історія української культури. Мистецький вимір», «Історія української культури. Курс лекцій», «Нариси історії Шевченкового краю у 2-х томах».

Підготовлені і готові до видання перший і другий томи «Енциклопедії сучасної Черкащини». Ці два томи охоплюють літери А, Б, В, Г. До 10-річниці заснування кафедри історії України вже вийшов фотоальбом «Доторкнутися вічності» і завершується книга «Благословенні Клію».

Завідувач кафедри Микола Іванович Бушин є засновником, а нині директором на громадських засадах музею історії Черкаського державного технологічного університету.

Складовою частиною науково-дослідної роботи кафедри є наукова робота студентів. Усі викладачі кафедри беруть участь у керівництві науково-дослідною роботою студентів. Основною формою роботи студентів є підготовка наукових доповідей і рефератів. Щорічно викладачі кафедри проводить студентські наукові конференції на факультетах, а потім підсумкову загальноуніверситетську конференцію з проблем історії України та соціології. Ними постійно проводиться й виховна робота серед студентів ЧДТУ. Під час навчального процесу викладачі кафедри сприяють утвердженню в них поваги до принципів загальнолюдської моралі: справедливості, патріотизму, гуманізму, доброти, стриманості, поміркованості. Кафедра намагається виховувати в студентства повагу до українських народних традицій та звичаїв, національно-культурних цінностей України.

Викладачі кафедри постійно беруть участь у виховних заходах кафедри, факультету, університету в цілому. На кафедрі проводиться активна науково-пошукова робота за такими напрямками як аграрна історія України; національні меншини України та українська діаспора; краєзнавство; історія Великої Вітчизняної війни та повоєнного періоду, воєнна історія.

У 2005 році учнями професора Миколи Бушина було створено Благодійний фонд. 19 грудня 2005 року в Черкаському державному технологічному університеті відбулася Презентація Благодійного фонду імені Миколи Бушина «Історична спадщина», мета якого – пошук здібних студентів, молодих науковців, краєзнавців і сприяння їм у їх науковій роботі. Фондом передбачається вручення щорічної премії за кращі наукові роботи. Створено комітет фонду у складі 10 осіб. Головою комітету є д.і.н., проф. Т. Д. Чубіна. До складу комітету входять к.і.н., доц. І. Ю. Машенко; к.і.н., доц. А. І. Лисенко; к.і.н., доц. Ю. І. Вовк; к.і.н., доц. А. Г. Томіленко; к.і.н., доц. С. І. Сташенко; к.і.н., В. Є. Вишневський; к.і.н. О. П. Прилуцька; к.і.н., доц. С. П. Тараненко; к.і.н. І. Г. Коваленко. Перша премія Благодійного фонду імені професора Миколи Бушина була вручена на урочистих зборах з нагоди 70-річчя від дня народження Миколи Бушина. Вона складала 8 тисяч 200 грн. Також лауреату вручається диплом, срібна нагрудна і срібна настільна медалі. Вага нагрудної медалі 50, а настільної 70 грамів. Друга премія Благодійного фонду імені професора Миколи Бушина була вручена Черкаському обласному краєзнавчому музею за популяризацію досягнень у науці професора Миколи Бушина 10 березня 2009 року. Вона складала 9 тис. грн. Третя премія благодійного фонду присуджена за створення циклу фільмів про вченого Миколу Бушина і була вручена журналістці Черкаської обласної телерадіокомпанії «Рось» Вікторії Міщенко і складала 10 тис. грн.

Крім того, фонд піклується і підтримує школярів, які захоплюються історією рідної держави. Таким чином, під егідою Благодійного фонду імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» у 2007-2008 навчальному році започатковано Перший регіональний конкурс з історії України серед учнів 11-х класів Черкаської області. Мета конкурсу полягає в тому, щоб підвищити роль, авторитет і престиж історичної науки серед учнівської молоді, вихованні шанобливого ставлення до рідної історії, культури і традицій українського народу.

Перший конкурс пройшов у 2008 році. Він був проведений на базі Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Першими переможцями стали учениця Корсунь-Шевченківської загальноосвітньої середньої школи № 2 Пасенко Тетяна Олександрівна, учень Смілянської загальноосвітньої середньої школи № 2 Сиченко Дмитро Сергійович, учениця Лебедівської загальноосвітньої середньої

школи Кам'янського району Ціперко Ольга Сергіївна. Благодійний фонд імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» нагородив переможців Першого регіонального конкурсу з історії України преміями в такому розмірі: перше місце – 500 грн., друге місце – 300 грн., третє місце – 200 грн. Крім цього, були вручені дипломи і медалі. І ще – за домовленістю з ректором ЧНУ переможці Першого регіонального конкурсу з історії України серед учнів 11-х класів (перші три місця) повинні зараховуватися на перший курс історико-філософського факультету Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького у 2008-2009 навчальному році за результатами співбесіди. Але, на жаль, цього не відбулося жодного разу.

Третій регіональний конкурс учнів 11-х класів з історії України під егідою Благодійного фонду імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» відбувся 23 квітня 2010 року. Переможцями третього регіонального конкурсу учнів 11-х класів стали Інна Іванюта (перше місце, м. Умань), Валерія Гавриленко (друге місце, м. Черкаси), Богдана Кодола (третє місце, село Шендерівка Корсунь-Шевченківського району).

Необхідно підкреслити, що без активної допомоги управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації всі конкурси не відбулися б. Обласне управління освіти зобов'язало Інститут післядипломної освіти розробити завдання для проведення цього конкурсу. Колектив кафедри дуже вдячний за активну участь у проведенні конкурсу Наталії Михайлівні Степановій, яка весь час була присутня на даному заході і відіграла тут велику роль. І не хочу нікого звинувачувати, але такий конкурс не відбувся в цьому році. Дуже було багато дзвінків з міст, але ми нічого не можемо зробити. Я особисто був у начальника управління освіти і науки Черкаської обласної державної адміністрації, але чіткої відповіді не отримав. Чому? Не розумію до цих пір. На мою думку, тут мабуть спрацювали заздрощі і вплинули на керівництво, від якого це залежить.

Метою фонду є також об'єднання зусиль істориків України в сприянні формуванню демократичної держави, підвищенню ролі та авторитету історичної справи в суспільстві і державі, сприяння розвитку історичної діяльності, захист і підтримка вчених-істориків, поширення традицій української історичної справи, сприяння розвитку і поглибленню міжнародних зв'язків істориків.

Колектив кафедри історії України співпрацює з науковцями інших навчальних закладів України, Росії та Білорусії, зокрема з Черкаським національним університетом ім. Б. Хмельницького, Донецьким національним університетом, Чорноморським державним університетом імені Петра Могили (Миколаїв), Інститутом перепідготовки профспілкових працівників (Республіка Башкортостан РФ), Курським педагогічним університетом (Росія).

Кафедра історії України – сьогодні

Кафедра історії України з 2005 року є ініціатором проведення в смт. Лисянка Лисянського району Черкаської області щорічної науко-практичної конференції, що має назву «Савранські читання», присвячені видатному педагогу Лисянщини С. Г. Савранському. За результатами конференції видаються збірки матеріалів. Крім того, М. І. Бушин є засновником Лисянського районного народного краєзнавчого музею та Меморіальної кімнати-музею в середній загально-освітній школі I-III ступенів № 2 ім. С. Г. Савранського.

У 2010 році в жовтні були проведені шості «Савранські читання». Крім цього, Благодійний фонд імені професора Миколи Бушина «Історична спадщина» заснував вручення кубку школі району, яка найкраще підготувалась до нового навчального

року. Директору школи вручається кубок і премія в розмірі 1500 грн. а другий кубок – класу – переможцю за навчальний рік Лисянської загально-освітньої школи I-III ступенів імені Сергія Герасимовича Савранського.

Серед перспектив розвитку кафедри на перше місце можна винести подальше вдосконалення своїх професійних навичок викладачами кафедри, співпраця та розширення зв'язків із колегами інших університетів України та Росії, подальша пошукова робота як у рамках власних наукових досліджень, так й розробка нових тем у контексті досліджень проблематики різних періодів історії нашої держави.

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ТРУДОВИЙ КОНГРЕС ЯК ПРЕДСТАВНИЦЬКИЙ ОРГАН УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ В ДРУГІЙ УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ РЕСПУБЛІЦІ

У статті проаналізовані передумови утворення Всеукраїнського Трудового Конгреса в часи другої Української Народної Республіки, вдалось частково відтворити особовий склад депутатів Конгресу, охарактеризувати їх настрої та законодавчі кроки цього представницького органа.

Ключові слова: *Всеукраїнський Трудовий конгрес, депутати, друга Українська Народна Республіка, законодавча діяльність.*

В статье на основании комплексного изучения исторических источников и литературы осуществлён анализ создания Всеукраинского Трудового Конгресса, выборов депутатов, законодательной деятельности, частично реконструировано представительство особого состава Трудового Конгресса.

Ключевые слова: *Всеукраинский Трудовой Конгресс, вторая Украинская Народная Республіка, депутаты, законодательская деятельность.*

This article is about of the Ukrainian Labour Counsel as legislative branch of the state power was founded in 1919 during the second Ukrainian Pupile's Republic while working Directoria. Tte authoress on the basis of complex study of sources and literature was made analysis as the deputies of the Labour Counsel was closen, the legislative activity and personnel of the Labour Counsel.

Key words: *The Ukrainian Labour Counsel, deputy, legislative branch.*

Українські національно-визвольні змагання 1917–1921 рр. спричинили утвердження форм національного парламентаризму в українських землях: у першій Українській Народній Республіці – Української Центральної Ради, у Західноукраїнській Народній Республіці – Української Національної Ради, у другій Українській Народній Республіці – Трудового Конгресу. Становлення парламентських форм правління в період українського національного державотворення значно вплинуло на розгортання української національної революції.

Суспільно-політичні обставини в Українській Народній Республіці, зовнішньополітична ситуація та ситуація на фронтах, зокрема швидкий наступ фронту в українські землі, не дали змогу повсюди провести вибори й усім обраним депутатам взяти участь у роботі Трудового Конгресу, депутатів-учасників змусили невдовзі після відкриття Конгресу припинити роботу та виїхати з міста. З огляду на такі обставини, Трудовий Конгрес, працюючи кілька днів, не встиг розгорнути активної законодавчої діяльності, хоча окремі напрацьовані законопроекти були подані до розгляду Директорії. З огляду на це, діяльність Трудового Конгресу як законодавчого органу не стала темою наукового дослідження. Учасники національного державотворення І. Мазепа [13], М. Стахів [18; 19],

І. Фещенко-Чопівський [22, с. 135–149], П. Христюк [23; 24], Л. Цегельський [26], дослідники української революції 1917–1921 рр. І. Нагаєвський [14], В. Верстюк [2], В. Солдатенко [17] писали про Трудовий Конгрес в розрізі національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр., Д. Яневський [4] діяльності Трудового Конгресу присвятив окремий параграф свого наукового дослідження. Діяльність та особовий склад Всеукраїнського Трудового Конгресу, якому сучасниками відводилась значна роль як законодавчому органу в системі органів державної влади, потребує окремого висвітлення. Мета нашого дослідження – висвітлити діяльність, особовий склад та настрої депутатів Всеукраїнського Трудового Конгресу.

Потреба відновити законодавчу гілку влади визріла з відновленням Української Народної Республіки в часи Директорії. Через втрату популярності широких верств населення ідея відновлення Центральної Ради підтримки в українських політичних колах не знайшла. Натомість вирішено скликати Трудовий Конгрес з робітників, селян, інтелігенції, усунувши від участі в його роботі поміщиків та фінансово-промислові кола [13, с. 75]. Трудовому Конгресу відводилась роль найвищої законодавчої влади в Українській Народній Республіці.

Ще у своєму першому Універсалі Директорія 26 грудня 1918 р. проголосила, що влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише працюючим класам, робітництву і селянству. Нетрудові класи позбавлялись права голосу в управлінні державою. Директорія розглядала можливість делегувати свої права і повноваження трудовому народу самостійної Української Народної Республіки [14, с. 259].

Водночас відбувалось оформлення структури державної влади, визначалось питання державного устрою в Українській Народній Республіці. Повною мірою розгорталось національне державне будівництво. 1 грудня 1918 р. між Директорією та Радою державних секретарів Західноукраїнської Народної Республіки у Фастові укладено договір про злуку в одну державну одиницю Західноукраїнської Народної Республіки та Української Народної Республіки. 3 січня 1919 р. договір затверджено Українською Національною Радою в Станіславові [13, с. 84]. Українська Національна Рада до виборів та скликання Конгресу виконувала роль найвищої законодавчої влади в західноукраїнських землях. Державний Секретаріат як виконавчий орган Української Національної Ради до скликання Установчих Зборів здійснював цивільну і військову владу [14, с. 268].

Український Національний Союз розробив нормативно-правові документи, що регламентували вибори до Трудового Конгресу України, підставою до скликання якого стала декларація Української Народної Республіки. На Трудовий Конгрес покладалась місія визначити форму правління в Україні.

«Інструкція для виборів на Конгрес трудового народу України» [10] прийнята 3 січня 1919 р. комісією представників соціалістичних партій і союзів та розпис депутатів по губерніям і повітам передбачали скликання Трудового Конгресу України з 527 депутатів – представників селянства, робітництва, інтелігенції. 377 депутатів від селянства обирались на повітових селянських з'їздах. 97 депутатів від робітників – на губерніальних робітничих з'їздах. 33 депутати від інтелігенції України – на губерніальних з'їздах [10]. Повітові селянські з'їзди скликались за принципом: один представник від села (з населенням 500 – 2000 осіб) та по два представники від сіл з населенням понад 2000 осіб. Села з населенням до 500 осіб та невеликі хутори об'єднувались для обрання одного депутата. Представники на з'їзд обирались на сільських сходах, скликаних з безземельних та трудових селян, що власноруч обробляли землю до Української революції. Губерніальні робітничі з'їзди скликались з робітників, обраних заводами, фабриками, майстернями, поштово-телеграфними установами та ремісників з розрахунку однієї особи на 100 працюючих. 20 депутатів від службовців залізниць обирались на всеукраїнському залізничному з'їзді, скликаному Центральним бюро професійних спілок залізниць України. Уповноважені на губерніальні з'їзди трудової інтелігенції, що обирались по одній особі від 50 працівниками освіти, службовцями народних кооперативів, земського та міського самоврядування, державними, громадськими, приватними установами,

представниками трудової інтелігенції вільних професій [10].

Система виборів до Трудового Конгресу, визначена Тимчасовою Конституцією 29 грудня 1918 р., була куріальною. Закон не забороняв вибирати депутатами в одній курії кандидатів із інших курій. Виборче право обирати і бути обраним мали громадяни Української Народної Республіки старші 21 року без різниці статі, віровизнання, національної приналежності, якщо вони належали до селян, робітників, інтелігенції. Великим земельним власникам не надали відповідної репрезентації в Трудовому Конгресі, хоча їх наявність в законодавчому органі суттєво б не вплинула на його законодавство. Недолік виборчої системи полягав у тому, що вона не визнавала принципу загального виборчого права. Вибори до Трудового Конгресу України були попередніми. Сільські громади обирали своїх делегатів пропорційно до числа виборців. Делегати на повітових з'їздах селянських депутатів у визначений день вибирали свого депутата на Конгрес. Подібним шляхом відбувались вибори робітничої курії в губерніях. Виборча інструкція допускала участь у виборах самоврядних та державних урядовців з інтелігенції [18, с. 154–157].

«Інструкцію для виборів на Конгрес Трудового Народу України» затверджено лише 5 січня 1919 р. [11]. Підготовлена інструкція була уточнена і розширена, порівнюючи з проектом, з 13 до 25 пунктів. Її підписали голова та члени Директорії. У прийнятій «Інструкції» збільшено представництво депутатів від селянства, робітництва, інтелігенції до 593, 65 осіб обирались від Західноукраїнської Народної Республіки. Представництво депутатів від селянства та інтелігенції за чисельністю було тотожним до поданого в «Інструкції», прийнятій представниками соціалістичних партій і союзів. Кількість депутатів до Конгресу від робітництва в затвердженій «Інструкції» була меншою, ніж у проекті, та складала 88 осіб: по 12 від Київщини, Катеринославщини, по 11 – від Харківщини, Херсонщини, 10 – від Волині, 9 – від Чернігівщини, по 8 від Поділля, Полтавщини, по 4 від Холмщини, Підляшшя, Поліської округи, 3 від Таврії (без Криму) [5, арк. 38–39]. Для проведення виборів на місця повітовим комісарам розіслали копії «Інструкції».

У січні 1919 р. в Українській Народній Республіці вже провадились військові операції між військом Директорії та військом Г. П'ятова. 7 січня 1919 р. «Робітнича газета» публікувала інтерв'ю голови Ради Народних Міністрів, Міністра закордонних справ Української Народної Республіки В. Чехівського, в якому йшлося про те, що уряд планував передати всю владу Трудовому Конгресові, щоб «уникнути пролиття пролетарської крові» [19, с. 33].

За наслідками проведених головою Директорії В. Винниченком з радником австрійського посольства Е. Фірстенбергом переговорів, на яких обговорювалось питання проведення земельної реформи (передачі великих земельних маєтків без відшкодування народів) та притримання лівого курсу політики (щоб відбивати натиск більшовиків), 8 січня 1919 р. Директорія проголосила Закон про скасування

приватної власності на землю. Селянам дозволялось утримувати лише п'ятнадцятидесятині господарства [14, с. 260–261]. Цим підризалась роль великого земельного володіння та його власників в Українській Народній Республіці. Водночас нехтувалось підтримкою великими землевласниками курсу держави. Крім того, відчувалась напруга в зовнішній політиці: відбувся обмін ультиматумами та нотами з Радянською Росією, нотами з державами Антанти. Оголошено стан війни з Радянською Росією.

Водночас різними політичними силами проведено низку нарад та переговорів. У січні 1919 р. на з'їзді Української соціал-демократичної партії обговорювалось питання державного устрою в Україні. Представники партії А. Драгомирецький, А. Пісоцький, М. Авдієнко, М. Ткаченко, Ю. Мазуренко підтримали радянський устрій в Україні. Прем'єр-міністр В. Чехівський, відкидаючи насильницько-диктаторські методи, виступив за впровадження радянського устрою в Україні [14, с. 261]. Ліве незалежницьке крило УСДРП у поглядах на державний устрій було солідарним з УПСР. Праве крило УСДРП висловлювалось за обмеження прав майбутнього Конгресу дорадчими функціями та «мілітаризацію державного устрою на час війни» [24, с. 49]. VI Конгрес Української соціал-демократичної робітничої партії (10–12 січня 1919 р., Київ) висловився за скликання всенародного парламенту, обраного на основі загального виборчого права – Всеукраїнського Трудового Конгресу з представників робітництва і селянства як тимчасового законодавчого органу, за проведення нових виборів до органів земського самоврядування [24, с. 53].

Голова Директорії В. Винниченко через строкатість поглядів соціал-демократів 16 січня 1919 р. скликав державну нараду з членів Директорії, Ради Народних Міністрів, представників УПСР, УСДРП, соціаліст-самостійників, Селянської спілки, Січових стрільців. Передбачались три можливі шляхи розвитку ситуації в Україні:

- продовження курсу Директорії;
- проголошення на зразок більшовицької диктатури пролетаріату;
- проголошення військової диктатури [14, с. 261–262].

Українські соціалісти-революціонери (центристи) були невдоволені політикою уряду, та, незважаючи на обіймання в ньому окремих посад, перебували в опозиції до Директорії, чекали скликання Трудового Конгресу, щоб усунути Директорію та передати владу в Українській Народній Республіці до рук працюючих. Більшість членів партії (ліві та центристи) обстоювали радянську форму влади, меншість обмежувалась трудовим принципом, уважаючи його відповідним інтересам працюючих мас України. Одноставної думки щодо форми влади партія не мала через розрив з лівою течією та відсутність можливості провести свій з'їзд, конституюватись, намітити зобов'язуючу членів партії спільну тактику [24, с. 44]. Соціаліст-самостійники в поглядах на державний устрій Української Народної Республіки обстоювали потребу встановлення диктатури Директорії. Січові стрільці виступали за передачу влади військовому тріумвіраті:

січовим старшинам, Є. Коновальцю, А. Мельнику, С. Петлюрі. Наддніпрянці на чолі з С. Петлюрою пропозицію січовиків відкинули [24, с. 49].

На нараді прийняли рішення дотримуватись дотеперішньої політики Директорії до скликання Трудового Конгресу, що мав визначитись у цьому питанні.

Скликання Трудового Конгресу передбачалось на 19 січня 1919 р., проте, через відсутність у визначений день кворуму, зібрання депутатів Трудового Конгресу відклали. На час до відкриття Конгресу, на скликаній з ініціативи центрального комітету Селянської спілки нараді депутатів усіх фракцій, обрано тимчасову колегію із семи осіб – троє представляли Селянську спілку, четверо – інші партії. Тимчасовій колегії доручили організаційну роботу з уконституювання Конгресу [6, арк. 103 зв.].

Напередодні скликання Трудового Конгресу В. Винниченко 21 січня 1919 р. у своєму «Щоденнику» висловив припущення, що Конгрес буде правішим від Директорії [3, с. 313]. Сподівання голови Директорії не виправдались, найправішою виявилась репрезентація від західноукраїнських земель, однак у цілому домінували ліві сили.

По прибутті до Києва для участі в проголошенні 22 січня на Софійській площі Акта злуки українських земель, представники від Галичини, Буковини, Закарпатської України як рівноправні послі взяли участь в засіданнях Всеукраїнського Трудового Конгресу. Після проголошення Акта злуки українських земель, Трудовий Конгрес розпочав роботу відкриттям свого першого засідання в оперному театрі. Безпеку будівлі та Конгресу забезпечували Січові стрільці [24, с. 21]. Тимчасова колегія, що здійснювала уконституювання Конгресу, згідно з постановою, прийнятою членами Конгресу, обрала постійну президію [6, арк. 103 зв.].

У день відкриття Трудового Конгресу зареєструвалось 305 депутатів [21]. Реакційний курс політики Директорії відвернув від участі у виборах робітництво (як українське, так і неукраїнське) та селянство, зумовив їх пасивність особливо на Лівобережжі, де «отаманами» розганялись всі без різниці робітничі та селянські з'їзди. Революційні соціалістичні партії позбавили можливості вести агітацію, відбули встановлені законодавством губернські та повітові виборчі зібрання. У період виборів до Конгресу частина Лівобережжя була захоплена радянським військом, частина охоплена боротьбою Директорії з селянством та робітництвом. На Правобережжі йшла хвиля погромів. На півдні французи і добровольці займали повіт за повітом [24, с. 57]. У результаті найчисельніше представництво до Трудового Конгресу на Правобережжі обрали на Поділлі та Київщині. На Лівобережжі, де був значним вплив більшовиків, найрезультативніше пройшли вибори на Катеринославщині [20].

Фактично на Конгрес з'їхалось понад 400 делегатів, 36 з яких представляли Західноукраїнську Народну Республіку (див. список депутатів Трудового Конгресу, укладений автором на с. 12–17). Західноукраїнську делегацію очолив заступник голови Української Національної Ради Л. Бачинський. До представництва входили члени Державного Секретаріату Західно-

української Народної Республіки Д. Вітовський, Л. Цегельський, О. Бурачинський, І. Мирон тощо.

Участь у виборах до Трудового Конгресу брали всі члени Директорії, окрім С. Петлюри. С. Петлюра, мотивуючи, що є людиною військовою, на виборах до Трудового Конгресу не балотувався [20]. В. Винниченка обрано до Трудового Конгресу від Бердичівського повіту (Київщина). Ф. Швеця – від робітників Поділля. М. Грушевського – від селян Київщини.

Депутати по приїзді до Києва для участі в роботі Трудового Конгресу розбились по фракціях. Найбільшу фракцію в Конгресі створила Селянська спілка, що об'єднувала українські соціалістичні партії. Фракцію очолював І. Миколайчук (Поділля). Метою фракції було об'єднати селянство, прийняти закони як основу державного будівництва, створити державний апарат [20]. До Селянської спілки входили селяни, сільські кооператори, вчителі, у більшості жителі Правобережної України. Спілка мала до 150 делегатів [26, с. 274–275]. Керівну роль в Селянській спілці відігравали соціалісти-революціонери, що, за спогадами Л. Цегельського, творили «політичний центр» Конгресу та «крім професора Грушевського були це люди провінційні, напівінтелігентського або студентського типу, недовчені, виховані на брошурах» [26, с. 274–275]. Провідниками Української партії соціалістів-революціонерів були М. Грушевський, М. Шаповал, Н. Григорієв, П. Христюк, І. Лизанівський тощо. Партія соціалістів-революціонерів (есерів) в Конгресі розкололась на три течії: ліву, центр, правіцю. Розбіжність поглядів у фракції утруднила визначення кандидата на голову Конгресу. М. Грушевський [13, с. 84], що очолював центральну течію, втративши популярність серед широких верств, зумів лише об'єднати навколо себе 13 осіб з групи «радянців». Центристи, до яких також належали М. Шаповал, М. Любинський, сповідували передачу влади «трудовам селянських і робітничих депутатів».

До Конгресу обрано також українських соціал-демократів під проводом Б. Мартоса, І. Мазепи, Д. Антоновича, М. Порша. Окрім соціалістів-федералістів, на думку Л. Цегельського, це була найінтелігентніша, найбільш доктринерська група з-поміж придніпрянців. До неї також належали В. Винниченко, С. Петлюра, А. Макаренко. Соціал-демократів та соціалістів-федералістів було в Конгресі по 60 осіб. До Трудового Конгресу обрали західноукраїнських соціал-демократів, українських соціал-самостійників (до 30 осіб), 20 польських соціалістів, 30 членів партії «Паолей-Сіон» [26, с. 275]. Група М. Міхновського – І. Луценка (Українська народна партія), українські хлібороби-державники не мали представництва в Трудовому Конгресі. Виключення державотворчих груп з делегатів Трудового Конгресу було політичним промахом: брак державно-політичного мислення позначився на організації Трудового Конгресу – його делегати залишались соціалістами-партійниками, а не державними мужами [26, с. 276].

Галицько-буковинське представництво заявило про себе націонал-демократами. Надзвичайний вплив

на Конгрес галичан був непропорційний до їх кількості. Галичани обіймали головні посади в президії, відігравали головну роль в нарадах провідників партій, впливали на хід та зміст ухвал Конгресу. Час роботи Конгресу заповнили наради «Конвенту сеніорів» та комісій Конгресу, в яких здійснювалась підготовча праця. «Конвент сеніорів» відтворений за прикладом австрійського парламенту складався з 25 осіб [26, с. 277–278]. Сергій Єфремов відзначав, що коли слухав «зручне і вміле головування Семена Вітика на перших зборах Трудового Конгресу – я думав, що нам ще багато доведеться вчитись од своїх земляків – учитись парламентського досвіду й обичайности, практичности і вміння з найменшою затратою сили найбільших наслідків досягати» [7, с. 1].

Галичани були занепокоєні лівим курсом Директорії, бо не сприймали більшовицький режим та реформи, які проводились. До проголошення акту злуки галичани готували листа, в якому застерігали право Західної України відділитись від Східної України в разі будь-якої федерації з Росією [14, с. 268].

У день відкриття Конгресу головував заступник голови Конгресу С. Вітик – представник фракції українських соціал-демократів у президії Конгресу. Заступниками голови також обрано Д. Одрину від фракції українських есерів, Т. Старуха від делегатів з Галичини, Буковини, Закарпаття. Секретарями президії Трудового Конгресу обрано С. Бачинського (від Селянської спілки), В. Злотчанського (фракція українських соціал-демократів), В. Воропая (соціаліст-самостійники), І. Біска (російський соціал-демократ-меншевик), І. Гаврилюка (російські праві есери). Л. Цегельський у своїх спогадах подає, що Президентом Конгресу обрали С. Вітика, віце-президентом Т. Старуха [26, с. 281].

Відкриття Конгресу започаткувало читання С. Витвицьким грамоти Української Національної Ради та В. Злотчанським – Універсалу Директорії. У перший день сесії Трудового Конгресу заслухано урочисті промови голови західноукраїнської делегації Л. Бачинського, представника від Наддніпрянщини М. Любинського, делегата Української Національної Ради Т. Старуха. Трудовий Конгрес затвердив Акт злуки українських земель [13, с. 85].

На засіданні Трудового Конгресу 25 січня 1919 р. заслухали промови членів Директорії та Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки – В. Винниченка, В. Чехівського, О. Грекова, С. Петлюри, Є. Коновальця. В. Винниченко у промові відзначив важкість боротьби молоді Української республіки з Радянською Росією. Голова Директорії стверджував, що найближчим часом в Українській Народній Республіці намічено провести демократичні реформи, відмінні від тих, що передбачає доктрина більшовизму: «Директорія в своїй діяльності орієнтується на культурний Захід...Совітська форма російської революції засуджена на загибель» [13, с. 86].

Голова Ради Народних Міністрів В. Чехівський, виступаючи перед депутатами, визначив орієнтири міжнародної політики: відсутність офіційних взаємин з французьким командуванням, шкідливість старих

російських посольств, що здійснюють антиукраїнську пропаганду; наголошував на потребі сильної армії, наведенні порядку в Україні. Міністр військових справ О. Греков, визначаючи орієнтири зовнішньої політики, та зважаючи, що українці на фронті захищені лише силами Січових стрільців, вихід України вбачав у проведенні мудрої зовнішньої політики – укладанні союзу з Антантою. Головний отаман Симон Петлюра виступив на засіданні Трудового Конгресу за потребу втримувати в своїх руках Київ [13, с. 87].

Відомості про безнадійність становища на фронті, самовільна політика командуючого Лівобережної України отамана П. Болбочана, його арешт спонукали Конгрес до якнайшвидшого завершення роботи.

Найбільша фракція Трудового Конгресу – Селянська спілка з соціалістами-революціонерами залишалась паралізованою внутрішніми суперечками, інші – не виявляли ініціативи та активності. Центристська течія Української партії соціалістів-революціонерів, що могла відіграти вирішальну роль у прийнятті рішень, розбавлена селянською фракцією, не дійшла згоди у пошуку спільної платформи, голосувала за різні резолюції, пропонуючи передати владу Трудовому Конгресу, організувати на трудовому принципі владу в Українській Народній Республіці в центрі і на місцях, що не знаходило підтримки більшості Конгресу [24, с. 61]. У цих умовах 40 осіб фракції соціал-демократів відігравали провідну роль у роботі Конгресу. Переважна більшість депутатів стала на бік соціал-демократичної фракції. Вплив на хід нарад мало західноукраїнське представництво, яке у вирішенні окремих питань, об'єднуючись з українськими соціал-демократами, за настроями було антибільшовицьким, чим сприяло створенню антибільшовицької більшості. На думку І. Мазепи, галицьким делегатам було непросто розібратись у складних відносинах на Великій Україні, тому вони не могли стати політично організуючим осередком на Конгресі, такий осередок міг утворитись лише серед наддніпрянців [13, с. 88].

Фракція українських соціал-демократів звернулася з окремою декларацією до членів Конгресу, заявляючи про потребу скликання парламенту. До скликання парламенту влада залишалась в руках Директорії, до складу якої вводився представник від Галичини. Конгрес мав залишити після себе постійні комісії з контрольними функціями. Декларацію було проголошено 26 січня 1919 р. на повноцінному засіданні Конгресу. Документ став основою для головних рішень Конгресу.

Трудовий Конгрес розгорнув законотворчу діяльність. Один із депутатів з Катеринославщини П. Феденко працював над проектами універсалу, Законом про форму влади.

Станом на 27 січня 1919 р. Всеукраїнська виборча комісія оприлюднила склад конгресу: українські соціалісти-революціонери – 11 осіб, галицькі представники 48, від залізничників та поштовиків – 33, лівих соціалістів – 30, соціал-демократів – 25, соціалістів-революціонерів – 8, самостійників – 5, мінімалістів – 9. Ліве крило конгресу представляли 32 делегати: 20 лівих українських соціалістів-

революціонерів, 10 українських комуністів, 2 їх союзників. Ліве крило вимагало запровадження солдатських і робітничих рад на Україні. На конгресі переважали селяни, тому передбачалось, що особлива увага буде звернена на аграрну реформу [16, с. 2].

Останнє засідання Конгресу відбулось 28 січня 1919 р. Усі проекти прийняті більшістю голосів делегатів західноукраїнських земель, частини фракції есерів (центральна течія), Селянської спілки, українських демократів. Друга частина фракції есерів, будучи прихильниками декларації, оголошеної М. Любинським: відмовляла Директорії в довірі, пропонувала до скликання наступної сесії Трудового Конгресу право верховної влади надати обраному за проектом есерів Малому Конгресу в складі 41 особи. Російські соціалісти висловились за те, щоб Конгрес взяв на себе функції вищої влади в Україні, виступали проти порозуміння з Антантою, за союз з Радянською Росією.

Основною постановою Конгресу був «Закон про форму влади на Україні». Згідно із Законом, утворювались земельна, бюджетна, закордонних, харчових справ, культурно-освітня, оборони держави комісії. Загальний склад комісії Трудового Конгресу формувався шляхом виборів, пропорційного представництва від усіх фракцій Конгресу, з розрахунку обрання 1 представника від 15 членів Конгресу. Директорії УНР надавалась верховна влада в Україні, право видавати закони для оборони Республіки, які подавались на затвердження сесії Трудового Конгресу. Виконавча влада належала Раді Народних Міністрів. Разом з тим, ухвалено окремий Універсал до українського народу, Ноту до народів усього світу [9, с. 467].

Трудовий Конгрес остаточно затвердив прерогативи Директорії, визначивши, що найвищу владу в державі між сесіями Конгресу здійснює Директорія, якій надано право видавати закони, створити підпорядкований собі уряд. Контрольні функції за діяльністю Директорії здійснювали постійні засідання утворених зі складу Конгресу комісії [27, с. 58].

Прийнята 28 січня 1919 р. Тимчасова Конституція, на думку польського історика Я. Бруського, була перемогою моделі парламентаризму. З метою утвердження порядку Рада Народних Міністрів УНР разом з комісіями мала підготувати закон про вибори парламенту «Великої об'єднаної Української Республіки». Обрані загальним голосуванням повинні були залишити місцеві органи влади, хоча тимчасово «в інтересі національної оборони» місцеве правління залишило урядовців, що мали співпрацювати з робітничо-селянськими радами. У прийнятій 28 січня резолюції стверджувалось, що «велика українська революція з національно-політичної перетворилась у соціальну», що зумовлено необхідністю знати «селянських та робітничих делегатів» [27, с. 59].

На засіданні президії Трудового Конгресу 12 лютого 1919 р. передбачили офіційно опублікувати в установленому порядку Закон Трудового Конгресу про комісії від 28 січня 1919 р. Усі органи вищої державної влади вирішено офіційно сповістити про утворення комісій та їх функцій. Вища влада брала на себе зобов'язання сповістити до компетенції якої

комісії належать відомства і установи. Вимогою до законопроектів, що подавались на розгляд Ради Народних Міністрів та затверджувались Директорією, були висновки відповідних комісій Трудового Конгресу. Членам комісій Трудового Конгресу надавалось необмежене право контролю: відвідання всіх установ, вимог для перегляду справ та знайомства з діловодством, документами, діяльністю державних установ та урядових осіб [15, с. 2].

Культурно-освітня комісія [1] згідно з повноваженнями обмірковувала питання про можливі форми контролю над роботою всіх типів шкіл та різних освітніх закладів. Передбачалось дві форми контролю: *урядовий* (у формі урядової ревізії) в межах загальних державних вимог щодо виконання офіційних програм, законів, наказів Міністерства освіти; *педагогічно-громадський контроль* у формі взаємоконтролю учнів. Педагогічний контроль здійснювали обрані учительськими спілками за дорученням шкільних рад вчителі. Ревізори подавали доповіді про ревізію школи до педагогічної ради школи. Матеріал передавався шкільним управам для звіту про становище шкіл в районі. Справу педагогічно-громадського контролю розроблено у особливій інструкції до ухвалення Закону про шкільне управління.

Міністерство народної освіти 13 лютого 1919 р. відправило до культурно-освітньої комісії Трудового Конгресу листа із звітом про те, що евакуація центральних установ зашкодила праці шкільних інституцій – у деяких школах навчання припинилось, в більшості – проводилось в другу зміну. Жодна школа не працювала як належить [25, арк. 24]. Яка реакція культурно-освітньої комісії була на цей лист невідомо, адже Трудовий Конгрес роботу вже припинив, Директорія в умовах воєнних дій постійно змінювала місце перебування.

16 лютого 1919 р. департамент позашкільної освіти повідомляв культурно-освітню комісію про розпорядження та законопроекти, розроблені департаментом та внесені на ухвалення до Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки: про обов'язкову позашкільну освіту дорослих, підпорядкування всіх шкіл та курсів для дорослих з різними програмами навчання департаменту позашкільної освіти, про асигнування невитрачених на позашкільну освіту 1918 р. 2 млн. грн. (4 млн. грн.) на будівництво народних домів; про асигнування 50 тис. грн. Благодійному товариству видання дешевих книг як допомоги в справі видавництва; про асигнування одноразової допомоги в сумі 50 тис. грн. Кам'янець-Подільському товариству «Просвіта»; про передачу установ попечительства народної освіти та інструкцію керування цими установами; про доасигнування коштів на заходи з дошкільного виховання та позашкільної освіти [25, арк. 31–31 зв.]. Відомо, що з зазначених законопроектів удалось реалізувати лише окремі, та в умовах військових дій то вже був неабиякий успіх.

Комісія Трудового Конгресу [12] з оборони розпочала підготовку з організації оборони держави, маючи на меті контролювати роботу військового, шляхів, внутрішніх справ міністерств. У складі комісії утворено військову, шляхів, внутрішніх справ

підкомісії. Відбулось кілька засідань комісії, на яких намічено план загальної роботи, заслухано звіти військового міністерства та розроблено проекти з поживлення військового життя.

Робота інших комісій не знайшла широкого висвітлення навіть у депутатів Трудового Конгресу – учасників національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., що залишили по собі щоденники та спогади. Після виборів комісій Трудовий Конгрес, з огляду на небезпеку для Києва російського фронту, завершив роботу передчасно, не провівши виборів голови. По закінченні нарад 2 лютого 1919 р. Директорія і Рада Народних Міністрів покинули Київ та поїхали до Вінниці, яка стала столицею Української Народної Республіки.

Історичне значення Трудового Конгресу його сучасник та депутат Л. Цегельський вбачав у виданні історичної ваги актів: затвердженні злуки українських земель в соборній Українській державі, затвердженні складу Директорії, надання їй повновладдя правити Українською Народною Республікою [26, с. 282]. Директорія стала легітимною владою в Українській Народній Республіці.

Всеукраїнський Трудовий Конгрес виконав роль законодавчої гілки влади в другій Українській Народній Республіці. Незважаючи на зовсім несприятливі історичні обставини, вдалось провести вибори, обрати депутатів Трудового Конгресу, напрацювати ряд потрібних українському народу законопроектів, прийняти Тимчасову Конституцію. Проте, законодавчі напрацювання тогочасних парламентарів могли набути сили законів лише в умовах мирного часу.

Депутати Трудового Конгресу (список укладено автором на основі зібраних відомостей):

1. Андрієвський.
2. Антонович Дмитро, український соціал-демократ.
3. Архипенко Є.
4. Бабій, входив до бюджетної комісії Трудового Конгресу.
5. Бачинський Лев Васильович, віце-президент Української Національної Ради, очолював галицьку делегацію.
6. Бачинський Сергій Васильович, від Селянської спілки, український соціаліст-революціонер, секретар президії Конгресу, входив до комісії закордонних справ Трудового Конгресу.
7. Безпалко Осип.
8. Березов.
9. Бернадський, соціаліст-революціонер, обраний від селянських представників Ольгопільщини.
10. Бибех, обраний від поліських залізниць.
11. Біск І., російський соціал-демократ (меншовик), секретар президії Трудового Конгресу.
12. Блек І. С., соціал-демократ (меншовик), обраний від трудової інтелігенції Київщини.
13. Блохин, український соціал-демократ, представництво робітників Київщини, комісія оборони.
14. Боград, обраний від робітників Кам'янецького повіту.
15. Бублій, Всеукраїнський поштово-телеграфний з'їзд.

16. Бурачинський О, західноукраїнське представництво, державний секретар.
17. Буховецький – вчитель, обраний від селян Гадяча.
18. Винниченко Володимир Кирилович, український соціал-демократ, обраний від Бердичівського повіту (Київщина), голова Директорії.
19. Вировий Євген Семенович – голова культурно-освітньої комісії Трудового Конгресу.
20. Витвицький Степан, секретар Української Національної Ради, західноукраїнське представництво
21. Вітик Семен, західноукраїнське представництво, від українських соціал-демократів, заступник голови Трудового Конгресу.
22. Вітовський Дмитро, західноукраїнське представництво, Державний секретар військових справ ЗОУНР.
23. Вороний Микола, український соціаліст-самостійник, секретар Трудового конгресу
24. Воропай Віктор Іванович, обраний від соціалістів-самостійників, секретар президії Трудового Конгресу, ймовірно, член конституційно-адміністративної комісії.
25. Гаврилюк Ілля, від правих російських соціаліст-революціонерів, секретар президії Трудового Конгресу.
26. Гавришук, український есер, селянське представництво Старокостянтинова.
27. Галушак, український соціал-демократ, обраний від Літинщини.
28. Гаценко, український соціал-демократ, обраний на Київському губерніальному робітничому з'їзді.
29. Гвоздів К. А. (Гвоздьов), соціал-демократ (меншовик), обраний від трудової інтелігенції Київщини.
30. Гермайзе, український соціал-демократ, обраний від трудової інтелігенції Київщини
31. Головчук, український есер, Літинщина.
32. Григорієв Никифор Якович, український соціаліст-революціонер, завідувач пресслужби Армії УНР.
33. Гринько Г., український соціаліст-революціонер
34. Грузинців, входив до харчової комісії Трудового Конгресу.
35. Грузинець Анатолій.
36. Грушевський Михайло Сергійович, український соціаліст-революціонер, селянське представництво.
37. Гудовський, обраний від залізничників .
38. Дерев'яно, український безпартійний.
39. Добрацький, український есер, обраний від робітників Київщини.
40. Доценко, український соціал-демократ, обраний від робітників Київщини.
41. Драхлер С. Г., Кам'янець, Паолей-Ціон, обраний від робітників Кам'янецького повіту.
42. Дубривський, український есер, обраний на Київському губерніальному робітничому з'їзді
43. Дувіряк Гриць.
44. Дячук, соціаліст-революціонер, обраний від селянства Ольгопільщини.
45. Елланський Василь Михайлович, соціаліст-боротьбист.
46. Єфремов Сергій Олександрович, соціаліст-федераліст.
47. Жерлиця, український соціаліст-революціонер (центристська течія), Олександрівське селянське представництво.
48. Жуковський.
49. Жулінський, український есер, обраний від робітників Київщини
50. Залобівський Б.Ф., український есер, Ізяславський повіт.
51. Зіновійв, український незалежник.
52. Злотчанський Віктор Леонідович, український соціал-демократ, голова Національного союзу, обраний від трудової інтелігенції Кам'янецького повіту, секретар президії Конгресу.
53. Іванченко, обраний від слобідських залізниць
54. Ільчишин, с. Нова Порічна, соціаліст-самостійник, обраний від селян Кам'янецького повіту.
55. Калинович Іван Титович, член Української Національної Ради, входив до культурно-освітньої комісії Трудового Конгресу.
56. Клуний, ліві.
57. Ковалевський М., обраний від Чигиринського повіту Київської губернії.
58. Коваленко І., входив до культурно-освітньої комісії Трудового Конгресу.
59. Коломієць, обраний від залізничників.
60. Копельчук Пилип Степанович, з м. Станіславчик
61. Косенко Іларіон, обраний на Всеукраїнському поштово-телеграфному з'їзді.
62. Котеленець Іван Мефодійович, обраний від селян Прилуцького повіту Полтавщини. У лютому 1919 р. був одним із претендентів на посаду корпусного політичного інспектора комісії Трудового Конгресу з оборони держави, безпартійний.
63. Крукер, робітниче представництво Кам'янецького повіту.
64. Кутовий, Гадяч, селянське представництво).
65. Куцяк Петро Васильович, соціаліст-революціонер, обраний від інтелігенції Кам'янецького повіту, входив до комісії закордонних справ Трудового Конгресу.
66. Лаврук Павло.
67. Ларчик (Лаучик), меншовик-інтернаціоналіст, обраний від робітників Київщини.
68. Легуцький Х. Л., український соціаліст-революціонер, обраний від Ізяславського повіту.
69. Лещенко Андрій Іванович, соціаліст-федераліст, обраний від інтелігенції Київщини, входив до культурно-освітньої комісії Трудового Конгресу.
70. Лизанівський І., український соціаліст-революціонер.
71. Лиля, обраний на Всеукраїнському поштово-телеграфному з'їзді.
72. Лимарь, обраний від слобідських залізниць
73. Литвак, Бунд, обраний від робітників Київщини.

74. Литвиненко, обраний на Всеукраїнському поштово-телеграфному з'їзді.
75. Лівицький Андрій Миколайович, український соціал-демократ.
76. Лопатін, український соціаліст-революціонер, обраний від селян Козельця.
77. Луначарський, російський безпартійний
78. Любинський Микола, обраний від селян Брацлавського повіту Подільської губернії, член конституційно-адміністративної комісії Трудового Конгресу.
79. Любченко А., український соціаліст-революціонер.
80. Мазепа Ісаак, український соціал-демократ
81. Макаренко Андрій, член Директорії, український соціал-демократ.
82. Макаренко Олександр.
83. Макаренко Павло.
84. Максимчук, український соціал-демократ, обраний від інтелігенції на Київському губернiальному з'їзді.
85. Мартос Борис, український соціал-демократ
86. Мацюк, входив до комісії оборони Трудового Конгресу.
87. Мачушенко Володимир Сидорович
88. Машталер.
89. Мельник, входив до харчової комісії Трудового Конгресу.
90. Мигалка Іван.
91. Миколайчук Іван Маркович, обраний від селянського представництва Подiлля, селянська центристська течія.
92. Мина, обраний від Слобідських залізниць.
93. Мирон І., західноукраїнське представництво, державний секретар.
94. Мунтян, обраний на Всеукраїнському поштово-телеграфному з'їзді.
95. Мурашко.
96. Мщанецький.
97. Науменко М. В., вчитель, Радомишльський повіт, селянське представництво.
98. Недiлько, український соціаліст-революціонер, центристська течія, обраний від Прилуччини.
99. Ніковський А.
100. Новаківський, безпартійний, обраний від селянства Ольгопiльщини.
101. Новинюк Л. В., український соціал-демократ, Степанівська цукроварня, обраний від робітників Кам'янецького повіту.
102. Носальський М. І., український соціаліст-революціонер, с. Христинівка Могилівського повіту, обраний від робітників Кам'янецького повіту.
103. Огієнко Б. Х., вчитель, український соціаліст-революціонер, обраний від Радомишльського повіту.
104. Одинець Дмитро, Селянська спілка.
105. Одрина Дмитро, від Селянської спілки, український соціаліст-революціонер, заступник голови Трудового Конгресу.
106. Олесневич Я.
107. Олесницький Ярослав.
108. Онищук, український соціаліст-революціонер, обраний від Літинщини.
109. Отченаш Дмитро Лукич, обраний від правобережних залізниць.
110. Павловський, російський правий соціаліст-революціонер, обраний від робітників Київщини.
111. Паливода Іван Семенович, український соціаліст-революціонер, обраний від Вінницького повіту, товариш Міністра пошт і телеграфу, обраний до земельної комісії Трудового Конгресу.
112. Панасенко Т. Д., безпартійний, обраний на Прилуцькому селянському з'їзді.
113. Пасичнік П. В., безпартійний, Ізяславський повіт
114. Патрус Іван.
115. Пащенко Олімпіада Михайлівна, педагог, повітова управа, симпатик партії есерів, селянське представництво Кам'янецького повіту
116. Перфецький Роман, західноукраїнське представництво.
117. Петренко Назар, обраний на Прилуцькому селянському з'їзді земельна комісія.
118. Пивоваров, російський правий есер, обраний від робітників Київщини.
119. Підгірський Самійло, голова Волинської земської управи.
120. Порш Микола, український соціал-демократ
121. Потирило, Всеукраїнський поштово-телеграфний з'їзд.
122. Продуло (Продоус), український соціаліст-революціонер, селянське представництво Старокостянтинiва
123. Рафес Мойсей, Бунд, обраний від робітників Київщини.
124. Ревуцький Авраам, Паолей-Ціон.
125. Река Максим Йосипович, соціаліст-революціонер, обраний від інтелігенції Кам'янецького повіту.
126. Рижій Іван Петрович, член Вінницької повітової народної управи.
127. Русова Софія Федорівна.
128. Рябуха, український соціаліст-революціонер, Козелецьке селянське представництво.
129. Сакаренко Олекса.
130. Сакаренко Павло.
131. Самiйленко К. Г., вчитель, український соціаліст-революціонер, обраний від Радомишльського повіту.
132. Сандуляк І.
133. Святський, обраний від подiльський залізниць
134. Севрюк Олександр.
135. Скаржинський, меншовик-інтернаціоналіст, обраний від робітників Київщини.
136. Скасов, український соціаліст-революціонер (центристська течія), Олександрівське селянське представництво.
137. Скидан, входив до харчової комісії Трудового Конгресу.
138. Славинський М.
139. Сліпченко, Всеукраїнський поштово-телеграфний з'їзд.
140. Смоляр, Всеукраїнський поштово-телеграфний з'їзд.

141. Солодуб П. К., російський соціаліст-революціонер-максималіст, Ізяславський повіт
142. Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна, соціалістка-федералістка.
143. Старух Тимотей, делегований від представництва Галичини, Буковини, Закарпаття.
144. Степаненко Аркадій Степанович, соціаліст-революціонер.
145. Стефанік Василь Семенович, член Української Національної Ради.
146. Строменко Василь, входив до комісії оборони Трудового Конгресу.
147. Сухенко, входив до земельної комісії Трудового Конгресу.
148. Сухомлин, російський соціаліст-революціонер, Київська губернія, з'їзд трудової інтелігенції
149. Тараненко Корній, лівий український соціаліст-революціонер.
150. Темницький В.
151. Тершаковець Гринь.
152. Трильовський Кирило Йосипович.
153. Устимович, обраний від галицьких залізниць.
154. Феденко Панас, український соціал-демократ.
155. Хазанов З. С, м. Бершадь, Паолей-Ціон, робітниче представництво Кам'янецького повіту.
156. Хоров, робітниче представництво Кам'янецького повіту.
157. Христюк П., український соціаліст-революціонер
158. Цегельський Лонгин, західноукраїнське представництво, державний секретар, заступник міністра закордонних справ, водночас Міністр торгу.
159. Чайківський, входив до бюджетної комісії Трудового Конгресу.
160. Чалий, соціаліст-революціонер, обраний від селян Ольгопільщини.
161. Чубатий.
162. Чайковський Андрій Якович, націонал-демократ, повітовий комісар у Самборі.
163. Шаля, обраний на селянському з'їзді Пирятинщини.
164. Шаповал Микита Юхимович, український соціаліст-революціонер, Міністр земельних справ.
165. Шарий (Шарай), український соціаліст-революціонер, обраний від інтелігенції Київщини.
166. Шашко (Шимко), український соціаліст-революціонер, селянське представництво Старокостянтинова.
167. Швець Федір, соціаліст-революціонер, член Директорії, робітниче представництво Кам'янецького повіту.
168. Шевченко, український соціал-демократ, селянське представництво Олександрівська
169. Шекерик Петро.
170. Шимонович Иоанікій, соціаліст-революціонер (лівий), селянське представництво Кам'янецького повіту, голова управи, селянин м. Гусятина, входив до бюджетної комісії Трудового Конгресу.
171. Шішківський, Всеукраїнський поштово-телеграфний з'їзд
172. Шматко Іван Іванович, Всеукраїнський поштово-телеграфний з'їзд .
173. Шмігельський Андрій, західноукраїнське представництво.
174. Щириця Юхим Онуфрійович, соціаліст-революціонер, трудова інтелігенція Кам'янецького повіту, товариш Міністра народної освіти
175. Яковенко, обраний від залізничників.
176. Ямков, український соціал-демократ, обраний від робітників Київщини.
177. Язловецький Е. Г., селянин, с. Гавриловець.
178. Ярославич Р., західноукраїнське представництво, входив до комісії закордонних справ Трудового Конгресу.
179. Ярошенко обраний від слобідських залізничників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В комісіях Трудового Конгресу // Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр. 133; Українська ставка (Вінниця). – 1919. – 20 лютого.
2. Верстюк В. Ф. Українська Народна Республіка під проводом Директорії // Історія України: нове бачення: У 2 т. – К.: В-во Україна, 1996. – Т. 2. – С. 81 – 87.
3. Винниченко В. Щоденник (1911– 1925). – Едмонтон, 1980.
4. Грунт для катастрофи: Трудовий Конгрес Народів України (22 – 28 січня 1919 р.) // У кн.: Яневський Д. Політичні системи України 1917 – 1920 років: спроби творення і причини поразки. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2003. – С. 298 – 311.
5. ДАВО. – Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр. 133.
6. До відкриття Трудового Конгресу // Народна воля. – 1919. – 22 січня (9 січня ст. ст.). – Ч. 15. – С. 4.
7. Єфремов С. Дух віків // Український голос (Тернопіль). – 1919. – 30 січня. – Ч. 13. – С. 1.
8. Закон про форму української влади, ухвалений Конгресом Трудового Народу України на засіданні 28 січня 1919 р. // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918 – 1920: Документи і матеріали: У 2 т., 3 ч. – К.: В-во О. Теліги, 2008. – Т. 2. – С. 467 – 468.
9. Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України // ДАВО. – Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр. 133.
10. Інструкція для виборів на Конгрес Трудового Народу України від 05. 01. 1919 // Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918 – 1920: Документи і матеріали. – У 2 т. – К., 2006. – Т. 2. – С. 406 – 412.
11. Комісія Трудового Конгресу по обороні // ДАВО. – Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр.133. – Арк.. 170 зв.; Українська ставка (Вінниця). – 1919. – 20 лютого. – № 46.
12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.
13. Нагаєвський І. Історія Української держави ХХ століття. – К.: Український письменник, 1993. – 413 с.
14. Солдатенков В. Українська революція: концепція та історіографія (1918 – 1920). – К., 1999.
15. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. – Т. 1: Власними силами. – Торонто: В-во «Українська науково-історична бібліотека в Скрантоні», 1962. – 272 с.
16. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР: У 7 т. – Т. 1: Україна між двома силами. – Скрантон: В-во «Українська науково-історична бібліотека в Скрантоні», 1963.

17. Трудовий Конгрес українського селянства та робітництва // ДАВО. – Ф. Д – 255. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 103 зв.; Народна воля. – 1919. – 22 січня (9 січня ст. ст.). – Ч. 15.
18. І. Л. Урочисте відкриття Трудового Конгресу // Український голос. – 1919. – 29 січня. – Ч. 12.
19. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. – У кн.: Фещенко-Чопівський І. Життєписно-бібліографічний нарис. – Львів, 2000. – Ч. 2. – С. 135 – 149.
20. Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917 – 1920 рр. – Нью-Йорк: В-во Чарторийських, 1969. – Т. 1. – 192 с.
21. Христюк П. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917 – 1920 рр. – Нью-Йорк: В-во Чарторийських, 1969. – Т. 3.
22. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим листопадом 1918 р. – Нью-Йорк; Філадельфія: Булава, 1960.
23. Bruski J.J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924). – Kraków: Wydawnictwo ARCANA, 2004.

Рецензенти: Дарієнко В. М., д.і.н., професор Херсонського економіко-правового інституту;
Маврін О. О., к.і.н., доцент, заступник директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

© Малюта О. В., 2011 р.

Стаття надійшла до редколегії 16.03.2011

*Відомості
про авторів*

НАШІ АВТОРИ

БАЛЯГУЗОВА Ольга Юрїївна (Миколаїв) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

БУШИН Микола Іванович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Черкаського державного технологічного університету

ВАТОЛІН Андрій Геннадійович (Черкаси) – здобувач кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України

ВОЛОШИН Тетяна Іванівна (Херсон) – викладач кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету

ГОНТАР Тетяна Миколаївна (Тернопіль) – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ЗАДЕРЕЙЧУК Іван Панасович (Сімферополь) – кандидат історичних наук, доцент, заступник начальника кафедри теорії та історії держави і права Кримського юридичного інституту Одеського державного університету внутрішніх справ

КАРПЕНКО Вікторія Валеріївна (Умань) – викладач кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

КОНИК Юлія Олександрівна (Київ) – аспірант Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства

КОРОТЯЄВ Сергій Іванович (Черкаси) – здобувач кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України

КОТЛЯР Юрій Вадимович (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили, голова Миколаївського відділення Інституту історії України НАН України

КУЗЬМЕНКО Ірина Валентинівна (Миколаїв) – здобувач кафедри історії Чорноморського державного університету імені Петра Могили

ЛАЗУРЕНКО Валентин Миколайович (Черкаси) – кандидат історичних наук, доцент, помічник ректора Черкаського державного технологічного університету з гуманітарної освіти та виховання, Почесний працівник туризму України

ЛОСОВСЬКИЙ Януш (Люблін, Польща) – доктор історичних наук (dr hab.), професор кафедри архівознавства Інституту історії Університету Марії Кюрі-Склодовської в Любліні

МАКІЄНКО Олексій Анатолійович (Київ) – кандидат історичних наук, докторант відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

МАЛЬШИНА Катерина Володимирівна (Київ) – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України

МАЛЮТА Ольга Володимирівна (Київ) – кандидат історичних наук. Коло наукових інтересів – суспільне життя XIX – першої чверті XX ст.

МАРКОНЬ Вітольд (Ченстохова, Польща) – кандидат історичних наук (dr), ад'юнкт Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові

МОРАВЕЦЬ Норберт (Ченстохова, Польща) – кандидат історичних наук (dr), ад'юнкт Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові, редактор наукового збірника «Częstochowski Teky Historyczne»

МОРОЗОВ Віталій Володимирович (Київ) – кандидат історичних наук, докторант кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОГРОМСЬКИЙ Віктор Олександрович (Миколаїв) – здобувач кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

ПРИСЯЖНИК Юрій Петрович (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

РИЖЕВА Надія Олександрівна (Миколаїв) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри археології, давньої та середньовічної історії Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського

РУСНАК Олександр Валерійович (Чернівці) – кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

СОКИРСЬКА Влада Володимирівна (Умань, Черкаська обл.) – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та правознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СПРКІНА Оксана Олексіївна (Черкаси) – старший викладач кафедри іноземних мов та технічного перекладу Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України

СТЕРЧЕВСЬКА Івона (Ченстохова, Польща) – керівник деканату філолого-історичного факультету, ад'юнкт Інституту історії Академії імені Яна Длугоша в Ченстохові

СУСОРОВ Віктор Дмитрович (Херсон) – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України і культури професійного спілкування Херсонського національного технічного університету

СУСОРОВ Сергій Вікторович (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України і культури професійного спілкування Херсонського національного технічного університету

ТКАЧУК Анна Іллівна (Херсон) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, історії та українознавства Херсонського державного аграрного університету

ЧЕРЕМІСІН Олександр Вікторович (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Запорізького національного університету

ЧЕРНИК Світлана Дмитрівна (Київ) – аспірант відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського

ЧУБІНА Тетяна Дмитрівна (Черкаси) – доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних та соціальних наук Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля МНС України

ШЕВЧУК Олександр Володимирович (Миколаїв) – доктор політичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету імені Петра Могили

ШУГАЛЬОВА Інна Михайлівна (Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, заступник декана історичного факультету Запорізького національного університету

ЯКИМЧУК Оксана Олександрівна (Рівне) – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарно-соціальних дисциплін Рівненського інституту Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна»

Технічний редактор, комп'ютерна верстка *М. Шевчук*.
Друк *С. Волинець*. Фальцювально-палітурні роботи *А. Грубкіна*.

Підп. до друку 16. 05.2011 р.
Формат 60x84^{1/8}. Папір офсет.
Гарнітура «Times New Roman». Друк ризограф.
Ум. друк. арк. 25,11. Обл.-вид. арк. 24,97.
Тираж 300 пр. Зам. № 3421.

Видавець і виготовлювач: ЧДУ ім. Петра Могили.
54003, м. Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10.
Тел.: 8 (0512) 50-03-32, 8 (0512) 76-55-81, e-mail: vrector@kma.mk.ua.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3460 від 10.04.2009 р.